

ελληνική επιθεώρηση ευρωπαϊκού δικαίου

revue hellénique de droit européen

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

3/2023

Τόμος 43
Ιούλιος - Σεπτέμβριος

Άρθρα

N. K. Κλαμαρής
Χαρακτηριστικά Ορόσημα της σταδιακής εξελικτικής πορείας της Διασυνοριακής/Διεθνούς Αναγκαστικής Εκτελέσεως από το Εθνικό/Αυτόνομο Δικονομικό Δίκαιο και τις Διμερείς και Πολυμερείς Συμβάσεις Δικαστικής Αρωγής στη Σύμβαση των Βρυξελλών και στους Ενωσιακούς Δικονομικούς Κανονισμούς [Σύντομες Επισημάνσεις ως προς τους στόχους, τις τελελογικές/αξιολογικές σταθμίσεις των Εθνικών Νομοθεσιών, στο αυτόνομο ή στο διεθνούς/διακρατικής φύσεως συμβατικό νομοθετικό πεδίο, και της Ενωσιακής Νομοθεσίας]

A.-M. Κώνστα, Μ. Σαπαρδάνη
Η ισότητα των φύλων στην εργασία και η προώθηση της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής

Επισκόπηση Νομολογίας

- ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Ιούνιος – Αύγουστος 2023)
- ΕΔΔΑ (Μάιος – Ιούλιος 2023)

Σχολιασμένη Νομολογία

- Ανάκληση και άρνηση χορήγησης του καθεστώτος του πρόσφυγα λόγω αμετάκλητης καταδίκης για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος
- Μεταβίβαση διεθνούς δικαιοδοσίας σε διαφορές γονικής μέριμνας στο πλαίσιο του Κανονισμού 2201/2003 σε περίπτωση παράνομης μετακίνησης παιδιού
- Αρμοδιότητα εθνικής αρχής ανταγωνισμού να αποφανθεί επί της συμβατότητας γενικών όρων χρήσης κοινωνικού δικτύου με τον ΓΚΠΔ
- Παραβίαση του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής υπηκόου τρίτης χώρας - απέλαση και απαγόρευση επανεισόδου στη χώρα
- Απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ
ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ
ΣΥΛΛΟΓΟΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ
REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΟ ΝΟΜΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ

ΙΔΙΟΚΤΗΤΕΣ:

ΚΕΝΤΡΟ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΑΙ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη

ΔΙΚΗΓΟΡΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη

ΕΚΔΟΤΕΣ: Ομ. Καθηγ. ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια ΚΔΕΟΔ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)
ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗΣ, Πρόεδρος ΔΣΘ (26^{ης} Οκτωβρίου 3, 546 26 Θεσσαλονίκη)

ΔΙΕΥΘΥΝΤΗΣ: Ομ. Καθηγητής ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ (Ικάρων 1, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη)

ΥΠΕΥΘΥΝΟΣ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟΥ - ΕΚΤΥΠΩΣΗΣ: Γ.Σ. ΗΛΙΑΔΗΣ (Μεσολογίου 21, 553 37 Τριανδρία - Θεσσαλονίκη)

REVUE JURIDIQUE TRIMESTRIELLE

PROPRIÉTAIRES:

CENTRE DE DROIT ÉCONOMIQUE INTERNATIONAL ET EUROPÉEN
rue Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique

LE BARREAU DE THESSALONIKI
rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique

ÉDITEURS: Emer. Prof. CHRISTINA DELIYANNI - DIMITRAKOU, Directrice du CIEEL (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)
DIMITRIOS FINOKALIOS, Président du Barreau de Thessalonique (rue 26 Octobre 3, 546 26 Thessalonique)

DIRECTEUR: Emer. Prof. VASSILIOS SKOURIS (Ikaron 1, 551 02 Kalamaria - Thessalonique)

IMPRIMERIE: G.S. ILIADIS (Mesologiou 21, 553 37 Triandria - Thessalonique)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ: Β. ΤΖΩΡΤΖΗ, Σ. ΜΑΥΡΙΔΗΣ

Χειρόγραφα για δημοσίευση και βιβλία για παρουσίαση ή βιβλιοκρισίες αποστέλλονται στην υπεύθυνη σύνταξης κ. ΒΙΡΓΙΝΙΑ ΤΖΩΡΤΖΗ, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Δ.Π.Θ., Γραμματέα ΚΔΕΟΔ, Δικηγόρο (hreltzortzi@gmail.com) - Ταχ. Θυρίδα 14, 551 02 Καλαμαριά - Θεσσαλονίκη, τηλ.: 2310 486 937

Εγγραφές συνδρομητών, παραγγελίες παλαιών τόμων/ανατύπων, εξόφληση συνδρομών: Δικηγορικός Σύλλογος Θεσσαλονίκης
κ. ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΑΡΟΥ
publications@dsth.gr
Δικαστικό Μέγαρο
26^{ης} Οκτωβρίου 5
546 26, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2310 500 874
fax: 2310 500 875

ΕΤΗΣΙΕΣ ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ	ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ - ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ
Φυσικά Πρόσωπα	€ 36
Νομικά Πρόσωπα	€ 42
Φοιτητές - ασκούμενοι δικηγόροι	€ 18
Τιμή παλαιών τόμων από 1981 έως 1990	€ 10
από 1991 έως 1993	€ 13
1994 και 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 έως 2000	€ 30
2001 έως 2005	€ 36
Τιμή εκάστου τεύχους	€ 9

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

REVUE HELLÉNIQUE DE DROIT EUROPÉEN

SECRETARIAT: V. TZORTZI, S. MAVRIDIS

Tous les manuscrits ainsi que les livres pour présentation ou compte-rendu doivent être envoyés à Mme V. TZORTZI, Professeure Assistante de la Faculté de Droit de l'Université Démocrite de Thrace, Secrétaire du CIEEL, Avocat, responsable pour la rédaction (hreltzortzi@gmail.com) - Boîte Postale 14, 551 02 Kalamaria - Thessalonique, tel: 2310 486 937

Souscriptions, paiements, commandes des anciens volumes, extraits: Barreau de Thessalonique
Mme AIKATERINI MAROU
publications@dsth.gr
Palais de Justice
rue 26 Octobre 5, 546 26 Thessalonique
tél.: 2310 500 874
fax: 2310 500 875

ABONNEMENTS ANNUELS	GRÈCE - ÉTRANGER
Personnes physiques	€ 36
Personnes morales	€ 42
Étudiants - Avocats stagiaires	€ 18
Prix des anciens volumes	
de 1981 à 1990	€ 10
de 1991 à 1993	€ 13
1994 et 1995	€ 15
1996	€ 18
1997 à 2000	€ 30
2001 à 2005	€ 36
Prix de fascicule	€ 9

Η Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου πρωτοεκδόθηκε το 1981 από τον αείμνηστο Καθηγητή Δημήτριο Ευρυγενή, ο οποίος διετέλεσε και Διευθυντής της για την περίοδο 1981-1985. Διευθυντής της Επιθεώρησης διετέλεσε επίσης από το 1986 μέχρι το 1999 και ο αείμνηστος Καθηγητής Κρατερός Ιωάννου. Στην Γραμματεία της Επιθεώρησης συμμετείχαν από την αρχή της κυκλοφορίας της ο Αλκιβιάδης Παναγόπουλος, δικηγόρος και μέλος του Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ, η επιστημονική συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ κ. Στέλλα Ιωαννίδου, δικηγόρος, και η κ. Σοφία Μεγγλίδου, Δ.Ν., δικηγόρος, που είχε και την ευθύνη της ύλης της Επιθεώρησης από το 1981 μέχρι το 2007.

Το Δ.Σ. του ΚΔΕΟΔ απαρτίζεται από τους:

Ομ. Καθηγητή Β. ΣΚΟΥΡΗ, Πρόεδρο Δ.Σ.

Ομ. Καθηγήτρια Χρ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ - ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ

Δ. ΦΙΝΟΚΑΛΙΩΤΗ, εκπρόσωπο του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης

Κ. ΜΩΡΑΪΤΙΔΗ, εκπρόσωπο του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης

Ρ. ΣΕΜΕΡΤΖΙΑΝ, εκπρόσωπο του ΥΠΟΙΑΝ

Σ' αυτό το τεύχος συνεργάστηκαν:

Γαϊτανίδου Αθηνά, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

Γκουπιδένη Λαμπρινή, Βιβλιοθηκονόμος ΚΔΕΟΔ

Ζήση Άννα, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Θεοδωρίδης Π. Κωνσταντίνος, LL.M, Δικηγόρος

Κατσιμίχα Κλειώ, ΜΔΕ, Δικηγόρος

Κλαμαρής Καν. Νικόλαος, Ομ. Καθηγητής Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Δικηγόρος, Επίτιμος Διδάκτωρ Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Freiburg i.Br. (Γερμανία), Μέλος του Δ.Σ. της Επιστημονικής Ενώσεως για το Διεθνές Δικονομικό Δίκαιο («Wissenschaftliche Vereinigung für internationales Verfahrensrecht»), Μέλος του Συμβουλίου της Διεθνούς Ενώσεως Δικονομικού Δικαίου («Association Internationale de Droit Processuel»)

Κώνστα Άννα-Μαρία, Επίκ. Καθηγήτρια Νομικής Σχολής ΑΠΘ

Λαμπράκη Ευαγγελία, ΜΤΠ «Εθνική και Ενωσιακή Διοίκηση» Τμήματος Δημόσιας Διοίκησης Παντείου Πανεπιστημίου, Δόκιμη ερευνήτρια στο Ινστιτούτο Διεθνών Σχέσεων (ΙΔΙΣ) του Παντείου Πανεπιστημίου

Λόραμ Κ. Έρρικα, LL.M, Δικηγόρος

Μιχαλοπούλου Όλγα, Master 1, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

Πίκουλη Αντιγόνη, LL.M, Ασκ. Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

Σαπαρδάνη Μαρία, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ

Στάθη Βασιλική, Δικηγόρος-Οικονομολόγος

Τριανταφυλλίδου Αικατερίνη-Μαρία, Ασκούμενη ΚΔΕΟΔ

Τσιτσιπά Έλλη, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επιστ. Συνεργάτις ΚΔΕΟΔ, Γραφείο Προγραμμάτων

Χαλυβοπούλου Μαρία, Γραφείο Προγραμμάτων, ΚΔΕΟΔ

ΑΡΘΡΑ

N. K. Κλαμαρής

Χαρακτηριστικά Ορόσημα της σταδιακής εξελικτικής πορείας της Διασυνοριακής/Διεθνούς Αναγκαστικής Εκτελέσεως από το Εθνικό/Αυτόνομο Δικονομικό Δίκαιο και τις Διμερείς και Πολυμερείς Συμβάσεις Δικαστικής Αρωγής στη Σύμβαση των Βρυξελλών και στους Ενωσιακούς Δικονομικούς Κανονισμούς [Σύντομες Επισημάνσεις ως προς τους στόχους, τις τελεολογικές/αξιολογικές σταθμίσεις των Εθνικών Νομοθεσιών, στο αυτόνομο ή στο διεθνούς/διακρατικής φύσεως συμβατικό νομοθετικό πεδίο, και της Ενωσιακής Νομοθεσίας]

275

A.-M. Κώνστα, M. Σαπαρδάνη

Η ισότητα των φύλων στην εργασία και η προώθηση της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής

289

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

313

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

319

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

I. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Ιούνιος – Αύγουστος 2023)

325

B. Σχολιασμένα Νομολογία ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ

ΔΕΕ C-663/21, Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Réfugié ayant commis un crime grave), C-8/22, Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides (Réfugié ayant commis un crime grave), C-402/22, Staatssecretaris van Justitieen Veiligheid (Crime particulièrement grave), 06.07.2023 (Ανάκληση και άρνηση χορήγησης του καθεστώτος του πρόσφυγα λόγω αμετάκλητης καταδίκης για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος) – Παρατηρήσεις Α. Ζήση

355

ΔΕΕ C-87/22, TT (Déplacement illicite de l'enfant), 13.07.2023 (Μεταβίβαση διεθνούς δικαιοδοσίας σε διαφορές γονικής μέριμνας στο πλαίσιο του Κανονισμού 2201/2003 σε περίπτωση παράνομης μετακίνησης παιδιού) – Παρατηρήσεις Ο. Μιχαλοπούλου

361

ΔΕΕ C-252/21, Meta Platforms κ.λπ. (Conditions générales d'utilisation d'un réseau social), 04.07.2023 (Αρμοδιότητα εθνικής αρχής ανταγωνισμού να αποφανθεί επί της συμβατότητας γενικών όρων χρήσης κοινωνικού δικτύου με τον ΓΚΠΔ) – Παρατηρήσεις Α. Πίκουλη

365

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας ΕΔΔΑ (Μάιος – Ιούλιος 2023)

369

B. Σχολιασμένα Νομολογία ΕΔΔΑ

ΕΔΔΑ, Προσφυγή Νο 44810/20, Noorzae κατά Δανίας, 05.09.2023 (Παράβιαση του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής υπηκόου τρίτης χώρας - απέλαση και απαγόρευση επανεισόδου στη χώρα) – Παρατηρήσεις Κ. Κατσιμίχα

379

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

ΣτΕ (Ολ.), απόφαση αριθμ. 1534/2023, 07.09.2023 (Απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των θρησκευτικών) – Παρατηρήσεις Ο. Μιχαλοπούλου	383
--	-----

ΠΑΙΔΕΙΑ – ΕΡΕΥΝΑ

Πρόγραμμα διδυμοποίησης “light” με το Μαυροβούνιο “Improving the capacities of the AFCOS system bodies in the field of irregularities management” (MN 20 IPA FI 01 22 TWL) – Closing Event – Τρίτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	387
--	-----

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με το Ισραήλ “Support Israel Alignment with Union Acquis Regulations on issues related to Food Safety” (IL 18 ENI HE 02 22) – Study Visit στη Λιθουανία	387
---	-----

Πρόγραμμα διδυμοποίησης με τη Βόρεια Μακεδονία “Further strengthening the capacities for effective implementation of the acquis in the field of industrial pollution” (MK 20 IPA EN 02 22) – Δεύτερη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής	387
--	-----

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις	389
II. Βιβλία ΚΔΕΟΔ 2023 – Β’	391

Table of contents 3/2023

ARTICLES

N. K. Klamaris

Characteristic milestones of the evolution of cross-border/international execution of judgments from the national/autonomous procedural law and the bilateral and multilateral Conventions for Judicial Assistance to the Brussels Convention and the EU Regulations on Procedural Law [Brief remarks on the goals, the teleological considerations of the national legislations on the autonomous or international legislative scope and of the EU legislation] 275

A.-M. Konsta, M. Sapardani

Gender equality at work and the promotion of reconciliation of work-family life 289

DEVELOPMENTS IN THE EU

I. EU News 313

II. Information Technology e-news 319

CASE - LAW

I. COURT OF JUSTICE AND GENERAL COURT OF THE EU

A. Review of Jurisprudence CJEU – GCEU (June – August 2023) 325

B. Annotations CJEU - GCEU

CJEU C-663/21, Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Réfugié ayant commis un crime grave), C-8/22, Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides (Réfugié ayant commis un crime grave), C-402/22, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Crime particulièrement grave), 06.07.2023 (*Revocation and refusal to grant the refugee status due to a conviction by a final judgment for committing a particularly serious crime*) – Annotation A. Zisi 355

CJEU C-87/22, TT (Déplacement illicite de l'enfant), 13.07.2023 (*Transfer of jurisdiction in matters of parental responsibility under Regulation 2201/2003 in case of wrongful removal of a child*) – Annotation O. Michalopoulou 361

CJEU C-252/21, Meta Platforms and Others (Conditions générales d'utilisation d'un réseau social), 04.07.2023 (*Competence of a national competition authority to rule on the compatibility of the general terms of use of a social network with the GDPR*) – Annotation A. Pikouli 365

II. EUROPEAN COURT OF HUMAN RIGHTS

A. Review of Jurisprudence (May – July 2023) 369

B. Annotations

ECHR, Application No 44810/20, Noorzae v. Denmark, 05.09.2023 (*Violation of the right to respect for private and family life of a third-country national - expulsion order and re-entry ban*) – Annotation K. Katsimicha 379

III. NATIONAL COURTS

Council of State (plenary session), Judgement No 1534/2023, 07.09.2023 (<i>Exemption of students from religious education courses</i>) – Annotation O. Michalopoulou	383
--	-----

CONFERENCES – RESEARCH

“Light” Twinning Programme with Montenegro “Improving the capacities of the AFCOS system bodies in the field of irregularities management” (MN 20 IPA FI 01 22 TWL) – Closing Event – Third meeting of the Steering Committee	387
---	-----

Twinning Programme with Israel “Support Israel Alignment with Union Acquis Regulations on issues related to Food Safety” (IL 18 ENI HE 02 22) – Study Visit in Lithuania	387
--	-----

Twinning Programme with North Macedonia “Further strengthening the capacities for effective implementation of the acquis in the field of industrial pollution” (MK 20 IPA EN 02 22) – Second meeting of the Steering Committee	387
--	-----

BIBLIOGRAPHY

I. Book reviews	389
II. Books CIEEL 2023 – B’	391

Table des matières 3/2023

DOCTRINE

N. K. Klamaris

Jalons Caractéristiques de l'évolution de l'exécution transfrontalière/internationale des jugements, du droit procédural national/autonome et des Conventions bilatérales et multilatérales d'Assistance Judiciaire à la Convention de Bruxelles et aux Règlements de l'UE sur le Droit Procédural [Brèves remarques sur les objectifs, les considérations téléologiques des législations nationales sur le champ d'application législatif autonome ou international et de la législation de l'UE] 275

A.-M. Konsta, M. Sapardani

L'égalité entre les hommes et les femmes au travail et la promotion de la conciliation de la vie professionnelle et de la vie familiale 289

DÉVELOPPEMENTS DANS L'UE

I. Nouvelles européennes 313

II. @-tualités d'informatique juridique 319

JURISPRUDENCE

I. COUR DE JUSTICE ET TRIBUNAL DE L'UNION EUROPÉENNE

A. Revue de Jurisprudence CJUE – TUE (juin – août 2023) 325

B. Notes CJUE – TUE

CJUE C-663/21, Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Réfugié ayant commis un crime grave), C-8/22, Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides (Réfugié ayant commis un crime grave), C-402/22, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Crime particulièrement grave), 06.07.2023 (*Révocation et refus d'accorder le statut de réfugié en raison d'une condamnation définitive pour avoir commis un crime particulièrement grave*) – Notes A. Zisi 355

CJUE C-87/22, TT (Déplacement illicite de l'enfant), 13.07.2023 (*Transfert de compétence en matière de responsabilité parentale en vertu du règlement n° 2201/2003 en cas de déplacement illicite d'un enfant*) – Notes O. Michalopoulos 361

CJUE C-252/21, Meta Platforms e.a. (Conditions générales d'utilisation d'un réseau social), 04.07.2023 (*Compétence d'une autorité nationale de concurrence pour statuer sur la compatibilité des conditions générales d'utilisation d'un réseau social avec le RGPD*) – Notes A. Pikouli 365

II. COUR EUROPÉENNE DES DROITS DE L'HOMME

A. Revue de Jurisprudence (mai – juillet 2023) 369

B. Notes

CEDH, Requête No 44810/20, Noorzae c. Danemark, 05.09.2023 (*Violation du droit au respect de la vie privée et familiale d'un ressortissant d'un pays tiers - arrêté d'expulsion et interdiction de réadmission*) – Notes K. Katsimicha 379

III. JURIDICTIONS NATIONALES

Conseil d'État (séance plénière), Arrêt No 1534/2023, 07.09.2023 (*Exemption des élèves des cours d'éducation religieuse*) – Notes O. Michalopoulou 383

ÉDUCATION – RECHERCHE

Projet de jumelage léger avec le Monténégro "Amélioration des capacités des organes du système AFCOS dans le domaine de la gestion des irrégularités" (MN 20 IPA FI 01 22 TWL) – Événement de Clôture – Troisième réunion du Comité de Pilotage du projet 387

Projet de jumelage avec Israël "Soutien à l'Alignement d'Israël sur les Règlements de l'Acquis Communautaire en matière de Sécurité Alimentaire" (IL 18 ENI HE 02 22) – Visite d'étude en Lituanie 387

Projet de jumelage avec la Macédoine du Nord "Renforcement des capacités pour une mise en œuvre efficace de l'acquis dans le domaine de la pollution industrielle" (MK 20 IPA EN 02 22) – Deuxième réunion du Comité de Pilotage 387

DOCUMENTATION BIBLIOGRAPHIQUE

I. Revue bibliographique 389

II. Livres CIEEL 2023 – B' 391

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΚΕ	: Αφρική, Καραϊβική, Ειρηνικός
Αρμ	: Αρμενόπουλος
ΑρχΝ	: Αρχείο Νομολογίας
ΓεΔΕΕ	: Γενικό Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΠΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΓΣΔΕ	: Γενική Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT)
Δ	: Δίκη
ΔΕΕ	: Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (μετονομασία του ΔΕΚ μετά την 01.12.2009)
ΔΕΕτ.	: Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών
ΔΕΚ	: Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΔΕΝ	: Δελτίο Εργατικής Νομοθεσίας
ΔηΣΚΕ & αγορά	: Δημόσιες Συμβάσεις - Κρατικές Ενισχύσεις & αγορά
ΔιΜΕΕ	: Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης & Επικοινωνίας
ΔιΔικ	: Διοικητική Δίκη
ΔτΑ	: Δικαιώματα του Ανθρώπου (RHDH)
ΔΦΝ	: Δελτίο Φορολογικής Νομοθεσίας
ΕΔΔΔΔ	: Επιθεώρησις Δημοσίου Δικαίου και Διοικητικού Δικαίου
Ε.Δ.Κ.Α.	: Επιθεώρησις Δικαίου Κοινωνικής Ασφάλισης
ΕΕ	: Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΕΕ	: Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕΕυρΔ	: Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου (RHellDE)
ΕΖΕΣ	: Ευρωπαϊκή Ζώνη Ελεύθερων Συναλλαγών
ΕΕμπΔ	: Επιθεώρηση του Εμπορικού Δικαίου
ΕΕΝ	: Εφημερίς Ελλήνων Νομικών
ΕΕργΔ	: Επιθεώρησις Εργατικού Δικαίου
ΕΕυρΚ	: Επιθεώρηση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΕΚ	: Ευρωπαϊκή Κοινότητα
ΕλλΔνη	: Ελληνική Δικαιοσύνη
ΕΛΜ	: Ευρωπαϊκή Λογιστική Μονάδα
ΕΝΔ	: Επιθεώρηση Ναυτιλιακού Δικαίου
ΕΟΧ	: Ευρωπαϊκός Οικονομικός Χώρος
Επι.Δ.Ε.	: Επιθεώρηση Δημοσίων Έργων
ΕπισκΕΔ	: Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΤρΑΞΧρΔ	: Επιθεώρηση Τραπεζικού Αξιογραφικού και Χρημαστηριακού Δικαίου
ΕυΒ	: Ευρωπαϊκό Βήμα
ΕυρΔΔΑ ή ΕΔΔΑ	: Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΕΔΑ ή ΕΕΔΑ	: Ευρωπαϊκή Επιτροπή Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕυρΚ	: Ευρωπαϊκές Κοινότητες
ΕυρΚοινβ	: Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο
ΕυρΠολ	: Ευρωπαϊών Πολιτεία
ΕυρΣΔΑ ή ΕΣΔΑ	: Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΕφΑΔ	: Εφαρμογές Αστικού Δικαίου
ΕφημΔΔ	: Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου
ΘΠΔΔ	: Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου
ΚΕΠΑΑ	: Κοινή Ευρωπαϊκή Πολιτική για την Άμυνα και την Ασφάλεια
ΚΕΠΠΑ	: Κοινή Εξωτερική Πολιτική και Πολιτική Ασφάλειας
ΚριτΕπιθ	: Κριτική Επιθεώρηση Νομικής Θεωρίας και Πράξης
ΝοΒ	: Νομικό Βήμα
ΠΕΚ	: Πρωτοδικείο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
ΠερΔικ	: Περιβάλλον και Δίκαιο
ΠΛογ	: Ποινικός Λόγος
ΠΝ	: Πειραϊκή Νομολογία
ΠοινΔικ	: Ποινική Δικαιοσύνη
ΠοινΧρ	: Ποινικά Χρονικά
ΠρΠροσχ	: Πράξη περί των όρων προσχωρήσεως και προσαρμογής των συνθηκών

<i>ΣΛΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣΕΕ</i>	: Συνθήκη για την Ευρωπαϊκή Ένωση
<i>Συλλ.</i>	: Συλλογή Νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων
<i>ΣυλλΥπ</i>	: Συλλογή Υπαλληλικών Υποθέσεων
<i>ΣυνΘΕΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Ένωσης
<i>ΣυνΘΕΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας
<i>ΣυνΘΕΚΑΕ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Ατομικής Ενέργειας
<i>ΣυνΘΕΚΑΧ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Κοινότητας Άνθρακα και Χάλυβα
<i>ΣυνΘΕΟΚ</i>	: Συνθήκη Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας
<i>ΤεΣ</i>	: Τεύχος εκτός σειράς
<i>ΤοΣ</i>	: Σύνταγμα (Το)
<i>Υπερ</i>	: Υπεράσπιση
<i>ΦΠΑ</i>	: Φόρος Προστιθέμενης Αξίας
<i>ΧρηΔικ</i>	: Χρηματοπιστωτικό Δίκαιο
<i>ΧριΔ</i>	: Χρονικά Ιδιωτικού Δικαίου
<i>AcP</i>	: Archiv für civilische Praxis
<i>AFDI</i>	: Annuaire Français de Droit International
<i>AJCL</i>	: American Journal of Comparative Law (The)
<i>AJDA</i>	: Actualité Juridique du Droit Administratif
<i>AJIL</i>	: American Journal of International Law
<i>AöR</i>	: Archiv des öffentlichen Rechts
<i>ASL</i>	: Air and Space Law
<i>BB</i>	: Der Betriebs - Berater
<i>CDE</i>	: Cahiers de Droit Européen
<i>CJEU</i>	: Court of Justice of the European Union
<i>CJUE</i>	: Cour de Justice de l'Union Européenne
<i>Clunet</i>	: Journal du Droit International (J.D.I.)
<i>C.M.L.R.</i>	: Common Market Law Reports
<i>CML Rev.</i>	: Common Market Law Review
<i>CommLP</i>	: Commercial Law Practitioner
<i>CONSUM.L.J.</i>	: Consumer Law Journal
<i>DZWir</i>	: Deutsche Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EA</i>	: Europa-Archiv
<i>EBRL</i>	: European Business Law Review
<i>ECHR</i>	: European Convention on Human Rights
<i>E.C.L.R.</i>	: European Competition Law Review
<i>EELR</i>	: European Environmental Law Review
<i>E.H.R.L.R.</i>	: European Human Rights Law Review
<i>E.H.R.R.</i>	: European Human Rights Reports
<i>EIPR</i>	: European Intellectual Property Review
<i>EJIL</i>	: European Journal of International Law
<i>ELJ</i>	: European Law Journal
<i>E.L.Rev.</i>	: European Law Review
<i>Elrev./HR</i>	: European Law Review / Human Rights Survey
<i>EPL</i>	: European Public Law
<i>ERPL</i>	: European Review of Private Law- <i>Revue Européenne de Droit Privé</i> - Europäische Zeitschrift für Privatrecht
<i>EStAL</i>	: European State Aid Law Quarterly
<i>ETL</i>	: European Transport Law - <i>Droit Européen des Transports</i> - Europäisches Transportrecht
<i>EuGRZ</i>	: Europäische Grundrechte - Zeitschrift
<i>EuR</i>	: Europarecht
<i>EuZW</i>	: Europäische Zeitschrift für Wirtschaftsrecht
<i>EWS</i>	: Europäische Wirtschafts - und Steuerrecht
<i>GATT</i>	: General Agreement on Tariffs and Trade (ΓΣΔΕ)
<i>GATS</i>	: General Agreement on Trade Services
<i>GCEU</i>	: General Court of the European Union
<i>GRUR Int.</i>	: Gewerblicher Rechtsschutz und Urheberrecht - Internationaler Teil
<i>HRLJ</i>	: Human Rights Law Journal

<i>HRQ</i>	: Human Rights Quarterly
<i>ICLQ</i>	: International and Comparative Law Quarterly (The)
<i>IIC</i>	: International Review of Industrial Property and Copyright Law
<i>I.L.M.</i>	: International Legal Materials
<i>IPRax</i>	: Praxis des Internationalen Privat - und Verfahrensrechts
<i>JCMS</i>	: Journal of Common Market Studies
<i>J.D.I.</i>	: Journal du Droit International (Clunet)
<i>JT</i>	: Journal des Tribunaux
<i>JT-DE</i>	: Journal des Tribunaux - Droit Européen
<i>JWT</i>	: Journal of World Trade
<i>JZ</i>	: Juristen Zeitung
<i>LIEI</i>	: Legal Issues of European Integration
<i>MJ</i>	: Maastricht Journal of European und Comparative Law
<i>MLR</i>	: Modern Law Review (The)
<i>NJW</i>	: Neue Juristische Wochenschrift
<i>NQHR</i>	: Netherlands Quarterly of Human Rights
<i>NVWZ</i>	: Neue Zeitschrift für Verwaltungsrecht
<i>PPLR</i>	: Public Procurement Law Review
<i>RabelsZ</i>	: Rabels Zeitschrift für ausländisches und internationales Privatrecht
<i>R.A.E.</i>	: Revue des Affaires Européennes
<i>RCADI</i>	: Recueil des Cours de l'Académie de Droit International de La Haye
<i>RCC</i>	: Revue de la Concurrence et de la Consommation - Droit et Marchés
<i>R.D.P.</i>	: Revue du droit public
<i>RDUE</i>	: Revue du Droit de l'Union Européenne (ως το 1999 Revue du Marché Unique Européen - RMUE)
<i>RECIEL</i>	: Revue of European Community and International Environmental Law - Access to Environmental Information
<i>REDC</i>	: Revue Européenne de Droit de la Consommation
<i>Rev.inst.eur.</i>	: Revista de instituciones europeas
<i>Rev.trim.dr.h.</i>	: Revue trimestrielle des droits de l'homme
<i>RFDA</i>	: Revue Française de Droit Administratif
<i>RFDC</i>	: Revue Française de Droit Constitutionnel
<i>RGDIP</i>	: Revue Générale de Droit International Public
<i>RHDH</i>	: Revue Hellénique de Droits de l'Homme (ΔΤΑ)
<i>RHDI</i>	: Revue Hellénique de Droit International
<i>RHelIDE</i>	: Revue Hellénique de Droit Européen (ΕΕΕυρΔ)
<i>RIDPC</i>	: Rivista Italiana di Diritto Pubblico Comunitario
<i>Riv.dir.eur.</i>	: Rivista di diritto europeo
<i>RIW</i>	: Recht der Internationalen Wirtschaft
<i>RMC</i>	: Revue du Marché Commun (από το 1991 Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne - RMCUE)
<i>RMCUE</i>	: Revue du Marché Commun et de l'Union Européenne από το 1991 (ως το 1990 Revue du Marché Commun - RMC)
<i>RMUE</i>	: Revue du Marché Unique Européen (από το 2000 Revue du Droit de l'Union Européenne- RDUE)
<i>RTDeur.</i>	: Revue Trimestrielle de Droit Européen
<i>RUDH</i>	: Revue Universelle des Droits de l'Homme
<i>TRIPS</i>	: Trade Related Intellectual Property Rights
<i>TUE</i>	: Tribunal de l'Union Européenne
<i>WRP</i>	: Wettbewerb in Recht und Praxis
<i>WuW</i>	: Wirtschaft und Wettbewerb
<i>YBEL</i>	: Yearbook of European Law
<i>ZEuP</i>	: Zeitschrift für Europäisches Privatrecht
<i>ZEuS</i>	: Zeitschrift für Europarechtliche Studien
<i>ZfRV</i>	: Zeitschrift für Rechtsvergleichung - Internationales Privatrecht und Europarecht
<i>ZHR</i>	: Zeitschrift für das gesamte Handelsrecht und Wirtschaftsrecht
<i>ZSE</i>	: Zeitschrift für Staats - und Europawissenschaften
<i>ZVglRWiss</i>	: Zeitschrift für Vergleichende Rechtswissenschaft

Υπόδειγμα παραπομπής στην Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου: ΕΕΕυρΔ, 1981, σ. 259, HREL, 1981, p. 259, RHelIDE, 1981, p. 259

Χαρακτηριστικά Ορόσημα της σταδιακής εξελικτικής πορείας της Διασυννοριακής/Διεθνούς Αναγκαστικής Εκτελέσεως από το Εθνικό/Αυτόνομο Δικονομικό Δίκαιο και τις Διμερείς και Πολυμερείς Συμβάσεις Δικαστικής Αρωγής στη Σύμβαση των Βρυξελλών και στους Ενωσιακούς Δικονομικούς Κανονισμούς*

[Σύντομες Επισημάνσεις ως προς τους στόχους, τις τελολογικές/αξιολογικές σταθμίσεις των Εθνικών Νομοθεσιών, στο αυτόνομο ή στο διεθνούς/διακρατικής φύσεως συμβατικό νομοθετικό πεδίο, και της Ενωσιακής Νομοθεσίας]

Νικόλαος Καν. Κλαμαρής**

Το δικαίωμα για Αναγκαστική Εκτέλεση υπάγεται ως μερικότερο, επίσης συνταγματικώς κατοχυρωμένο, δικονομικό δικαίωμα, στο ευρύτερο δικονομικό/συνταγματικό δικαίωμα δικαστικής προστασίας (άρθρο 20 Συντάγματος 1975, άρθρο 6 ΕΣΔΑ). Είναι αυτονόητο, ότι συνταγματικώς προστατεύεται – ως απόρροια της κατοχυρώσεως του γενικότερου Δικαιώματος Δικαστικής Προστασίας – όχι μόνο το Δικαίωμα για Αναγκαστική Εκτέλεση, αλλά και το Δικαίωμα του καθού η Αναγκαστική Εκτέλεση για να αμυνθεί κατά της εναντίον του διενεργούμενης Αναγκαστικής Εκτελέσεως. Στο πεδίο της Διεθνούς Αναγνώρισης Αλλοδαπών Αποφάσεων και στο πεδίο της Διεθνούς Εκτελέσεως Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων τουλάχιστον μέχρι και το 1950 – προφανώς και λόγω των δύο παγκοσμίων πολέμων του 20ού αιώνας – υπήρχαν πολλά προσκόμματα (νομοθετικής, διαδικαστικής, πρακτικής φύσεως) για την Αναγνώριση και Αναγκαστική Εκτέλεση των Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων στην εκάστοτε Ημεδαπή. Από το 1950 και μετά η εικόνα άρχισε να αλλάζει. Η συμβολή του Ο.Η.Ε. ως προς την ενίσχυση της τάσεως και πρωτοβουλίας για τη σύναψη πολυμερών και διμερών Διεθνών Συμβάσεων Δικαστικής Αρωγής μεταξύ των Κρατών και κατά κύριο λόγο η ίδρυση των τριών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ε.Ο.Κ., Ε.Κ.Α.Χ., Ε.Ε.Α.Ε.) και η μετατροπή τους στη συνέχεια στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και κατόπιν στην Ευρωπαϊκή Ένωση, συνέβαλαν στη συνεχή προοδευτική μείωση – τουλάχιστον για το πεδίο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας Δικαίου (Europäische Rechtsgemeinschaft), ή άλλως της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξεως (Europäische Rechtsordnung) – των προσκομμάτων/κωλυμάτων για την στο Ευρωπαϊκό Πεδίο απρόσκοπτη Αναγνώριση και Αναγκαστική Εκτέλεση των Δικαστικών Αποφάσεων που έχουν εκδοθεί από Δικαστήρια ενός Κράτους Μέλους της Ε.Ε. σε ένα άλλο Κράτος Μέλος της Ε.Ε. Από πλευράς Ελλάδος ιδιαίτερως σημαντική ήταν για την δεκαετία του 1960 η διμερής σύμβαση Ελλάδος-Γερμανίας του έτους 1961. Στο πεδίο της Ε.Ε. καθοριστική ήταν η Σύμβαση Βρυξελλών 1968, την οποίαν ακολούθησαν πολλοί σημαντικοί Δικονομικοί Κανονισμοί μεταξύ των οποίων ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει για τους Κανονισμούς 44/2001, 805/2004, 1896/2006, 861/2007, 1215/2012, 650/2012, 655/2014. Οι Κανονισμοί συνέβαλαν και συμβάλλουν βαθμηδόν και σταδιακώς όλο και περισσότερο σε μια δικαϊκή ενοποίηση/εναρμόνιση στο πεδίο της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξεως όσον αφορά την ελεύθερη και ευχερέστερη διακίνηση των Ευρωπαϊκών/Αλλοδαπών Αποφάσεων στα Κράτη Μέλη της Ε.Ε. με την έννοια της ευχερέστερης και απρόσκοπτης Αναγνώρισεως και Αναγκαστικής Εκτελέσεως των δικαστικών αποφάσεων που εκδίδονται από δικαστήρια των Κρατών Μελών της Ε.Ε. σε άλλα Κράτη Μέλη της Ε.Ε. Η κορωνίδα αυτών των προσπαθειών για την με την ως άνω έννοια ελεύθερη διακίνηση/κυκλοφορία/ισχύ των δικαστικών αποφάσεων στο πεδίο της Ε.Ε. και των Κρατών Μελών που έχουν ενταχθεί στην Ε.Ε. αποτέλεσε η κατάργηση του *exequatur* αρχικώς με τον Κανονισμό 805/2004 σε περιορισμένο επίπεδο και στη συνέχεια με τον Κανονισμό 1215/2012 σε γενικευμένο επίπεδο.

αλλοδαπές δικαστικές αποφάσεις – αρνητικές προϋποθέσεις – αυτοδίκαιη ισχύς/αναγνώριση – δευτερογενές ευρωπαϊκό δίκαιο – δικαίωμα άμυνας κατά αναγκαστικής εκτελέσεως – δικαίωμα για αναγκαστική εκτέλεση – δικαίωμα δικαστικής προστασίας – Ε.Ε. – εθνικοί νομικοί πολιτισμοί – ΕΚΑΑ – ΕΚΑΧ – εναρμόνιση – ενοποίηση – ένωση σκοπού – ΕΟΚ – ευρεία ευρωπαϊκή εμπιστοσύνη – ευρωπαϊκή έννομη τάξη – ευρωπαϊκή κοινότητα δικαίου – ευρωπαϊκή ολοκλήρωση – ευρωπαϊκό σχέδιο για το δίκαιο της αναγκαστικής εκτελέσεως – θετικές προϋποθέσεις – Κανονισμοί 1346/2000, 1348/2000, 1206/2001, 44/2001, 805/2004, 1896/2006, 861/2007, 655/2014, 2019/1111, 650/2012, 606/2013, 2015/2421 – Κανονισμός για τις μικροδιαφορές – κωλύματα αναγνώρισεως – μηχανή της ενοποιήσεως του δικονομικού δικαίου – μοχλός της ενοποιήσεως του δικονομικού δικαίου – «Παθιασμένος Νομοθέτης και Απόστολος

* Προδημοσίευση της μελέτης που περιλαμβάνεται στον αφιερωμένο στην Καθηγήτρια Π. Γέσιου-Φαλτσή Τόμο Μελετών με αφορμή την κυκλοφορία της 2ας εκδόσεως του συγγράμματος με τίτλο «Η Διεθνής Αναγκαστική Εκτέλεση» (Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2023)

** Ομ. Καθηγητής της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, Δικηγόρος, Επίτιμος Διδάκτωρ Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Freiburg i.Br. (Γερμανία), Μέλος του Δ.Σ. της Επιστημονικής Ενώσεως για το Διεθνές Δικονομικό Δίκαιο («Wissenschaftliche Vereinigung für internationales Verfahrensrecht»), Μέλος του Συμβουλίου της Διεθνούς Ενώσεως Δικονομικού Δικαίου («Association Internationale de Droit Processuel»)

της Τάξεως» – πολιτική των μικρών βημάτων – πολιτική των μικρών βαθμίδων – προδικαστική παραπομπή – πρό-
τυπος Νόμος του Αμερικανικού Ινστιτούτου Δικαίου – πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο – Πρωτόκολλο Ερμηνείας – Σύμ-
βαση Βρυξελλών 1968 – Ali-Unidroit – europäische Integration – europäische Rechtsgemeinschaft – europäische
Rechtsordnung – exequatur – Humboldt-Stiftung – Motor der Prozessrechtsvereinheitlichung – Rechtsgemeinschaft
– Rechtsordnung – Zweckverband

1. Το παγκοσμίως γνωστό για την προσφορά του σε πα-
γκόσμιο επίπεδο – και με το σκοπό/«σύνθημα»/όραμα/
κριτήριο «Αριστεία Παγκοσμίως» («Exzellenz weltweit»)
– στην επιστημονική έρευνα, γερμανικό Ίδρυμα
«Alexander von Humboldt» («Alexander von Humboldt-
Stiftung») είχε οργανώσει το Σεπτέμβριο 1993 – στην
ωραία και ιστορική πόλη της Βαμβέργης – ένα Επιστη-
μονικό Συμπόσιο με τίτλο «Europäische Integration und
nationale Rechtskulturen» («Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και
Εθνικοί Νομικοί Πολιτισμοί»)¹.

Αντικείμενο του επιστημονικού αυτού συνεδρίου και
κατά συνεκδοχήν και των κατά τη διάρκεια αυτού ανα-
πτυχθεισών εισηγήσεων και διατυπωθεισών προφορικών
παρεμβάσεων ήταν να διερευνηθούν οι δυνατότητες και
να καταδειχθούν/επισημανθούν τα μέσα και τα μέτρα, τα
οποία είναι κατάλληλα, λυσιτελή και πρόσφορα για να
μπορέσουν οι κατ' ιδίαν/μεμονωμένες Εθνικές Έννομες
Τάξεις να εναρμονισθούν εν όψει μίας/της Ευρωπαϊκής
Κοινότητας Δικαίου («Europäische Rechtsgemeinschaft»)
Στην χαιρετιστήρια εισαγωγική ομιλία του ο τότε Γενικός
Γραμματέας του Ιδρύματος Alexander von Humboldt τό-
νισε μεταξύ άλλων – με ιδιαίτερη μάλιστα επισήμανση –
και τα ακόλουθα: «*Η Σύγκριση του Δικαίου, η Εναρμόνιση
του Δικαίου, και τελικώς η Ενοποίηση του Δικαίου παίζουν
στην Ευρώπη του παρόντος ένα πάντοτε μεγαλύτερο ρόλο
και σε τελευταία ανάλυση είναι οι Νομικοί εκείνοι, οι οποίοι
έχουν συμβάλει ουσιαστικά στην εξέλιξη αυτή*»².

Η Καθηγήτρια κυρία Π. Γέσιου-Φαλτσή υπήρξε υπότρο-
φος της Alexander von Humboldt-Stiftung – και μάλιστα
μία από τις διασημότερες υποτρόφους αυτής – και υπήρ-
ξε με το υψηλότερο επιπέδου πρωτότυπο επιστημονι-
κό της έργο πρωτοπόρος στην ανάλυση και ερμηνεία της
δικονομικής φύσεως ευρωπαϊκών Οδηγιών και Κανονι-
σμών³ συμβάλλοντας έτσι ουσιαστικά και από τη δική

της επιστημονική πλευρά στην εναρμόνιση και στην ενο-
ποίηση του Δικαίου στην Ε.Ε.⁴, και γενικότερα στην ερ-
μηνεία του πρωτογενούς και δευτερογενούς δικαίου της
Ε.Ε., καθώς και στην κατανόηση/διερεύνηση των μεθό-
δων ερμηνείας του Δ.Ε.Ε., ιδίως δε της αυτόνομης ερμη-
νείας του πρωτογενούς και δευτερογενούς ευρωπαϊκού
δικαίου από το Δ.Ε.Ε.⁵.

2. Ως γνωστόν γίνεται πλέον γενικώς δεκτόν, ότι το δι-
καίωμα για αναγκαστική εκτέλεση υπάγεται ως μερικό-
τερο, συνταγματικώς κατοχυρωμένο δικονομικό δικαί-
ωμα στο ευρύτερο δικονομικό/συνταγματικό δικαίωμα
δικαστικής προστασίας, το οποίο ήδη προβλέπεται σε
εσωτερικό/εθνικό/αυτόνομο επίπεδο από το άρθρο 20
του Συντάγματος 1975, ενώ σε υπερεθνικό/υπερκρατικό
επίπεδο από το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ⁶. Είναι γνωστόν επί-
σης, ότι η αναγκαστική εκτέλεση συνιστά αναμφίβολα
τη «σκληρή» πλευρά του αστικού δικονομικού δικαίου ή,
κατ' άλλη διατύπωση, την εξωτερικά πλέον «αισθητή» και
«χειροπιαστή» «ευαίσθητη» πλευρά του δικαϊκού αυτού
κλάδου. Και είναι βεβαίως αυτονόητο, ότι συνταγματι-
κώς προστατεύεται όχι μόνο το δικαίωμα για διενέργεια
Αναγκαστικής Εκτελέσεως, αλλά – ως απόρροια επίσης
του συνταγματικώς κατοχυρωμένου (άρθρ. 20 παρ. 1 Σ)
Δικαιώματος Δικαστικής Προστασίας (και με τη μορφή
της άμυνας) – και το δικαίωμα του καθ' ού η Αναγκαστική

εξέλιξη της Διεθνούς Αναγκαστικής Εκτελέσεως από το αυτόνο-
μο Αστικό Δικονομικό Δίκαιο και τις Διεθνείς Συμβάσεις έως και
τον Κανονισμό για τον Ευρωπαϊκό Εκτελεστό Τίτλο, Αθήνα, 2008
(Δημοσιεύματα Ερευνητικού Ινστιτούτου Δικονομικών Μελετών,
τόμος 33).

4. Σχετικώς ως προς το επιστημονικό έργο της Καθηγήτριας κ. Π.
Γέσιου-Φαλτσή βλ. και Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ, Ακαδημαϊκός Έπαινος/
Laudatio της Καθηγήτριας Π. Γέσιου-Φαλτσή, ΝοΒ, 2009, σσ. 206-
219.

5. Βλ. Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, Δίκαιο Αναγκαστικής Εκτελέσεως, III, Η
Διεθνής Αναγκαστική Εκτέλεση, 2006, σ. 319 επ. βλ. ήδη και την
Β' έκδοση του ως άνω μνημειώδους έργου της Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛ-
ΤΣΗ (σε συνεργασία τώρα με την Λ.-Μ. ΠΙΨΟΥ), 2023, σ. 64 επ.
Βλ. επίσης Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ, Σκέψεις/Επισημάνσεις ως προς την έν-
νοια, τη λειτουργία, το αντικείμενο και τη φύση της «Αυτόνομης
Ερμηνείας» του Ενωσιακού Δικαίου υπό το πρίσμα των Κλασικών
Μεθόδων Ερμηνείας, στον Αναμνηστικό Τόμο «Συνομιλώντας με
τον Καθηγητή Γεώργιο Μιχαλόπουλο για το Δίκαιο της Επιχείρη-
σης», 2023, σσ. 50-70 = ΕΕΕυρΔ, 2023, σσ. 25-38.

6. Βλ. και Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ, Το δικαίωμα δικαστικής προστασίας κατά
το άρθρο 20 Συντάγματος 1975, Βραβείο της Ακαδημίας Αθηνών
1988, Αθήνα, 1989, σ. 167 επ.

1. Βλ. CHR. TOMUSCHAT / H. KÖTZ / B. VON MAYDELLE (Hrsg.), Euro-
päische Integration und nationale Rechtskulturen, Referate des
13. Symposiums der Alexander von Humboldt-Stiftung von 19.
bis 23. September 1983 in Bamberg, Köln-Berlin-Bonn-München,
1995.

2. M. OSTEN, στο συλλογικό έργο: Chr. Tomuschat / H. Kötz / B. von
Maydelle, ό.π., σ. V.

3. Βλ και την εξαιρετική μελέτη της Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, Η εξελικτι-
κή πορεία του αστικού δικονομικού δικαίου από τις εθνικές προς
τις υπερεθνικές πηγές, ΝοΒ, 2007, σσ. 2287-2301 = Η Δικονομι-
κή Έννομη Τάξη, III, 2009, σσ. 3-24. Βλ. επίσης: Β. ΚΑΠΕΤΑΝΟΥ, Η

Εκτέλεση για να αμυνθεί, λ.χ. διά της ασκήσεως ενδίκων βοηθημάτων (ανακοπής κ.ο.κ.) κατά της εναντίον του διενεργούμενης Αναγκαστικής Εκτελέσεως⁷.

Η ρύθμιση αυτού του ειδικότερου ευαίσθητου κλάδου του δικονομικού δικαίου εκφράζει κατά κανόνα και την αγωνιώδη προσπάθεια της Πολιτείας για να θεσπίσει μία ρύθμιση ως προς τη διενέργεια της αναγκαστικής εκτελέσεως που να συνιστά ταυτόχρονα μία «χρυσή τομή» αφενός μεταξύ της γρήγορης εκτελέσεως, στην οποία αποβλέπει ο εκάστοτε δανειστής, και αφετέρου της αργής, της δίκαιης και ορθής εκτελέσεως, στην οποία αποβλέπει ο εκάστοτε «τίμιος» οφειλέτης – και όχι βεβαίως ο «στρατηγικός οφειλέτης» – και σε κάθε περίπτωση μία ρύθμιση που να εξασφαλίζει και στην εκτέλεση τόσο τη δίκαιη ικανοποίηση του δανειστού, όσο και την αξιοπρέπεια του Ανθρώπου, καθώς και τη συνέχιση της οικονομικής δραστηριότητας του οφειλέτου. Τα προβλήματα που καλείται να λύσει ο νομοθέτης ως προς τη ρύθμιση της διαδικασίας της αναγκαστικής εκτελέσεως είναι κατά γεωμετρική πρόοδο πολύ περισσότερα τόσο από ποσοτικής, όσο και από ποιοτικής πλευράς, λόγω της παρεμβολής εκ των πραγμάτων ειδικών χρονοδιαγραμμάτων και σταδίων – απόρροια κατά βάση και δικαιοκρατικών σταθμίσεων – που λειτουργούν επιβραδυντικά στην απρόσκοπτη πορεία της διαδικασίας της αναγκαστικής εκτελέσεως και μάλιστα χρονοδιαγραμμάτων και σταδίων που από την φύση του πράγματος κατ' αποτέλεσμα και αντανακλαστικώς λειτουργούν επιβραδυντικά στην πορεία της αναγκαστικής εκτελέσεως, στην περίπτωση που η αναγκαστική εκτέλεση διενεργείται με βάση αλλοδαπό εκτελεστό τίτλο. Ήδη από τα μέσα του 20ού αιώνα και ακόμα υπό το κράτος ισχύος της ΠολΔ 1834, ο αείμνηστος Καθηγητής Γ.Θ. Ράμμος είχαν επισημάνει τα διαφορετικά νομοθετικά συστήματα, τα οποία ακολουθούνται διεθνώς, καθώς και τα νομοθετικά και τα λοιπά ζητήματα, τα οποία ανακύπτουν στο κεφαλαιώδες θέμα της αναγνώρισεως και εκτελέσεως στην εκάστοτε ημεδαπή των εκάστοτε αλλοδαπών δικαστικών αποφάσεων διατυπώνοντας τις ακόλουθες σκέψεις και παρατηρήσεις:

«IV. Από νομοθετικής απόψεως δυσχερείας εμφανίζει το ζήτημα της εκτάσεως, ήν δέον να λαμβάνη η έρευνα του ημεδαπού δικαστού, οσάκις ούτος καλείται να κηρύξη εκτελεστόν αλλοδαπόν τίτλον. Σχετικώς, τρία συστήματα είναι δυνατόν να καθιερωθούν: Α) Κατά το πρώτον σύστημα, όπερ θα ηδύνατο να χαρακτηρισθή ως το ιδεώδες, από απόψεως διεθνούς αλληλεγγύης, η έρευνα του δικαστού δέον να περιορίζηται εις την εγκυρότητα και την εκτελεστότητα του τίτλου, κατά το δίκαιον της χώρας, εις ήν εξεδόθη ούτος. Β) Κατ' άλλο σύστημα, ο δικαστής, εκτός των ανωτέρω, δέον να εξετάζη προσέτι μήπως το περιεχόμενον του τίτλου αντίκειται εις την δημοσίαν τάξιν. Γ) Κατά τρίτον τέλος σύστημα,

η έρευνα εκτίνεται, εκτός των ανωτέρω, και εις τον υπό τινος ή πάσας τάς απόψεις έλεγχον της ορθότητος της κρίσεως του αλλοδαπού δικαστού. V. Η ισχύουσα Δικονομία αναγνωρίζει το δεύτερον σύστημα κατά τας περιπτώσεις, καθ' ός ο καθ' ού η εκτέλεσις είναι αλλοδαπός, και το τρίτον σύστημα κατά τας περιπτώσεις, καθ' ός ο καθ' ού η εκτέλεσις είναι ημεδαπός»⁸.

Και μάλιστα ακριβώς ενόψει των περισσότερων θεωρητικών δυνατών εφαρμοστέων συστημάτων και τα κατ' ιδίαν εθνικά/αυτόνομα δικονομικά δίκαια προσπάθησαν μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο να βρουν και εδώ τη χρυσή τομή μεταξύ ταχύτητας και ασφάλειας δικαίου. Η συνεχής βελτίωση μετά τον 2ο Παγκόσμιο Πόλεμο των διεθνών διακρατικών σχέσεων – όπου η συμβολή του Ο.Η.Ε. και των «Πατέρων της Ευρώπης» και η από αυτούς ίδρυση των τριών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ήταν ιδιαίτερος καθοριστική – συνέβαλε στην βαθμηδόν μείωση της μεταξύ των διαφόρων εννόμων τάξεων επιφυλακτικότητας και των με αυτή συνδεομένων ψυχολογικών αναστολών και νομικών κωλυμάτων – ενίοτε και εθνικιστικής/σωβινιστικής αποχρώσεως – όσον αφορά την εκτέλεση στην εκάστοτε Ημεδαπή των εκάστοτε Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων. Τα πρώτα δείγματα αυτής της εξέλιξεως άρχισαν να γίνονται βαθμηδόν αντιληπτά με δειλά, αλλά σταθερά, βήματα στις διεθνείς διμερείς και πολυμερείς συμβάσεις αναγνώρισεως και εκτελέσεως αλλοδαπών δικαστικών αποφάσεων και γενικότερα διεθνών συμβάσεων δικαστικής αρωγής. Καταλυτική υπήρξεν, όπως είναι φυσικό, για τη ρύθμιση αυτής της ύλης και της αντίστοιχης διαδικασίας η ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας καθώς και των άλλων δύο αρχικών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (Ατομικής Ενέργειας αφενός και Άνθρακος και Χάλυβος αφετέρου) και η μετεξέλιξη τους αρχικώς στην ενοποιημένη Ευρωπαϊκή Κοινότητα και μετέπειτα στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Η ανάγκη για την ικανοποίηση του πρωταρχικού σκοπού της Ευρωπαϊκής Ενώσεως για την ελεύθερη διακίνηση προσώπων, αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίων οδήγησεν περαιτέρω στη διευκόλυνση – και κατά συνεκδοχήν στην άρση των διαφορών φύσεως εμποδίων – της διακινήσεως/διασυνοριακής κυκλοφορίας και των Δικαστικών Αποφάσεων, που εκδίδονται από τα δικαστήρια των Κρατών Μελών της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, δεδομένου ότι η ελεύθερη διακίνηση των Δικαστικών Αποφάσεων αποτελεί καθοριστική ουσιαστική προϋπόθεση και ουσιώδη παράγοντα για την πραγμάτωση της ελεύθερης διακινήσεως και κυκλοφορίας των προσώπων, των αγαθών, των υπηρεσιών και του κεφαλαίου.

Στο νομοθετικό ευρωπαϊκό πεδίο την εξέλιξη αυτή σηματοδοτεί αρχικώς η μετάβαση από το αυτόνομο δικο-

7. Βλ. Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ, ό.π.

8. Γ.Θ. ΡΑΜΜΟΣ, Στοιχεία Ελληνικής Πολιτικής Δικονομίας, Δ' έκδ., Τόμος Δεύτερος, τεύχος Α', Αθήναι, 1961, σ. 153.

νομικό δίκαιο και τις διμερείς ή πολυμερείς διεθνείς συμβάσεις Δικαστικής Αρωγής στη Σύμβαση των Βρυξελλών 1968 (και στους Κανονισμούς που τη διαδέχθηκαν, δηλαδή στον Κανονισμό 44/2001 και στον Κανονισμό 1215/1982), καθώς και για διάφορες ειδικές περιπτώσεις αποφάσεων σε ιδιωτικές διαφορές ειδικών κατηγοριών στους ειδικότερους από πλευράς αντικειμένου ρυθμίσεις Κανονισμούς (1346/2000, 1348/2000, 1206/2001, 2201/2003)⁹ και τελικώς αυτή η εξέλιξη ολοκληρώθηκε και με άλλους Κανονισμούς όπως λ.χ. με τον Κανονισμό για τον Ευρωπαϊκό Εκτελεστό Τίτλο (805/2004), στη συνέχεια με τον Κανονισμό 1896/2006 για την Ευρωπαϊκή Διαταγή Πληρωμής, στη συνέχεια με τον Κανονισμό 861/2007 για την Ευρωπαϊκή Διαδικασία Μικροδιαφορών, στη συνέχεια με τον Κανονισμό για την Προσωρινή Κατάσχεση Τραπεζικών Λογαριασμών (Κανονισμός 655/2014)¹⁰ και προσφάτως με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2019/1111 για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και την εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές και διαφορές γονικής μέριμνας και για τη διεθνή απαγωγή παιδιών¹¹. Πέραν βεβαί-

ως της ως άνω συνεχούς σταδιακής ευρωπαϊκοποίησης του δικονομικού δικαίου, σαφής και αντιληπτή είναι και η κατά τα τελευταία χρόνια ευρύτερη και έντονη τάση για διεθνοποίηση του δικαίου σε γενικότερη διάσταση¹², και δη άλλοτε με τυπική, υπερέχουσα, μορφή/ισχύ – λ.χ. με βάση Διεθνείς Συμβάσεις των οποίων οι δικαιοκτικές ρυθμίσεις υπερέχουν των εσωτερικών/εθνικών κανόνων δικαίου – και άλλοτε με άτυπη μορφή διά μέσου της έμμεσης επιρροής των προτύπων νόμων (λ.χ. ως προς το Αστικό Δικονομικό Δίκαιο ο Πρότυπος Νόμος του Αμερικανικού Ινστιτούτου Δικαίου, ALI-Unidroit)¹³.

3. Ιδίως στο πεδίο της Αναγκαστικής Εκτελέσεως, οι σημαντικές διαφοροποιήσεις μεταξύ των αυτόνομων δικαίων/ρυθμίσεων των αντιστοίχων Νομοθεσιών μεταξύ των Κρατών Μελών είναι πολύ περισσότερο εμφανείς και χαρακτηριστικές σε σύγκριση με τις αυτόνομες δικονομικές ρυθμίσεις στο πεδίο της Νομοθεσίας που αφορά τη Διαγνωστική Διαδικασία στα Κράτη Μέλη της Ε.Ε. Επομένως ειδικώς στο πεδίο της Αναγκαστικής Εκτελέσεως θα ήταν – εν όψει των ισχυόντων εθνικών/Αυτόνομων Νομικών Καθεστώτων των Κρατών Μελών – εκ των πραγμάτων καταδικασμένο από πλευράς πρακτικής, θεωρητικής και

9. Βλ. και Δ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΛΑΜΑΡΗ, Η διασυννοριακή εκτέλεση αποφάσεων επικοινωνιακής γονέων και τέκνων στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ενώσεως. Προβληματισμοί, Ελλάδα, 2002, σσ. 995-1006.

10. Βλ. Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ, Ο Κανονισμός 655/2014 για την Ευρωπαϊκή Διαταγή Δεσμεύσεως Λογαριασμού και η εξελικτική του πορεία – με συγκριτική αναφορά από την προηγηθείσα Πρόταση της 25.07.2011 – υπό το πρίσμα και την έποψη κάποιων γενικών χαρακτηριστικών τελεολογικών και αξιολογικών σταθμίσεων των ρυθμίσεών του [Σκέψεις και επισημάνσεις για ένα νέο Ευρωπαϊκό Δικονομικό Θεσμό – και ταυτοχρόνως ένα σημαντικό σταθμό και βήμα στην πορεία της εξέλιξης, ολοκληρώσεως και εναρμονίσεως του ευρωπαϊκού δικονομικού δικαίου – στην υπηρεσία της δραστηρικής και αποτελεσματικής Δικαστικής Προστασίας], ΕΠολΔ, 2015, σσ. 121-138 = Τιμητικός Τόμος Καθηγητού Παναγιώτη Ι. Κανελλόπουλου, σσ. 247-278· Γ. ΚΟΝΤΗ, Επίκαιρα ζητήματα κατάσχεσης τραπεζικών λογαριασμών κατά το εθνικό και κοινοτικό δικονομικό δίκαιο, 2017· Λ-Μ. ΠΙΨΟΥ, Κανονισμός (Ε.Ε.) αριθ. 655/2014 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 15ης Μαΐου 2014 περί της διαδικασίας ευρωπαϊκής διαταγής δέσμευσης λογαριασμού προς διευκόλυνση της διασυννοριακής είσπραξης οφειλών σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, Εισήγηση στο 41ο Συνέδριο της Ένωσης Ελλήνων Δικονομολόγων στην Ερμούπολη Σύρου, 8-11 Σεπτεμβρίου 2016, σ. 17 επ., Πρακτικά Συνεδρίου, Ένωση Ελλήνων Δικονομολόγων, Η κατάσχεση εις χείρας τρίτου, 2017· Σ. ΤΣΑΧΙΡΙΔΗ, Η ευρωπαϊκή διαταγή δέσμευσης λογαριασμών ως (νέο) μέσο διασυννοριακής είσπραξης απαιτήσεων, ΝοΒ, 2020, σσ. 691-695· Ε. ΤΖΟΥΝΑΚΟΥ, Η ευρωπαϊκή διαταγή δέσμευσης λογαριασμού κατά τον Κανονισμό 655/2014, 2021.

11. Για τα από ελληνικής πλευράς πορίσματα για Ευρωπαϊκούς Δικονομικούς Κανονισμούς, βλ. μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα πορίσματα Νομοπαρασκευαστικών Επιτροπών του Υπουργείου Δικαιοσύνης: α) Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗΣ / Χ. ΑΠΑΛΑΓΑΚΗ / Γ. ΟΡΦΑΝΙΔΗΣ / Γ. ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ / Δ. ΤΣΙΚΡΙΚΑΣ / Δ. ΤΣΙΜΠΑΝΟΥΛΗΣ / ΣΤ. ΠΑΝΟΥΡΗΣ / Κ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, πόρισμα (Δεκέμβριος 2007) της Ειδικής Νομοπαρασκευαστικής Επιτροπής για την

απάντηση σε ερωτηματολόγιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την Πράσινη Βίβλο για τη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της εκτέλεσης των δικαστικών αποφάσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση: η κατάσχεση τραπεζικών λογαριασμών και η σύνταξη της σχετικής αιτιολογικής έκθεσης, ΝοΒ, 2015, σσ. 2157-2183. β) Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗΣ / Κ.Φ. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ / Φ. ΑΛΜΠΑΝΙΔΟΥ-ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ / Δ. ΤΣΙΚΡΙΚΑΣ / ΣΠ. ΤΣΑΝΤΙΝΗΣ / Ν. ΚΑΤΗΦΟΡΗΣ / Κ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ / ΧΡ. ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ / Β. ΚΑΠΕΤΑΝΟΥ και με την ταυτόχρονη επιστημονική συνδρομή/συμμετοχή των: Ε. ΜΟΥΣΤΑΪΡΑ, Ι.Σ. ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟΥ, Φ. ΓΕΩΡΓΑΝΤΗ και Κ. ΧΡΟΝΟΠΟΥΛΟΥ, πόρισμα (Σεπτέμβριος 2009) της Ομάδας Εργασίας για την απάντηση σε ερωτηματολόγιο της Ευρωπαϊκής Επιτροπής σχετικά με την Πράσινη Βίβλο για την εφαρμογή του Κανονισμού (ΕΚ) 44/2001 του Συμβουλίου για τη διεθνή δικαιοδοσία, την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις, ΝοΒ, 2017, σσ. 545-574.

12. Βλ. και Β. ΣΚΟΥΡΗ, Η διεθνοποίηση του Εθνικού Δικαίου, ΕΕΕυρΔ, 2021, σσ. 1-4.

13. Βλ. ιδίως τις θεμελιώδεις μελέτες του R. STÜRNER, The Principles of Transnational Civil Procedure, *Rabels Z*, 2005, σ. 201 επ.· ΤΟΝ ΙΔΙΟ, Die neuen Model European Rules of Civil Procedure und ihre Grundlegung in der zeitgenössischen Rechtsvergleichung, *Festschrift Schack*, 2022, σ. 869 επ.· ΤΟΝ ΙΔΙΟ, Die ELI/Unidroit Principles and Rules of Civil Procedure: Auf dem Weg zu einem europäischen Modellgesetz?, στο έργο: Β. Hess (Hrsg.), *Europäische Modellregeln für Zivilverfahren, Prozessfinanzierung*, 2022, σσ. 7 επ., 26 επ. Βλ. επίσης: S. HUBER, *Entwicklung transnationaler Modellregeln für Zivilverfahren*, Tübingen, 2008· Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ, Τα βασικά δομικά στοιχεία των Διεθνικών Αρχών της Πολιτικής Δικονομίας του Αμερικανικού Ινστιτούτου Δικαίου (σε συνοπτική/σύντομη δικαιοσυγκριτική αναφορά με θεμελιώδεις αρχές, ρυθμίσεις και αξιώματα του Ελληνικού ΚΠολΔ), Ελλάδα, 2014, σσ. 641-658 = Τιμητικός Τόμος Σ. Βρέλλη.

δογματικής σημασίας το εγχείρημα για ένα ενιαίο ευρωπαϊκό/ενωσιακό νομοθέτημα είτε αυτοτελές/ξεχωριστό ειδικώς για την Ευρωπαϊκή Αναγκαστική Εκτέλεση, είτε στο πλαίσιο ενός ενιαίου Ευρωπαϊκού Κώδικος Πολιτικής Δικονομίας. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω και η φράση του αιμνήστου κορυφαίου διασήμου Ιταλού Δικονομολόγου Giuseppe Tarzia – Καθηγητού της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου του Μιλάνου – ο οποίος στη γνωστή μελέτη του – με τίτλο (σε ελληνική απόδοση) «Προς ένα Ευρωπαϊκό Σχέδιο/Περίγραμμα του Δικαίου της Εκτελέσεως» – αναφορικά με την κατεύθυνση/προσπάθεια για ένα ευρωπαϊκό σχέδιο για το Δίκαιο της Εκτελέσεως¹⁴ άρχιζε με τις ακόλουθες σκέψεις/παρατηρήσεις: «*Η με τέτοιο τρόπο τιθέμενη ερώτηση υπενθυμίζει αμέσως εξ άλλου, ότι δεν θα μπορούσε κάποιος να την αγνοήσει. Υπάρχει στις χώρες μας μία κοινή φύση του δικαίου της εκτελέσεως, που θα μπορούσε να ληφθεί ως ένα σημείο αναφοράς για ένα κοινό σχέδιο της Ευρωπαϊκής Ενώσεως; Μία φύση που μπορεί με άλλους όρους να υιοθετηθεί χωρίς αντιρρήσεις από τους κοινοτικούς κανόνες, εκεί που δεν αφήνουν να ενταχθεί η κατασκευή ενός αυτόνομου σχεδίου;*»¹⁵.

Άλλωστε «αποτυχημένο» κατ' αποτέλεσμα – και ανεξάρτητα από την επιστημονική του αξία και την αναμφισβήτητη υψηλού επιπέδου επιστημονική προσπάθεια των συντακτών του – απεδείχθη ήδη και το εγχείρημα της συντάξεως ενός (σχεδίου) Ευρωπαϊκού Κώδικος Πολιτικής Δικονομίας – το γνωστό Σχέδιο του αιμνήστου κορυφαίου διασήμου Καθηγητού του Πανεπιστημίου της Γάνδης M. Storme – που να αφορά τη Διαγνωστική Διαδικασία και να ρυθμίζει με ενιαίο δικονομικό ρυθμιστικό τρόπο τη Διαγνωστική Διαδικασία της Πολιτικής Δικονομίας ενώπιον των Εθνικών Δικαστηρίων των κατ' ιδίαν Κρατών Μελών. Εν γνώσει αυτών των πρακτικών, δογματικών, θεωρητικών και εν τέλει επίσης νομικοϊδεολογικών δυσχερειών και έχοντας συνειδητοποιήσει τη συνολική (παν) ευρωπαϊκή ανάγκη και σημασία – την οποία πολλαπλώς έχει τονίσει ο Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Freiburg i. Br. Rolf Stürner (Επίτιμος Διδάκτωρ της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών) – για τη διαφύλαξη στο πλαίσιο της Έννομης Τάξεως και της Κοινότητας Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως των Εθνικών Νομικών

Πολιτισμών (δηλαδή των Νομικών Πολιτισμών των κατ' ιδίαν Κρατών Μελών της Ε.Ε.)¹⁶ απέφυγε – και ορθώς – η Ευρωπαϊκή Ένωση τη σύνταξη/θέσπιση ενός ενιαίου για όλα τα Κράτη Μέλη Ενωσιακού Νομοθετήματος/Κώδικος για την Ευρωπαϊκή Αναγκαστική Εκτέλεση και ακολούθησε και εν προκειμένω τη λεγόμενη «Πολιτική των Μικρών Βημάτων» («Politik der kleinen Schritte»). Ακριβώς δε στο πλαίσιο αυτής της «Πολιτικής των Μικρών Βημάτων» προχώρησε η Ε.Ε. – αρχικώς ως Ε.Ο.Κ. και στη συνέχεια ως Ε.Κ. – στη θέσπιση μεμονωμένων ειδικών Νομοθετημάτων – πανευρωπαϊκής εμβέλειας και ισχύος για όλα τα Κράτη Μέλη της Ε.Ε. – με τα οποία ρυθμιζόντουσαν – και ρυθμίζονται – ειδικά θέματα του Δικαίου της Αναγκαστικής Εκτελέσεως. Και μάλιστα οι ειδικές εν προκειμένω ρυθμιστικές δικονομικές παρεμβάσεις του Ευρωπαϊκού/Ενωσιακού Νομοθέτου δεν αφορούν θέματα της κατ' ακριβολογίαν διαδικασίας της Αναγκαστικής Εκτελέσεως – λ.χ. ενάρξεως προδικασίας, κυρίας διαδικασίας, μέσων εκτελέσεως κ.ο.κ. της Αναγκαστικής Εκτελέσεως – αλλά το ζήτημα της Αναγνώρισεως και Εκτελέσεως των «αλλοδαπών» – δηλαδή από δικαστήρια των Κρατών Μελών της Ε.Ε. εκδοθεισών – Δικαστικών Αποφάσεων (και ειδικότερα το ζήτημα των νομίμων προϋποθέσεων για την Αναγνώριση και Εκτέλεση αυτών σε άλλο Κράτος Μέλος της Ε.Ε.). Δεν μπορεί βεβαίως εν προκειμένω να αγνοηθεί, ότι ειδικώς το ζήτημα Αναγνώρισεως και Εκτελέσεως των εκάστοτε Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων στην εκάστοτε Ημεδαπή ήταν και προ της ιδρύσεως των τριών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ιδιαίτερος γνωστό και είχε ρυθμισθεί – σε διμερές υπερεθνικό/διασυνοριακό, αλλά και σε πολυμερές υπερεθνικό/διασυνοριακό επίπεδο – με διμερείς και πολυμερείς διεθνείς συμβάσεις Δικαστικής Αρωγής¹⁷. Επομένως το ζήτημα της με μία Διεθνή/Υπερεθνική/Διεθνική Σύμβαση θέσπισης μιας κοινής ρυθμίσεως για την Αναγνώριση/Εκτέλεση Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων δεν ήταν ξένο στα διάφορα Κράτη ούτε αποτελούσε ένα δικονομικό νεωτερισμό για τα κατ' ιδίαν Κράτη (και ιδίως για τα Κράτη Μέλη της Ε.Ε.).

4. Το έναυσμα και την εκκίνηση για την εναρμόνιση και την ενοποίηση ρυθμίσεων στο πεδίο της Πολιτικής Δικονομίας στο πλαίσιο της τότε Ε.Ο.Κ. δόθηκε με τη Σύμβαση των Βρυξελλών της 27ης Σεπτεμβρίου 1968¹⁸ με την

14. G. TARZIA, *Vers un concept européen du Droit de l'exécution*, *Revue Hellénique de Droit International*, 2001, σσ. 497-509.

15. G. TARZIA, ό.π., σ. 497 επ.: « *La question ainsi posée en rappelle immédiatement d'autres, que l'on ne pourrait pas négliger. Y a-t-il, dans nos pays, une notion commune du droit de l'exécution, qui peut être reçue, comme point de référence pour un concept commun à l'Union Européenne? une notion qui peut, en d'autres termes, être supposée sous-entendue par les norms communautaires, là où elles ne laissent pas entrevoir la construction d'un concept autonome?* ».

16. R. STÜRNER, *Das Europäische Zivilprozessrecht – Einheit oder Vielfalt?*, σε: W. Grunsky / R. Stürner / G. Walter / M. Wolf (Hrsg.), *Wege zu einem europäischen Zivilprozessrecht*, *Tübinger Symposium zum 80. Geburtstag von Fritz Baur* (in Zusammenarbeit mit der Juristischen Fakultät der Universität Tübingen), 1992, σσ. 1-24.

17. Βλ. σχετικές και την πρωτοποριακή (για την εποχή της) μονογραφία (διδακτορική διατριβή) της Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, *Αστικά δικονομικά διατάξεις των διεθνών συμβάσεων της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη, 1964.

18. Βλ. από πλευράς ελληνικής βιβλιογραφία αντί πολλών άλλων

οποία θεσπίστηκαν πολλές κοινές, για τα Κράτη Μέλη της (τότε) Ε.Ο.Κ., δικονομικές διατάξεις αφενός ως προς τη Διεθνή Δικαιοδοσία και αφετέρου ως προς την Αναγνώριση και Εκτέλεση των Δικαστικών Αποφάσεων στις Αστικές και Εμπορικές Υποθέσεις. Η Σύμβαση των Βρυξελλών αποτέλεσε στην πραγματικότητα «τη μηχανή της ενοποίησης του δικονομικού δικαίου» («Motor der Prozessrechtsvereinheitlichung») – σε ακριβέστερη και όχι κατά λέξη απόδοση στα ελληνικά θα μπορούσε να γίνει λόγος για «το μοχλό της ενοποίησης του δικονομικού δικαίου» – και υπ’ αυτήν την έννοια ανέπτυξε – όπως ευστόχως επισημαίνεται από τον Καθηγητή της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Βιέννης W. Rechberger (Επίτιμο Διδάκτορα της Νομικής Σχολής του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών) – «μία ιδιότητα ... την οποίαν ουδείς θα μπορούσε να προβλέψει»¹⁹. Αυτή η επεκτατική και ενοποιητική δυναμική στο πεδίο του δικονομικού δικαίου της Συμβάσεως των Βρυξελλών 1968 οφείλεται βεβαίως ως γνωστόν όχι μόνον στην επιτυχή, εύστοχη, συναινετική – και «ευκολοχώνευτη» από τα κατ’ ιδίαν Κράτη Μέλη – ρύθμιση που θεσπίστηκε για τα κατ’ ιδίαν δικονομικά ζητήματα από τη Σύμβαση των Βρυξελλών 1968, αλλά και σε δύο άλλους εκτός αυτής ιδιαιτέρως σημαντικούς παράγοντες: Αφενός στο «Πρωτόκολλο Ερμηνείας» της 3ης Ιουνίου 1971 με το οποίο ανατέθηκε στο (τότε) Δ.Ε.Κ. η αυθεντική ερμηνεία (και) της Συμβάσεως των Βρυξελλών 1968 και αφετέρου στο διαδικαστικό θεσμό της «Προδικαστικής Παραπομπής» (ενώπιον του Δ.Ε.Κ.), η οποία ευστόχως θεωρήθηκε και θεωρείται ως ένα «εργαλείο συνεργασίας» («Instrument de coopération») μεταξύ των Εθνικών Δικαστηρίων και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως²⁰. Είναι ιδιαιτέρως χαρακτηριστική εν προκειμένω η επισήμανση του W. Rechberger – με αναφορά στην δικαιιοενοποιητική σημασία της Προδικαστικής Παραπομπής – ότι «... η

Διαδικασία της Προδικαστικής Παραπομπής για την ενιαία ερμηνεία της Συμβάσεως των Βρυξελλών από το Δ.Ε.Κ. αποδείχθηκε ως ένα αναμφισβότως εντυπωσιακό εργαλείο. Τα προς παραπομπή δικαιούμενα ή αντιστοίχως υποχρεούμενα εθνικά δικαστήρια έκαναν μέχρι τώρα ομοίως μία καθόλου προβλεφθείσα σε έκταση χρήση αυτής της δυνατότητας και το Δ.Ε.Κ. επέδραμε ατρόμητο στο δύσκολο πεδίο του Δικονομικού Δικαίου. Εφόσον στο πλαίσιο αυτής της εξελίξεως πρόκειται επίσης για μία βελτίωση της διασυννοιακής έννομης προστασίας στην Ευρώπη, δεν θα πρέπει περαιτέρω επίσης να αγνοηθεί η ακτινοβολία της Συμβάσεως των Βρυξελλών και του Συμφώνου του Lugano, όπως επίσης και της σχετικής Νομολογίας του Δ.Ε.Κ. στα επί μέρους εθνικά δίκαια»²¹.

Αυτή η εντυπωσιακή «ενοποιητική», «εναρμονιστική» και «προσαρμοστική» ικανότητα και ιδιότητα της Συμβάσεως των Βρυξελλών να «εισχωρήσει», ή και να «εισπηδήσει», νομίμως διά μέσου της αυθεντικής ερμηνείας της από το Δ.Ε.Κ. προσέδωσε στη Σύμβαση των Βρυξελλών έναν καθοριστικό, πρωτοποριακό και αποφασιστικό «δικαιοεναρμονιστικό ρόλο» – και μάλιστα με επιτυχία – έναντι των εθνικών δικαίων των Κρατών Μελών της Ε.Ε. (τότε Ε.Ο.Κ.) και εν όψει άλλωστε και του γεγονότος, ότι ήταν το πρώτο νομοθετικό έργο της Ε.Ο.Κ. – έστω και αν από πλευράς νομικής του φύσεως δεν κατατάσσεται στο πρωτογενές ή δευτερογενές κοινοτικό/ενωσιακό δίκαιο – το οποίο ρύθμιζε ευροαυτονόμως και αμέσως πολλά θεμελιώδη ζητήματα του Αστικού Δικονομικού Δικαίου και μάλιστα, όπως κρίθηκε, με επιτυχία και νομοθετική ρυθμιστική αξιοπιστία, συνέβαλε με τη σειρά του περαιτέρω και δημιούργησε τις προϋποθέσεις στην περαιτέρω θέσπιση – κατά την άποψη του W. Rechberger – του (μέχρι τότε) «σημαντικότερου ρυθμιστικού έργου του ευρωπαϊκού Αστικού Διαδικαστικού Δικαίου»²² και ειδικότερα του «Κανονισμού για τη Διεθνή Δικαιοδοσία και την Αναγνώριση και Εκτέλεση των Αποφάσεων σε Αστικές και Εμπορικές Υποθέσεις», δηλαδή του Κανονισμού 44/2001, ο οποίος άρχισε να ισχύει την 1ην Μαρτίου 2002 (και τον οποίο διαδέχθηκε με τη σειρά του ο Κανονισμός 1215/2012). Πάντως, μέχρι το έτος 2009, η Σύμβαση των Βρυξελλών (1968-2002) ήταν από τα μέχρι τότε ευρωπαϊκά δικονομικής φύσεως νομοθετήματα εκείνο το κοινοτικό νομοθέτημα το οποίο είχε, περισσότερο από όλα τα άλλα, αποτελέσει αντικείμενο ερμηνείας διά μέσου της Διαδικασίας της Προδικαστικής Παραπομπής ενώπιον του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ενώσεως, το οποίο κατά τον Everling ήταν η «καλύτερα λειτουργούσα αρχή της Κοινότητας»²³ και το οποίο πάντοτε απελάμβανε και

και τις ακόλουθες χρονικά αρχικές σχετικά μελέτες: Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, Η εκτέλεση των ενδοκοινοτικών αποφάσεων σύμφωνα με τη Σύμβαση των Βρυξελλών 1968/1978, ΕΕΕυρΔ, 1982, σσ. 221-290· Σ. ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΥ, Η διεθνής δικαιοδοσία των δικαστηρίων των κρατών μελών της ΕΟΚ επί αστικών και εμπορικών υποθέσεων κατά τη Σύμβαση των Βρυξελλών της 27.09.1968, Δ, 1997, σσ. 3-62· ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η αναγνώριση αποφάσεων των δικαστηρίων κρατών μελών της ΕΟΚ σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις κατά τη Σύμβαση των Βρυξελλών 1968/1978, Δ, 1982, σσ. 715-752.

19. W. RECHBERGER, Das europäische Zivilprozessrecht am Vorabend der grossen Erweiterung der Europäischen Union, Magister arti boni et aequi, Studia in honorem Nemeth Janos, Budapest, 2003, σ. 713 επ. (732).

20. L. WEITZEL, La reformation de la question préjudicielle, στον συλλογικό τόμο: Evolution récente du droit judiciaire communautaire, Volume I, 1. Plaidier devant la Cour et le Tribunal, 2. Questions actuelles de la procédure préjudicielle, V. Christianos (dir.), Maastricht, 1994, σσ. 83-97 (83).

21. W. RECHBERGER, ό.π., σσ. 732-733.

22. Ibid, σ. 719: «... bedeutendsten Regelwerk des europäischen Zivilverfahrensrechts».

23. Βλ. U. EVERLING / P.-CHR. MÜLLER-GRAFF / J. SCHWARZE (Hrsg.),

απολαμβάνει μίας «ευρείας ευρωπαϊκής εμπιστοσύνης»²⁴ (εν όψει μάλιστα και της καθοριστικής συμβολής του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στη διατύπωση γενικών δικαιοτικών αρχών²⁵). Μπορεί εν προκειμένω να λεχθεί, ότι η δικαιοτική εναρμόνιση γενικώς, αλλά και στο πεδίο του Δικονομικού Δικαίου στον Ευρωπαϊκό Χώρο από την ίδρυση των τριών Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων βασίζεται σε ένα μεγάλο βαθμό στη διαλεκτική επιστημονική διασύνδεση/διαπλοκή των Εθνικών Δικονομικών Δικαίων μεταξύ τους, του Συγκριτικού Δικονομικού Δικαίου και του Ενωσιακού (Δικονομικού) Δικαίου²⁶. Και για τους ως άνω λόγους δεν μπορεί να αμφισβητηθεί σήμερα η θεσμική/επιστημονική/διαλεκτική σχέση μεταξύ του ενωσιακού δικονομικού δικαίου, του συγκριτικού δικονομικού δικαίου και των εθνικών/αυτονόμων δικονομικών δικαίων²⁷.

5. Στο πλαίσιο μιας αλληλοσυγκριτικής θεωρήσεως του γράμματος και των στόχων και των αξιολογήσεων των Εθνικών/Αυτονόμων Νομοθετημάτων – με αρχική βάση και αφητηρία το Ελληνικό Αστικό Δικονομικό Δίκαιο – και κάποιων Διμερών ή/και Πολυμερών Διεθνών Συμβάσεων Δικαστικής Αρωγής, καθώς εν τέλει και των αντιστοιχών ρυθμίσεων στο πεδίο της Έννομης Τάξεως – όρος που χρησιμοποιήθηκε («Europäische Rechtsordnung») από τον τ. Πρόεδρο του Δ.Ε.Ε. Gil Carlos Rodriguez Iglesias της Ε.Ε.²⁸ – διαφαίνεται με σαφήνεια η διαφορά και η σταδιακή μετατόπιση των στόχων, όσον αφορά τις προϋποθέσεις για την Αναγνώριση και Εκτέλεση των (εκάστοτε) Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων στην (εκάστοτε) Ημεδαπή. Από την αρχική «άρνηση»/«εχθρότητα» και

«αποστροφή» και την προσπάθεια ή τάση για παρεμπόδιση με την θέσπιση δικονομικών/διαδικαστικών εμποδίων/κωλυμάτων που συνεπήγοντο χρονοβόρες καθυστερήσεις στη σταδιακή άρση των εμποδίων και στην από δικαιοδοτικής πλευράς «φιλική» διάθεση της Εθνικής Έννομης Τάξεως προς τις Δικαστικές Αποφάσεις των Αλλοδαπών Ενόμων Τάξεων (όσον αφορά την ευχερέστερη Αναγνώριση και Εκτέλεση αυτών στην εκάστοτε Ημεδαπή) και, τέλος, στο πεδίο της Έννομης Τάξεως της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στην πλήρη άρση της Διαδικασίας του exequatur.

6. Χαρακτηριστική περίπτωση νομοθετικού καθεστώτος, το οποίο είναι «μη φιλικό» ή «επιφυλακτικό» στην Αναγνώριση και Εκτέλεση των εκάστοτε Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων στην εκάστοτε Ημεδαπή προσφέρουν οι παλαιότεροι σε ηλικία Κώδικες Πολιτικής Δικονομίας των διαφόρων Ευρωπαϊκών Κρατών. Δειγματοληπτικά μπορεί εν προκειμένω να γίνει αναφορά στον Ελληνικό Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας του 1968 (οι αξιολογικές σταθμίσεις του οποίου ως προς το συγκεκριμένο κρίσιμο ζήτημα είναι όμως ανάλογες αντιστοιχών αλλοδαπών νομοθετημάτων στο πεδίο της Πολιτικής Δικονομίας της Αλλοδαπής). Έτσι ενώ για την Αναγνώριση του Δεδικασμένου των Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων κατά το Ελληνικό Αυτόνομο Αστικό Δικονομικό Δίκαιο, το οποίο θεσπίζει η διάταξη του άρθρου 323 ΚΠολΔ, δεν προβλέπεται κάποια υποχρεωτική Διαδικασία – είτε με την έννοια της Προδικασίας είτε με την έννοια της Κύριας Διαδικασίας – αλλά η Αναγνώριση του Δεδικασμένου των Αλλοδαπών Δικαστικών Αποφάσεων επέρχεται αυτομάτως εφόσον συντρέχουν οι προϋποθέσεις που θέτει το άρθρο 323 ΚΠολΔ – χωρίς δηλαδή να απαιτείται υποχρεωτικά να αναγνωρισθεί η συνδρομή αυτών από Ελληνικό Δικαστήριο στο πλαίσιο μιας αντίστοιχης επί τούτω Διαδικασίας – αντιθέτως για την κήρυξη ως εκτελεστής μιας Αλλοδαπής Δικαστικής Αποφάσεως, η οποία βεβαίως προϋποτίθεται ότι είναι εκτελεστή κατά το δίκαιο της Πολιτείας από Δικαστήριο της οποίας εκδόθηκε, προβλέπεται μία ειδική Διαδικασία – κατά την Εκουσία Δικαιοδοσία – ενώπιον του Μονομελούς Πρωτοδικείου και η οποία πρέπει να προηγηθεί της κηρύξεως από το Μονομελές Πρωτοδικείο της αντίστοιχης Δικαστικής Αποφάσεως ως εκτελεστής στην Ελλάδα. Η εν προκειμένω από τον ΚΠολΔ καθιερούμενη de iure διαδικαστική δυσχέρεια δεν συνίσταται μόνο στην θέσπιση μίας ειδικής Διαδικασίας, η οποία πρέπει να προηγηθεί της κηρύξεως της Αλλοδαπής Αποφάσεως από το Μονομελές Πρωτοδικείο ως εκτελεστής, αλλά και στο ότι οι προϋποθέσεις του άρθρου 323 παρ. 2 - 5 ΚΠολΔ, η συνδρομή των οποίων έπρεπε/πρέπει να αποδειχθεί από τον αιτούντα την κήρυξη της συγκεκριμένης αλλοδαπής Δικαστικής Αποφάσεως ως εκτελεστής στην Ελλάδα, προβλεπόντουσαν ως θετικές προϋποθέσεις για να κριθεί από το Μονομελές Πρωτοδικείο ότι συντρέχουν οι νόμιμες προϋποθέσεις για να κηρυχθεί η

Die Zukunft der Europäischen Gerichtsbarkeit nach Nizza, 2003.

24. Βλ. TH. OPPERENANN, Zur normativen Kraft des Europarechts in einer sich erweiternden "Gross EU", JZ, 2005, σσ. 1017-1021 (1020): «Das europaweite Vertrauen in den Gerichtshof ist eines der kostbaren Güter im Zusammenspiel der Gemeinschaftsinstitutionen».

25. Βλ. Β. ΣΚΟΥΡΗ, Συνθήκη της Λισσαβώνας, Ερμηνεία κατ' άρθρον, 2020, άρθρ. 251 επ., σ. 1703 επ.

26. Βλ. και Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΙΣ, Le droit processuel européen (conventionnel et réglementaire) – Le droit processuel comparé – Les droits processuels nationaux. Brèves remarques sur leur dialogue institutionnel, scientifique et dialectique, στο έργο (Τιμητικό Τόμο): Le droit européen, source de droits, source du droit, Mélanges en l' honneur de Vassilios Skouris, Mare et Martin, 2022, σσ. 341-350.

27. Ibid. Ειδικώς για την επιρροή της Νομολογίας του Δ.Ε.Ε. στο εθνικό/αυτόνομο δικονομικό δίκαιο των Κρατών Μελών της Ε.Ε. βλ. Κ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Der Einfluss der Rechtsprechung des EuGH auf das nationale Zivilprozessrecht der Mitgliedstaaten, Köln-Berlin-München, 2006 (Διδακτορική Διατριβή).

28. G.C. RODRIGUEZ IGLESIAS, στα Πρακτικά του 1ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νομικών = 1. Europäischer Juristentag, Ansprachen, Sitzungsberichte, Resümees, Baden-Baden, 2002, σσ. 45-52 (47-48).

συγκεκριμένη αλλοδαπή Δικαστική Απόφαση ως εκτελεστή στην Ελλάδα. Επομένως, σύμφωνα με τα άρθρα 905 και 323 ΚΠολΔ, ο αιτών την κήρυξη της αλλοδαπής Δικαστικής Αποφάσεως ως εκτελεστής θα έπρεπε στην πραγματικότητα να αποδείξει α) ότι η υπόθεση κατά τις διατάξεις του ελληνικού δικαίου υπαγόταν στη δικαιοδοσία των δικαστηρίων του κράτους, στο οποίο ανήκε το δικαστήριο που εξέδωσε την αντίστοιχη απόφαση, β) ότι ο διάδικος που ηττήθηκε δεν στερήθηκε του δικαιώματος της υπερασπίσεως και γενικώς της συμμετοχής στη δίκη (εκτός αν η στέρηση έγινε σύμφωνα με διάταξη που ισχύει και για τους υπηκόους του κράτους στο οποίο ανήκε το – αλλοδαπό – δικαστήριο που εξέδωσε τη συγκεκριμένη – αλλοδαπή – απόφαση, γ) ότι η αλλοδαπή απόφαση δεν είναι αντίθετη προς απόφαση ελληνικού δικαστηρίου που εκδόθηκε στην ίδια υπόθεση και αποτελεί δεδικασμένο για τους διαδίκους μεταξύ των οποίων εκδόθηκε η απόφαση του αλλοδαπού δικαστηρίου και δ) ότι η συγκεκριμένη αλλοδαπή απόφαση δεν είναι αντίθετη προς τα χρηστά ήθη ή προς τη δημόσια τάξη.

7. Εντόνων «μη φιλική» ήταν βεβαίως η ρύθμιση της Πολιτικής Δικονομίας 1834, στην οποία μάλιστα θεσπιζόταν επί τη βάση των άρθρων 858, 859, 860 ΠολΔ 1834 ως προς την εκτέλεση αλλοδαπών δικαστικών αποφάσεων στην Ελλάδα διαφορετικό σύστημα όσον αφορά την εκτέλεση αυτών, όταν ο καθού η εκτέλεση ήταν αλλοδαπός και διαφορετικό σύστημα όσον αφορά την εκτέλεση αυτών όταν ο καθ' ού η εκτέλεση ήταν ημεδαπός²⁹. Και μάλιστα αυτή η διαφοροποίηση εκφραζόταν σαφώς τόσο με βάση την αρχική διατύπωση των διατάξεων των άρθρων 858, 859 και 860 της ΠολΔ 1834, όσο και μετά την τροποποίησή τους με το Ν. ΓΦΝΔ/1910 (άρθρο 1)³⁰.

8. Αρκετά ευνοϊκό ήταν το σύστημα που καθιέρωνε στο πλαίσιο των σχέσεων, και στο πεδίο της διμερούς/αμφιμερούς Δικαστικής Αρωγής, Ελλάδος-Γερμανίας η «Σύμβασις μεταξύ του Βασιλείου της Ελλάδος και της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας περί της αμοιβαίας αναγνώρισεως και εκτελέσεως δικαστικών αποφάσεων, συμβιβασμών και δημοσίων εγγράφων επί αστικών και εμπορικών υποθέσεων», η οποία κυρώθηκε με το Ν. 4305/1963³¹. Ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της ως άνω διμερούς συμβάσεως είναι, μεταξύ άλλων, αφενός ότι για την αμφιμερή αναγνώριση γερμανικών και ελληνικών δικαστικών αποφάσεων αντιστοίχως στην Γερμανία

και στην Ελλάδα αρκούσε η αλλοδαπή απόφαση να είναι οριστική και δεν απαιτείτο να είναι τελεσίδικη και αφετέρου ότι για την αμφιμερή αναγνώριση και εκτέλεση θεσπιζόνταν τόσο θετικές προϋποθέσεις, όσο και αρνητικές προϋποθέσεις³². Οι αρνητικές προϋποθέσεις προβλέπονταν περιοριστικώς και ήταν οι ακόλουθες: «Άρθρον 8. Άρνησις αναγνώρισεως επιτρέπεται μόνον: 1. Εάν αυτή αντίκειται εις την δημοσίαν τάξιν του Κράτους εν τω οποίω γίνεται επίκλησις της αποφάσεως. Τοιαύτη αντίθεσις υφίσταται και όταν η απόφασις αφορά δικαίωμα το οποίον καθ' όν χρόνον εξεδόθη η απόφασις ήτο, εις το Κράτος εις το οποίον γίνεται επίκλησις της αποφάσεως και μεταξύ των αυτών διαδίκων, το αντικείμενον αποφάσεως, ήτις κατά το Δίκαιον του Κράτους τούτου, θεωρείται οριστική ή 2. Εάν ο εναγόμενος δεν μετέσχε της διαδικασίας (δίκης): α) Εφ' όσον η κλήσις ή η εισαγωγική της διαδικασίας (δίκης) δικαστική πράξις δεν επεδόθη εις αυτόν, κατά το δίκαιον του κράτους εις το οποίον εξεδόθη η απόφασις ή β) Εφ' όσον ούτος αποδείξη ότι δεν ηδυνήθη να λάβη εγκαίρως γνώσιν της κλήσεως ή της δικαστικής πράξεως ώστε να δυνηθή να μετάσχη της διαδικασίας (δίκης) ή 3. Εάν κατά το δίκαιον του Κράτους εις το οποίον γίνεται επίκλησις της αποφάσεως, τα δικαστήρια τούτου ήσαν δυνάμει νόμου αποκλειστικώς αρμόδια ή 4. Εάν το εκδόσαν την απόφασιν δικαστήριον ήτο αρμόδιον μόνον εκ της δωσιδικίας της περιουσίας (εκ της υπάρξεως περιουσίας του εναγομένου εν τη περιφερεία του) και ο εναγόμενος είτε: α) Δεν μετέσχε της διαδικασίας (δίκης) είτε β) Πριν απαντήση επί της ουσίας εδήλωσεν ότι μετέσχε της διαδικασίας (δίκης) μόνον ως προς την περιουσίαν την ευρισκομένην εντός του Κράτους του εις ό εγένετο η προσφυγή δικαστηρίου».

9. Σε γενικότερο – στον ευρωπαϊκό χώρο – πεδίο καθοριστική για την επίτευξη της διευκολύνσεως της ελεύθερης κυκλοφορίας των δικαστικών αποφάσεων υπήρξεν η κατεύθυνση της Συμβάσεως Βρυξελλών 1968, η οποία με το άρθρο 27 αυτής θεσπίζει μόνο «κωλύματα αναγνώρισεως» ως αρνητικές προϋποθέσεις της αναγνώρισεως των ενδοκοινωνικών/ενδοεθνικών δικαστηρίων των Κρατών Μελών της Ε.Ε. σε άλλο Κράτος Μέλος της Ε.Ε., ενώ κατά τα λοιπά «η Σύμβαση καθιερώνει την αυτοδικαίη, χωρίς δηλαδή ιδιαίτερη προηγούμενη κρίση δικαιοδοτικού οργάνου, αναγνώριση»³³.

29. Βλ. Γ.Θ. ΡΑΜΜΟ, Στοιχεία Ελληνικής Πολιτικής Δικονομίας, 4η έκδ., τόμος Β', τεύχος Α', Αθήνα, 1961, σσ. 153 επ., 154-155 επ.

30. Βλ. Κ. ΣΟΥΡΛΟ, Πολιτική Δικονομία (Κώδιξ Πολιτικής Δικονομίας μεθ' όλων των Δικονομικών Νόμων), Αθήνα, 1962, άρθρο 858, σ. 555, υποσημ. 1.

31. Βλ. το κείμενο και σχετική Νομολογία στη συλλογή: Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗ, Δικονομικά Κείμενα ΙΙΙ [Συλλογή Νομοθετικών Κειμένων και Επιλεγμένης Νομολογίας], Αθήνα, 1994, σσ. 246-271.

32. Βλ. ιδίως την κλασική μελέτη της Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, Η αναγνώριση και εκτέλεση γερμανικών αποφάσεων στην Ελλάδα, Μία ελληνική προσέγγιση στην Ελληνογερμανική Σύμβαση για την αμοιβαία αναγνώριση και εκτέλεση δικαστικών αποφάσεων κ.λπ. της 4ης Νοεμβρίου 1961, Δ, 1982, σ. 169 επ. = Η δικονομική έννομη τάξη ΙΙ, Θεσσαλονίκη, 1995, σσ. 211-236. Βλ. επίσης ΑΣΤ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ, Εκτελέσεις και αναγνώρισις αλλοδαπών αποφάσεων, Αρμ, σ. 599 επ.

33. Κ.Δ. ΚΕΡΑΜΕΥΣ / Γ.Δ. ΚΡΕΜΛΗΣ / Χ. ΤΑΓΑΡΑΣ, Η Σύμβαση των Βρυξελλών για τη διεθνή δικαιοδοσία και την εκτέλεση αποφάσεων όπως ισχύει στην Ελλάδα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 1989, σ. 210.

Η διευκόλυνση της κυκλοφορίας δεν αφορούσε μόνο την αναγνώριση, αλλά κατά συνεκδοχήν και την εκτέλεση, δεδομένου ότι σύμφωνα με το άρθρο 34 της ως άνω Συμβάσεως η αίτηση επισπεύσεως της αναγκαστικής εκτέλεσης «μπορεί να απορριφθεί μόνον για έναν από τους λόγους που προβλέπονται στα άρθρα 27 και 28». Είναι αυτονόητο, ότι από «τη ρύθμιση αυτή προκύπτει με σαφήνεια ότι υπό το καθεστώς της Συμβάσεως κανόνας είναι η εκτέλεση των ενδοκοινοτικών αποφάσεων, ενώ εξαίρεση η άρνηση εκτέλεσης»³⁴. Όπως επισημαίνεται σχετικώς, το «σύστημα αυτό, αν και δεν είναι πρωτοποριακό, είναι πάντως προοδευτικό σε σύγκριση μ' αυτό που ακολουθείται κατά κανόνα σε άλλες πολυμερείς και διμερείς συμβάσεις και ιδίως στο κοινό ελληνικό δίκαιο, όπου οι όροι εκτέλεσης σύμφωνα με το άρθρο 905 ΚΠολΔ αποτελούν θετική προϋπόθεση κηρύξεως της εκτελεστότητας»³⁵.

10. Την ίδια κατεύθυνση υιοθέτησε και ο Κανονισμός (ΕΚ) 44/2001, ο οποίος διαδέχθηκε τη Σύμβαση Βρυξελλών 1968. Η διάταξη του άρθρου 33 Καν. 44/2001³⁶ όριζε επίσης ότι «Απόφαση που εκδίδεται σε κράτος-μέλος αναγνωρίζεται στα λοιπά κράτη-μέλη χωρίς ιδιαίτερη διαδικασία», ενώ η διάταξη του άρθρου 34 Καν. 44/2001³⁷ θέσπιζε επίσης μόνο κωλύματα αναγνώρισεως (ως αρνητικές προϋποθέσεις) και όχι θετικές προϋποθέσεις. Κατ' ακολουθίαν αυτής της ρυθμίσεως ως προς την αναγνώριση κατά συνεκδοχήν – αλλά και με βάση συγκεκριμένες διατάξεις του Καν. 44/2001 – και η εκτέλεση ήταν απαλλαγμένη από θετικές προϋποθέσεις, ενώ και τα κωλύματα αναγνώρισεως εξετάζοντο όχι κατά τη διαδικασία κηρύξεως της αποφάσεως ως εκτελεστής, αλλά σε ένα μεταγενέστερο χρονικό σημείο/στάδιο, δηλαδή στην περίπτωση ασκήσεως ενδίκου μέσου στο πλαίσιο της αντίστοιχης προβλεπόμενης διαδικασίας (άρθρ. 41 και 45 Καν. 44/2001).

10.1. Ο Καν. 44/2001 ακολουθώντας τη Σύμβαση Βρυξελλών (άρθρο 39) υιοθέτησε επίσης, με το άρθρο 47 Καν. 44/2001³⁸, και την ιδιαίτερος καινοτόμο ρύθμιση

της Συμβρυξ. υπέρ του προσώπου που μπορούσε να επισπεύσει εκτέλεση με βάση αλλοδαπή απόφαση³⁹ και ειδικότερα μία ρύθμιση με το ακόλουθο περιεχόμενο: «Άρθρο 47 (39 Συμβρυξ.) Δυνατότητα λήψεως ασφαλιστικών μέτρων. 1.- Όταν μια απόφαση πρέπει να αναγνωρισθεί σύμφωνα με τον παρόντα κανονισμό ο αιτών δύναται να προσφύγει σε ασφαλιστικά μέτρα σύμφωνα με τη νομοθεσία του κράτους-μέλους εκτέλεσης χωρίς να απαιτείται κήρυξη εκτελεστότητας δυνάμει του άρθρου 41. 2.- Η κήρυξη της εκτελεστότητας εμπεριέχει και δυνατότητα λήψεως ασφαλιστικών μέτρων. 3.- Κατά τη διάρκεια της προθεσμίας προσφυγής που προβλέπεται στο άρθρο 43 παράγραφος 5, κατά της κήρυξης της εκτελεστότητας και έως ότου εκδοθεί απόφαση για την προσφυγή αυτή, μπορούν να ληφθούν μόνο ασφαλιστικά μέτρα επί της περιουσίας του προσώπου κατά του οποίου ζητείται η εκτέλεση». Τη ρύθμιση αυτή είχαν υιοθετήσει ήδη και ο Κανονισμός 650/2012 (άρθρο 54).

10.2. Και από πλευράς ελληνικού δικαίου, η ρύθμιση αυτή δημιούργησε διάφορα ερωτήματα και απασχόλησε και τον Αρειο Πάγο, ο οποίος με την απόφασή του 109/2001 λίαν ευστόχως αποφάνθηκε επί του κρίσιμου νομικού ζητήματος ως ακολούθως: «Εξάλλου, κατά μέν το άρθρο 31 της Συμβάσεως Βρυξελλών για τη διεθνή δικαιοδοσία και εκτέλεση αποφάσεων σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις (ν. 1814/88), απόφαση που εκδόθηκε και είναι εκτελεστή σε συμβαλλόμενο κράτος εκτελείται σε άλλο συμβαλλό-

34. Ibid, σ. 236.

35. Ibid.

36. Αντίστοιχο το άρθρο 26 Σύμβασης Βρυξελλών.

37. Ibid, άρθρο 27.

38. Βλ. σχετικώς: Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, Δίκαιο Αναγκαστικής Εκτέλεσης, Η διεθνής αναγκαστική εκτέλεση, 2006, σ. 483 επ. ήδη και Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, στο: Π. Γέσιου-Φαλτσή / Λ.-Μ. Πίψου, Δίκαιο Αναγκαστικής Εκτέλεσης, ΙΙΙβ, Η Διεθνής Αναγκαστική Εκτέλεση κατά το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, Β' έκδ., 2023, σ. 324 επ. Π. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗ, Ασφαλιστικά Μέτρα πριν από την κήρυξη της εκτελεστότητας αλλοδαπής αποφάσεως στην ημεδαπή κατά τον Καν. 44/2001, Αρμ ΝΗ, σ. 796 επ. Κ. ΜΠΕΗ, Πολιτική Δικονομία, Τόμος 21ος, Αναγκαστική Εκτέλεση, 2003, σ. 339. Λ.-Μ. ΠΙΨΟΥ, Άμυνα του οφειλέτη στο πλαίσιο της Συμβάσεως των Βρυξελλών, Liber Amicorum Κεραμέως, 2002, σ. 333 επ. ΤΗΝ ΙΔΙΑ, Τροποποιήσεις της Συμβάσεως των Βρυξελλών, που αφορούν στην αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων, από τον Κανονισμό

44/2001, Αρμ ΝΕ, 2001, σ. 1683 επ. Δ. ΤΣΙΚΡΙΚΑ, Προϋποθέσεις ισχύος των παρεπομένων συνεπειών αλλοδαπών δικαστικών αποφάσεων στην ημεδαπή έννομη τάξη, ΕλλΔνη, 2002, σσ. 980-984. Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟ, Προσωρινή προστασία του δανειστή στο στάδιο κηρύξεως εκτελεστότητας κατά τον Κανονισμό 44/2001, 2007. Ν. ΝΙΚΑΣ / Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκή Πολιτική Δικονομία, 2016, σ. 540 επ. Κ. ΡΗΓΑ, στο: Π. Αρβανιτάκης / Ε. Βασιλακάκης, Κανονισμός 1215/2012, Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2020, άρθρ. 40, αρ. 1. Ι. ΔΕΛΗΚΩΣΤΟΠΟΥΛΟ, Ζητήματα από την εφαρμογή του Κανονισμού 1215/2012 για τη Διεθνή Δικαιοδοσία και την Εκτέλεση Αποφάσεων, Γ' έκδ., 2022, σσ. 388-389 και 398-399. Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΙΣ, Die Rechtsfolgenverweisung des Art. 47 Abs VO 44/2001 (EuGVVO). Die, innerhalb der EU - Rechtsordnung, Rechtsfolgenverweisung der Art. 47 Abs. 2 VO 44/2001, Art. 54 VO 650/2012, Art. 40 VO 1215/2012 auf den nationalen provisorischen Rechtsschutz der EU - Mitgliedstaaten aus der Sicht der griechischen ZPO – Regelung über den provisorischen Rechtsschutz, στον Τιμητικό Τόμο: Festschrift für P. Gottwald zum 70. Geburtstag, München, 2014, σσ. 341-354.

39. Πρόκειται για το κρίσιμο ζήτημα των δευτερευουσών, ή ενδεχομένων, ή παρεπομένων συνεπειών των αλλοδαπών αποφάσεων, το οποίο είχαν επισημάνει ο αιώνιος Γ.Θ. ΡΑΜΜΟΣ και στις ακόλουθες μελέτες του: α) Αι δευτερευούσας ή ενδεχόμενες συνέπειαι των αλλοδαπών αποφάσεων επί διεθνών εννόμων σχέσεων εν Ελλάδι, Συμβολαί, V, 1967, σσ. 243-247. β) Αι εν ημεδαπή δικονομικά συνέπειαι κηρυττούσης απαγόρευσειν αλλοδαπής αποφάσεως, Συμβολαί εις την ερμηνείαν της Πολιτικής Δικονομίας, VI, 1968, σσ. 204-212.

μενο κράτος αφού περιβληθεί εκεί τον εκτελεστήριο τύπο, επιτρεπομένης προσφυγής του καθ' ου (άρθ. 36), κατά δε το άρθρο 39 της Συμβάσεως, κατά τη διάρκεια της προθεσμίας προσφυγής και έως ότου εκδοθεί απόφαση για την προσφυγή αυτή, μπορούν να ληφθούν μόνο ασφαλιστικά μέτρα επί της παρουσίας του προσώπου κατά του οποίου ζητείται η εκτέλεση (39 εδάφ. α'), ενώ η απόφαση που εγκρίνει την εκτέλεση εμπεριέχει και τη δυνατότητα λήψεως των ασφαλιστικών αυτών μέτρων (39 εδάφ. β'). Η διάταξη του άρθρου 39 άρα δεν εξαρτά τη λήψη ασφαλιστικών μέτρων από την επίκληση και απόδειξη κινδύνου, ούτε και ορίζει ειδικότερα τα ασφαλιστικά αυτά μέτρα. Επομένως, για τη λήψη ασφαλιστικού μέτρου σύμφωνα με το άρθρο 39, αφενός δεν απαιτείται η έκδοση και άλλης, πλην εκείνης που κήρυξε την εκτελεστότητα, δικαστικής αποφάσεως, αφετέρου το ζήτημα ποίο ασφαλιστικό μέτρο ενδείκνυται στη συγκεκριμένη περίπτωση θα κριθεί σύμφωνα με το δικονομικό δίκαιο του κράτους της εκτέλεσεως, ως τέτοιο δε ασφαλιστικό μέτρο μπορεί να είναι και η προσημείωση υποθήκης αφού εξ ουδεμιάς άλλης διατάξεως αποκλείεται η προσημείωση στην περίπτωση αυτή. Ειδικότερα, η δυνατότητα εγγραφής προσημείωσης προκύπτει και από τη διάταξη του άρθρου 1263 ΑΚ, σύμφωνα με την οποία τίτλο προς απόκτηση υποθήκης παρέχουν και οι εκτελεστές στην ημεδαπή αποφάσεις των αλλοδαπών δικαστηρίων χωρίς άλλη προϋπόθεση, επομένως με μόνη την κήρυξη των ως εκτελεστών, χωρίς να ενδιαφέρει η τελεσιδικία των και η δικονομική των ωριμότητα όσον αφορά την απαίτηση κατά το δίκαιο του τόπου εκδόσεώς των»⁴⁰.

11. Ασφαλώς η ρύθμιση που εισήχθη στο πεδίο της Έννομης Τάξεως της Ευρωπαϊκής Ενώσεως όσον αφορά την αναγνώριση και εκτέλεση των αλλοδαπών ενδοκοινοτικών/ενωσιακών αποφάσεων δικαστηρίων των Κρατών Μελών της Ε.Ε. σε άλλο Κράτος Μέλος της Ε.Ε. αποτελούσε μία εύστοχη και προοδευτική δικονομική καινοτομία, η οποία εξέφραζε και μία αρχομένη κοινή δικονομική νομοθετική κατεύθυνση, καθώς και μία κοινή δικονομική αλληλεγγύη. Είναι αυτονόητο, ότι οι σχετικές ρυθμίσεις της Συμβάσεως των Βρυξελλών 1968, καθώς και του Κανονισμού 44/2001 συνέβαλαν με τρόπο αποτελεσματικό, αλλά και δικαιοκρατικό, στην ταχύτερη αναγνώριση και εκτέλεση των αποφάσεων των δικαστηρίων ενός Κράτους Μέλους της Ε.Ε. σε ένα άλλο Κράτος της Ε.Ε. Παρά τη σημαντική συμβολή της Συμβάσεως Βρυξελλών 1968 και στη συνέχεια του Κανονισμού 44/2001 στην επιτάχυνση της διαδικασίας αναγνώρισεως και εκτελέσεως, το Συμβούλιο με κριτική/αυτοκριτική διάθεση τόνισε, ότι και ο «Κανονισμός Βρυξελλες Ι, δεν καταργεί όλα τα εμπόδια για μια απρόσκοπτη κυκλοφορία των αποφάσεων στην Ευρωπαϊκή Ένωση»⁴¹. Με βάση αυτή την εμπειρία, το Συμ-

βούλιο, στο πλαίσιο του κοινού προγράμματος μέτρων της Επιτροπής και του Συμβουλίου για την εφαρμογή της αρχής της αμοιβαίας αναγνώρισεως αποφάσεων επί αστικών και εμπορικών υποθέσεων, το οποίο εγκρίθηκε από το Συμβούλιο στις 30 Νοεμβρίου 2000, υιοθέτησε την κατάργηση του exequatur ειδικώς για τις μη αμφισβητούμενες αξιώσεις⁴². Το επιστέγασμα αυτών των σκέψεων και πολιτικών στο πεδίο της Ε.Ε. ήταν ο Κανονισμός (ΕΚ) 805/2004⁴³ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 21ης Απριλίου 2004, με τη θέσπιση ευρωπαϊκού εκτελεστού τίτλου για μη αμφισβητούμενες αξιώσεις, ο οποίος αποτέλεσε και την πρωτοποριακή καινοτόμο αρχή και δικονομική νομοθετική παρέμβαση/τομή για τη – σε μεταγενέστερο χρόνο – γενικευμένη κατάργηση του exequatur στο πεδίο της Έννομης Τάξεως της Ε.Ε. Σύμφωνα με το άρθρο 5 Καν. 805/2004, «Απόφαση... αναγνωρίζεται και εκτελείται σε άλλο κράτος-μέλος χωρίς να απαιτείται να κηρυχθεί εκτελεστή και χωρίς να είναι δυνατή η προσβολή της αναγνώρισής της».

12. Τη χαριστική βολή – σε γενικότερη και διευρυμένη διάσταση – κατά του exequatur έδωσε ο Κανονισμός 1215/2012. Κατά τη ρηξικέλευθη διάταξη του άρθρου 39 του ως άνω Κανονισμού, «Απόφαση η οποία έχει εκδοθεί σε ένα κράτος-μέλος και είναι εκτελεστή σε αυτό το κράτος-μέλος είναι ομοίως εκτελεστή στα υπόλοιπα κράτη-μέλη χωρίς να απαιτείται κήρυξη εκτελεστότητας». Με πρότυπο και σχετικές διατάξεις και των προηγηθέντων Κανονισμών 44/2001 και 650/2012 περιέλαβε επίσης και ο Κανονισμός 1215/2012 ειδική διάταξη με την οποία χορηγούσε υπέρ του προσώπου, το οποίο μπορούσε να επισπεύσει αναγκαστική εκτέλεση με βάση (ενδοκοινοτική) αλλοδαπή απόφαση, και το δικαίωμα να προσφύγει σε ασφαλιστικά μέτρα (άρθρο 40 Καν. 1215/2012). Ειδικότερα και με τον προφανή σκοπό της επαυξήσεως/ενισχύσεως και διευρύνσεως/επεκτάσεως και προς διαφορετικές δικονομικές κατευθύνσεις της βαρύτητας και της αποτελεσματικής εμβέλειας των συνεπειών των αποφάσεων που έχουν εκδοθεί σε ένα Κράτος Μέλος και είναι εκτελεστή σε αυτό το Κράτος Μέλος θεσπίζει η διάταξη του άρθρου 40 Καν. 1215/2012, την ακόλουθη ρύθμιση: «Κάθε εκτελεστή απόφαση παρέχει αυτοδικαίως την εξουσία λήψης οποιουδήποτε συντηρητικού μέτρου το οποίο προβλέπεται από τη νομοθεσία του κράτους-μέλους αναγνώρισεως ή εκτελέσεως».

13. Οι ως άνω δικονομικής μορφής Κανονισμοί είχαν και έχουν ένα άμεσο αποτέλεσμα, όσον αφορά την κατάργηση σημαντικών εμποδίων στην κυκλοφορία και στην ευχερέστερη δικονομική χρήση σε πανευρωπαϊκό νομικό πεδίο των αλλοδαπών ενδοενωσιακών αποφά-

40. ΑΠ 109/2001 (Σ. ΠΑΤΕΡΑΚΗΣ), ΕλλΔνη, 2001, σσ. 1302-1304.

41. C (01) 12.

42. COM (2002) 159, τελικό, αρ. 1.

43. Βλ. μεταξύ πολλών άλλων: Δ. ΤΣΙΚΡΙΚΑ, Ο Ευρωπαϊκός Εκτελεστός Τίτλος, 2008· Β. ΚΑΠΕΤΑΝΟΥ, ό.π., 2008, σ. 84 επ.

σεων, με συνέπεια ως προς αυτό το αντικείμενο και το πεδίο ρυθμίσεως να καθιερώνεται μία ενιαία δικονομική έννομη τάξη και οι οποιοσδήποτε διαφοροποιήσεις να εντοπίζονται και να αρχίζουν στα επόμενα στάδια της αναγκαστικής εκτελέσεως, δηλαδή όσον αφορά τα παραδεκτά ένδικα βοηθήματα ή/και ένδικα μέσα, καθώς και όσον αφορά τα επιτρεπόμενα και παραδεκτά μέσα εκτελέσεως στα κατ' ιδίαν Κράτη Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Αλλά μία γενικής εμβέλειας ενιαία ενωσιακή έννομη τάξη και ειδικότερα μία – ή και μία – ενιαία ενωσιακή δικονομική έννομη τάξη για ορισμένους τομείς ή για ορισμένα τμήματα της έννομης τάξεως καθιερύθηκε και με βάση άλλα νομοθετήματα – ανάλογα Κανονισμούς ή Οδηγίες – της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Στο πλαίσιο αυτό μπορεί δειγματοληπτικά να γίνει αναφορά στους Κανονισμούς 606/2013 (Ε.Ε.), 1896/2006 (Ε.Κ.), 2015/2421 (Ε.Ε.) και 861/2007 (Ε.Κ.), καθώς και στην Οδηγία 2008/52 (Ε.Κ.) ως προς τη Διαμεσολάβηση. Βεβαίως η μεγάλη συχνότητα πληθωριστικής και διαρκούς/συνεχούς ενωσιακής νομοπαρασκευαστικής δραστηριότητας και, ειδικότερα, παραγωγής και θέσεως σε ισχύ όλο και περισσότερων νέων Κανονισμών ή/και Οδηγιών έδωσε αφορμή για – και προκάλεσε και – κριτική. Είναι λ.χ. χαρακτηριστικό, ότι εν προκειμένω – από την οπτική γωνία μιας δειγματοληπτικής επιστημονικής – έχουν διατυπωθεί, μεταξύ άλλων, και οι ακόλουθες κριτικές παρατηρήσεις: α) Με αφορμή τον Κανονισμό για τις Μικροδιαφορές – (ΕΚ) 861/2007 από 11.07.2007 – έχει μεν επισημανθεί η «συμβολική του σημασία», πλην όμως και η έλλειψη πρακτικής σημασίας αυτού του Κανονισμού, ώστε αφενός να τίθενται/ανακύπτουν ερωτήματα⁴⁴ ως προς το νόημα μιας τέτοιας λεπτομερειακής νομοθετικής προσπάθειας σε ευρωπαϊκό επίπεδο και αφετέρου να χαρακτηρίζεται αυτού του είδους η νομοθετική προσπάθεια ως μία «η τέχνη για την τέχνη» («l' art pour l' art») νομοθετική πρωτοβουλία και δραστηριότητα⁴⁵. β) Με αναφορά στον Κανονισμό για τη Διαταγή Πληρωμής – αρχικώς ΕΚ 1896/2006 και στη συνέχεια ΕΕ 2015/2421 – και με αφορμή την κατά τα διάφορα διαδικαστικά στάδια/τμήματα της διαδικασίας εκδόσεως και εκτελέσεως της ως άνω (Ευρωπαϊκής Διαταγής Πληρωμής) εφαρμογή άλλοτε των διατάξεων του ως άνω Κανονισμού και άλλοτε των διατάξεων του εκάστοτε οικείου εθνικού Δικονομικού Δικαίου έχει επισημανθεί, ότι, όσον αφορά αυτόν τον Κανονισμό, πρόκειται στην πραγματικότητα για «Οδηγία με το ένδυμα ενός Κανονισμού»⁴⁶. Κριτικές παρατηρήσεις έχουν διατυπωθεί, ως

γνωστόν, και κατά του ιδίου του Δ.Ε.Ε. με το επιχείρημα, ότι υπερβαίνει τις (με βάση τις ιδρυτικές Συνθήκες) αρμοδιότητές του/εξουσίες του και παρεμβαίνει στα εθνικά/αυτόνομα δικονομικά δίκαια⁴⁷ (των Κρατών Μελών της Ε.Ε.).

14. Πέραν και ανεξαρτήτως των προηγηθεισών σκέψεων και παρατηρήσεων πρέπει να επισημανθεί, ότι έστω και αν δεν πραγματοποιήθηκε στο πολιτικό και νομικό περιεχόμενο της η προφητεία του Βίκτωρος Ουγκό – ο οποίος πριν από 170 χρόνια περίπου τόνιζε «ότι θα έρθει μία ημέρα» («un jour viendra»)⁴⁸ κατά την οποία στο ευρωπαϊκό επίπεδο οι διαφορές μεταξύ των κρατών θα λύνονται με ψηφοφορίες, όπου τα ψηφοδέλτια θα αντικαταστήσουν τα όπλα, ως μέσο επιλύσεως των διαφορών – παρά ταύτα στο νομικό/νομοθετικό επίπεδο και ειδικότερα στο πεδίο του αστικού δικονομικού δικαίου υφίσταται σε πολλούς τομείς και σε πολλά τμήματα ένα εναρμονισμένο/ενοποιημένο αστικό δικονομικό δίκαιο, αν και αυτό, προς το παρόν ακόμη, παρατηρείται στο πεδίο των διασυνοριακών διαφορών ή άλλως στο πεδίο των διαφορών με στοιχείο αλλοδαπότητας.

15. Στη μακρόχρονη αυτή πορεία προς την κατεύθυνση της δικαιοκρίσιμης/νομοθετικής/νομικής ενοποίησης/εναρμονίσεως ιδιαίτερως σημαντικός ήταν όχι μόνον ο διεσδυτικός – άμεσος ή έμμεσος – ρόλος του ενωσιακού δικαίου με την «εισπηδητική» de iure δυνατότητα/εξουσία του στις Έννομες Τάξεις των Κρατών Μελών και στα εκάστοτε αντίστοιχα εθνικά/αυτόνομα δίκαια που του παρέχει το πρωτογενές και το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο, αλλά και ο ρόλος του συγκριτικού δικαίου⁴⁹, όπως

44. Βλ. P. MAYR, στο έργο: P. Mayr, Handbuch des europäischen Zivilverfahrensrechts, Wien, 2017, σ. 821 (με περαιτέρω παραπομπές).

45. Ibid, σ. 821 (με περαιτέρω παραπομπές).

46. G. E. KODEK, στην κατ' άρθρο ερμηνεία H. W. Fasching / A. Konecny, Β' έκδ., Τόμος 5, Ημίτομος 2, Vor Art. 1 EuMahmVO, π.α. 27 και 44 («... RL im Gewanolt einer VO»).

47. Βλ. την πρόσφατη μελέτη του H. ROTH, Kompetenzwidrige Eingriffe des EuGH in die nationalen Zivilprozessrechte, JZ, 2023, σσ. 100-104. Βλ. γενικότερες κριτικές παρατηρήσεις και από τον πρώην Πρόεδρο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας (και πρώην Πρόεδρο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου) της Γερμανίας, Roman Herzog [R. HERZOG / L. GERKEN, Stoppt den Europäischen Gerichtshof, Frankfurter Allgemeine Zeitung, 08.09.2008, αριθμ. 210, σ. 8], από τον (επίσης πρώην Πρόεδρο του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας) Haus Jürgen Papier [Interview in der Frankfurter Allgemeinen Zeitung, φύλλο της 24ης Ιουλίου 2007] και από τον πρώην Πρόεδρο της Δημοκρατίας της Αυστρίας, Wolfgang Schüssel [βλ. J. BASEDOW, Die Rolle des Richters in der europäischen Integration, EuZ, 2009, σσ. 86-95].

48. Βλ. N.K. KLAMARIS, ό.π. (Le droit européen, source de droits, source du droit, Mélanges en l'honneur de Vassilios Skouris), σσ. 341/342.

49. Από την πρόσφατη διεθνή βιβλιογραφία ως προς το φαινόμενο της επιρροής του εθνικού/αυτονόμου δικαίου κάθε πολιτείας από το συγκριτικό δίκαιο βλ. ιδίως τη μονογραφία του Βασιλείου Μαρκεζίνη στα γαλλικά: B. MARKESINIS, Juges et universitaires face au Droit comparé, Histoire des trente – cinq dernières années, Paris, 2006. Βλ. επίσης: ATH. PAPACHRISTOS, La réception des droits privés étrangers, phénomène de sociologie juridique, Paris, 1975. N.K. ΚΛΑΜΑΡΗ, Σύντομες Σκέψεις ως προς τη Δια-

αυτό έχει επισημανθεί, και εντόνως εξαρθεί, και από τον G. Canivet (Πρόεδρο της Cour de Cassation)⁵⁰, αλλά πέραν τούτου σημαντική υπήρξε και η συμβολή των προτύπων νόμων. Βεβαίως όπως προσφυώς επισημαίνεται και από τον Herbert Roth, με αναφορά στο σχέδιο προτύπου νόμου ALI-Unidroit, οι πρότυποι νόμοι δεν έχουν ασφαλώς τη δυναμική των Κανονισμών και των Οδηγιών, ούτε συνιστούν μία πλήρη ευρωπαϊκή Δικονομία⁵¹, πλην όμως με τον «ήπιο»/«νηφάλιο» τρόπο επεμβάσεώς τους αντανακλούν μία πειστικότητα/αξιοπιστία – χωρίς μάλιστα οποιοδήποτε θεσμικό «εξαναγκασμό» – με αποτέλεσμα και με τον τρόπο αυτό να διευκολύνεται η άτυπη αποδοχή/υιοθέτησή τους από διάφορα κράτη και τοιοιτοτρόπως – κατ' αποτέλεσμα – να επιτυγχάνεται και η μεταξύ όλων των κρατών γενικώς (και όχι μόνον μεταξύ των Κρατών Μελών της Ε.Ε.) δικαιοκίνητη ενναρμόνιση/ενοποίηση.

Άλλωστε από την οπτική γωνία της Διεθνοποίησης, Συγκριτικοποίησης, Ευρωπαϊκοποίησης, Παγκοσμιοποίησης⁵² και Δικονομικής Ενναρμόνισης είναι γνωστό, ότι το φαινόμενο «του εμβολιασμού» και της επιρροής των εθνικών εννόμων τάξεων – είτε στο νομοθετικό, είτε στο νομολογιακό, είτε στο θεωρητικό τους δικαιοκίνητο επίπεδο και οικοδόμημα – από αλλοδαπές εθνικές έννομες τάξεις ή από διεθνείς υπερκρατικούς οργανισμούς και δικαιοδοτικούς σχηματισμούς (δικαστήρια) έχει αρχίσει να γίνεται πολύ περισσότερο εντόνως αντιληπτό τα τελευταία χρόνια. Το Δίκαιο (κάθε χώρας) έχει αρχίσει να επηρεάζεται από το συγκριτικό δίκαιο, από πολυμερείς ή διεθνείς συμβάσεις, από νομοθετικά κείμενα υπερκρατικών Οργανισμών, ιδίως δε και από τη νομολογία υπερκρατικών – Ε.Δ.Δ.Α. και Δ.Ε.Ε. – δικαστηρίων⁵³.

Το φαινόμενο αυτό είναι βέβαια πολύ πιο έντονο για τα Κράτη Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στο πλαίσιο της οποίας η επιρροή των Οδηγιών και Κανονισμών οδηγεί σε μια προϊούσα σύγκλιση και ενοποίηση του δικαίου – ή ακριβέστερα σε μια ευρωπαϊκοποίηση των επιμέρους κλάδων του δικαίου – των Κρατών Μελών. Η εποχή ενός «κοινού ευρωπαϊκού εμπορικού δικαίου», ενός «κοινού ευρωπαϊκού εργατικού δικαίου», ενός «κοινού ευρωπαϊκού φορολογικού δικαίου» ή ενός «κοινού ευρωπαϊκού αστικού δικονομικού δικαίου» είναι πλέον ορατή και – όπως δείχνει η προοπτική – σε (βεβαίως) μακροπρόθεσμη, όχι όμως μακρινή, διάσταση «χειροπιαστή». Η γενετική τους διαδικασία – και σε κάθε περίπτωση η γενετική τους προδικασία, με την έννοια της «κυοφορούμενης» («nasciturus») νομοπαρασκευαστικής ή επιστημονικής άμεσης ή έμμεσης διαδικασίας – έχει ήδη αρχίσει. Προς την κατεύθυνση αυτή και με στόχευση την Ευρωπαϊκή Δικαιοκίνητη Ενναρμόνιση, ιδιαιτέρως σημαντικός υπήρξε και ο ρόλος, κατά τα έτη 2001 έως 2015, των «Συνεδρίων Ευρωπαίων Νομικών» («Europäische Juristentage»)⁵⁴.

της Ρώμης «Δια την προστασίαν των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών», ΤοΣ, 1987, σσ. 217-234. Α. ΠΑΝΤΑΖΟΠΟΥΛΟΣ, Επιλεγμένη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου σε θέματα Αστικού Δικονομικού Δικαίου, Αθήνα, 2004 (Ερευνητικό Ινστιτούτο Δικονομικών Μελετών, Δημοσιεύματα, τ. 27). Η.-W. RENGELING, Grundrechtsschutz in der Europäischen Gemeinschaft, München, 1992. ΕΜΜ. ΡΟΥΚΟΥΝΑΣ, Διεθνής προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Αθήνα, 1995. Π. ΣΤΑΓΚΟΣ, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη. Η σχέση της με τη συνταγματική εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, Αθήνα, 2004.

χρονική Αξία, τη Διεθνή και Κοινωνική Διάσταση, την Εξελικτική και Αξιολογική Διαδικασία και τα Θεμελιώδη Ζητήματα του Αστικού Δικονομικού Δικαίου, καθώς και ως προς τη Διαμεσολάβηση ως μία διαρθρωμένη διαδικασία εναλλακτικής επίλυσης Ιδιωτικών Διαφορών, Επίσημοι Λόγοι Ε.Κ.Π.Α., Πρυτανεία Μ.-Α. Κ. Δημοπούλου, 2015-2019, Μέρος Β', σσ. 93-130 (102 επ.).

50. Βλ. G. CANIVET, Preface (στο βιβλίο του Β. Markesinis, *Juges et universitaires face au droit comparé, Histoire des trente – cinq dernières années*, Paris, 2006), σσ. V-X.

51. Η. ROTH, *Der Grundsatz der Verhältnismässigkeit im zivilprozessualen Erkenntnisverfahren*, ZZP, 2023, σσ. 259-278.

52. Βλ. και την ωραία μελέτη της ΧΡ. ΤΣΟΥΚΑ, *Δικαιοκίνητη ετερότητα και παγκοσμιοποίηση*, Σκέψεις με αφορμή τον τιμητικό τόμο D. Tallon, *Κοινοδίκαιο*, 2000, σσ. 367-417.

53. Βλ., μεταξύ άλλων και Α. ΜΕΤΑΞΑ, *Θέματα Ευρωπαϊκού Δικαίου, Νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Κριτική προσέγγιση*, Αθήνα, 2004. Λ.-Α. ΣΙΣΙΛΙΑΝΟ, *Η ανθρώπινη διάσταση του Διεθνούς Δικαίου*, Αθήνα, 2010. *Δικηγορικός Σύλλογος Αθηνών*, *Η προστασία των δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην Ευρώπη με βάση τη νομολογία του δικαστηρίου του Στρασβούργου* (επιμ. Σ. Ματθίας ... [κ.ά.]), Αθήνα, 2006. Γ. ΜΗΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, *Η προστασία των περιουσιακών δικαιωμάτων κατ' άρθρον 1 του πρώτου προσθέτου Πρωτοκόλλου της Συμβάσεως*

54. Βλ. λ.χ. και τα Πρακτικά του 2ου Συνεδρίου Ευρωπαίων Νομικών που έγινε στην Αθήνα το έτος 2003. Γ.Δ. ΚΑΛΛΙΜΟΠΟΥΛΟΣ / Ν.Κ. ΚΛΑΜΑΡΗΣ (επιμ.), *2ο Συνέδριο Ευρωπαίων Νομικών* (με πρόλογο του Πρωθυπουργού Κ. Καραμανλή), Αθήνα, 2009, μεταξύ άλλων τις μελέτες των: Μ. STORME, *L'Unification de la Procédure Civile en Union Européenne: Rêve ou réalité?*, σσ. 409-435. Ο. LANDO, *Contract law in the EU. The Commission action plan and the Principles of European Contract Law*, σσ. 437-450. Ρ. CRUZ-VILLALON, *Nationale Verfassungsangleichung zur Stunde europäischen Verfassungsgebung*, σσ. 451-490. Μ. ΣΤΑΘΟΠΟΥΛΟΥ, *Το δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και η ενοποίηση του Αστικού Δικαίου*, σσ. 469-552. F. FERRAND, *L'unification du droit judiciaire dans l'espace européen: l'action juridictionnelle communautaire*, σσ. 553-594. G. LAURINI, *L'unification du droit dans l'espace européen*, σσ. 595-602. R. STÜRNER, *Die Rechtsvereinheitlichung in der EU – Nationale Tendenzen in der Mitgliedstaaten bei der zivilprozessualen Rechtsangleichung*, σσ. 603-630. Ιδιαιτέρως σημαντική ήταν για τη διοργάνωση και την αντίστοιχη επιστημονική ακτινοβολία του 2ου Συνεδρίου Ευρωπαίων Νομικών στην Αθήνα η συμβολή των αιμνήστων Καθηγητών Σπύρου Σημίτη (Φρανκφούρτη), Γεωργίου Κουμάντου (Αθήνα), καθώς και του Καθηγητού (και πρώην Πρυτάνεως) Μ. Σταθοπούλου (Αθήνα). Στο οργανωτικό πεδίο συνέβαλαν, όσον αφορά ιδίως την ευρύτερη σε διεθνές επίπεδο δημοσιότητα του Συνεδρίου στον Ευρωπαϊκό χώρο, και οι Ενώσεις

16. Η από την Ε.Ο.Κ./Ε.Κ./Ε.Ε. ακολουθηθείσα/εφαρμοσθείσα πρακτική/πολιτική των «μικρών βημάτων» ή, κατ' άλλη έκφραση (του Β. Σκουρή), «κατά βαθμίδες»⁵⁵, από πλευράς νομοθετικής πολιτικής της Ε.Ε. – σε αντίθεση με την προσπάθεια, πρόωρη προφανώς, για τη θέσπιση ενός Ευρωπαϊκού ΚΠολΔ που ήταν κατ' αποτέλεσμα ανεπιτυχής – υπήρξεν επιτυχής και πρέπει αυτή η νομοθετική/νομοτεχνική πολιτική να συνεχισθεί (και όπως φαίνεται θα συνεχισθεί). Οι ως προς το σημείο αυτό νομοθετικές προοπτικές, καθώς και η στο μέλλον επιλεγμένη περαιτέρω νομοθετική πολιτική/πορεία ως προς την ευρωπαϊκοποίηση του Αστικού Δικονομικού Δικαίου στην Ευρωπαϊκή Ένωση είναι συνάρτηση και της πραγματώσεως ή όχι μίας στενότερης συνδέσεως των Λαών της Ευρώπης στο πλαίσιο πάντοτε της Ευρωπαϊκής Ενώσεως ως μίας τελολογικώς αναγκαίας ενώσεως («Ενώσεως σκοπού») – «Zweckverband» – με λειτουργική ολοκλήρωση. Βεβαίως οι δυσκολίες δικαιοϊκής προσαρμογής και εναρμονίσεως είναι πολλές και τις έχει επισημάνει και η Π. Γέσιου-Φαλτσή με τις ακόλουθες σκέψεις/παρατηρήσεις: «... ο ευρωπαίος νομικός, και όχι μόνον ο ευρωπαίος, βλέπει αναπόφευκτα το γνωστικό του αντικείμενο να διευρύνεται, και τους κανόνες που το συγκροτούν να πρέπει πλέον να αντλούνται από πηγές, όχι μόνον εθνικές. Καλείται να κατανοήσει το νέο ερμηνευτικό εργαλείο της λεγόμενης αυτόνομης ερμηνείας, όπως αναδύθηκε από την νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και του ΔΕΚ, στηριγμένη στη συγκριτική θεώρηση πολλών εννόμων τάξεων. Υποχρεώνεται να εργασθεί με τις νέες ευρωπαϊκές δικονομικές έννοιες, που δημιουργούν τα κοινωνικά νομοθετήματα και η νομολογία του ΔΕΚ: ευρωπαϊκός εκτελεστός τίτλος, ευρωπαϊκή διαταγή πληρωμής, μη αμφισβητούμενη απαίτηση, ευρωπαϊκό δημόσιο έγγραφο, αυτόνομες έννοιες του δικαστηρίου, των ασφαλιστικών μέτρων, της δικαστικής αποφάσεως, του τακτικού ενδίκου μέσου, της εκκρεμοδικίας. Αναγκάζεται να παρακολουθεί την εθνική νομολογία ξένων δικαστηρίων και να αξιολογεί το περι-

εχόμενο αλλοδαπών δικονομικών κανόνων. Βρίσκεται υποχρεωμένος να συντονίζει τις ενέργειές του με βάση τη νομολογία των υπερεθνικών δικαστηρίων. Βλέπει να σεΐονται τα θεμέλια των παραδοσιακών επιτευγμάτων της δικονομικής θεωρίας για τον προσδιορισμό του αντικειμένου της δίκης, με την εισαγωγή από το ΔΕΚ της ευρύτερης κατά το πνεύμα της θεωρίας του πυρήνα. Παρακολουθεί αμήχανος τον παραμερισμό της ανάγκης να κηρύσσονται οι αλλοδαπές αποφάσεις εκτελεστές μετά από έλεγχο, και ιδίως να λειτουργεί η επιφύλαξη της δημόσιας τάξεως. Ακόμη: υποδέχεται προτάσεις για την ενοποίηση της Πολιτικής Δικονομίας όχι μόνο σε ευρωπαϊκό, αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο»⁵⁶. Σε κάθε περίπτωση οι νομικοί, αλλά και τα κατ' ιδίαν Κράτη Μέλη της Ε.Ε. θα πρέπει, λαμβάνοντας υπόψη το συγκριτικό δίκαιο και τους πρότυπους νόμους, να συμβάλουν αφενός με την αντίστοιχη «φιλική» προς το ενωσιακό δίκαιο ερμηνευτική προσέγγιση των εκάστοτε ισχυόντων εθνικών νόμων και του εκάστοτε ισχύοντος αυτόνομου δικαίου και αφετέρου με την αντίστοιχη νομοθετική πολιτική (και μακριά από «εγωϊστικές» νομοθετικές τάσεις ή πρακτικές) στη θέσπιση νόμων που εκφράζουν μία εναρμονισμένη/ενορχηστρωμένη/ενοποιημένη νομοθετική/νομική ρύθμιση στην δικαιοϊκή εναρμόνιση των Εννόμων Τάξεων των Κρατών (ιδίως μάλιστα των Κρατών Μελών της Ε.Ε. μεταξύ τους) στο πλαίσιο των παραδοσιακών αρχών του κοινού Ευρωπαϊκού Νομικού Πολιτισμού, του οποίου, όσον αφορά το Δίκαιο, τα θεμέλια και οι αρχές ανευρίσκονται στο Βυζαντινο-Ρωμαϊκό Δίκαιο⁵⁷, όπως αυτό κληροδοτήθηκε στην Ευρώπη και σε όλη την πολιτισμένη Υφήλιο από το μνημειώδες ανεπανάληπτο νομοθετικό έργο των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων, ιδίως δε του – κατά τον Dieter Simon – «παθιασμένου νομοθέτου και αποστόλου της τάξεως»⁵⁸ Ιουστινιανού (Κώδικας, Πανδέκτες, Νεαρές) και του Λέοντος ΣΤ' του Σοφού (Βασιλικά).

56. Π. ΓΕΣΙΟΥ-ΦΑΛΤΣΗ, ό.π., ΝοΒ, 2007, σσ. 2999-2301.

57. Βλ. σχετικώς: F. STURM, Droit romain et identité européenne, στην επιθεώρηση: Revue internationale des Droits de l'antiquité, Droit romain et identité européenne, Actes du colloque organisé les 12, 13 et 14 Mai 1992, 3ème serie, supplement au tome XLI (1994).

58. D. SIMON, Untersuchungen zum Justinianischen Zivilprozess (Münchener Beiträge zur Papyrusforschung und antiken Rechtsgeschichte, τόμος 54), 1969, σ. 374: «... leidenschaftlichen Gesetzgeber und Apostel der Ordnung».

«Deutscher Juristentag» (Γερμανία), «Österreichischer Juristentag» (Αυστρία) και «Schweizerischer Juristentag» (Ελβετία).

55. V. SKOURIS, Rechtsschutz im Raum der Freiheit, der Sicherheit und des Rechts, 4. Europäischer Juristentag [Wien, 3-5 Mai 2007], Sammelband, 2008, σσ. 403-419 (404): «... die Herausbildung des Raumes der Freiheit, der Sicherheit und des Rechts etappenweise erfolgt».

Η ισότητα των φύλων στην εργασία και η προώθηση της συμφιλίωσης επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής*

Άννα-Μαρία Κώνστα**, Μαρία Σαπαρδάνη***

Η παρούσα μελέτη εξετάζει το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση στην εργασία χωρίς διάκριση λόγω φύλου, όπως κατοχυρώνεται στον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (άρθρο 20) και στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (άρθρο 23). Αρχικά, γίνεται μια σύντομη αναφορά στις διεθνείς και υπερεθνικές πηγές που κατοχυρώνουν την ισότητα των φύλων στην εργασία. Στη συνέχεια, προσεγγίζεται η ερμηνεία που έχουν δώσει στο άρθρο 20 ΑΕΚΧ και το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ τα διεθνή και υπερεθνικά όργανα που είναι επιφορτισμένα με τον έλεγχο εφαρμογής τους, δηλαδή η Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων, από τη μια μεριά, και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, από την άλλη. Παράλληλα, επιφυλάσσεται ειδική αναφορά στην κατοχύρωση, και στα δύο κείμενα, ξεχωριστού δικαιώματος των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση (άρθρο 27 ΑΕΚΧ και άρθρο 33 ΧΘΔΕΕ), το οποίο προάγει την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και συμβάλλει, τελικά, στην επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η μελέτη ολοκληρώνεται με ορισμένες συγκριτικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα.

εργασία – ισότητα των φύλων – ίσες ευκαιρίες στην εργασία – ίση μεταχείριση στην εργασία – άρθρο 20 ΑΕΚΧ – άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ – ουσιαστική ισότητα ανδρών και γυναικών – συμφιλίωση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής – θετικές δράσεις – άρθρο 27 ΑΕΚΧ – άρθρο 33 ΧΘΔΕΕ

I. Εισαγωγή

Ιστορικά, οι σωματικές διαφορές μεταξύ των δύο φύλων χρησιμοποιούνταν ως νομιμοποιητικός παράγοντας για τη δημιουργία σχέσεων εξουσίας και τη διαιώνιση έμφυλων διακρίσεων σε βάρος των γυναικών σε όλους τους τομείς της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαιράς. Στις παραδοσιακές κοινωνίες, η εμπεδωμένη πατριαρχική ιδεολογία συνέδεε το βιολογικό φύλο με συγκεκριμένους κοινωνικούς ρόλους: οι άνδρες κατείχαν κυρίαρχη θέση στην αγορά εργασίας με πρόσχημα τη μυϊκή τους υπεροχή και την εν γένει βιολογική τους σύνθεση που θεωρούνταν ότι τους καθιστούσε ικανότερους να επιτύχουν την επαγγελματική καταξίωση, ενώ οι γυναίκες προορίζονταν για εργασίες εντός της οικίας και τη φροντίδα των μελών της οικογένειας¹.

Με τη βιομηχανική επανάσταση και την εμφάνιση των

πρώτων φεμινιστικών πρωτοβουλιών κατά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, οι γυναίκες άρχισαν να διεκδικούν μαζικά συμμετοχή στην αμειβόμενη εργασία, ισότιμη πρόσβαση στην εκπαίδευση, ίσα πολιτικά, αστικά, κοινωνικά και οικονομικά δικαιώματα. Ο αγώνας για τη γυναικεία χειραφέτηση γρήγορα συνδέθηκε με το εργατικό κίνημα. Στις 8 Μαρτίου 1857, ημερομηνία-ορόσημο για τους αγώνες των γυναικών, εργάτριες στον τομέα της κλωστοϋφαντουργίας στη Νέα Υόρκη πραγματοποίησαν απεργία, διεκδικώντας ανθρωπίνες συνθήκες δουλειάς, εξάλειψη των μισθολογικών διακρίσεων σε βάρος τους, εφαρμογή μειωμένου ωραρίου εργασίας. Η ώσμωση ιδεών, κινήσεων και διεκδικήσεων που ακολούθησε απέδωσε καρπούς ουσιαστικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την υιοθέτηση του Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών το 1945, ο οποίος στο Προοίμιό του ορίζει ως έναν από τους στόχους των λαών των Ηνωμένων Εθνών να διακηρύξουν και πάλι την πίστη τους «στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, στην αξιοπρέπεια και στην αξία του ανθρώπου, στα ίσα δικαιώματα ανδρών και γυναικών και μεγάλων και μικρών εθνών». Ο σεβασμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους χωρίς διάκριση που να βασίζεται, μεταξύ άλλων, στο φύλο επαναλαμβάνεται στο άρθρο 1 παρ. 3, στο άρθρο 13 παρ. 1 στοιχείο β', στο άρθρο 55 στοιχείο γ' και στο άρθρο 76 στοιχείο γ' του Χάρτη. Το 1948, ακολούθησε η υιοθέτηση της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία αναγνώρισε τη δυνατότητα επίκλησης όλων των δικαιωμάτων και ελευ-

* Η παρούσα μελέτη είναι δημοσιευμένη σε: Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου / Γ. Θεοδόσης (επιμ.), Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης και Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ένωσης - Θεσμικά ζητήματα και βασικά εργασιακά δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 2023, σσ. 129-178. Ο συλλογικός αυτός τόμος εκδόθηκε στο πλαίσιο του Προγράμματος Jean Monnet «Διάλογοι για τη Συνταγματική Ταυτότητα της ΕΕ» που υλοποίησε το ΚΔΕΟΔ κατά τα έτη 2020-2023.

** Επίκ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής ΑΠΘ

*** ΜΔΕ, Δικηγόρος, Επ. Συνεργάτης ΚΔΕΟΔ

1. A. SULTANA, Patriarchy and Women's Subordination: A Theoretical Analysis, Arts Faculty Journal, 2012, σσ. 1-18.

θεριών που κατοχυρώνονται σε αυτή από «κάθε άνθρωπο» (“everyone”) χωρίς καμία διάκριση, μεταξύ άλλων, ως προς το φύλο². Οι συντάκτες της Διακήρυξης, μάλιστα, προκειμένου να καταστήσουν απολύτως σαφές ότι ισότιμοι φορείς των δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνονται είναι όλοι, άνδρες και γυναίκες, επέλεξαν να χρησιμοποιήσουν τους ουδέτερους, συμπεριληπτικούς όρους “all human beings” ή “everyone” σε όλο το κείμενο της Διακήρυξης, αντί του όρου “all men” που αρχικά είχε προταθεί³. Η απουσία σεξιστικής γλώσσας οφείλεται στην Eleanor Roosevelt, επικεφαλής της Επιτροπής των Ηνωμένων Εθνών για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, και στη συμμετοχή άλλων σπουδαίων γυναικών στη διαδικασία κατάρτισης της Διακήρυξης. Η αντικατάσταση της φράσης “All men are born free and equal in dignity and rights” από τη φράση “All human beings are born free and equal in dignity and rights”, που περιλαμβάνεται στο εναρκτήριο άρθρο της Διακήρυξης, αποδίδεται στην Ινδή εκπρόσωπο στην Επιτροπή των Ηνωμένων Εθνών Hansa Mehta, η οποία υπογράμμισε την ανάγκη χρήσης ουδέτερης ως προς το φύλο γλώσσας για την εμπέδωση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Έκτοτε, το δικαίωμα ισότητας ανδρών και γυναικών στην απόλαυση των πάσης φύσεως δικαιωμάτων – ατομικών, πολιτικών, οικονομικών, κοινωνικών, μορφωτικών – έχει κατοχυρωθεί σε μια σειρά διεθνών, περιφερειακών και εθνικών κειμένων, ενώ τα δικαιώματα των γυναικών έχουν βρεθεί στο επίκεντρο ποικίλων διεθνών διασκέψεων στο πλαίσιο των οποίων αναλαμβάνονται κοινές πολιτικές δεσμεύσεις για την επίτευξη πλήρους ισότητας των φύλων και την αντιμετώπιση διατομεακών και πολλαπλών διακρίσεων σε βάρος των γυναικών. Η συμπερίληψη, μάλιστα, της προώθησης της ισότητας των δύο φύλων, της ενδυνάμωσης των γυναικών και της μείωσης του δείκτη μητρικής θνησιμότητας στους Αναπτυξιακούς Στόχους της Χιλιετίας, όπως περιγράφονται στη Διακήρυξη της Χιλιετίας των Ηνωμένων Εθνών της 8ης Σεπτεμβρίου 2000, ενθάρρυνε σημαντικά την ανάληψη πρωτοβουλιών, νομοθετικών και μη, για την αντιμετώπιση των ανισοτήτων μεταξύ των φύλων σε διάφορες διαστάσεις τους και κινητοποίησε τη διεθνή κοινότητα να αναπτύξει στοχευμένες δράσεις προς αυτή την κατεύθυνση.

Σήμερα, παρά τις σημαντικές κατακτήσεις του αγώνα για τη γυναικεία χειραφέτηση και την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στη νομοθεσία και στις δημόσιες πολιτικές σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο, η επίτευξη ουσιαστικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών, στον ιδιωτικό βίο, στην εκπαίδευση, στην πολιτική, στον χώρο εργασίας, στην κοινωνία, δεν έχει πάψει να αποτε-

λεί ζητούμενο. Η αγορά εργασίας εξακολουθεί να αποτελεί κατεχορήν πεδίο εκδήλωσης διακριτικών συμπεριφορών σε βάρος των γυναικών κυρίως λόγω έμφυλων προτύπων και στερεοτύπων που αφορούν εδραιωμένες αντιλήψεις σχετικά με τους ρόλους των δύο φύλων και τη θέση τους στην κοινωνία. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ οι γυναίκες έχουν κατακτήσει ισότιμη πρόσβαση στην ανώτατη εκπαίδευση και το ποσοστό απασχόλησής τους, και μάλιστα σε θέσεις ευθύνης, έχει αυξηθεί, η διασφάλιση του δικαιώματος ίσης αμοιβής για ίση εργασία ή εργασία ίσης αξίας απέχει πολύ από την πραγματικότητα⁴. Στις μισθολογικές ανισότητες σε βάρος των γυναικών, ιδίως στον ιδιωτικό τομέα, και στο συνταξιοδοτικό χάσμα μεταξύ των δύο φύλων που αυτές συνεπάγονται, έρχεται να προστεθεί η ολοένα αυξανόμενη ανεργία των γυναικών και, ιδίως, εκείνων που βρίσκονται σε ευάλωτη κατάσταση ή υφίστανται πολλαπλές διακρίσεις. Από την άλλη πλευρά, η αναζήτηση εναλλακτικών μορφών εργασίας, όπως είναι η μερική απασχόληση, η προσωρινή απασχόληση, η εκ περιτροπής εργασία και η τηλεργασία, δεν είναι πάντοτε αποτέλεσμα της ελεύθερης επιλογής των γυναικών. Συχνά, η άνιση κατανομή των μη αμειβόμενων οικιακών καθηκόντων μεταξύ των δύο φύλων και η δυσανάλογη επιβάρυνση των γυναικών με οικογενειακές υποχρεώσεις (λ.χ. παροχή φροντίδας σε εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας) καθιστούν την προσφυγή σε πιο επισφαλείς μορφές απασχόλησης μονόδρομο για τη συμφιλίωση επαγγελματικής και ιδιωτικής/οικογενειακής ζωής. Με τον τρόπο αυτό, ουσιαστικά περιορίζεται

2. Βλ. άρθρο 2.

3. Βλ. J. MORSINK, Women's Rights in the Universal Declaration, Human Rights Quarterly, 1991, σ. 233 επ.

4. Στις 29 Ιουνίου 2020, η ΕΕΚΔ, μετά την άσκηση προσφυγών από τη διεθνή MKO University Women Europe (UWE), έδωσε στη δημοσιότητα 15 αποφάσεις, εκ των οποίων οι 14 ήταν καταδικαστικές για ισάριθμες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα. Οι χώρες αυτές κρίθηκε ότι παραβίασαν τον ΑΕΚΧ, εξαιτίας της άνισης μεταχείρισης σε σχέση με την αμοιβή που υφίστανται οι γυναίκες εργαζόμενες με πανεπιστημιακά διπλώματα έναντι ανδρών εργαζομένων που ασκούν την ίδια ή παρόμοια με αυτές εργασία. Βλ. ECSR University Women of Europe (UWE) v. Belgium (Complaint No 124/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Bulgaria (Complaint No 125/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Croatia (Complaint No 126/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Cyprus (Complaint No 127/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. the Czech Republic (Complaint No. 128/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Finland (Complaint No 129/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. France (Complaint No 130/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Greece (Complaint No 131/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Ireland (Complaint No 132/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Italy (Complaint No 133/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. the Netherlands (Complaint No 134/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Norway (Complaint No 135/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Portugal (Complaint No 136/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Slovenia (Complaint No 137/2016)· ECSR University Women of Europe (UWE) v. Sweden (Complaint No 138/2016).

η ελεύθερη και ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην αγορά εργασίας, πλήττονται οι όποιες προοπτικές επαγγελματικής ανέλιξης και καταξίωσής τους μέσα από την εργασία και, τελικά, θίγεται το ίδιο το δικαίωμά τους στην εργασία και σε ίσες ευκαιρίες σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος.

Το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση στην εργασία χωρίς διάκριση λόγω φύλου κατοχυρώνεται τόσο στον Αναθεωρημένο Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Χάρτη (ΑΕΚΧ) όσο και στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), στο άρθρο 20 και 23, αντίστοιχα. Παράλληλα, δεδομένης της άνισης κατανομής των οικογενειακών υποχρεώσεων μεταξύ των φύλων και της δυσανάλογης επιβάρυνσης των γυναικών με ευθύνες παροχής φροντίδας σε εξαρτώμενα μέλη της οικογένειας, η κατοχύρωση, και στα δύο κείμενα (στο άρθρο 27 και 33, αντίστοιχα), ξεχωριστού δικαιώματος των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση προάγει την εξισορρόπηση επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής και συμβάλλει, τελικά, στην επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών.

Πριν προχωρήσουμε στην ανάλυση των σχετικών άρθρων, κρίνεται σκόπιμο να γίνει σύντομη αναφορά και στις λοιπές πηγές, διεθνείς και υπερεθνικές, που κατοχυρώνουν την ισότητα των φύλων στην εργασία.

II. Διεθνείς και υπερεθνικές πηγές

1. Τα διεθνή κείμενα της ΔΟΕ

Κείμενα της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας (ΔΟΕ) που προωθούν την ισότητα ανδρών και γυναικών στην αγορά εργασίας με ρητές αναφορές στον παράγοντα του φύλου είναι, μεταξύ άλλων, η Σύμβαση αριθ. 100 περί ίσης αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων για εργασία ίσης αξίας (1951), η Σύμβαση αριθ. 111 για τη διάκριση στην απασχόληση και το επάγγελμα (1958) και η Σύμβαση αριθ. 158 για τη λύση της σχέσης εργασίας με πρωτοβουλία του εργοδότη (1982). Άλλα κείμενα της ΔΟΕ που ενσωματώνουν, έστω και έμμεσα, τη διάσταση του φύλου ή συμβάλλουν με οποιονδήποτε τρόπο στην προαγωγή της ουσιαστικής ισότητας ανδρών και γυναικών είναι η Σύμβαση αριθ. 156 για την ισότητα ευκαιριών και μεταχείρισης των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις (1981), η Σύμβαση αριθ. 183 περί προστασίας της μητρότητας (2000), η Σύμβαση αριθ. 175 για τη μερική απασχόληση (1994), η Σύμβαση αριθ. 177 για την εργασία κατ'οίκον (1996), η Σύμβαση αριθ. 189 για την αξιοπρεπή εργασία των οικιακών εργαζομένων (2011) και η Σύμβαση αριθ. 190 για την εξάλειψη της βίας και της παρενόχλησης στον χώρο της εργασίας (2019).

2. Τα διεθνή κείμενα του ΟΗΕ

Όπως ήδη αναφέρθηκε, με τον Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών του 1945 και την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1948, τα κράτη μέλη του ΟΗΕ δεσμεύθηκαν να εξασφαλίσουν τον σεβασμό και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών για όλους, χωρίς διακρίσεις, μεταξύ άλλων, λόγω φύλου. Τα κείμενα αυτά αποτέλεσαν τη βάση για την υιοθέτηση, το 1966, του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (ΔΣΟΚΠΔ) και του Διεθνούς Συμφώνου για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ)⁵. Στο άρθρο 2 και των δύο αυτών κειμένων διακηρύσσεται – με σχεδόν ίδια διατύπωση – η προστασία των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται χωρίς διάκριση που να βασίζεται, μεταξύ άλλων, στο φύλο, ενώ στο άρθρο 3 περιέχεται η δέσμευση των συμβαλλομένων κρατών να διασφαλίσουν το δικαίωμα ισότητας ανδρών και γυναικών στην απόλαυση όλων των σχετικών δικαιωμάτων.

Έναν χρόνο αργότερα, το 1967, υιοθετήθηκε η Διακήρυξη για την εξάλειψη των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών, η οποία αποτέλεσε ουσιαστικά τον πρόδρομο της Διεθνούς Σύμβασης για την Εξάλειψη όλων των μορφών Διακρίσεων σε βάρος των Γυναικών (ΔΣΕΔΓ) που εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ το 1979. Η ΔΣΕΔΓ καλύπτει οποιαδήποτε διάκριση, αποκλεισμό ή περιορισμό που βασίζεται στο φύλο και που θίγει την ισότιμη απόλαυση ή άσκηση, από μέρους των γυναικών, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και αστικό τομέα ή σε οποιονδήποτε άλλον τομέα. Το άρθρο 11 της Σύμβασης είναι ειδικά αφιερωμένο στην προώθηση της ισότητας ανδρών και γυναικών στον τομέα της απασχόλησης. Στο πλαίσιο αυτό, τα συμβαλλόμενα μέρη καλούνται να λάβουν κατάλληλα μέτρα για την εξάλειψη των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών ιδίως σε ό,τι αφορά το δικαίωμα στην εργασία, το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες απασχόλησης και το δικαίωμα ίσης αμοιβής για εργασία ίσης αξίας, ενώ υπάρχει ρητή πρόβλεψη στην παρ. 2 για την άρση των διακρίσεων λόγω γάμου ή μητρότητας.

Επιπλέον, η Διακήρυξη για την εξάλειψη της βίας σε βάρος των γυναικών, που υιοθετήθηκε με το Ψήφισμα υπ' αριθμ. 48/104 της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ της 20ής Δεκεμβρίου 1993, αναγνωρίζει ότι η βία κατά των γυναικών αποτελεί εμπόδιο στην επίτευξη της ισότητας, της ανάπτυξης και της ειρήνης, συνιστά παραβίαση των δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών των γυναικών και αντιπροσωπεύει έναν από τους πιο κρίσιμους κοινωνικούς μηχανισμούς μέσω του οποίου οι γυναίκες τοποθετούνται σε υποδεέστερη θέση σε σχέση με τους άνδρες. Σύμφωνα με το άρθρο 2(b) της Διακήρυξης, μά-

5. Τέθηκαν σε ισχύ 10 χρόνια αργότερα, το 1976.

λιστα, η βία κατά των γυναικών θεωρείται ότι περιλαμβάνει τη σωματική, σεξουαλική και ψυχολογική βία που εκδηλώνεται, μεταξύ άλλων, στην εργασία.

Τέλος, άλλα διεθνή κείμενα του ΟΗΕ που κατοχυρώνουν τα δικαιώματα των γυναικών και συμβάλλουν στην προαγωγή της ισότητας των φύλων είναι η Σύμβαση για τα δικαιώματα του παιδιού (1989) και η Σύμβαση για την προστασία των δικαιωμάτων όλων των διακινούμενων εργαζομένων και των μελών των οικογενειών τους (1990), που απαγορεύουν τις διακρίσεις, μεταξύ άλλων, λόγω φύλου στα άρθρα 2 και 7, αντίστοιχα, καθώς και η Σύμβαση για τα δικαιώματα των ατόμων με αναπηρία (2006), που αναγνωρίζει, στο άρθρο 6, ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια με αναπηρίες υπόκεινται σε πολλαπλές διακρίσεις.

3. Διεθνή κείμενα του Συμβουλίου της Ευρώπης

3.1. Η ΕΣΔΑ

Η ΕΣΔΑ του 1950 είναι η βασική συνθήκη για τα ανθρώπινα δικαιώματα στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης και συμπληρώνεται από τον ΕΚΧ/ΑΕΚΧ στον τομέα των οικονομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Η Σύμβαση εγγυάται τα αστικά και πολιτικά ανθρώπινα δικαιώματα και εμπεριέχει στο άρθρο 1 την υποχρέωση των κρατών μερών να διασφαλίζουν τα δικαιώματα και τις ελευθερίες της Σύμβασης σε όλους τους ανθρώπους εντός της δικαιοδοσίας τους. Η απόλαυση των δικαιωμάτων της Σύμβασης πρέπει να γίνεται σεβαστή χωρίς καμία διάκριση, για οποιονδήποτε λόγο, συμπεριλαμβανομένου του φύλου, όπως ορίζεται στο άρθρο 14 της ΕΣΔΑ⁶. Το Πρωτόκολλο 12 της Σύμβασης επιβεβαιώνει εκ νέου την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων στο άρθρο 1 ΕΣΔΑ, όπου ορίζεται ότι η απόλαυση των δικαιωμάτων από τον νόμο διασφαλίζεται χωρίς διακρίσεις για οποιονδήποτε λόγο, συμπεριλαμβανομένου του φύλου. Ο δικαστικός έλεγχος εφαρμογής των διατάξεων της ΕΣΔΑ ασκείται από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) στο Στρασβούργο, ενώπιον του οποίου μπορούν να ασκούνται και ατομικές προσφυγές, όταν έχουν εξαντληθεί όλα τα έννομα μέτρα προστασίας στην εσωτερική έννομη τάξη των κρατών μερών της ΕΣΔΑ.

Το ΕΔΔΑ έχει αναγνωρίσει ότι η προώθηση της ισότητας των φύλων αποτελεί σήμερα έναν σημαντικό στόχο των κρατών μερών του Συμβουλίου της Ευρώπης, τόσο σημαντικό που θα πρέπει να συντρέχουν ιδιαίτερα σπουδαίοι λόγοι προκειμένου μια διαφορετική μεταχείριση με βάση το φύλο να θεωρηθεί συμβατή με την ΕΣΔΑ⁷. Στο πλαίσιο αυτό, η επίκληση παραδόσεων προερχόμενων,

μεταξύ άλλων, από τον πρωτεύοντα ρόλο του άνδρα και τον δευτερεύοντα ρόλο της γυναίκας μέσα στην οικογένεια, γενικών παραδοχών ή εδραιωμένων κοινωνικών συμπεριφορών σε μια συγκεκριμένη χώρα δεν αποτελεί επαρκή αιτιολογία για τη διαφορετική μεταχείριση λόγω φύλου⁸. Στη μακρά νομολογία του για την εφαρμογή του άρθρου 14 ΕΣΔΑ σε σχέση με τη διάκριση με βάση το φύλο, το Δικαστήριο του Στρασβούργου έχει δεχθεί ότι μπορεί να εξετάζει προσφυγές για παραβιάσεις του άρθρου 14 της ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με κάποιο άλλο ουσιαστικό δικαίωμα που εγγυάται η Σύμβαση. Έχει διευκρινίσει, επίσης, ότι μια προσφυγή ενώπιόν του για παραβίαση συγκεκριμένου δικαιώματος μπορεί να θεωρηθεί ότι εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της ΕΣΔΑ, ακόμη και αν η τελευταία δεν εγγυάται το δικαίωμα αυτό. Αρκεί, απλώς, τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης να αφορούν γενικώς πτυχές που προστατεύονται από την ΕΣΔΑ⁹.

Οι περισσότερες υποθέσεις που έχει κρίνει το ΕΔΔΑ σε συνδυασμό με το άρθρο 14 ΕΣΔΑ για τη διάκριση με βάση το φύλο συνδέονται με το ουσιαστικό δικαίωμα που εμπεριέχεται στο άρθρο 8 της ΕΣΔΑ, που προστατεύει την οικογενειακή και ιδιωτική ζωή, και αφορούν γυναίκες¹⁰. Από τον συνδυασμό των δύο αυτών άρθρων της

8. ΕΔΔΑ *Konstantin Markin κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 30078/06), απόφαση της 7ης Οκτωβρίου 2010, παρ. 127.

9. Στην υπόθεση ΕΔΔΑ *Zarb Adami κατά Μάλτας* (Προσφυγή No 17209/02), απόφαση της 20ής Σεπτεμβρίου 2006, ο αιτών είχε ενταχθεί σε κατάλογο με ονόματα πιθανών ενόρκων από το 1971 έως το 2002. Υπηρέτησε, μάλιστα, ως ένορκος σε διαφορετικές δίκες στη Μάλτα. Το 1997, κλήθηκε ξανά να εμφανιστεί ενώπιον του δικαστηρίου ως ένορκος, αλλά δεν εμφανίστηκε ποτέ και έλαβε πρόστιμο 240 ευρώ. Υποστήριξε ότι ο νόμος και η εγχώρια πρακτική εισήγαγαν διακρίσεις με βάση το φύλο, γιατί οι γυναίκες απαλλάσσονταν από το καθήκον της ενόρκου. Το ΕΔΔΑ διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 14 (απαγόρευση των διακρίσεων) σε συνδυασμό με το άρθρο 4 παρ. 3 στοιχείο δ' (απαγόρευση της δουλείας και της καταναγκαστικής εργασίας) και ότι παρόλο που η υποχρέωση των πολιτών να μετέχουν στα συμβούλια ενόρκων δεν εμπίπτει επακριβώς στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 4 ΕΣΔΑ, τα πραγματικά περιστατικά της συγκεκριμένης υπόθεσης εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της παραπάνω διάταξης, συμπληρώνοντας ότι φυσιολογικές υποχρεώσεις των πολιτών μπορεί να καταστούν μη φυσιολογικές όταν εφαρμόζονται με διακριτικό τρόπο.

10. Ενδεικτικά αναφέρονται οι υποθέσεις: ΕΔΔΑ *Taragena κ.ά. κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 24757/18), απόφαση της 23ης Νοεμβρίου 2021· ΕΔΔΑ *León Madrid* (Προσφυγή No 30306/13), απόφαση της 26ης Οκτωβρίου 2021· ΕΔΔΑ *Hülya Ebru Demirel κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 30733/08), απόφαση της 19ης Ιουνίου 2018· ΕΔΔΑ *Alexandru Enache κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 16986/12), απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2017· ΕΔΔΑ *Carvalho Pinto de Sousa Morais κατά Πορτογαλίας* (Προσφυγή No 17484/15), απόφαση της 25ης Ιουλίου 2017· ΕΔΔΑ *Mitzinger κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 29762/10), απόφαση της 9ης Φεβρουαρίου 2017· ΕΔΔΑ *Di Trizio κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 7186/09), απόφαση της

6. Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. S. BESSON, *Gender Discrimination under EU and ECHR Law: Never Shall the Twain Meet?*, *Human Rights Law Review*, 2008, σσ. 647-682.

7. Ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Burghartz κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 16213/90), απόφαση της 22ας Φεβρουαρίου 1994, παρ. 27.

ΕΣΔΑ έχει παραχθεί, επιπλέον, σημαντική νομολογία και για τις διακρίσεις μεταξύ ανδρών και γυναικών εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις σχετικά με τα γονικά δικαιώματα, στο πλαίσιο των οποίων συχνά οι άνδρες είναι εκείνοι που υφίστανται τις διακρίσεις λόγω φύλου.

Το ΕΔΔΑ είναι σταθερό εδώ και χρόνια στην πεποίθηση ότι, «[αν και] το άρθρο 8 δεν περιλαμβάνει δικαίωμα γονικής άδειας ούτε επιβάλλει θετική υποχρέωση στα κράτη να παρέχουν επιδόματα γονικής άδειας [,] επιτρέποντας στον έναν από τους γονείς να παραμείνει στο σπίτι για να φροντίζει τα παιδιά, η γονική άδεια και τα σχετικά επιδόματα προάγουν την οικογενειακή ζωή και επηρεάζουν αναγκαστικά τον τρόπο οργάνωσής της. Συνεπώς, η γονική άδεια και τα γονικά επιδόματα εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 8». Κατά συνέπεια, εάν ένα κράτος αποφασίσει να χορηγήσει γονική άδεια σε εργαζομένους με μικρά παιδιά, πρέπει να το πράξει κατά τρόπο που να μην παραβιάζει το άρθρο 14 της ΕΣΔΑ¹¹. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέ-

ρον για την παρούσα ανάλυση να σημειωθεί ότι, στην εν λόγω νομολογία, το ΕΔΔΑ έχει αναφερθεί στο άρθρο 27 ΑΕΚΧ¹², έχει σημειώσει την εξέλιξη της κοινωνίας «προς μια πιο ισότιμη κατανομή μεταξύ ανδρών και γυναικών των ευθυνών για την ανατροφή των παιδιών τους»¹³ και έχει υπογραμμίσει ότι η διαφορετική μεταχείριση ανδρών και γυναικών όσον αφορά το δικαίωμα στη γονική άδεια «έχει ως αποτέλεσμα τη διαιώνιση των στερεοτύπων φύλου και είναι μειονεκτική τόσο για τη σταδιοδρομία των γυναικών όσο και για την οικογενειακή ζωή των ανδρών»¹⁴. Ξεκινώντας από τις αναφερόμενες παραδοχές, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει ότι η μη αναγνώριση στους άνδρες στρατιώτες της γονικής άδειας που ο νόμος παρείχε στις γυναίκες στρατιώτες και πολίτες¹⁵, καθώς και το δικαίωμα γονικής άδειας των αστυνομικών μόνο σε περίπτωση έλλειψης μητρικής φροντίδας για τα παιδιά¹⁶, παραβιάζουν τον συνδυασμό των άρθρων 8 και 14 ΕΣΔΑ.

Αυτός ο προσανατολισμός – που πρέπει να ιδωθεί, επιπλέον, υπό το πρίσμα μιας μάλλον εκτεταμένης έννοιας της «οικογένειας» σύμφωνα με το άρθρο 8¹⁷ – μπορεί να έχει σημαντικές επιπτώσεις στη θέση των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις, ανδρών και γυναικών. Πράγματι, φαίνεται ότι είναι δυνατόν να θεωρηθεί ότι όχι μόνο η γονική άδεια, αλλά και τα επιδόματα, οι ρυθμίσεις εργασίας, οι υπηρεσίες και κάθε άλλος τύπος άδειας που συνδέεται με τις οικογενειακές ανάγκες του εργαζομένου, αποτελούν μορφές εφαρμογής του δικαιώματος σεβασμού της οικογενειακής ζωής που προστατεύεται από την ΕΣΔΑ. Όταν τα μέσα αυτά υιοθετούνται από ένα κράτος το οποίο δεν υποχρεούται να το πράξει βάσει του άρθρου 8, πρέπει να διασφαλίζεται η συμμόρφωση με το άρθρο 14. Απόδειξη των όσων μόλις ειπώθηκαν, δηλαδή του γεγονότος ότι ο προαναφερόμενος προσανατολισμός του ΕΔΔΑ δεν αναφέρεται μόνο στη γονική άδεια, αποτελεί η υπόθεση όπου κρίθηκε αντίθετος προς τα άρθρα 8 και 14 της ΕΣΔΑ ο αποκλεισμός των φυσικών πατέρων από το δικαίωμα λήψης γονικών επιδομάτων (που αποσκοπούν στη στήριξη των νεογέννητων παιδιών και ολοκλήρης της οικογένειας που τα μεγαλώνει), όταν τα δικαιούνται οι μητέρες, οι θετοί γονείς και οι κηδεμόνες¹⁸.

Πέρα από την παραπάνω νομολογία του άρθρου 8 σε

2ας Φεβρουαρίου 2016· ΕΔΔΑ *Emel Boyraz κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 61960/08), απόφαση της 2ας Δεκεμβρίου 2014· ΕΔΔΑ *Tuncer Güneş κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 26268/08), απόφαση της 3ης Σεπτεμβρίου 2013· ΕΔΔΑ *Hulea κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 33411/05), απόφαση της 2ας Οκτωβρίου 2012· ΕΔΔΑ *Genovese κατά Μάλτας* (Προσφυγή No 53124/09), απόφαση της 11ης Οκτωβρίου 2011· ΕΔΔΑ *Losonci Rose and Rose κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 664/06), απόφαση της 9ης Νοεμβρίου 2010· ΕΔΔΑ *A κατά Κροατίας* (Προσφυγή No 55164/08), απόφαση της 14ης Οκτωβρίου 2010· ΕΔΔΑ *Konstantin Markin κατά Ρωσίας*, ό.π.: ΕΔΔΑ *Wagner and J.M.W.L. κατά Λουξεμβούργου* (Προσφυγή No 76240/01), απόφαση της 28ης Ιουνίου 2007· ΕΔΔΑ *Unal Tekeli κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 29865/96), απόφαση της 16ης Νοεμβρίου 2004· ΕΔΔΑ *Burghartz κατά Ελβετίας*, ό.π.: ΕΔΔΑ *Marcx κατά Βελγίου* (Προσφυγή No 6833/74), απόφαση της 13ης Ιουνίου 1979. Για μια εκτενή ανάλυση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, βλ. C. GRABENWARTER, *European Convention on Human Rights. A Commentary*, München, Beck, 2014, σ. 183 επ., και W.A. SCHABAS, *The European Convention on Human Rights. A Commentary*, Oxford University Press, 2015, σ. 358 επ.

11. ΕΔΔΑ *Konstantin Markin κατά Ρωσίας*, ό.π., παρ. 130. Υπό την ίδια έννοια, βλ. ΕΔΔΑ *Gruba και άλλοι κατά Ρωσίας* (Προσφυγές Nos 66180/09, 30771/11, 50089/11 και 22165/12), απόφαση της 6ης Ιουλίου 2021, παρ. 75. Βλ. επίσης ΕΔΔΑ *Weller κατά Ουγγαρίας* (Προσφυγή No 44399/2005), απόφαση της 31ης Μαρτίου 2009, παρ. 29, ΕΔΔΑ *Di Trizio κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 7186/09), απόφαση της 2ας Φεβρουαρίου 2016, παρ. 61. Προηγουμένως, ΕΔΔΑ *Petrovic κατά Αυστρίας* (Προσφυγή No 2458/92), απόφαση της 27ης Μαρτίου 1998, παρ. 25-29, όπου, ωστόσο, κρίθηκε ότι η διάκριση λόγω φύλου όσον αφορά τα επιδόματα γονικής άδειας δεν παραβιάζει την ΕΣΔΑ, διότι κατά τον ουσιώδη χρόνο δεν υπήρχε ευρωπαϊκή συναίνεση στον τομέα αυτό, καθώς η πλειονότητα των συμβαλλόμενων κρατών δεν προέβλεπε γονική άδεια ή συναφή επιδόματα για τους πατέρες. Όπως θα φανεί, το γεγονός ότι αργότερα η πλειονότητα των ευρωπαϊκών χωρών προέβλεψε τη δυνατότητα λήψης γονικής άδειας τόσο για τους πατέρες όσο και για τις μητέρες οδήγησε το ΕΔΔΑ να αναθεωρήσει τη θέση του στο σημείο αυτό.

12. Στην πραγματικότητα, αυτό συνέβη μόνο στην ΕΔΔΑ *Konstantin Markin κατά Ρωσίας*, ό.π., παρ. 55.

13. ΕΔΔΑ *Petrovic κατά Αυστρίας*, ό.π., παρ. 40· *ibid*, παρ. 139.

14. ΕΔΔΑ *Konstantin Markin κατά Ρωσίας*, ό.π., παρ. 141.

15. *Ibid*.

16. ΕΔΔΑ *Gruba και άλλοι κατά Ρωσίας*, ό.π.

17. Βλ. πρόσφατα J. KENNER / K. PEAKE, Article 33, σε: S. Peers ... [et al.] (eds), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, 2nd ed., Bloomsbury Publishing, 2021, σσ. 950-951.

18. ΕΔΔΑ *Weller κατά Ουγγαρίας*, ό.π.

συνδυασμό με το άρθρο 14, ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι υποθέσεις που αφορούν την ενδοοικογενειακή βία με θύματα τις γυναίκες, στις οποίες το ΕΔΔΑ έχει κρίνει πως εφαρμόζεται, σε συνδυασμό με το άρθρο 14, το άρθρο 3 ΕΣΔΑ, στο οποίο εμπεριέχεται η απαγόρευση των βασανιστηρίων και της απάνθρωπης και εξευτελιστικής μεταχείρισης¹⁹.

Το ΕΔΔΑ, ωστόσο, φαίνεται να διστάζει να αναγνωρίσει τη σύνθεση πολλαπλών λόγων διάκρισης στη νομολογία του. Για παράδειγμα, στην υπόθεση *Dalhab κατά Ελβετίας*, η απαγόρευση της δημόσιας περιβολής της ισλαμικής μαντίλας δεν θεωρήθηκε από το Δικαστήριο ως έμμεση πολλαπλή διάκριση με βάση τη θρησκεία, την εθνοτική καταγωγή και το φύλο²⁰. Χαρακτηρίστηκε, αντίθετα, ως δικαιολογημένος περιορισμός της θρησκευτικής ελευθερίας, ενώ η δημόσια περιβολή θεωρήθηκε πατριαρχική πρακτική αντίθετη προς την αρχή της ισότητας των φύλων²¹. Στις υποθέσεις *Abdulaziz κ.ά. κατά Ηνωμένου Βασιλείου*²², από την άλλη, το ΕΔΔΑ χαρακτήρισε την απόρριψη της αίτησης τριών ανδρών να εγκατασταθούν στο Ηνωμένο Βασίλειο, όπου ήταν εγκατεστημένες οι σύζυγοί τους, ως διάκριση με βάση το φύλο και όχι ως πολλαπλή διάκριση με βάση το φύλο και τη φυλετική καταγωγή. Έχει υποστηριχθεί, πάντως, από τη θεωρία η άποψη ότι, ακόμη και αν το ΕΔΔΑ επιχειρούσε να κάνει μια τέτοια σύνθεση, ο νέος λόγος διάκρισης, που θα διαμόρφωνε, δεν θα αντανακλούσε τις πολύπλοκες ανισότητες που δημιουργούν οι διαπλεκόμενες διακρίσεις. Δικαιολογητική βάση της άποψης αυτής είναι το γεγονός ότι το άρθρο 14 ΕΣΔΑ δεν προβλέπει κριτήρια που να προσανατολίζουν τον δικαστή προς αυτή την κατεύθυνση²³.

3.2. Η Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης

Πέρα από την ΕΣΔΑ, αξίζει να αναφερθεί και η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την πρόληψη και την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και της ενδοοικογενειακής βίας («Σύμβαση της Κωνσταντινούπολης»)²⁴, η οποία αποτελεί το πρώτο νομικά δεσμευτικό διεθνές κείμενο για την καταπολέμηση της βίας κατά των γυναικών και των κοριτσιών. Στο Προοίμιό της, η Σύμβαση αναγνωρίζει ότι οι γυναίκες και τα κορίτσια εκτίθενται συχνά σε σοβαρές μορφές βίας, γεγονός το οποίο αποτελεί εμπόδιο για την επίτευξη της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Στο άρθρο 4 κατοχυρώνεται η απαγόρευση των διακρίσεων σε βάρος των γυναικών και η υποχρέωση των συμβαλλομένων μερών να λάβουν νομοθετικά και άλλα μέτρα για την προστασία του δικαιώματος των γυναικών να ζουν χωρίς βία τόσο σε δημόσιο όσο και σε ιδιωτικό επίπεδο (συνεπώς και στον χώρο της εργασίας), ενώ τα άρθρα 33 (ψυχολογική βία), 35 (σωματική βία), 36 (σεξουαλική βία, περιλαμβανομένου του βιασμού) και 40 (σεξουαλική παρενόχληση) θέτουν πρότυπα για την πρόληψη της βίας κατά των γυναικών σε όλους τους τομείς, επομένως και στο εργασιακό περιβάλλον. Τέλος, το άρθρο 20 κατοχυρώνει τη δέσμευση των συμβαλλομένων μερών να λαμβάνουν κατάλληλα μέτρα για να διασφαλίσουν ότι τα θύματα βίας έχουν πρόσβαση σε υπηρεσίες που διευκολύνουν την ανάκαμψή τους από τη βία. Τα μέτρα αυτά περιλαμβάνουν, μεταξύ άλλων, βοήθεια για εύρεση εργασίας.

Η Σύμβαση έχει υπογραφεί από το σύνολο των κρατών μελών της ΕΕ και, μέχρι στιγμής, έχει επικυρωθεί από 21 εξ αυτών²⁵.

19. Βλ., ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Tunikova κ.ά. κατά Ρωσίας* (Προσφυγές Nos 55974/16, 53118/17, 27484/18 και 28011/19), απόφαση της 14ης Δεκεμβρίου 2022· ΕΔΔΑ *Volodina κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 41261/17), απόφαση της 9ης Ιουλίου 2019· ΕΔΔΑ *Bălsan κατά Ρουμανίας* (Προσφυγή No 49645/09), απόφαση της 23ης Μαΐου 2017· ΕΔΔΑ *M.G. κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 646/10), απόφαση της 22ας Μαρτίου 2016· ΕΔΔΑ *Eremia κ.ά. κατά Μολδαβίας* (Προσφυγή No 3564/11), απόφαση της 28ης Μαΐου 2013· ΕΔΔΑ *Oruz κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 33401/02), απόφαση της 9ης Ιουνίου 2009.

20. ΕΔΔΑ *Dalhab κατά Ελβετίας* (Προσφυγή No 42393/98), απόφαση της 15ης Φεβρουαρίου 2001· ΕΔΔΑ *Abdulaziz, Cabala, Balkandali κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγές Nos 9214/80, 9473/81 και 9474/81), απόφαση της 28ης Μαΐου 1985.

21. Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Οι πολλαπλές διακρίσεις: συγκριτική προσέγγιση, ΕΕργΔ, 2012. Βλ. επίσης ΕΔΔΑ *Leyla Sahin κατά Τουρκίας* (Προσφυγή No 44774/98), απόφαση της 10ης Νοεμβρίου 2005. Για μια συγκριτική ανάλυση αυτής της νομολογίας, βλ. και Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Συγκριτικό δίκαιο και πολιτισμικές συγκρούσεις: Η περιβολή της ισλαμικής μαντίλας στο σχολείο, ΘΠΔΔ, 2009, σσ. 798-814.

22. ΕΔΔΑ *Abdulaziz, Cabala, Balkandali κατά Ηνωμένου Βασιλείου*, ό.π.

23. Βλ. Ρ. UCCELLARI, Multiple Discrimination: How Law Can Reflect

III. Το πλαίσιο προστασίας στον ΑΕΚΧ – άρθρο 20

«Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος, χωρίς διάκριση λόγω φύλου, τα Μέρη αναλαμβάνουν να αναγνωρίζουν αυτό το δικαίωμα και να λαμβάνουν κατάλληλα μέτρα για τη διασφάλιση ή προαγωγή της εφαρμογής του στους ακόλουθους τομείς:

α. πρόσβαση στην απασχόληση, προστασία κατά της απόλυσης και επαγγελματική επανένταξη,

β. επαγγελματικός προσανατολισμός, κατάρτιση, επανακα-

Reality, The Equal Rights Review, 2008, σ. 38· Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, ό.π.

24. COUNCIL OF EUROPE, Convention on preventing and combating violence against women and domestic violence (CETS No. 210), Istanbul, 11.05.2011.

25. Εκτός από τη Βουλγαρία, την Τσεχία, την Ουγγαρία, τη Λετονία, τη Λιθουανία και τη Σλοβακία.

τάρτιση και αποκατάσταση,

γ. όροι απασχόλησης και συνθήκες εργασίας, συμπεριλαμβανομένων των αποδοχών,

δ. εξέλιξη στην επαγγελματική σταδιοδρομία, συμπεριλαμβανομένης της προαγωγής».

1. Γενικές επισημάνσεις

Ο Ευρωπαϊκός Κοινωνικός Χάρτης (ΕΚΧ) του 1961 εγγυάται την απόλαυση δικαιωμάτων στους τομείς της στέγασσης, της υγείας, της εκπαίδευσης, της απασχόλησης, της νομικής και κοινωνικής προστασίας και στο πλαίσιο της κυκλοφορίας προσώπων. Το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος χωρίς διάκριση λόγω φύλου δεν συμπεριλαμβάνεται στον ΕΚΧ ως αυτοτελές δικαίωμα. Οι μόνες ρητές αναφορές στον παράγοντα του φύλου εντοπίζονται στο άρθρο 4 παρ. 3 (δικαίωμα των εργαζομένων, ανδρών και γυναικών, για ίση αμοιβή για εργασία ίσης αξίας), στο άρθρο 8 (δικαίωμα των εργαζομένων γυναικών για προστασία) και στο Προοίμιο του ΕΚΧ, όπου διακηρύσσεται η απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων χωρίς διάκριση που να βασίζεται, μεταξύ άλλων, στο φύλο. Από την άλλη πλευρά, σύμφωνα με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή Κοινωνικών Δικαιωμάτων (ΕΕΚΔ), το δικαίωμα του εργαζόμενου να κερδίζει τα προς το ζην σε επάγγελμα το οποίο επιλέγει ελεύθερα, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 1 παρ. 2 ΕΚΧ, περιλαμβάνει τόσο την απαγόρευση της καταναγκαστικής εργασίας όσο και την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων στην απασχόληση, μεταξύ άλλων και λόγω φύλου²⁶.

Το Πρόσθετο Πρωτόκολλο στον ΕΚΧ του 1988, το οποίο αναγνώρισε μια σειρά νέων κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων²⁷, κατοχύρωσε για πρώτη φορά, στην παρ. 1 του άρθρου 1, το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος και προέβλεψε την υποχρέωση των κρατών μερών να λαμβάνουν κατάλληλα μέτρα για τη διασφάλιση ή προώθηση της αποτελεσματικής άσκησης του εν λόγω δικαιώματος σε όλα τα στάδια του εργασιακού βίου. Πιο συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να προστατεύουν τους εργαζόμενους, όχι μόνο από τις άμεσες διακρίσεις λόγω φύλου, αλλά και από τις έμμεσες διακρίσεις που μπορεί να υφίστανται οι

άνδρες ή οι γυναίκες όταν αποδεδειγμένα το μεγαλύτερο ποσοστό ορισμένης κατηγορίας εργαζομένων που απασχολούνται σε επισφαλείς μορφές εργασίας ανήκει στο ένα ή στο άλλο φύλο²⁸. Παράλληλα, δεσμεύονται να μεριμνούν για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών ως προς την πρόσβαση στην απασχόληση, τις συνθήκες εργασίας, τις αποδοχές, την επαγγελματική εξέλιξη και την απόλυση, ακόμη και ως προς την επανένταξη στην αγορά εργασίας κατόπιν εκούσιας ή ακούσιας διακοπής της επαγγελματικής δραστηριότητας ή μετακίνησης από μια θέση εργασίας σε άλλη, αλλά και ως προς την κατάρτιση/επαγγελματική επανεκπαίδευση των εργαζομένων ούτως ώστε να επικαιροποιούν τις γνώσεις και τις δεξιότητές τους και να μπορούν να προσαρμόζονται στην ταχέως μεταβαλλόμενη αγορά εργασίας. Η Επεξηγηματική Έκθεση του Πρωτοκόλλου επισημαίνει ότι ο κατάλογος των τομέων στους οποίους εφαρμόζεται η διάταξη αντικατοπτρίζει τις εξελίξεις που μεσολάβησαν από την υιοθέτηση του ΕΚΧ το 1961 με αναφορές σε έννοιες που ήταν προηγουμένως άγνωστες στο πλαίσιο του ΕΚΧ, όπως «επαγγελματική επανένταξη» και «επανακατάρτιση»²⁹. Ωστόσο, θέματα κοινωνικής ασφάλισης, καθώς και άλλες διατάξεις που αφορούν στο επίδομα ανεργίας, στη σύνταξη λόγω γήρατος και στη σύνταξη επιζώντων, μπορούν να εξαιρεθούν από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου³⁰.

Στην παρ. 2 διευκρινίζεται ότι οι διατάξεις που αφορούν στην προστασία των εγκύων και τεκουσών γυναικών δεν λογίζονται ως διάκριση στο πλαίσιο του άρθρου 1. Σύμφωνα με την Επεξηγηματική Έκθεση του Πρωτοκόλλου, ως τέτοιες νοούνται τόσο οι προστατευτικές διατάξεις της εσωτερικής νομοθεσίας των κρατών μερών όσο και εκείνες που απορρέουν από το διεθνές δίκαιο. Σε περίπτωση που συντρέχουν περισσότερες προστατευτικές ρυθμίσεις για το ίδιο ζήτημα, υπερισχύει εκείνη με την οποία θα παρείχεται ευνοϊκότερη μεταχείριση στα ενδιαφερόμενα πρόσωπα³¹. Η παρ. 3 συμπληρώνει ότι η παρ. 1 δεν εμποδίζει τη λήψη ειδικών μέτρων με στόχο την άρση των *de facto* ανισοτήτων. Η διάταξη αυτή ουσιαστικά λαμβάνει υπόψη την ανάγκη να επιταχυνθεί η εξάλειψη των συνεχιζόμενων *de facto* ανισοτήτων που πλήτ-

26. ECSR, Conclusions I (1969), Statement of interpretation – Article 1 para. 2. ECSR, Conclusions (2002), Statement of interpretation – Article 1 para. 2, Article 20 (Interpretative Statement on the link between Articles 1§2 and 20). ECSR, Conclusions (2008), Lithuania – Article 1 para. 2. Ενδεικτικά, βλ. και ECSR *Syndicat de Défense des Fonctionnaires v. France* (Complaint No 73/2011), Decision on the merits of 12 September 2012, παρ. 41, 44.

27. COUNCIL OF EUROPE, Additional Protocol to the European Social Charter (CETS No. 128), Strasbourg, 05.05.1988.

28. Βλ. ECSR, Conclusions XIII-5, Sweden – Article 1 of the 1988 Additional Protocol.

29. COUNCIL OF EUROPE, Explanatory Report to the Additional Protocol to the European Social Charter (CETS No. 128), Strasbourg, 05.05.1988, παρ. 21.

30. COUNCIL OF EUROPE, Additional Protocol to the European Social Charter, Appendix – Scope of the Protocol in terms of persons protected (CETS No. 128), Strasbourg, 05.05.1988, Article 1 και *ibid*, παρ. 22.

31. COUNCIL OF EUROPE, Explanatory Report to the Additional Protocol ..., ό.π., παρ. 25.

των γενικώς τις γυναίκες μέσω της υιοθέτησης στοχευμένων προσωρινών μέτρων, τα οποία θα καταργηθούν μόλις επιτευχθεί ο επιδιωκόμενος σκοπός³². Τέλος, η παρ. 4 αναφέρει ότι οι επαγγελματικές δραστηριότητες που από τη φύση τους ή λόγω του πλαισίου εντός του οποίου πραγματοποιούνται μπορούν να ανατεθούν μόνο σε άτομα συγκεκριμένου φύλου μπορούν να εξαιρεθούν από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου ή από συγκεκριμένες διατάξεις του. Τα κράτη μέλη, πάντως, δεν απαιτείται να ενσωματώνουν έναν κατάλογο τέτοιων επαγγελματιών στις νομοθετικές ή κανονιστικές τους ρυθμίσεις³³.

Ο ΕΚΧ αναθεωρήθηκε το 1996³⁴. Το περιεχόμενο της παρ. 1 του άρθρου 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου ενσωματώθηκε αυτούσιο στο άρθρο 20 ΑΕΚΧ³⁵, το οποίο ανήκει στις διατάξεις του στενού πυρήνα του ΑΕΚΧ³⁶. Αντίθετα, οι παρ. 2 έως 4 του ίδιου άρθρου μεταφέρθηκαν στο Παράρτημα του ΑΕΚΧ για λόγους εναρμόνισης³⁷. Τυπικά, τα κράτη μέλη που επικύρωσαν τον ΕΚΧ δεσμεύονται από το άρθρο 1 του Προσθέτου Πρωτοκόλλου, ενώ εκείνα που επικύρωσαν τον ΑΕΚΧ δεσμεύονται από το άρθρο 20 ΑΕΚΧ³⁸.

Οι ρυθμίσεις του άρθρου 20 ΑΕΚΧ αποτελούν *lex specialis* ως προς τη ρύθμιση του άρθρου 1 παρ. 2, το οποίο, σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, απαγορεύει κάθε μορφή διάκρισης στην εργασία³⁹. Πράγματι, το άρθρο 1 παρ. 2 είναι μεν πιο γενικό σε ό,τι αφορά τους απαγορευμένους λόγους διάκρισης που περιλαμβάνει, ωστόσο το υλικό πεδίο εφαρμογής του είναι μάλλον ασαφές⁴⁰. Θεωρείται ότι εστιάζει περισσότερο στην είσοδο σε επάγγελμα που έχει επιλεγεί ελεύθερα, αν και η ΕΕΚΔ έχει κάνει δεκτό ότι απαιτεί, μεταξύ άλλων, την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεων στην απασχόληση, ανεξάρτητα από τη

νομική φύση της επαγγελματικής σχέσης⁴¹. Αντίθετα, με το άρθρο 20 ΑΕΚΧ απαγορεύονται οι διακρίσεις αποκλειστικά με βάση το φύλο, αλλά το υλικό πεδίο εφαρμογής της διάταξης είναι πιο διευρυμένο: αφορά όλα τα στάδια της εργασιακής ζωής. Ταυτόχρονα, με το άρθρο 20 ΑΕΚΧ τα κράτη μέλη αναλαμβάνουν τη θετική υποχρέωση να προάγουν το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος με κάθε πρόσφορο τρόπο, για παράδειγμα με την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου στη νομοθεσία, με την εξασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος μέσω δικαστικών διαδικασιών, με τη θέσπιση μέτρων που θα αποθαρρύνουν του εργοδότες από το να εφαρμόζουν ρήτρες ατομικών ή συλλογικών συμβάσεων εργασίας που αντιβαίνουν στην αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων, με την επιβολή χρηματικών και άλλων κυρώσεων σε βάρος των εργοδοτών που μετέρχονται πρακτικές που εισάγουν διακρίσεις και με τη μετακλιση του βάρους απόδειξης στον εργοδότη σε περίπτωση πιθανολογούμενων διακρίσεων λόγω φύλου. Επομένως, για τα κράτη που έχουν αποδεχθεί το άρθρο 20 ΑΕΚΧ, οι διακρίσεις με βάση το φύλο στην εργασία εξετάζονται πλέον υπό το πρίσμα του άρθρου αυτού και μόνο. Ομοίως, σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, δεδομένου ότι το δικαίωμα σε ίση μεταχείριση του άρθρου 20 ΑΕΚΧ αφορά και τις αποδοχές εν ευρεία εννοία⁴², έχει πεδίο εφαρμογής ευρύτερο από εκείνο της παρ. 3 του άρθρου 4 που κατοχυρώνει την αρχή «ίση αμοιβή για εργασία ίσης αξίας»⁴³. Κατά συνέπεια, τα κράτη που έχουν αποδεχθεί και τις δύο αυτές διατάξεις δεν υποχρεούνται πλέον να υποβάλλουν αναφορές σχετικά με την εφαρμογή του άρθρου 4 παρ. 3⁴⁴. Αντίθετα, πτυχές του δικαιώματος που αφορούν την προστασία της μητρότητας και τις οικογενειακές υποχρεώσεις εξετάζονται βάσει των άρθρων 8 και 27, σε σχέση με τα οποία το άρθρο 20 αποτελεί *lex generalis*⁴⁵.

32. Ibid, παρ. 26.

33. Βλ. COUNCIL OF EUROPE, Additional Protocol to the European Social Charter, Appendix ..., ό.π., Article 1, par. 4.

34. COUNCIL OF EUROPE, European Social Charter (Revised) (CETS No. 163), Strasbourg, 03.05.1996.

35. Η μόνη διαφορά εντοπίζεται στην απόδοση του όρου «επαγγελματική επανένταξη» στο αγγλικό κείμενο. Ο όρος "occupational resettlement" του Πρωτοκόλλου αντικαταστάθηκε από τον ισοδύναμο όρο "occupational reintegration" στο πλαίσιο του ΑΕΚΧ.

36. Βλ. το άρθρο Α παρ. 1 (b) ΑΕΚΧ.

37. COUNCIL OF EUROPE, Explanatory Report to the European Social Charter (Revised) (CETS No. 163), Strasbourg, 03.05.1996, παρ. 81.

38. K. LUKAS, The Revised European Social Charter, An Article by Article Commentary, Elgar Publishing, 2021, σ. 260.

39. Βλ. ECSR, Conclusions (2002), Statement of interpretation – Article 1 para. 2, Article 20 (Interpretative Statement on the link between Articles 152 and 20).

40. C. KOLLONAY-LEHOCZKY, Article 20, σε: N. Bruun ... [et al.] (eds), The European Social Charter and the Employment Relation, Hart Publishing, 2017, σ. 364.

41. ECSR *Confederazione Generale Italiana del Lavoro (CGIL) v. Italy* (Complaint No 91/2013), Decision on admissibility and the merits of 12 October 2015, παρ. 235- ECSR *Quaker Council for European Affairs (QCEA) v. Greece*, (Complaint No 8/2000), Decision on the merits of 25 April 2001, παρ. 20- ECSR *Syndicat national des Professions du tourisme v. France* (Complaint No 6/1999), Decision on the merits of 10 October 2000, παρ. 24. Βλ. περισσότερα σε S. DEAKIN, Article 1, σε: N. Bruun ... [et al.] (eds), The European Social Charter and the Employment Relation, ό.π., σσ. 157-158.

42. Σύμφωνα με την Επεξηγηματική Έκθεση του Πρωτοκόλλου στον ΕΚΧ του 1988, ο όρος «αποδοχές» περιλαμβάνει τον συνήθη ή τον κατώτατο βασικό μισθό καθώς και όλες τις άλλες παροχές που καταβάλλονται άμεσα ή έμμεσα, σε χρήμα ή σε είδος, από τον εργοδότη στον εργαζόμενο λόγω της σχέσης εργασίας.

43. Βλ. ECSR, Conclusions (2002), Statement of interpretation – Article 1 para. 2, Article 20 (Interpretative Statement on the link between Articles 152 and 20).

44. Ibid.

45. ECSR, Conclusions (2016), Andorra – Article 20.

2. Σχέση με άλλες διατάξεις του ΕΚΧ/ΑΕΚΧ

2.1. Γενικά

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο ΕΚΧ σημειώνει στο Προοίμιό του ότι η απόλαυση των κοινωνικών δικαιωμάτων θα πρέπει να διασφαλίζεται χωρίς διάκριση που να βασίζεται, μεταξύ άλλων, στο φύλο. Στο άρθρο 4 παρ. 3 ΕΚΧ ορίζεται ότι τα κράτη μέλη οφείλουν να αναγνωρίζουν το δικαίωμα των εργαζομένων, ανδρών και γυναικών, για ίση αμοιβή για εργασία ίσης αξίας, ενώ το άρθρο 8 ΕΚΧ προβλέπει την προστασία των γυναικών στην εργασία, ιδίως λόγω μητρότητας, κατά τη νυχτερινή εργασία και κατά τις εξορύξεις σε ορυχεία. Παράλληλα, η παρ. 2 του άρθρου 1 ΕΚΧ περιλαμβάνει μια γενική απαγόρευση κάθε μορφής διάκρισης στην απασχόληση, ανεξαρτήτως του λόγου της διάκρισης. Όπως έχει κάνει δεκτό η ΕΕΚΔ, το άρθρο 1 παρ. 2 ΕΚΧ επιβάλλει στα κράτη μέλη να απαγορεύουν με τη νομοθεσία τους τις διακρίσεις στην απασχόληση τουλάχιστον λόγω φύλου, φυλής, εθνικής καταγωγής, θρησκείας, αναπηρίας, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού και πολιτικών πεποιθήσεων⁴⁶.

Οι παραπάνω διατάξεις, που δεν υπέστησαν καμία τροποποίηση με την αναθεώρηση του ΕΚΧ, συνδέονται στενά με το περιεχόμενο του άρθρου 20 ΑΕΚΧ. Εκτός από τα άρθρα 1 παρ. 2, 4 παρ. 3, 8 και 20, ο ΑΕΚΧ προβλέπει ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών και στα άρθρα 26, 27 και Ε. Ειδικότερα, το άρθρο 26, το οποίο αναφέρεται στο δικαίωμα στην αξιοπρέπεια στην εργασία, περιλαμβάνει στην παρ. 1 το ζήτημα της σεξουαλικής παρενόχλησης στην εργασία προβλέποντας ότι: «Με σκοπό τη διασφάλιση της αποτελεσματικής άσκησης του δικαιώματος των εργαζομένων στην προστασία της αξιοπρέπειας στην εργασία, τα Μέρη αναλαμβάνουν, σε διαβούλευση με τις οργανώσεις εργοδοτών και εργαζομένων: 1. να προάγουν την ευαισθητοποίηση, την ενημέρωση και την πρόληψη της σεξουαλικής παρενόχλησης στον χώρο εργασίας ή σε σχέση με την εργασία και να λαμβάνουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για την προστασία των εργαζομένων από τέτοιου είδους συμπεριφορές». Επίσης, το άρθρο 27 ΑΕΚΧ περιλαμβάνει το δικαίωμα στην ισότητα ευκαιριών και μεταχείρισης των εργαζομένων, ανδρών και γυναικών, με οικογενειακές υποχρεώσεις, καθώς και μεταξύ των εργαζομένων αυτών και των άλλων εργαζομένων, προωθώντας την έννοια της εξισορρόπησης οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής ανάμεσα στα φύλα. Η διάταξη αυτή μπορεί να προστεθεί στις παραπάνω διατάξεις του ΑΕΚΧ που χαρακτηρίζονται από τους στόχους της προστασίας της οικογένειας και της εγγύησης της ισότητας των φύλων στην εργασία και στην αγορά εργασίας, ενώ μπορεί να συνδυαστεί και με τα άρθρα 16 (σχετικά με το δικαίωμα της οικογένειας σε κοινωνική, νομική και οικονομική προστασία) και 17 (σχετικά με το δικαίωμα των παιδιών και των νέων να

μεγαλώνουν σε περιβάλλον που ενθαρρύνει την πλήρη ανάπτυξη της προσωπικότητάς τους και των σωματικών και πνευματικών τους ικανοτήτων).

Ο ΑΕΚΧ διαθέτει, ωστόσο, και ειδική διάταξη για την απαγόρευση των διακρίσεων. Πρόκειται για το άρθρο Ε που προβλέπει ότι «η απόλαυση των δικαιωμάτων που αναγνωρίζονται από τον Χάρτη πρέπει να διασφαλίζεται χωρίς καμία διάκριση, βασιζόμενη στη φυλή, το χρώμα, το φύλο, τη γλώσσα, τη θρησκεία, τις πολιτικές ή άλλου είδους πεποιθήσεις, την εθνική καταγωγή και την κοινωνική προέλευση, την υγεία, την ένταξη σε εθνική μειονότητα, τη γέννηση ή οποιαδήποτε άλλη κατάσταση». Η διατύπωση του άρθρου Ε είναι σχεδόν πανομοιότυπη με εκείνη του άρθρου 14 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Η ΕΕΚΔ έχει αναγνωρίσει ότι «η εισαγωγή του άρθρου Ε σε χωριστό άρθρο στον αναθεωρημένο Χάρτη υποδεικνύει την αυξημένη σημασία που έδωσαν οι συντάκτες στην αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων όσον αφορά την πραγμάτωση των διαφόρων ουσιαστικών δικαιωμάτων που περιλαμβάνονται στον Χάρτη»⁴⁷. Τέλος, το άρθρο 20 ΑΕΚΧ μπορεί να συνδυαστεί και με το άρθρο 24 (δικαίωμα προστασίας των εργαζομένων σε περίπτωση λύσης της σχέσης εργασίας χωρίς βάσιμο λόγο), αλλά και με το άρθρο 12 (δικαίωμα στην κοινωνική ασφάλιση).

Ο έλεγχος εφαρμογής του άρθρου Ε, όπως και όλων των διατάξεων του ΕΚΧ και του ΑΕΚΧ, ασκείται από την ΕΕΚΔ, που έχει αρμοδιότητα να εξετάζει τόσο τις περιοδικές εκθέσεις των εθνικών κυβερνήσεων σχετικά με την εφαρμογή του Χάρτη όσο και συλλογικές προσφυγές που δικαιούνται να ασκήσουν, δυνάμει του 3ου Πρωτοκόλλου του ΕΚΧ που υπογράφηκε το 1995, εθνικές και διεθνείς συνδικαλιστικές οργανώσεις, καθώς και μη κυβερνητικές οργανώσεις που συμμετέχουν στους κόλπους του Συμβουλίου της Ευρώπης.

2.2. Το άρθρο 27 ΑΕΚΧ ειδικότερα

Μέσα στο παραπάνω κανονιστικό πλαίσιο, το άρθρο 27 αφορά ειδικά την αποτροπή του ενδεχόμενου οι «οικογενειακές ευθύνες» να αποτελέσουν πηγή διαφορετικής μεταχείρισης ή ευκαιριών μεταξύ γυναικών και ανδρών εργαζομένων ή μεταξύ εκείνων που φέρουν τέτοιες ευθύνες και εκείνων που δεν φέρουν. Υπό αυτή την έννοια, η δέσμευση, που απαιτείται από τα κράτη μέλη, αφορά τις πτυχές που αποτελούν παραδοσιακά αντικείμενο των πολιτικών που αποσκοπούν στη διευκόλυνση της συμφιλίωσης μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής: άδεια από την εργασία, υπηρεσίες προσωπικής φροντίδας, ευελιξία των συνθηκών εργασίας, επαγγελματική καθοδήγηση και κατάρτιση για την είσοδο στην αγορά εργασίας, παραμονή ή επανένταξη στην αγορά εργασίας

46. ECSR, Conclusions (2008), Lithuania – Article 1 para. 2.

47. ECSR International Association Autism-Europe v. France (Complaint No 13/2002), Decisions on the merits of 4 November 2003, παρ. 51.

ας και προστασία από απολύσεις που αιτιολογούνται για λόγους που σχετίζονται με τα καθήκοντα φροντίδας του εργαζομένου. Επιπλέον, είναι προφανές ότι, προωθώντας τις παρεμβάσεις σε αυτά τα θέματα, ο ΑΕΚΧ αποσκοπεί όχι μόνο να προσθέσει ένα κομμάτι στο μωσαϊκό της προστασίας της ισότητας των φύλων, αλλά και να διευκολύνει την εκπλήρωση των καθηκόντων φροντίδας εντός της οικογένειας και, επομένως, να προσφέρει μέσα προστασίας για την τελευταία. Πράγματι, όπως επισημαίνεται στα Προοίμια της Σύμβασης αριθ. 156 της ΔΟΕ και της Σύστασης αριθ. 165 του 1981 για τους εργαζόμενους με οικογενειακές υποχρεώσεις, πηγές οι οποίες – κατά ρητή παραδοχή του Συμβουλίου της Ευρώπης⁴⁸ – επηρέασαν τη διατύπωση του άρθρου 27, «τα προβλήματα των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις αποτελούν πτυχές ευρύτερων θεμάτων που αφορούν την οικογένεια και την κοινωνία, τα οποία πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στις εθνικές πολιτικές».

Το γεγονός ότι η εν λόγω διάταξη εμπνεύστηκε από τα προαναφερθέντα έγγραφα της ΔΟΕ αποκαλύπτει ότι απουσίαζε από τον ΕΚΧ. Η εισαγωγή της το 1996 στον ΑΕΚΧ μπορεί να θεωρηθεί έκφραση της αυξανόμενης προσοχής που έχει δοθεί στην Ευρώπη στο θέμα της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής από τη δεκαετία του 1990 και μετέπειτα.

Οι δικαιούχοι των μέτρων που προβλέπονται στο άρθρο 27 είναι οι «εργαζόμενοι με οικογενειακές υποχρεώσεις». Πριν από την ανάλυση του περιεχομένου της εν λόγω διάταξης, είναι επομένως σκόπιμο να κατανοήσουμε τι εννοείται με αυτή την έκφραση.

Για τον σκοπό αυτό, το Παράρτημα του ΑΕΚΧ διευκρινίζει ότι το άρθρο 27 αναφέρεται στους εργαζόμενους που έχουν ευθύνες έναντι δύο κατηγοριών ατόμων: των εξαρτώμενων παιδιών και άλλων μελών της άμεσης οικογένειάς τους που χρειάζονται σαφώς τη φροντίδα ή την υποστήριξή τους. Αυτή η δεύτερη κατηγορία περιλαμβάνει επομένως τα μέλη της οικογένειας που δεν είναι πλήρως αυτόνομα, όπως οι ηλικιωμένοι ή τα άτομα με αναπηρία.

Ωστόσο, και για τις δύο κατηγορίες ατόμων πρέπει να πληρούνται μια επιπλέον προϋπόθεση προκειμένου να μπορούν να λειτουργήσουν οι εγγυήσεις του άρθρου 27: η δέσμευση της φροντίδας που απαιτείται από τον εργαζόμενο πρέπει να είναι τέτοια ώστε να περιορίζει τις δυνατότητές του να προετοιμάζεται, να εισέρχεται, να συμμετέχει ή να εξελίσσεται σε οικονομική δραστηριότητα. Πράγματι, η ανάγνωση του άρθρου 1 της Σύμβασης αριθ. 156 της ΔΟΕ – το περιεχόμενο της οποίας⁴⁹ έχει υιοθε-

τηθεί με ουσιαστικά πανομοιότυπους όρους με την επεξηγήση που παρατίθεται στο Παράρτημα – επιβεβαιώνει ότι η προϋπόθεση αυτή, σε αντίθεση με ό,τι φαίνεται να υποστηρίζουν ορισμένοι μελετητές⁵⁰, αναφέρεται τόσο στα εξαρτώμενα παιδιά όσο και σε άλλα μέλη της άμεσης οικογένειας του εργαζομένου που χρειάζονται σαφώς τη φροντίδα ή την υποστήριξή του. Με άλλα λόγια, η εν λόγω διάταξη εφαρμόζεται όταν η φροντίδα των εξαρτώμενων τέκνων ή ενός μέλους της άμεσης οικογένειας που την έχει ανάγκη μπορεί να αποτελέσει εμπόδιο για την πλήρη συμμετοχή του εργαζομένου στην παραγωγική ζωή.

Σε κάθε περίπτωση – όπως διευκρινίζεται περαιτέρω στο Παράρτημα – οι εκφράσεις «εξαρτώμενα τέκνα» και «άλλα μέλη της άμεσης οικογένειάς τους που χρειάζονται σαφώς τη φροντίδα ή την υποστήριξή τους» αποκτούν την έννοια που τους αποδίδει η εθνική νομοθεσία. Είναι επομένως αναγκαίο να εξετάσουμε τις τελευταίες για να προσδιορίσουμε συγκεκριμένα τις περιπτώσεις στις οποίες ένα παιδί εξαρτάται από τον εργαζόμενο γονέα του, τα είδη των οικογενειακών δεσμών που περιλαμβάνονται στην έννοια της «άμεσης οικογένειας» και τις ανάγκες φροντίδας των μελών της οικογένειας του εργαζομένου (εκτός από τα εξαρτώμενα παιδιά) τις οποίες αποσκοπεί να προστατεύσει η αναγνώριση ορισμένων μέτρων για την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής.

Υπό το πρίσμα των ανωτέρω, εάν ένα κράτος μέρος περιόριζε την εφαρμογή του άρθρου 27 μόνο σε σχέση με τους εργαζόμενους που επιβαρύνονται με τη φροντίδα των παιδιών τους, θα υπέπεφτε σε παραβίαση του ΑΕΚΧ. Εν προκειμένω, το γεγονός ότι η εν λόγω διάταξη αφιερώνει μεγαλύτερη προσοχή στη γονεϊκότητα, στην οποία γίνεται συχνά ρητή αναφορά⁵¹, δεν πρέπει να παραπλα-

του άρθρου 1 αναφέρονται παρακάτω: «1. Η παρούσα σύμβαση εφαρμόζεται στους άνδρες και τις γυναίκες εργαζόμενους με ευθύνες σε σχέση με τα εξαρτώμενα παιδιά τους, όταν οι ευθύνες αυτές περιορίζουν τις δυνατότητές τους να προετοιμάζονται, να εισέρχονται, να συμμετέχουν ή να εξελίσσονται σε οικονομική δραστηριότητα. 2. Οι διατάξεις της παρούσας Σύμβασης εφαρμόζονται επίσης στους άνδρες και τις γυναίκες εργαζόμενους με ευθύνες σε σχέση με άλλα μέλη της άμεσης οικογένειάς τους, τα οποία έχουν σαφώς ανάγκη τη φροντίδα ή την υποστήριξή τους, όταν οι ευθύνες αυτές περιορίζουν τις δυνατότητές τους να προετοιμάζονται, να εισέρχονται, να συμμετέχουν ή να εξελίσσονται σε οικονομική δραστηριότητα».

50. I. SHÖMANN, Article 27, σε: N. Bruun ... [et al.] (eds), The European Social Charter and the Employment Relation, ό.π., σ. 458. E. CARACCILO DI TORELLA, Article 27 RESC, σε: E. Ales ... [et al.] (eds), International and European labour law: article-by-article commentary, Baden-Baden, München, Oxford and Portland, Nomos, Beck and Hart, 2018, σ. 346.

51. Βλ. παρ. 1 γ' και παρ. 2.

48. Βλ. COUNCIL OF EUROPE, Explanatory Report to the European Social Charter (Revised) ..., ό.π., παρ. 102.

49. Για να διευκολυνθεί ο αναγνώστης, οι δύο πρώτες παράγραφοι

νά. Αυτό μπορεί να υποδηλώνει ότι, στο σύνολό τους, «οι γονείς μικρών παιδιών έχουν προτεραιότητα»⁵², αλλά είναι βέβαιο ότι, όπου δεν υπάρχει τέτοια διευκρίνιση, η διάταξη πρέπει αναμφίβολα να αναφέρεται στην πληρέστερη κατηγορία εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις, όπως ορίζεται στο Παράρτημα.

Σύμφωνα με το άρθρο 27 παρ. 2, τα συμβαλλόμενα κράτη αναλαμβάνουν την υποχρέωση να παρέχουν τη δυνατότητα σε οποιονδήποτε γονέα να λάβει γονική άδεια για τη φροντίδα του παιδιού, η διάρκεια και οι όροι της οποίας θα πρέπει να καθορίζονται από τις εθνικές νομοθεσίες, τις συλλογικές συμβάσεις ή την πρακτική. Ως εκ τούτου, η διάταξη απευθύνεται μόνο στους γονείς, για να τους επιτρέψει να φροντίζουν τα παιδιά τους. Δεν καθιερώνει δικαίωμα άδειας από την εργασία για την παροχή προσωπικής φροντίδας ή υποστήριξης σε μέλη της άμεσης οικογένειας του εργαζομένου (συμπεριλαμβανομένων των παιδιών) που τα έχουν ανάγκη. Όσον αφορά την τελευταία αυτή ανάγκη, έχει διαπιστωθεί ότι, σε κάθε περίπτωση, η ΕΕΚΔ έχει αντλήσει ελάχιστες (αλλά σαφώς ανεπαρκείς) εγγυήσεις από το άρθρο 1 στοιχείο β'.

Προκαταρκτικά, πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η άδεια που αναφέρεται στο άρθρο 27 παρ. 2 πρέπει να διαχωρίζεται σαφώς από την άδεια μητρότητας του άρθρου 8 παρ. 1. Η γονική άδεια είναι μια περίοδος απουσίας από την εργασία που επιτρέπει και στους δύο γονείς να φροντίσουν τα παιδιά τους – την οποία τα κράτη καθιστούν αντικείμενο ατομικού δικαιώματος και η οποία τίθεται σε εφαρμογή μετά την άδεια μητρότητας⁵³.

Στη νομολογία της, η ΕΕΚΔ επανέλαβε διαρκώς τον κεντρικό ρόλο της γονικής άδειας για τη συμφιλίωση της επαγγελματικής, της ιδιωτικής και της οικογενειακής ζωής, καθώς και τη σημασία, με την προοπτική της προώθησης των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών, της αναγνώρισης της σε κάθε γονέα ως μη μεταβιβάσιμο ατομικό δικαίωμα σε περίπτωση γέννησης ή υιοθεσίας παιδιού. Εν ολίγοις, θα πρέπει να αποτελεί ατομικό δικαίωμα που θα χορηγείται ξεχωριστά σε όλους τους εργαζόμενους, πατέρες και μητέρες⁵⁴. Εξάλλου, ακριβώς σε αυτό το στοιχείο – και, πιο

συγκεκριμένα, στην αναγκαιότητα παροχής ενός αυτόνομου δικαιώματος γονικής άδειας στον πατέρα – η ΕΕΚΔ διαπίστωσε όλα αυτά τα χρόνια ένα μεγάλο μέρος των παραβιάσεων της εν λόγω διάταξης από τα κράτη⁵⁵.

Τα ευρήματα αυτά καταδεικνύουν την προσπάθεια της ΕΕΚΔ να προωθήσει την επιβεβαίωση ενός συγκεκριμένου σχήματος ανάπτυξης της σχέσης οικογένειας-εργασίας: το σχήμα του διπλού εργαζόμενου/διπλού φροντιστή, σύμφωνα με το οποίο και οι δύο γονείς ασχολούνται εξίσου με την αμειβόμενη εργασία και μοιράζονται εξίσου τις οικογενειακές ευθύνες. Πράγματι, η υποτιθέμενη ανάγκη παροχής ατομικού δικαιώματος γονικής άδειας σε μη μεταβιβάσιμη βάση για τον εργαζόμενο πατέρα και η διαβεβαίωση ότι, σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη, «τα συμβαλλόμενα κράτη έχουν θετική υποχρέωση να ενθαρρύνουν τη χρήση της γονικής άδειας από οποιονδήποτε γονέα»⁵⁶, πρέπει να ερμηνευθεί από αυτή την άποψη. Το γεγονός ότι ο πατέρας θα πρέπει να δικαιούται κατά τρόπο αποκλειστικό ένα μέρος αυτού του ειδικού μέσου για την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, το οποίο, επιπλέον, πρέπει να ενθαρρύνεται να χρησιμοποιεί, ανταποκρίνεται προφανώς ακριβώς στον σκοπό της προώθησης της συμμετοχής του γονέα αυτού στην εκπλήρωση των δραστηριοτήτων φροντίδας του παιδιού. Όλα αυτά σε μια διττή προοπτική: αυτή – που αναφέρεται ρητά στο άρθρο 27 – της ισότητας των φύλων όσον αφορά τις ευκαιρίες στην αγορά εργασίας και τη μεταχείριση στην εργασία και αυτή – εξίσου σημαντική από την άποψη του σεβασμού των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων – του συμφέροντος του παιδιού να δημιουργήσει από νωρίς έναν ισχυρό δεσμό και με τους δύο γονείς.

Παρόλο που – όπως αναφέρει αυτολεξεί η εξεταζόμενη διάταξη – η διάρκεια και οι όροι της γονικής άδειας θα πρέπει να καθορίζονται από τα συμβαλλόμενα κράτη, η ΕΕΚΔ έχει επισημάνει ότι, δεδομένου ότι η αμοιβή κατά τη διάρκεια της περιόδου απουσίας «διαδραματίζει ζωτικό ρόλο» στην ανάληψη της άδειας⁵⁷, πρέπει να διασφαλίζεται ότι ο εργαζόμενος γονέας αποζημιώνεται επαρκώς για την απώλεια των αποδοχών του/της λόγω του χρόνου απουσίας από την εργασία. Οι τρόποι με τους οποίους πραγματοποιούνται αυτές οι αποζημιώσεις «εμπίπτουν στο περιθώριο εκτίμησης των συμβαλλομένων κρατών και μπορεί να είναι είτε άδεια με αποδοχές (συνέχι-

52. Βλ. E. CARACCIOLLO DI TORELLA, Article 27 RESC, ό.π., σσ. 346-347. Κατά τον ίδιο τρόπο, I. SHÖMANN, Article 27, σε: N. Bruun ... [et al.] (eds), The European Social Charter and the Employment Relation, ό.π., σ. 458.

53. ECSR, Conclusions (2011), Turkey·ECSR, Conclusions (2015), Georgia· ECSR, Conclusions (2015), Azerbaijan· ECSR, Conclusions (2015), Turkey.

54. Η ΕΕΚΔ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι η κατάσταση στην Τουρκία δεν τηρούσε το άρθρο 27 παρ. 2, επειδή οι πατέρες, εκτός από τους δημόσιους υπαλλήλους, δεν είχαν δικαίωμα γονικής άδειας (ECSR, Conclusions (2015), Turkey). Αυτό σημαίνει ότι ο φορέας παρακολούθησης απαιτεί όλες οι κατηγορίες εργαζο-

μένων να έχουν δικαίωμα γονικής άδειας.

55. Βλ., μεταξύ άλλων, ECSR, Conclusions (2011), Turkey· ECSR, Conclusions (2011), Malta·ECSR, Conclusions (2015), Montenegro.

56. ECSR, Conclusions (2015), Statement of interpretation – Article 27 para. 2.

57. ECSR, Conclusions (2011), Malta· ECSR, Conclusions (2011), Armenia· ECSR, Conclusions (2015), Russian Federation· ECSR, Conclusions (2015), Montenegro.

ση της καταβολής του μισθού από τον εργοδότη), είτε παροχή κοινωνικής ασφάλισης, είτε οποιαδήποτε εναλλακτική παροχή από δημόσιους πόρους, είτε συνδυασμός αυτών των αποζημιώσεων» – και, σε κάθε περίπτωση, «ανεξάρτητα από τον τρόπο καταβολής, το επίπεδο πρέπει να είναι επαρκές»⁵⁸. Περαιτέρω, θα πρέπει να τονιστεί ότι δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις στις οποίες η ΕΕΚΔ διαπίστωσε ότι οι εθνικές νομοθεσίες παραβιάζουν το άρθρο 27 παρ. 2 λόγω της απουσίας ή της ανεπάρκειας του συστήματος αποζημιώσεων για τη γονική άδεια⁵⁹.

Όπως έχουν δείξει ορισμένες μελέτες⁶⁰, η μη μεταβίβαση και η επαρκής αποζημίωση της γονικής άδειας είναι πολύ σημαντικοί παράγοντες για να εξασφαλιστεί ότι οι πατέρες θα επωφεληθούν από την ίδια την άδεια και, κατά συνέπεια, θα συμμετάσχουν σε μεγαλύτερο βαθμό στην εκπλήρωση των καθηκόντων φροντίδας στην οικογένεια, με άμεσες θετικές επιπτώσεις στη γυναικεία απασχόληση. Η ΕΕΚΔ, έχοντας επίγνωση αυτού του γεγονότος, επιμένει να απαιτεί από τα συμβαλλόμενα κράτη να υιοθετήσουν τα εν λόγω μέτρα για την προώθηση της ισότητας των φύλων μέσω της επιβεβαίωσης του μοντέλου του διπλού εργαζόμενου/διπλού φροντιστή.

3. Περιεχόμενο

3.1. Προσωπικό πεδίο εφαρμογής

Από το λεκτικό του άρθρου 20 ΑΕΚΧ δεν προκύπτει το προσωπικό πεδίο εφαρμογής της διάταξης. Το Μέρος Ι του Χάρτη, ωστόσο, υποδεικνύει ότι «όλοι οι εργαζόμενοι» έχουν δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος χωρίς διάκριση λόγω φύλου. Συνεπώς, η διάταξη καταλαμβάνει γενικώς «κάθε» εργαζόμενο, ανεξάρτητα αν απασχολείται στον δημόσιο ή στον ιδιωτικό τομέα ή αν πρόκειται για αυτοαπασχολούμενο. Με την Επεξηγηματική Έκθεση του Πρωτοκόλλου στον ΕΚΧ του 1988, η έννοια του εργαζόμενου διευρύνθηκε έτι περαιτέρω και πλέον είναι σαφές ότι περιλαμβάνει και τους ανέργους, τα άτομα που αναζητούν εργασία, όσους παρακολουθούν πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης και κάθε άλλο δυνητικό εργαζόμενο⁶¹.

3.2. Υλικό πεδίο εφαρμογής

Ως προς το υλικό πεδίο εφαρμογής, το άρθρο 20 ΑΕΚΧ καλύπτει τον τομέα της απασχόλησης και της κοινωνικής ασφάλισης. Σε ό,τι αφορά την απασχόληση, καταλαμβάνονται τέσσερις διακριτοί τομείς: 1) πρόσβαση στην απασχόληση, προστασία κατά της απόλυσης και επαγγελματική επανένταξη· 2) επαγγελματικός προσανατολισμός, κατάρτιση, επανακατάρτιση και αποκατάσταση· 3) όροι απασχόλησης και συνθήκες εργασίας, συμπεριλαμβανομένων των αποδοχών· 4) εξέλιξη στην επαγγελματική σταδιοδρομία, συμπεριλαμβανομένης της προαγωγής. Ως προς τους τομείς αυτούς, επιβάλλεται στα κράτη μέρη α) η υποχρέωση ρητής θέσπισης του δικαιώματος σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση στην εθνική νομοθεσία, β) η πρόσθετη υποχρέωση λήψης κατάλληλων μέτρων για τη διασφάλιση της αποτελεσματικότητας του εν λόγω δικαιώματος (π.χ. προστασία των εργαζομένων που καταγγέλλουν διακριτικές συμπεριφορές από τυχόν αντίποινα του εργοδότη, αποζημίωση των θυμάτων των δυσμενών διακρίσεων) και, τέλος, γ) η υποχρέωση καθορισμού ενεργού πολιτικής και υιοθέτησης πρακτικών μέτρων για την εφαρμογή της⁶². Πιο συγκεκριμένα, τα κράτη μέρη υποχρεούνται να διασφαλίζουν μέσω επαρκώς λεπτομερούς νομοθεσίας το δικαίωμα του εργαζόμενου να απευθύνεται σε δικαστήριο ή σε άλλη αρμόδια αρχή για την αποτελεσματική προστασία της αρχής της ισότητας ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης⁶³, καθώς και τη δυνατότητα του επιληφθέντος δικαστικού ή άλλου οργάνου να κηρύσσει άκυρες ρήτρες ατομικών ή συλλογικών συμβάσεων εργασίας σε περίπτωση που διαπιστώνει ότι παραβιάζουν την εν λόγω αρχή. Η ΕΕΚΔ κρίνει, επιπλέον, σκόπιμο να θεσπιστούν μέτρα που θα αποθαρρύνουν τους εργοδότες από το να εφαρμόζουν, έστω και ακούσια, άκυρες ρήτρες. Τα μέτρα αυτά θα μπορούσαν να έχουν τη μορφή πρόβλεψης νομοθετικής ρύθμισης που θα καθιστά άκυρη κάθε τέτοια ρήτρα ή της δυνατότητας των δικαστηρίων να κηρύσσουν την ακυρότητα αυτή με δικαστική απόφαση που θα έχει ισχύ *erga omnes*⁶⁴. Πα-

58. ECSR, Conclusions (2015), Statement of interpretation – Article 27 para. 2.

59. ECSR, Conclusions (2015), Georgia· ECSR, Conclusions (2015), Azerbaijan· ECSR, Conclusions (2015), Turkey· ECSR, Conclusions (2017), Georgia· ECSR, Conclusions (2019), Ukraine· ECSR, Conclusions (2019), Turkey· ECSR, Conclusions (2019), Malta· ECSR, Conclusions (2019), Ireland· ECSR, Conclusions (2019), Georgia· ECSR, Conclusions (2019), Azerbaijan· ECSR, Conclusions (2019), Armenia.

60. Βλ., για παράδειγμα, EUROFOUND, Parental and paternity leave - Uptake by fathers, Λουξεμβούργο, Υπηρεσία Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2019.

61. COUNCIL OF EUROPE, Explanatory Report to the Additional Protocol ..., ό.π., παρ. 18.

62. ECSR, Conclusions XIII-3, Statement of interpretation – Article 1 Additional Protocol.

63. Μια γενική απαγόρευση όλων των μορφών διακρίσεων στο Σύμβαμα δεν αρκεί. Βλ. ECSR, Conclusions XVII-2, Pays-Bas Aruba – Article 1 of the 1988 Additional Protocol, όπου η ΕΕΚΔ διαπίστωσε ότι η διάταξη του Συντάγματος που απαγορεύει γενικώς τις διακρίσεις είναι διατυπωμένη με όρους που είναι υπερβολικά ευρείς για να εξασφαλίσουν την πλήρωση των ελάχιστων εγγυήσεων που απαιτούνται από το άρθρο 20 ΑΕΚΧ. Επιπλέον, η απουσία σημαντικής εθνικής νομολογίας στον τομέα αυτό θεωρείται ότι εγείρει σοβαρές αμφιβολίες ως προς την επάρκεια της νομικής βάσης για την εφαρμογή του άρθρου 20 ΑΕΚΧ από τα κράτη μέρη. Βλ. ECSR, Conclusions XV-2, Slovak Republic – Article 1 of the 1988 Additional Protocol.

64. ECSR, Conclusions XV-2, Slovak Republic – Article 1 of the 1988

ράλληλα, τα κράτη πρέπει να λαμβάνουν πρακτικά μέτρα για την προώθηση των ίσων ευκαιριών στην εργασία. Τα μέτρα αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν την υιοθέτηση και εφαρμογή εθνικών σχεδίων δράσης για την ισότητα ευκαιριών και την ενθάρρυνση των εργοδοτών και των εργαζομένων να αντιμετωπίζουν θέματα ισότητας στις συλλογικές συμβάσεις εργασίας⁶⁵.

3.3. Οι επιμέρους τομείς

Το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση αφορά όλα τα στάδια του εργασιακού βίου, συμπεριλαμβανομένης της απόλυσης. Μάλιστα, καλύπτει όχι μόνο την απαγόρευση αποκλεισμού καθενός από την πρόσβαση σε συγκεκριμένες θέσεις εργασίας για λόγους που συνδέονται με το φύλο του, αλλά και την προστασία του υποψήφιου εργαζομένου από απαγορευμένες διακρίσεις λόγω φύλου καθ' όλη τη διάρκεια της διαδικασίας επιλογής (π.χ. όταν, κατά τη διάρκεια συνέντευξης, υποψήφια εργαζόμενη έρχεται αντιμέτωπη με ερωτήσεις του εργοδότη που σκοπό έχουν να ανιχνεύσουν αν βρίσκεται σε κατάσταση εγκυμοσύνης ή αν επιθυμεί τη δημιουργία οικογένειας). Σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, το άρθρο 20 ΑΕΚΧ απαιτεί από τα κράτη μέρη να άρουν κάθε νομικό εμπόδιο για την είσοδο των γυναικών σε συγκεκριμένες μορφές απασχόλησης μέσω της θέσπισης κατάλληλου νομοθετικού πλαισίου και της λήψης μέτρων για τη διασφάλιση της αποτελεσματικής εφαρμογής του στην πράξη⁶⁶. Συναφώς, τα κράτη μέρη καλούνται να ενθαρρύνουν τους εργοδότες να προσλαμβάνουν γυναίκες σε θέσεις εργασίας που παραδοσιακά καταλαμβάνονται πρωτίστως από άνδρες, να τις εκπαιδεύουν καταλλήλως και να λαμβάνουν θετικά μέτρα για την εξάλειψη τυχόν ανισοτήτων στην απασχόληση.

Την ίδια στιγμή, η ουσιαστική ισότητα στην απασχόληση απαιτεί την πρόβλεψη αποτελεσματικού επαγγελματικού προσανατολισμού και κατάρτισης, αλλά και προγραμμάτων επανεκπαίδευσης για την ομαλή επιστροφή στην αγορά εργασίας μετά από ακούσια ή εκούσια διακοπή της επαγγελματικής δραστηριότητας ή μετακίνηση από μια θέση εργασίας σε άλλη. Τέτοιες δράσεις έχουν αναληφθεί κατά καιρούς με σκοπό να ενθαρρύνουν την ένταξη ή επανένταξη στην αγορά εργασίας όχι μόνο των γυναικών, αλλά και άλλων κατηγοριών εργαζομένων που ανήκουν σε ευάλωτες ομάδες (π.χ. άτομα με αναπηρία). Σχετική υποχρέωση απορρέει, εξάλλου, και από τα άρθρα 1 παρ. 4, 9, 10 και 15 ΑΕΚΧ. Στο πλαίσιο του άρθρου 20 ΑΕΚΧ, ειδικότερα, η πρόβλεψη προγραμμάτων εκπαίδευσης/επανακατάρτισης για γυναίκες που αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την επαγγελματική τους σταδιοδρομία

λόγω εγκυμοσύνης ή μητρότητας ή αυξημένων οικογενειακών υποχρεώσεων συμβάλλει στην ισότιμη συμμετοχή του γυναικείου φύλου στην αμειβόμενη εργασία, επιτρέπει την προσαρμογή της ήδη κτηθείσας γνώσης στις νέες επιστημονικές και τεχνολογικές εξελίξεις, καθιστά πιο εύκολη τη λήψη της απόφασης για επιστροφή, συχνά μετά από μεγάλα διαστήματα διακοπής, στην αγορά εργασίας και, τελικά, συμβάλλει στη διασφάλιση του δικαιώματος σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση μεταξύ ανδρών και γυναικών στην πράξη. Η προστασία που εγγυάται ο ΑΕΚΧ στην περίπτωση αυτή ενισχύεται με την επίκληση των δεσμεύσεων που απορρέουν για τα κράτη μέρη και από το άρθρο 27 ΑΕΚΧ.

Επιπλέον, το δικαίωμα σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση που κατοχυρώνει το άρθρο 20 ΑΕΚΧ αφορά τους όρους της απασχόλησης και τις συνθήκες εργασίας, συμπεριλαμβανομένων ρητά των αποδοχών. Όπως σημειώνει η Επεξηγηματική Έκθεση του Πρωτοκόλλου στον ΕΚΧ του 1988, ο όρος «αποδοχές» περιλαμβάνει τον συνήθη ή τον κατώτατο βασικό μισθό καθώς και όλες τις άλλες παροχές που καταβάλλονται άμεσα ή έμμεσα, σε χρήμα ή σε είδος, από τον εργοδότη στον εργαζόμενο λόγω της σχέσης εργασίας. Από την άποψη αυτή, το άρθρο 20 ΑΕΚΧ απορροφά την αρχή «ίση αμοιβή για εργασία ίσης αξίας» που κατοχυρώνεται στο άρθρο 4 παρ. 3, αφού υιοθετεί μια πιο διευρυμένη έννοια των αποδοχών και εγγυάται την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών ακόμα και όσον αφορά την κοινωνική ασφάλιση⁶⁷, ιδίως τους όρους πρόσβασης στα συστήματα κοινωνικής ασφάλισης, τον υπολογισμό των ασφαλιστικών παροχών και τη διάρκεια του ασφαλιστικού δικαιώματος⁶⁸. Στο πλαίσιο αυτό, το δικαίωμα των ανδρών και των γυναικών σε ίση αμοιβή για ίση εργασία ή για εργασία ίσης ή συγκρίσιμης αξίας πρέπει να προβλέπεται ρητά στη νομοθεσία των κρατών μερών και να μπορεί να καταργείται, να ανακαλείται ή να τροποποιείται κάθε νομοθετική διάταξη, κανονισμός, δικονομικό μέτρο ή όρος συλλογικών και ατομικών συμβάσεων εργασίας που θίγει το εν λόγω δικαίωμα⁶⁹. Παράλ-

67. Μολονότι θέματα κοινωνικής ασφάλισης, καθώς και άλλες διατάξεις που αφορούν στο επίδομα ανεργίας, στη σύνταξη λόγω γήρατος και στη σύνταξη επιζώντων, μπορούν να εξαιρεθούν από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 20 ΑΕΚΧ, κανένα κράτος μέρος δεν έχει ζητήσει μια τέτοια εξαίρεση.

68. ECSR, Conclusions (2008), Armenia – Article 20· ECSR, Conclusions (2002), Italy – Article 20.

69. ECSR *University Women of Europe (UWE) v. Bulgaria* (Complaint No 125/2016), Decision on the merits of 6 December 2019, παρ. 129, 131· M. KOTSONI, Placing gender equality in the workplace at the forefront of social rights in Europe: equal pay and equal opportunities under the scrutiny of the European Committee of Social Rights, Strasbourg Observers, 05.10.2020. Βλ. και ECSR, Conclusions XV-2, Slovak Republic – Article 1 of the 1988 Additional Protocol.

Additional Protocol.

65. ECSR, Conclusions (2008), Armenia – Article 20.

66. ECSR, Conclusions XII-5, Statement of interpretation – Articles 1 para. 2, 4 para. 3, 1 Additional Protocol.

ληλα, τα κράτη θα πρέπει να προωθούν θετικά μέτρα για τη μείωση του μισθολογικού χάσματος μεταξύ των δύο φύλων, όπως μέτρα ώστε να δίνεται μεγαλύτερη έμφαση σε θέματα ισότητας αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών στα εθνικά σχέδια δράσης για την απασχόληση⁷⁰. Σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, απλή αναφορά της αρχής της ίσης αμοιβής στο Σύνταγμα ή μη εφαρμογή εθνικής νομοθεσίας που εισάγει διακρίσεις δεν αρκεί⁷¹. Επισημαίνεται ότι η σύγκριση των αποδοχών θα πρέπει να βασίζεται σε ένα σύστημα αντικειμενικής αξιολόγησης της εργασίας, ιδίως σε επιχειρήσεις που το εργατικό δυναμικό απαρτίζεται κατά κύριο λόγο ή αποκλειστικά από γυναίκες. Αυτό προϋποθέτει ότι η σύγκριση δεν γίνεται μόνο μεταξύ των αποδοχών και των θέσεων εργασίας εντός της αυτής επιχείρησης⁷².

Για την αποτελεσματικότερη εφαρμογή της αρχής της ισότητας στην πράξη, η ΕΕΚΔ έχει προτείνει στα κράτη μέρη τη θέση σε λειτουργία πρόσθετων μηχανισμών, όπως η θέσπιση ειδικού δικαιώματος των συνδικαλιστικών οργανώσεων να κινούνται νομικά ή να ασκούν παρέμβαση σε ατομικές διαφορές στις οποίες εμπλέκονται εργαζόμενοι ή να υποβάλλουν συλλογικές προσφυγές υπέρ όσων έχουν υποστεί δυσμενείς διακρίσεις λόγω φύλου⁷³. Παράλληλα, η καθιέρωση του δικονομικού κανόνα περί αντιστροφής του βάρους απόδειξης διαδραματίζει καθοριστικό ρόλο στο πλαίσιο της αποτελεσματικής εφαρμογής των κανόνων για την προστασία από τις διακρίσεις. Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, αν το πρόσωπο το οποίο ισχυρίζεται ότι έχει υποστεί δυσμενή διάκριση λόγω φύλου στην εργασία επικαλείται και στοιχειοθετεί πραγματικά περιστατικά από τα οποία πιθανολογείται η εκδήλωση διακριτικής σε βάρος του συμπεριφοράς, εναπόκειται στον εργοδότη να αποδείξει ότι δεν συντρέξαν τέτοιες περιστάσεις⁷⁴. Επιπλέον, οι εργαζόμενοι θα πρέπει να προστατεύονται επαρκώς από περαιτέρω θυματοποίηση ή από ενέργειες σε αντίποινα του εργοδότη, όπως λύση της σχέσης εργασίας, ώστε να μην αποθαρρύνονται να διεκδικούν το δικαίωμά τους σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος ή να υπερασπίζονται θύματα δυσμενούς μεταχείρισης, καταγγέλλοντας διακριτικές συμπεριφορές στον χώρο της εργασίας συνδεδεμένες με

το φύλο⁷⁵. Εφόσον ο εργαζόμενος εκτεθεί σε εκδικητικά μέτρα, ιδίως σε παράνομη απόλυση ή άλλα ισοδύναμα μέτρα, η εθνική νομοθεσία θα πρέπει να προβλέπει την επαναπρόσληψή του. Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, αν η συνέχιση της εργασιακής σχέσης δεν είναι δυνατή ή δεν την επιθυμεί ο ίδιος ο εργαζόμενος που παρανόμως απολύθηκε, μπορεί να ζητηθεί χρηματική ικανοποίηση⁷⁶. Σε κάθε περίπτωση, τα θύματα διακρίσεων λόγω φύλου πρέπει να δικαιούνται αποζημίωση ανάλογη προς τη ζημία (περιουσιακή και μη περιουσιακή) που υπέστησαν, η οποία παράλληλα θα πρέπει να έχει επαρκώς αποτρεπτικό χαρακτήρα για τους παραβάτες⁷⁷. Σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, δεν πρέπει να προβλέπεται ανώτατο όριο αποζημίωσης διότι κάτι τέτοιο δεν συμβαδίζει με την απαίτηση η χορηγηθείσα αποζημίωση να είναι επαρκής και ικανή να αποκαταστήσει τη ζημία που υπέστη το θύμα της διάκρισης⁷⁸.

3.4. Εξαιρέσεις

Σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, η διαφορετική μεταχείριση ατόμων που βρίσκονται σε συγκρίσιμη κατάσταση συνιστά διάκριση απαγορευμένη από τον ΑΕΚΧ, εκτός εάν επιδιώκει θεμιτό σκοπό και βασίζεται σε αντικειμενικούς και εύλογους λόγους⁷⁹. Ως τέτοιοι, όπως ορίζει το άρθρο Ζ παρ. 1 του ΑΕΚΧ, θεωρούνται εκείνοι που «προβλέπονται από τον νόμο και είναι απαραίτητοι σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία του δημοσίου συμφέροντος, της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών». Σε ό,τι αφορά τις διακρίσεις λόγω φύλου στην εργασία, το Παράρτημα του ΑΕΚΧ προβλέπει ρητά συγκεκριμένες εξαιρέσεις από το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 20. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για: α) τις διατάξεις που στοχεύουν στην προστασία των γυναικών, ειδικότερα των εγκύων, τεκουσών και λεχώνων⁸⁰, β) τα προσωρινά θετικά

70. ECSR, Conclusions (2008), Armenia – Article 20.

71. ECSR, Conclusions XVII-2, Pays-Bas Aruba – Article 1 of the 1988 Additional Protocol.

72. ECSR, Conclusions (2008), Armenia – Article 20.

73. ECSR, Conclusions XII-5, Statement of interpretation – Article s 1 para. 2, 4 para. 3, 1 Additional Protocol.

74. Ibid. Βλ. και ECSR *SUD Travail Affaires Sociales, SUD ANPE and SUD Collectivité Territoriales v. France* (Complaint No 24/2004), Decision on the merits of 8 November 2005, παρ. 34.

75. ECSR, Conclusions (2012), Italy – Article 20.

76. ECSR, Conclusions XII-5, Statement of interpretation – Article s 1 para. 2, 4 para. 3, 1 Additional Protocol.

77. ECSR, Conclusions (2008), Armenia – Article 20- ECSR, Conclusions (2012), Albania – Article 20.

78. ECSR, Conclusions (2008), Armenia – Article 20.

79. ECSR *Syndicat national des Professions du Tourisme v. France*, ό.π., παρ. 25.

80. Σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, διατάξεις που στοχεύουν στην προστασία των γυναικών για λόγους που δεν σχετίζονται με την εγκυμοσύνη και τη μητρότητα εισάγουν διακρίσεις λόγω φύλου. Στο πλαίσιο αυτό, έχει κριθεί ότι οι διατάξεις που απαγορεύουν στις γυναίκες να απασχολούνται σε οποιαδήποτε νυχτερινή εργασία, χωρίς να προβλέπουν αντίστοιχη απαγόρευση για τους άνδρες, παραβιάζουν την αρχή της ίσης μεταχείρισης. Και τούτο, διότι αν η νυχτερινή εργασία θεωρείται επιβλαβής, είναι εξίσου επιβλαβής και για τους άνδρες και για τις γυναίκες. Βλ. ECSR, Conclusions XVII-2, Pays-Bas Aruba – Article 1 of the 1988 Additional Protocol- ECSR, Conclusions (2012), Bosnia and Herzegovina – Article 20.

μέτρα που υιοθετούνται ως αντιστάθμισμα για την επιτάχυνση της άρσης των *de facto* ανισοτήτων μεταξύ των δύο φύλων και την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας (π.χ. ποσοστώσεις φύλου), και γ) την απαίτηση ο ασκών συγκεκριμένη επαγγελματική δραστηριότητα να ανήκει αποκλειστικά στο ανδρικό ή στο γυναικείο φύλο, όταν αυτή συνιστά θεμιτή και δικαιολογημένη επαγγελματική απαίτηση, αναγκαία για την προστασία του δημοσίου συμφέροντος ή της εθνικής ασφάλειας, λαμβανομένης υπόψη της φύσης της επαγγελματικής δραστηριότητας ή του πλαισίου εντός του οποίου αυτή πραγματοποιείται⁸¹.

IV. Το πλαίσιο προστασίας στον ΧΘΔΕΕ – άρθρο 23

«1. Η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών πρέπει να εξασφαλίζεται σε όλους τους τομείς, μεταξύ άλλων στην απασχόληση, την εργασία και τις αποδοχές.

2. Η αρχή της ισότητας δεν αποκλείει τη διατήρηση ή τη θέσπιση μέτρων που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα υπέρ του υποεκπροσωπούμενου φύλου».

1. Γενικές επισημάνσεις

Η νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας των φύλων στην Ένωση συνδέεται με την κατοχύρωση της ισότητας αμοιβών μεταξύ ανδρών και γυναικών, τόσο από το πρωτογενές όσο και από το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο⁸². Το άρθρο 119 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας (Συνθήκη ΕΟΚ) του 1957⁸³ (νυν άρθρο 157 ΣΛΕΕ), το οποίο επέβαλλε την αρχή της ίσης αμοιβής για εργασία ίσης αξίας ανεξάρτητα από το φύλο του εργαζομένου, υιοθετήθηκε, αρχικά, με βάση το οικονομικό κριτήριο της εξασφάλισης του ελεύθερου ανταγωνισμού στο πλαίσιο της κοινής αγοράς⁸⁴.

Επισημαίνεται ότι τη δεκαετία του 1970, το ΔΕΚ αναγνώρισε το άμεσο αποτέλεσμα του άρθρου 119 στην υπόθεση *Defrenne II*⁸⁵ και ανέδειξε την αρχή της ισότητας των

δύο φύλων σε θεμελιώδες δικαίωμα που προστατεύεται ως γενική αρχή του κοινοτικού δικαίου στην υπόθεση *Defrenne III*⁸⁶. Πριν από την έκδοση των εν λόγω αποφάσεων, ο κοινοτικός νομοθέτης είχε μεν εκδώσει την Οδηγία 75/117 που αφορούσε την αρχή της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών⁸⁷ και την Οδηγία 76/207 περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας⁸⁸, ωστόσο οι εν λόγω Οδηγίες δεν μπορούσαν να εφαρμοστούν στις υποθέσεις *Defrenne II* και *III*, τα πραγματικά περιστατικά των οποίων είχαν γεννηθεί πριν από την υιοθέτησή τους. Με την Οδηγία 76/207, πάντως, επεκτάθηκε το πεδίο εφαρμογής της απαγόρευσης των διακρίσεων λόγω φύλου σε θέματα απασχόλησης (άλλα πλην της αμοιβής), ενώ λίγο αργότερα, με την Οδηγία 79/7, η αρχή της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών επεκτάθηκε και σε θέματα κοινωνικής ασφάλισης⁸⁹. Ερμηνεύοντας αυτά τα νομοθετικά κείμενα, το ΔΕΚ, αφενός, ρύθμισε ορισμένα ζητήματα έμφυλης ισότητας που σχετίζονται με την εγκυμοσύνη και τη μητρότητα⁹⁰, και, αφετέρου, διευκρίνισε

σκ. 24.

81. Η ΕΕΚΔ, για παράδειγμα, έχει κρίνει ότι οι περιορισμοί στην εισαγωγή γυναικών στις αστυνομικές σχολές της χώρας μας και ο αντίστοιχος αποκλεισμός τους από το 85% των δραστηριοτήτων της αστυνομίας συνιστούν άμεση δυσμενή διάκριση λόγω φύλου που δεν θεωρείται αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία για την προστασία του δημοσίου συμφέροντος ή της εθνικής ασφάλειας ή δικαιολογημένη από τη φύση των εν λόγω δραστηριοτήτων. Βλ. σχετικά ECSR, Conclusions XVI-2, Greece – Article 1 of the 1988 Additional Protocol.

82. Βλ. Α.-Μ. ΚΩΝΣΤΑ, Φύλο και Συγκριτικό Δίκαιο: Ο νομικός πολιτισμός σε Ελλάδα, Ευρωπαϊκή Ένωση και ΗΠΑ, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020, σσ. 102-117.

83. Τέθηκε σε ισχύ το 1958.

84. Βλ. C. BARNARD, *The Economic Objectives of Article 119*, σε: T. K. Hervey / D. O'Keefe (eds), *Sex Equality Law in the European Union*, Wiley, Chichester, 1996, σσ. 101-141.

85. Βλ. ΔΕΚ 43/75, *Defrenne/SABENA*, 08.04.1976, ECLI:EU:C:1976:56,

86. Βλ. ΔΕΚ 149/77, *Defrenne/Sabena*, 15.06.1978, ECLI:EU:C:1978:130, σκ. 26-27, 29-30. Για μια αναλυτική παρουσίαση της ισότητας ως θεμελιώδους δικαιώματος στην κοινοτική έννομη τάξη, βλ. M. BELL, *The principle of equal treatment: Widening and Deepening*, σε: P. Craig / G. de Búrca (eds), *The evolution of EU law*, Oxford University Press, 2011, σσ. 626-627. Π. ΣΤΑΓΚΟΣ, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2004, ιδίως σσ. 95-165. Βλ. επίσης, γενικότερα, Π. ΣΤΑΓΚΟΣ / Π. ΜΑΚΡΙΔΟΥ / Σ. ΜΑΡΚΟΥ, Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην κοινοτική έννομη τάξη. Η νομολογία του Δικαστηρίου και του Πρωτοδικείου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, Ιανουάριος 1998 – Ιούνιος 2000, ΔτΑ, 2001, σ. 841.

87. Οδηγία 75/117/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 10ης Φεβρουαρίου 1975 περί προσεγγίσεως των νομοθεσιών των κρατών μελών που αφορούν την εφαρμογή της αρχής της ισότητας των αμοιβών μεταξύ εργαζομένων ανδρών και γυναικών, ΕΕ 1975 L 45/42.

88. Οδηγία 76/207/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 9ης Φεβρουαρίου 1976 περί της εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισεως ανδρών και γυναικών, όσον αφορά την πρόσβαση σε απασχόληση, την επαγγελματική εκπαίδευση και προώθηση και τις συνθήκες εργασίας, ΕΕ 1976 L 39/70. Βλ. επίσης, Γ. ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ-MANITAKH, Η Οδηγία για την ίση μεταχείριση, ΕΕργΔ, 1982, σ. 482. Γ. ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ, Η ίση μεταχείριση στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η απαγόρευση των διακρίσεων, ΕΕργΔ, 2006, σσ. 321-330.

89. Οδηγία 79/7/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 19ης Δεκεμβρίου 1978 περί της προοδευτικής εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισεως μεταξύ ανδρών και γυναικών σε θέματα κοινωνικής ασφάλισεως, ΕΕ 1979 L 6/160.

90. Η άρνηση πρόσληψης λόγω εγκυμοσύνης θεωρήθηκε ότι συνιστά άμεση διάκριση βασιζόμενη στο φύλο, διότι δεν μπορεί να αντιταχθεί παρά μόνο στις γυναίκες (βλ. ΔΕΚ C-177/88, *Dekker*/

το νόημα εννοιών όπως η έμμεση διάκριση και οι θετικές δράσεις, εμπλουτίζοντας το κοινοτικό δίκαιο της ισότητας των φύλων⁹¹. Επισημαίνεται ότι η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 4 της Οδηγίας 76/207 αποτελεί και την πρώτη διάταξη στο πλαίσιο της ενωσιακής έννομης τάξης που αφορά τις θετικές δράσεις. Ο όρος «θετικές δράσεις» (positive action), όμως, αναφέρεται για πρώτη φορά σε κοινοτικό κείμενο στη Σύσταση 84/635/EEC περί της προαγωγής των θετικών δράσεων υπέρ των γυναικών⁹². Στη Σύσταση αυτή, οι θετικές δράσεις αναγνωρίστηκαν ως μέσο υλοποίησης της αρχής της ισότητας και όχι ως εξαίρεση της⁹³, μια άποψη που όμως το ΔΕΚ δεν συμμερίστηκε αργότερα στη σχετική νομολογία του⁹⁴.

Stichting Vormingscentrum voor Jong Volwassenen, 08.11.1990, ECLI:EU:C:1990:383, σκ. 12). Ωστόσο, την ίδια ακριβώς ημέρα, το ΔΕΚ έκανε δεκτό, στο πλαίσιο άλλης απόφασής του, ότι η απόλυση λόγω επανειλημμένων απουσιών που οφείλονται σε ασθένεια της οποίας αρχική αιτία είναι η εγκυμοσύνη ή ο τοκετός και η οποία εκδηλώνεται μετά τη λήξη της άδειας μητρότητας δεν συνιστά διάκριση λόγω φύλου (βλ. ΔΕΚ C-179/88, *Handelsog Kontorfunktionærernes Forbund/Dansk Arbejdsgiverforening*, 08.11.1990, ECLI:EU:C:1990:384, σκ. 16-18).

91. Με τον τρόπο που ερμήνευσε τη γενική αρχή της ισότητας, κυρίως στη νομολογία του σχετικά με τα προστατευτικά μέτρα για τη μητρότητα στον εργασιακό χώρο (βλ., για παράδειγμα, ΔΕΚ 184/83, *Hofmann/Barmer Ersatzkass*, 12.07.1984, ECLI:EU:C:1984:273), καθώς και σχετικά με την απαγόρευση των έμμεσων διακρίσεων (βλ., για παράδειγμα, ΔΕΚ 96/80, *Jenkins/Kingsgate*, 31.03.1981, ECLI:EU:C:1981:80, και ΔΕΚ 170/84, *Bilka/Weber von Hartz*, 13.05.1986, ECLI:EU:C:1986:204), το Δικαστήριο αναγνώρισε το ουσιαστικό περιεχόμενο της αρχής της ισότητας και τη συλλογική της διάσταση. Βλ. Α. PETERS, *The Many Meanings of Equality and Positive Action in Favour of Women Under European Community Law – A Conceptual Analysis*, ELJ, 1996, σσ. 177-196. G.F. MANCINI / S. O'LEARY, *The New Frontiers of Sex Equality Law in the European Union*, E.L. Rev., 1999, σσ. 331-353. Πιο συγκεκριμένα, η νομολογία του ΔΕΚ για τις έμμεσες διακρίσεις είναι από πολλές απόψεις παρόμοια με τη θεωρία του διαφοροποιημένου αποτελέσματος (disparate impact), που εξελίχθηκε στις ΗΠΑ και, πιθανότατα, το ΔΕΚ εμπνεύστηκε από αυτήν· βλ. σχετικά O. DE SCHUTTER, *Three Models of Equality and European Anti-discrimination Law*, Northern Ireland Legal Quarterly, 2006, σσ. 1-56.

92. βλ. ΕΕ 1984 L 331.

93. Για περαιτέρω ανάλυση της Σύστασης, βλ. D. SCHIEK / L. WADINGTON / M. BELL, *Cases, Materials and Text on National, Supranational and International Non-discrimination Law*, Hart Publishing, Oxford, 2007, σ. 802.

94. Η πρώτη υπόθεση σχετικά με τις θετικές δράσεις που απασχόλησε το ΔΕΚ ήταν η C-450/93, *Kalanke/Freie Hansestadt Bremen*, 17.10.1995, ECLI:EU:C:1995:322. Στο σχετικά σύντομο αιτιολογικό της απόφασής του, το ΔΕΚ κατέληξε ότι το άρθρο 2 παρ. 4 της Οδηγίας για την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών πρέπει να ερμηνεύεται στενά, επειδή τα μέτρα θετικής δράσης που προβλέπει αποτελούν παρέκκλιση από το ατομικό δικαίωμα της αρχής της ίσης μεταχείρισης (σκ. 21). Έτσι, σύμφωνα με την απόφαση του ΔΕΚ στην υπόθεση αυτή, τα μέτρα που θα λαμ-

Στο πλαίσιο του πρωτογενούς κοινοτικού δικαίου, οι θετικές δράσεις αναγνωρίστηκαν, για πρώτη φορά, με τη Συνθήκη του Μάαστριχτ το 1992⁹⁵. Η Συμφωνία σχετικά με την κοινωνική πολιτική, η οποία προσαρτήθηκε με ξεχωριστό Πρωτόκολλο στη Συνθήκη του Μάαστριχτ, προέβλεπε στο άρθρο 6 παρ. 3: «*Το παρόν άρθρο δεν κωλύει την εκ μέρους των κρατών μελών διατήρηση ή θέσπιση μέτρων που προβλέπουν ειδικά ευεργετήματα για τη*

βάνονται κατά την εφαρμογή της Οδηγίας δεν επιτρέπεται να παρέχουν «απόλυτη και χωρίς προϋποθέσεις» προτεραιότητα στις γυναίκες (σκ. 22) και δεν επιτρέπεται να υποκαθιστούν την ισότητα ευκαιριών με την ισότητα αποτελεσμάτων (σκ. 23). Βλ. περαιτέρω S. PRECHAL, *Case C-450/93, Eckhard Kalanke v. Freie Hansestadt Bremen*, ECR I-3051, CML Rev., 1996, σσ. 1245-1259. Μια δεύτερη μεγάλης σημασίας απόφαση του ΔΕΚ στον τομέα των θετικών δράσεων είναι η απόφασή του στην C-409/95, *Marshall/Land Nordrhein-Westfalen*, 11.10.1997, ECLI:EU:C:1997:533. Κατά την ημερομηνία έκδοσης της απόφασης αυτής, η Συνθήκη του Άμστερνταμ δεν είχε ακόμη τεθεί σε ισχύ, ήταν, όμως, ήδη γνωστή η διατύπωση του άρθρου 141 παρ. 4 ΣΕΚ. Το ΔΕΚ στην απόφαση αυτή τόνισε πως το γεγονός ότι οι υποψήφιοι έχουν ίσα προσόντα δεν σημαίνει απαραίτητα ότι έχουν και ίσες ευκαιρίες (σκ. 30). Ακόμη και όταν οι υποψήφιοι για προαγωγή διαθέτουν ίσα προσόντα, υπάρχει τάση προτίμησης των ανδρών υποψηφίων σε σχέση με τις γυναίκες υποψήφιες. Η τάση αυτή φαίνεται πως οφείλεται σε ορισμένες προκαταλήψεις και στερεότυπες ιδέες σχετικά με τον ρόλο και τις ικανότητες της γυναίκας στον ενεργό βίο, όπως η ανησυχία ότι οι γυναίκες διακόπτουν συχνότερα τη σταδιοδρομία τους, ότι λόγω των οικιακών και οικογενειακών τους καθηκόντων οργανώνουν τον χρόνο εργασίας τους κατά τρόπο λιγότερο ελαστικό ή, τέλος, ότι απουσιάζουν συχνότερα λόγω εγκυμοσύνης, τοκετού και θηλασμού (σκ. 29). Αρχικά, το ΔΕΚ φάνηκε να αντιλαμβάνεται την έννοια της ισότητας με το ουσιαστικό της περιεχόμενο (έτσι και P. CABRAL, *A Step Closer to Substantive Equality*, E.L. Rev., 1998, σσ. 481-487). Στην πορεία, όμως, μένοντας πιστό στη νομολογία *Kalanke*, επιβεβαίωσε ότι το άρθρο 2 παρ. 4 της Οδηγίας 76/207 αποτελεί εξαίρεση του ατομικού δικαιώματος της αρχής της ίσης μεταχείρισης και τόνισε πως αν το οικείο εθνικό μέτρο, το οποίο ευνοεί ειδικά τις γυναίκες υποψήφιες, εξασφαλίζει σε αυτές «απόλυτη και ανεπιφύλακτη» προτεραιότητα επί προαγωγής, τότε υπερβαίνει τα όρια της εξαίρεσης που προβλέπει η διάταξη του άρθρου 2 παρ. 4 της Οδηγίας και άρα αντίκειται στο κοινοτικό δίκαιο (σκ. 32). Το ΔΕΚ στην υπόθεση *Marshall* εξακολούθησε να ερμηνεύει τη λήψη θετικών μέτρων ως εξαίρεση της αρχής της ισότητας, δίδοντας προτεραιότητα στην ατομική της διάσταση έναντι της συλλογικής (βλ. σχετικά E. ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Σχόλιο στην απόφαση C-409/95, ΕΔΔΔΔ, 1998, σσ. 481-491. S. FREDMAN, *After Kalanke and Marshall: Affirming Affirmative Action*, Cambridge Yearbook of European Legal Studies, 1998, σσ. 199-215). Χρησιμοποιώντας το τέχνασμα της ρήτρας διαφυγής, το ΔΕΚ βρήκε τον τρόπο να αναγνωρίσει τη νομιμότητα της λήψης μέτρων θετικών δράσεων, χωρίς να χρειαστεί να τα εντάξει ρητά στα μέσα πραγμάτωσης της ουσιαστικής ισότητας. Έτσι και L. CHARPENTIER, *The European Court of Justice and the Rhetoric of Affirmative Action*, ELJ, 1998, σσ. 167-195. E. SZYSZCZAK, *Positive Action After Kalanke*, *The Modern Law Review*, 1996, σσ. 876-883.

95. Τέθηκε σε ισχύ το 1993.

διευκόλυνση της άσκησης μιας επαγγελματικής δραστηριότητας από τις γυναίκες ή για την πρόληψη ή αντιστάθμιση μειονεκτημάτων στην επαγγελματική τους σταδιοδρομία». Επίσης, με το άρθρο 2 και το άρθρο 3 παρ. 2 της Συνθήκης για την ίδρυση της Ευρωπαϊκής Κοινότητας (ΣΕΚ) αναγνωρίστηκε, για πρώτη φορά, από το πρωτογενές κοινοτικό δίκαιο η γενική αρχή της ισότητας των φύλων και η έννοια της ενσωμάτωσης της διάστασης του φύλου σε όλες τις επιμέρους πολιτικές της Κοινότητας (gender mainstreaming). Με τη Συνθήκη του Άμστερνταμ του 1997⁹⁶ τροποποιήθηκε το άρθρο 119 της Συνθήκης ΕΟΚ και άλλαξε η αριθμότητά του σε άρθρο 141 ΣΕΚ (νυν άρθρο 157 ΣΛΕΕ). Ειδικότερα, η παρ. 4 του άρθρου 141 ΣΕΚ (νυν άρθρο 157 παρ. 4 ΣΛΕΕ) προβλέπει: «Προκειμένου να εξασφαλιστεί εμπράκτως η πλήρης ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εργασία, η αρχή της ίσης μεταχείρισης δεν εμποδίζει τα κράτη μέλη να διατηρήσουν ή να θεσπίσουν μέτρα που προβλέπουν ειδικά πλεονεκτήματα, τα οποία διευκολύνουν το λιγότερο εκπροσωπούμενο φύλο να συνεχίσει μια επαγγελματική δραστηριότητα ή προλαμβάνουν ή αντισταθμίζουν τα μειονεκτήματα στην επαγγελματική σταδιοδρομία». Το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 141 παρ. 4 ΣΕΚ (νυν άρθρο 157 παρ. 4 ΣΛΕΕ) είναι σαφώς ευρύτερο από αυτό του άρθρου 2 παρ. 4 της Οδηγίας 76/207. Οι θετικές δράσεις αποτελούν πλέον μέτρα υπέρ του λιγότερο εκπροσωπούμενου φύλου, δηλαδή μπορούν να υιοθετηθούν και προς όφελος των ανδρών. Επίσης, η διαφορετική διατύπωση του άρθρου και η αναφορά στην «ισότητα στην πράξη» οδηγεί ερμηνευτικά στην άποψη ότι ο κοινοτικός νομοθέτης δεν επιθυμεί πλέον οι θετικές δράσεις να θεωρούνται εξαίρεση της αρχής της ισότητας, αλλά μέσο προς την υιοθέτηση, υιοθετήθηκε, επίσης, το άρθρο 13 ΣΕΚ (νυν άρθρο 19 ΣΛΕΕ) που προβλέπει τη δυνατότητα υιοθέτησης παράγωγου ενωσιακού δικαίου από το Συμβούλιο της Ένωσης για την καταπολέμηση των διακρίσεων λόγω φύλου, φυλετικής ή εθνικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού⁹⁸.

96. Τέθηκε σε ισχύ το 1999.

97. Βλ. Χ. ΔΕΛΗΓΙΑΝΝΗ-ΔΗΜΗΤΡΑΚΟΥ, Θετικά μέτρα και αρχή της ισότητας από τη σκοπιά του συγκριτικού δικαίου, σε: Ν. Αλιπράντης ... [κ.ά.] (επιμ.), Το «νέο» Εργατικό Δίκαιο: Τιμητικός τόμος για τον Καθηγητή Ιωάννη Δ. Κουκιάδη, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, 2014, σσ. 45-90. Α.-Μ. ΚΩΝΣΤΑ, Οι θετικές δράσεις στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής και στην Ευρωπαϊκή Ένωση στο πλαίσιο του Συγκριτικού Δικαίου, ΔτΑ, 2011, σσ. 721-778.

98. Βλ. Η. ΜΕΕΝΑΝ (ed.), Equality Law in an Enlarged European Union: Understanding the Article 13 Directives, Cambridge University Press, 2007. D. SCHIEK / L. WADDINGTON / M. BELL, Cases, Materials and Text on National, Supranational and International Non-discrimination Law, ό.π. Μ. BELL, Anti-discrimination Law and the European Union, Oxford University Press, 2002. Μ. BELL, Racism and Equality in the European Union, Oxford University Press, 2008.

Την 1η Δεκεμβρίου 2009, τέθηκε σε ισχύ η Συνθήκη της Λισαβόνας⁹⁹ και ο ΧΘΔΕΕ κατέστη νομικά δεσμευτικός για τα κράτη μέλη¹⁰⁰, σύμφωνα με το άρθρο 6 ΣΕΕ, το οποίο αποδίδει στον ΧΘΔΕΕ το ίδιο νομικό κύρος με τις Συνθήκες. Το κεφάλαιο III του ΧΘΔΕΕ είναι αφιερωμένο στην ισότητα, η οποία πλέον ρητώς αναγνωρίζεται και από το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο ως θεμελιώδης δικαίωμα. Στον ΧΘΔΕΕ έχει θεσμοθετηθεί ειδική διάταξη για την ισότητα των δύο φύλων, το άρθρο 23, το οποίο εμπνέεται, μεταξύ άλλων, από το άρθρο 20 ΑΕΚΧ. Η παρ. 1 του άρθρου 23 απαιτεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών να διασφαλίζεται «σε όλους τους τομείς», και άρα τόσο στη δημόσια όσο και στην ιδιωτική σφαίρα. Από την άποψη αυτή, η εν λόγω διάταξη υπερβαίνει την υποχρέωση αποχής από κάθε πράξη ή συμπεριφορά που εισάγει διακρίσεις (άρθρο 21) καθώς και την υποχρέωση σεβασμού της πολυμορφίας (άρθρο 22). Από την άλλη πλευρά, η παρ. 2, που περιλαμβάνει διατύπωση ευρύτερη από εκείνη του άρθρου 157 παρ. 4 ΣΛΕΕ, το οποίο αναφέρεται στην αρχή της ίσης μεταχείρισης και όχι στην ισότητα, και το οποίο αφορά μόνον τις εργασιακές σχέσεις, προβλέπει τη λήψη θετικών μέτρων υπέρ αυτών που υφίστανται διακρίσεις για την πραγμάτωση της ουσιαστικής ισότητας μεταξύ των δύο φύλων¹⁰¹. Τόσο η πρώτη όσο και η δεύτερη παράγραφος του άρθρου 23 εφαρμόζονται «σε όλους τους τομείς», που σημαίνει ότι τα μέτρα θετικών δράσεων δεν αφορούν μόνο την εργασιακή ζωή των γυναικών αλλά μπορούν να αφορούν και τον δημόσιο βίο, ακόμη, δηλαδή, και την ισόρροπη εκπροσώπησή

Γ. ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ, Η ίση μεταχείριση στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η απαγόρευση των διακρίσεων, ό.π. Β. ΚΟΥΡΤΗΣ, Νομοθετικές εξελίξεις στο κοινοτικό δίκαιο κατά των αρνητικών διακρίσεων, σε: Π. Νάσκου-Περάκη (επιμ.), Η εξέλιξη του κοινοτικού δικαίου και της Ευρωπαϊκής Ένωσης μέσα στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 2005, σσ. 251-266. Σχετικά με την εφαρμογή των Οδηγιών αυτών στις ένομες τάξεις των κρατών μελών, βλ. Μ. BELL, The Implementation of European Anti-discrimination Directives: Converging Towards a Common Model?, Political Quarterly, 2008, σσ. 36-44. V. GUIRADON, Equality in the Making: Implementing European non-discrimination law, Citizenship Studies, 2009, σσ. 527-549.

99. Τα άρθρα 141 παρ. 4 ΣΕΚ και 13 ΣΕΚ δεν τροποποιήθηκαν με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, αλλά άλλαξε μόνον η αριθμότητά τους και σήμερα αποτελούν αντίστοιχα τα άρθρα 157 παρ. 4 και 19 ΣΛΕΕ. Γενικότερα για τον Χάρτη πριν την επικύρωση της Συνθήκης της Λισαβόνας, βλ. Λ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Ο Ευρωπαϊκός Χάρτης και η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην ενωσιακή έννομη τάξη, ΤοΣ, 2001, σσ. 1267-1326.

100. Με εξαίρεση το Ηνωμένο Βασίλειο και την Πολωνία, βάσει του Πρωτοκόλλου υπ' αριθ. 30, που προσαρτήθηκε στη Συνθήκη της Λισαβόνας.

101. Μ.-Ν. ΜΑΡΟΥΔΑ, Άρθρο 23, Ισότητα γυναικών και ανδρών, σε: Ε. Σαχπεκίδου / Χ. Ταγαράς (επιμ.), Κατ' άρθρο ερμηνεία του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2020, σ. 276.

τους στην πολιτική ζωή¹⁰². Επιπλέον, τα μέτρα θετικών δράσεων μπορούν να αφορούν και την ιδιωτική σφαίρα, δηλαδή την προσωπική, οικογενειακή και οικιακή ζωή. Στην περίπτωση αυτή, το υποεκπροσωπούμενο φύλο είναι οι άνδρες και είναι δυνατόν να ληφθούν θετικά μέτρα για την υποστήριξή τους. Το γεγονός ότι η ισότητα πρέπει να διασφαλιστεί «σε όλους τους τομείς» σημαίνει τόσο ότι οι άνδρες πρέπει να αφομοιώσουν τους κοινωνικούς ρόλους των γυναικών όσο και το αντίθετο. Βέβαια, θα πρέπει να ληφθεί υπόψη ότι οποιαδήποτε επέκταση του πεδίου εφαρμογής των θετικών δράσεων στο πλαίσιο του ενωσιακού δικαίου θα πρέπει να γίνει εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, όπως ορίζει και το άρθρο 6 παρ. 2 ΣΕΕ, όπως αυτό τροποποιήθηκε με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, καθώς και το άρθρο 51 ΧΘΔΕΕ.

2. Σχέση με άλλες διατάξεις του ΧΘΔΕΕ

2.1. Γενικά

Το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ συνδέεται στενά τόσο με το άρθρο 20 ΧΘΔΕΕ, που κατοχυρώνει τη γενική αρχή της ίσης μεταχείρισης απέναντι στον νόμο, όσο και με το άρθρο 21 ΧΘΔΕΕ, που κωδικοποιεί την αρχή της μη διάκρισης. Η παρ. 1 του άρθρου 21 εισάγει μια επέκταση των κριτηρίων διάκρισης πέρα από αυτά που αναφέρονται στο άρθρο 19 ΣΛΕΕ και μια πιθανή αύξησή τους στο μέλλον, εφόσον ο κατάλογος των κριτηρίων διάκρισης του άρθρου 21 ΧΘΔΕΕ είναι ενδεικτικός. Μεταξύ των ενδεικτικά απαριθμούμενων λόγων διάκρισης περιλαμβάνεται και το φύλο. Σε ό,τι αφορά ειδικά τις διακρίσεις λόγω φύλου, η παρ. 1 του άρθρου 21 ΧΘΔΕΕ θα πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως της παρ. 2 του άρθρου 23 ΧΘΔΕΕ ούτως ώστε η υιοθέτηση θετικών μέτρων υπέρ του λιγότερο εκπροσωπούμενου φύλου να μην θεωρείται απαγορευμένη διάκριση λόγω φύλου.

Παράλληλα, δεδομένου ότι το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ απαιτεί η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών να διασφαλίζεται «σε όλους τους τομείς», το εν λόγω δικαίωμα μπορεί να συνδυαστεί κυριολεκτικά με το σύνολο των άρθρων του ΧΘΔΕΕ, τόσο με δικαιώματα που αφορούν την εργασία (για παράδειγμα, άρθρα 12 και 15) όσο και με δικαιώματα που αφορούν εν γένει την αξιοπρέπεια και την ελευθερία του ατόμου (για παράδειγμα, άρθρα 9 και 14).

Στη νομολογία του Δικαστηρίου και στις Προτάσεις των Γεν. Εισαγγελέων, το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ αναφέρεται συνήθως μαζί με το άρθρο 21 ΧΘΔΕΕ σε υποθέσεις που θέτουν ζητήματα διακρίσεων λόγω φύλου, χωρίς ωστόσο να γίνεται πάντοτε σαφής διάκριση μεταξύ της αρνητικής υποχρέωσης των κρατών μελών να μην επιτρέπουν τις διακρίσεις (άρθρο 21) και της θετικής τους υποχρέωσης

να διασφαλίζουν την ισότητα ανδρών και γυναικών (άρθρο 23) ή μεταξύ αυτών, από τη μια μεριά, και της γενικής αρχής της ίσης μεταχείρισης, από την άλλη¹⁰³. Στην υπόθεση *Test Achats*, για παράδειγμα, που αφορούσε τη συμβατότητα του άρθρου 5 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/113 για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες¹⁰⁴ – το οποίο επέτρεπε στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να διατηρούν, χωρίς χρονικό περιορισμό, παρέκκλιση από τον κανόνα περί καθορισμού ασφαλιστρών και παροχών ανεξαρτήτως φύλου – με την αρχή της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών και τα άρθρα 21 και 23 ΧΘΔΕΕ, η Γεν. Εισαγγελέας Kokott σημείωσε με τις Προτάσεις της ότι μεταξύ της γενικής αρχής της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων, που τυποποιείται στο άρθρο 20, και της αρχής της ίσης μεταχείρισης και της απαγόρευσης των διακρίσεων μεταξύ ανδρών και γυναικών, που κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 παρ. 1 και στο άρθρο 23 παρ. 1, «δεν υφίσταται ουσιώδης διαφορά»¹⁰⁵. Στην ίδια υπόθεση, το Δικαστήριο, αφού διαπίστωσε ότι το κύρος του άρθρου 5 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/113 πρέπει να εξεταστεί υπό το πρίσμα των άρθρων 21 και 23 ΧΘΔΕΕ, και αφού αναφέρθηκε περαιτέρω στις αμφιβολίες που εκφράζει το Συμβούλιο ως προς το εάν οι περιπτώσεις ανδρών και γυναικών ασφαλιζόμενων μπορούν να λογιστούν ως όμοιες σε ορισμένους κλάδους της ιδιωτικής ασφάλισης, επικαλέστηκε την αρχή της ίσης μεταχείρισης, εξισώνοντας, όπως φαίνεται, με αυτή τις αρχές που κατοχυρώνουν τα άρθρα 21 και 23 ΧΘΔΕΕ¹⁰⁶.

2.2. Το άρθρο 33 ΧΘΔΕΕ ειδικότερα

Το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ βρίσκεται σε άμεση σχέση και με το άρθρο 33 ΧΘΔΕΕ για την προστασία της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής. Ιδίως το δικαίωμα προστασίας από την απόλυση για λόγους που συνδέονται με τη μητρότητα¹⁰⁷, που κατοχυρώνεται στην παρ. 2 του άρθρου 33, συμβάλλει στην εξάλειψη μιας ιδιαίτερης μορφής διάκρισης που υφίστανται οι γυναίκες. Μάλιστα, δεδομένων των κοινωνικών ρόλων που αποδίδονται στο

102. Βλ. Γ. ΚΡΑΒΑΡΙΤΟΥ, Άρθρο 23, Ισότητα ανδρών και γυναικών, σε: Β. Bercusson (ed.), *European labour law and the EU Charter of Fundamental Rights*, ETUI, Brussels, 2002, σ. 45.

103. D. SCHIEK, Article 23, σε: S. Peers ... [et al.] (eds), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, Hart Publishing, 2014, σ. 637. C. TOBLER, Comment on Case C-236/09, *Association belge des Consommateurs Test-Achats ASBL*, Yann van Vugt, Charles Basselier v. Conseil des ministres, Judgment of the Court of Justice (Grand Chamber) of 1 March 2011, CML Rev., 2011, σ. 2051.

104. Βλ. κατωτ.

105. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Kokott στην C-236/09, *Association Belge des Consommateurs Test-Achats κ.λπ.*, 30.09.2010, ECLI:EU:C:2010:564, σημ. 29.

106. ΔΕΕ C-236/09, *Association Belge des Consommateurs Test-Achats κ.λπ.*, 01.03.2011, ECLI:EU:C:2011:100, σκ. 17, 27 επ.

107. Σύμφωνα με τις Επεξηγήσεις του ΧΘΔΕΕ, ο όρος «μητρότητα» καλύπτει την περίοδο από τη σύλληψη έως τον θηλασμό.

γυναικείο φύλο και της δυσανάλογης επιβάρυνσης των γυναικών με οικογενειακές υποχρεώσεις σε σύγκριση με τους άνδρες, το άρθρο 33 μπορεί να ιδωθεί σε συνδυασμό με τα άρθρα 24 (δικαιώματα του παιδιού), 25 (δικαιώματα των ηλικιωμένων) και 26 (δικαιώματα των ατόμων με ειδικές ανάγκες) του ΧΘΔΕΕ. Πρόκειται για άρθρα που προστατεύουν το δικαίωμα ευάλωτων κατηγοριών προσώπων στην καλή και ανεξάρτητη διαβίωση, συμμετέχοντας ενεργά και με αξιοπρέπεια σε όλες τις εκφάνσεις της ζωής. Στο πλαίσιο αυτό, τυχόν αδυναμία του κράτους να αναπτύξει κατάλληλες πολιτικές για την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής των εργαζόμενων γονέων ή των εργαζομένων με ευθύνες παροχής φροντίδας σε εξαρτώμενο μέλος της οικογένειας θεωρείται ότι συντηρεί τα έμφυλα στερεότυπα και πλήττει τελικά την ισότιμη συμμετοχή των γυναικών – οι οποίες αφιερώνουν περισσότερο χρόνο σε μη αμειβόμενες ευθύνες φροντίδας μέσα στην οικογένεια – στην αγορά εργασίας¹⁰⁸.

Η επεξήγηση του άρθρου 33 του ΧΘΔΕΕ υποστηρίζει ότι η παρ. 2 εμπνέεται, μεταξύ άλλων, από το άρθρο 27 ΑΕΚΧ¹⁰⁹. Η εν λόγω διάταξη της πηγής της ΕΕ ορίζει ότι, προκειμένου να συμβιβαστεί η οικογενειακή και η επαγγελματική ζωή, ο καθένας έχει δικαίωμα γονικής άδειας μετά τη γέννηση ή την υιοθεσία παιδιού, επιπλέον του δικαιώματος προστασίας από απόλυση για λόγο που συνδέεται με τη μητρότητα και του δικαιώματος άδειας μητρότητας μετ' αποδοχών¹¹⁰. Πρόκειται για δικαιώματα που υπάρχουν ήδη στις νομοθετικές πηγές της ΕΕ, τα οποία, με τον τρόπο αυτό, συνταγματικοποιούνται. Σύμφωνα με την ΕΕΚΔ, μάλιστα, «στόχος του άρθρου 27 παρ. 1 στοιχείο β' είναι να ληφθούν υπόψη οι ανάγκες των εργαζομένων με οικογενειακές υποχρεώσεις όσον αφορά τους όρους απασχόλησης και την κοινωνική ασφάλιση. Πρέπει να ληφθούν μέτρα για την εφαρμογή της διάταξης αυτής, ιδίως όσον αφορά τη διάρκεια και την οργάνωση του χρόνου εργασίας. Επιπλέον, οι εργαζόμενοι με οικογενειακές υποχρεώσεις θα πρέπει να μπορούν να εργάζονται με κα-

θεστώσ μερικής απασχόλησης»¹¹¹. Ωστόσο, είναι σαφές ότι το άρθρο 33 του ΧΘΔΕΕ αντιμετωπίζει το θέμα της συμφιλίωσης μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής με πολύ οριοθετημένο τρόπο, αποφεύγοντας να αγγίξει φλέγοντα ζητήματα για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική, όπως, για παράδειγμα, αυτό της φιλοεργασιακής ευελιξίας των συνθηκών εργασίας. Για τον λόγο αυτό, ακόμη και αν θα ήταν άδικο να μιλήσουμε για «ένα απορριπτικό σύνολο δικαιωμάτων»¹¹², πρέπει τουλάχιστον να παραδεχτούμε ότι η διατύπωση του άρθρου 33 παρ. 2 είναι πολύ απογοητευτική.

Από την άποψη του στόχου της διευκόλυνσης της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής, οι κύριες ελλείψεις είναι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς στο ζήτημα των εργαζομένων ως φροντιστών ηλικιωμένων ή ανάπηρων μελών της οικογένειας και – όπως αναμενόταν – η μη αναγνώριση του δικαιώματος ευέλικτων ρυθμίσεων εργασίας για τους εργαζόμενους με οικογενειακές υποχρεώσεις, καθώς και το γεγονός ότι «η ανάγκη ανακατανομής των καθηκόντων φροντίδας είναι αρκετά ασαφής»¹¹³. Ως επιβεβαίωση του τελευταίου αυτού ισχυρισμού, μπορεί να αναφερθεί η μη αναφορά ενός δικαιώματος σε άδεια πατρότητας και η απουσία ενδείξεων σχετικά με τη μη μεταβίβαση της γονικής άδειας και σχετικά με την επάρκεια του συστήματος αποζημίωσης για αυτό το διάστημα απουσίας από την εργασία.

Και πάλι, δεν υπάρχει καμία προστασία από την απόλυση με κίνητρο τις οικογενειακές υποχρεώσεις και καμία δέσμευση για την προώθηση οικονομικά προσιτών υπηρεσιών οικογενειακής φροντίδας. Είναι αλήθεια ότι τα μέτρα αυτά μπορούν να προκύψουν από άλλες διατάξεις του ΧΘΔΕΕ (άρθρο 30 και άρθρο 34 παρ. 1, αντίστοιχα), αλλά θα ήταν χρήσιμη μια ρητή αναφορά σε αυτά στο άρθρο 33.

Παρ' όλα αυτά, πρέπει σε κάθε περίπτωση να εκτιμηθεί ότι η εν λόγω διάταξη παρέχει δικαιώματα τα οποία οι ιδιώτες μπορούν να επικαλεστούν ακόμη και σε διαφορές κατά ιδιωτών και τα οποία επιβάλλουν στα εθνικά δικα-

108. C. KOLLONAY-LEHOCZKY, Article 23, σε: F. Dorssemont ... [et al.] (eds), *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, Hart Publishing, 2019, σ. 405.

109. Επεξηγήσεις σχετικά με τον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ΕΕ C 303 της 14ης Δεκεμβρίου 2007, σσ. 17-35.

110. Για μια πλήρη επισκόπηση του άρθρου 33, βλ. C. COSTELLO, Article 33, σε: S. Peers ... [et al.] (eds), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, ό.π., 2014, σσ. 891-926. S. BORELLI, Article 33 CFREU, σε: E. Ales / M. Bell / O. Deinert / S. Robin-Olivier (eds), *International and European labour law: article-by-article commentary*, ό.π., σ. 225 επ. C. KOLLONAY-LEHOCZKY / B. KRESAL, Article 33, σε: F. Dorssemont ... [et al.] (eds), *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, ό.π., σ. 583 επ. J. KENNER / K. PEAKE, Article 33, ό.π., σ. 943 επ.

111. ECSR, Conclusions (2005), Lithuania – Article 7-1.

112. C. COSTELLO, Article 33, ό.π., σ. 917. Παρομοίως, οι C. KOLLONAY LEHOCZKY / B. KRESAL, Article 33, ό.π., σ. 586, επιβεβαιώνουν ότι «το άρθρο 33 είναι μάλλον αδύναμο και μετριопαθές όσον αφορά τον καθορισμό του περιεχομένου και των συγκεκριμένων δικαιωμάτων στον τομέα της συμφιλίωσης της οικογενειακής και επαγγελματικής ζωής».

113. S. BORELLI, Article 33 CFREU, ό.π., σ. 226. Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι στην ΔΕΕ C-222/14, *Maistrellis*, 16.07.2015, ECLI: EU:C:2015:473, σκ. 39-40, υπενθυμίζεται το άρθρο 33 παρ. 2 ΧΘΔΕΕ ως στοιχείο του πλαισίου που υποστηρίζει την ερμηνεία της Οδηγίας 96/34/ΕΚ σχετικά με τη συμφωνία-πλαίσιο για τη γονική άδεια ως αποσκοπούσας στην ισότιμη κατανομή των οικογενειακών ευθυνών.

στήρια να μην εφαρμόζουν κάθε αντίθετη εσωτερική διατάξη¹¹⁴. Επιπλέον, πρέπει να αναγνωριστεί ότι το άρθρο 33 παρ. 2 «λειτούργησε ως καταλύτης για την ανάπτυξη πολιτικών και δικαίου σε εθνικό και ενωσιακό επίπεδο»¹¹⁵, αφού είναι σαφές πώς έπαιξε σημαντικό ρόλο στη διατύπωση της αρχής⁹¹¹⁶ του μη δεσμευτικού Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων, η οποία με τη σειρά της άνοιξε τον δρόμο για την έκδοση της Οδηγίας 2019/1158 για την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής των γονέων και των φροντιστών.

Για πρώτη φορά, σε επίπεδο δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου, η Οδηγία 2019/1158 χρησιμοποιεί τον όρο «φροντιστής» (carer) και δίνει τον ορισμό της έννοιας στο άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο δ', σύμφωνα με το οποίο ως «φροντιστής» ορίζεται ο εργαζόμενος που παρέχει προσωπική φροντίδα ή υποστήριξη σε συγγενή ή πρόσωπο που κατοικεί στο ίδιο νοικοκυριό με τον ίδιο και που έχει ανάγκη σημαντικής φροντίδας ή υποστήριξης για σοβαρό ιατρικό λόγο, όπως ορίζεται σε κάθε κράτος μέλος. Με την Οδηγία θεσμοθετείται ειδική άδεια για τους εργαζόμενους που φροντίζουν συγγενείς τους, οι οποίοι χρειάζονται φροντίδα ή υποστήριξη λόγω σοβαρών ιατρικών λόγων (άρθρο 6). Η άδεια των φροντιστών μπορεί να διαρκέσει πέντε εργάσιμες ημέρες τον χρόνο, ενώ τα κράτη μέλη μπορούν να χρησιμοποιήσουν διαφορετική περίοδο αναφοράς, να καταθέτουν την άδεια ανά περίπτωση και να εισάγουν πρόσθετους όρους για την άσκηση αυτού του δικαιώματος. Στην Οδηγία, επίσης, αναφέρεται ότι προβλέπεται συνεχής αύξηση των αναγκών φροντίδας, λόγω της γήρανσης του πληθυσμού και επομένως συνακόλουθης αύξησης των ατόμων με αναπηρίες, που συνδέονται με την ηλικία. Η εν λόγω αύξηση των αναγκών φροντίδας θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη από τα κράτη μέλη όταν αναπτύσσουν τις πολιτικές τους για την παροχή φροντίδας, μεταξύ άλλων και σε ό,τι αφορά την άδεια φροντίδας, ενώ ενθαρρύνεται η αναγνώριση του δικαιώματος άδειας φροντίδας όσον αφορά και άλλους συγγενείς, π.χ. παππούδες και αδέρφια. Παράλληλα, η καινοτομία της Οδηγίας έγκειται στην αναγνώριση του δικαιώματος των φροντιστών (και όχι μόνο των γονέων) να ζητούν ευέλικτες ρυθμίσεις εργασίας για λόγους φρο-

ντίδας (άρθρο 9)¹¹⁷.

Είναι προφανές ότι το περιεχόμενο της Οδηγίας αυτής είναι το πλέον προηγμένο στο πλαίσιο των ευρωπαϊκών και διεθνών μέσων που αποσκοπούν στην προώθηση της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και οικογενειακής ζωής – όπως επίσης είναι αδιαμφισβήτητο ότι γίνεται ένα ακόμη βήμα προς τα εμπρός στη διαδικασία επιβεβαίωσης του μοντέλου των σχέσεων εργασίας-οικογένειας με δύο εργαζόμενους/δύο φροντιστές. Ωστόσο, δεν πρέπει να αγνοηθεί το γεγονός ότι τα μέτρα που έχουν πράγματι τεθεί σε εφαρμογή από τον νομοθέτη της ΕΕ δεν είναι ακόμη αρκετά. Υπάρχει ένα σημαντικό κενό μεταξύ των στόχων που είχαν αρχικά επιδιωχθεί (οι οποίοι εν μέρει αντικατοπτρίζονται σε μια φιλόδοξη αρχική πρόταση της Επιτροπής)¹¹⁸ και του υποχρεωτικού περιεχομένου του εγκεκριμένου εγγράφου. Μη υποχρεωτική γονική άδεια, περιορισμένη διάρκεια της τελευταίας και της άδειας φροντίδας, καμία αναφορά σε ένα ελάχιστο επίπεδο αμοιβής/επιδόματος που οφείλεται για την άσκηση του δικαιώματος γονικής άδειας, καμία πληρωμή/επίδομα που απαιτείται για την άδεια φροντίδας και η παροχή ενός απλού δικαιώματος υποβολής αιτήματος για ευέλικτες ρυθμίσεις εργασίας (και της υποχρέωσης του εργοδότη να απαντήσει και να αιτιολογήσει την άρνησή του) είναι μερικές μόνο από τις αδυναμίες της Οδηγίας που αναδεικνύουν τη δυσκολία των θεσμικών οργάνων της ΕΕ να υλοποιήσουν νομοθετικές πρωτοβουλίες που προωθούν μια σημαντική κοινωνική πρόοδο.

3. Σχέση με το λοιπό πρωτογενές και το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο

Σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, υπάρχει μια μακρά ιστορία νομοθετικών πρωτοβουλιών, δικαστικών αποφάσεων, πολιτικών δράσεων και στρατηγικών για την προώθηση της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών σε όλους τους τομείς της δημόσιας και της ιδιωτικής ζωής¹¹⁹. Οι ιδρυτικές Συνθήκες από κοινού με τον ΧΘΔΕΕ

114. Βλ. S. BORELLI, Article 33 CFREU, ό.π., σ. 229· J. KENNER / K. PEAKE, Article 33, ό.π., σσ. 981-982.

115. J. KENNER / K. PEAKE, Article 33, ό.π., σ. 983.

116. Κάτω από τον τίτλο «Ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και προσωπικής ζωής» αναφέρεται ότι: «Οι γονείς και τα άτομα με ευθύνες φροντίδας έχουν δικαίωμα σε κατάλληλη άδεια, ευέλικτες ρυθμίσεις εργασίας και πρόσβαση σε υπηρεσίες φροντίδας. Οι γυναίκες και οι άνδρες έχουν ίση πρόσβαση σε ειδικές άδειες απουσίας προκειμένου να εκπληρώσουν τις ευθύνες φροντίδας τους και ενθαρρύνονται να τις χρησιμοποιούν με ισορροπημένο τρόπο».

117. Για μια συνολική παρουσίαση της Οδηγίας βλ. E. CARACCILO DI TORELLA, One more step along the way: the 2019 Work Life Balance Directive, *Revue de droit comparé du travail et de la sécurité sociale* [Online], 2020, σσ. 70-81· L. WADDINGTON / M. BELL, The right to request flexible working arrangements under the Work-life Balance Directive – A comparative perspective, *ELLJ*, 2021, σσ. 508-528· Á. OLIVEIRA / M. DE LA CORTERODRÍGUEZ / F. LÜTZ, The New Directive on Work-Life Balance: Towards a New Paradigm of Family Care and Equality?, *E.L. Rev.*, 2020, σσ. 295-323.

118. Βλ. E. CARACCILO DI TORELLA, An emerging right to care in the EU: a 'New Start to Support Work-Life Balance for Parents and Carers', *ERA Forum*, 2017, σ. 187 επ.

119. Αναλυτικά J. MULDER, General principle of equality between men and women, σε: K.S. Ziegler / P.J. Neuvonen / V. Moreno-Lax (eds), *Research Handbook on General Principles in EU Law - Constructing Legal Orders in Europe*, Elgar Publishing, 2022,

έχουν αναγνωρίσει την ισότητα των φύλων ως μία από τις θεμελιώδεις αξίες πάνω στις οποίες βασίζεται η Ένωση, η οποία έχει δεσμευθεί να άρει της ανισότητες και να προαγάγει την ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών σε όλες τις δράσεις της. Η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών, ως θεμελιώδης αρχή και ανθρωπινό δικαίωμα, κατοχυρώνεται σήμερα στα άρθρα 2 και 3 παρ. 3 ΣΕΕ, τα οποία, μαζί με το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ, την καθιστούν βασική αξία και στόχο της Ένωσης και των κρατών μελών της. Επιπλέον, το άρθρο 8 ΣΛΕΕ προβλέπει την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις ενωσιακές δράσεις και πολιτικές (gender mainstreaming), ενώ το άρθρο 19 ΣΛΕΕ απονέμει στην Ένωση την αρμοδιότητα να νομοθετεί για την καταπολέμηση των διακρίσεων, μεταξύ άλλων, λόγω φύλου. Επιπλέον, το άρθρο 157 ΣΛΕΕ κατοχυρώνει την αρχή της ισότητας της αμοιβής μεταξύ ανδρών και γυναικών για όμοια εργασία ή για εργασία της αυτής αξίας και αποτελεί τη νομική βάση για τη θέσπιση μέτρων για την εξασφάλιση της εφαρμογής της αρχής των ίσων ευκαιριών και ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης. Η παρ. 4 του άρθρου 157 ΣΛΕΕ, όπως και η παρ. 2 του άρθρου 23 ΧΘΔΕΕ, αναγνωρίζουν τη διατήρηση ή την υιοθέτηση μέτρων θετικής δράσης ως μέσο για την επίτευξη της πλήρους ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών στην εργασία. Ως τέτοια νοούνται και τα μέτρα εκείνα που υλοποιούν την αρχή της απαγόρευσης των διακρίσεων στον χώρο εργασίας λόγω εγκυμοσύνης ή μητρότητας, συμβάλλοντας στην προστασία της ασφάλειας και της υγείας των εργαζόμενων γυναικών που κυοφορούν ή διανύουν το στάδιο της λοχείας ή της γαλουχίας¹²⁰.

Παράλληλα, ο Κοινοτικός Χάρτης των Θεμελιωδών Κοινωνικών Δικαιωμάτων των Εργαζομένων του 1989 αναγνωρίζει στο άρθρο 16 την ανάγκη να ενταθούν οι ενέργειες που εξασφαλίζουν την ίση μεταχείριση ανδρών και γυναικών και την ισότητα ευκαιριών, μεταξύ άλλων, στην εργασία, ενώ προβλέπει και τη θέσπιση μέτρων για τη συμφιλίωση των επαγγελματικών και των οικογενειακών υποχρεώσεων των εργαζομένων, ανδρών και γυναικών. Οι αρχές της ισότητας των φύλων και της ισορροπίας μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής αναγνωρίστηκαν ως αρχές υπ' αριθμ. 2 και 9, αντίστοιχα, και του Ευρωπαϊκού Πυλώνα Κοινωνικών Δικαιωμάτων που διακηρύχθηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και

την Επιτροπή στις 17 Νοεμβρίου 2017.

Από την άλλη πλευρά, οι πράξεις του παραγώγου ενωσιακού δικαίου που συνδέονται στενά με το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ είναι, μεταξύ άλλων, η Οδηγία 2000/43¹²¹ και η Οδηγία 2000/78¹²², που υιοθετήθηκαν έχοντας ως νομική τους βάση το άρθρο 13 ΣΕΚ¹²³, και οι οποίες, στα άρθρα 2 παρ. 2, αντίστοιχα, όρισαν σαφώς τις έννοιες της άμεσης και της έμμεσης διάκρισης¹²⁴, ενώ ενέταξαν την παρενόχληση και τη σεξουαλική παρενόχληση στην έννοια της διάκρισης. Οι εν λόγω Οδηγίες, καθώς και η Οδηγία 2004/113¹²⁵, που επίσης υιοθετήθηκε βάσει του άρθρου 13 ΣΕΚ, περιλαμβάνουν αντίστοιχα διατάξεις που αφορούν τη δυνατότητα των κρατών μελών να υιοθετήσουν μέτρα θετικών δράσεων υπέρ των ομάδων που αυτές προβλέπουν. Εναπόκειται στη διακριτική ευχέρεια των κρατών μελών να ασκήσουν πολιτικές θετικών δράσεων και τα σχετικά άρθρα δεν επιβάλλουν αντίστοιχη υποχρέωση¹²⁶. Το άρθρο 5 της Οδηγίας 2000/43 και το άρθρο 7 της Οδηγίας 2000/78 δεν περιλαμβάνουν, επίσης, στη διατύπωσή τους το πρόσθετο θετικό στοιχείο του άρθρου 141 παρ. 4 ΣΕΚ, που αναφέρεται στα «ειδικά πλεονεκτήματα, τα οποία διευκολύνουν το λιγότερο εκπροσωπούμενο φύλο». Παρόλα αυτά, ο όρος «ίσες ευκαιρίες» του παλαιού άρθρου 2 παρ. 4 της Οδηγίας 76/207 έχει πλέον

121. Βλ. Οδηγία 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, ΕΕ 2000 L 180/22.

122. Βλ. Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ΕΕ 2000 L 303/16.

123. Για το οριζόντιο ή κάθετο άμεσο αποτέλεσμα των Οδηγιών αυτών, βλ. B. DE WITTE, *The Crumbling Public/Private Divide: Horizontality in European Anti-discrimination Law*, *Citizenship Studies*, 2009, σσ. 515-525.

124. Άμεση διάκριση συντρέχει όταν, για τους λόγους διάκρισης που προβλέπονται στην καθεμία Οδηγία, σε ένα πρόσωπο επιφυλάσσεται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν της οποίας τυγχάνει, έτυχε ή θα τύχαινε ένα άλλο πρόσωπο σε ανάλογη κατάσταση. Από την άλλη, έμμεση διάκριση συντρέχει όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική μπορεί να θέσει πρόσωπα σε μειονεκτική θέση συγκριτικά με άλλα πρόσωπα, εκτός εάν η διάταξη, το κριτήριο ή η πρακτική αυτή δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό σκοπό και τα μέσα επίτευξης αυτού του σκοπού είναι πρόσφορα και αναγκαία.

125. Βλ. Οδηγία 2004/113/ΕΚ του Συμβουλίου, της 13ης Δεκεμβρίου 2004, για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών, ΕΕ 2004 L 373/37.

126. Βλ. M. DE VOS, *Beyond formal equality: positive action under Directives 2000/43/EC and 2000/78/EC*, Directorate-General for Employment, Social Affairs, and Equal Opportunities, Brussels, 2007, σ. 38.

σ. 367 επ., και P. LAPPALAINEN, *The Transformation of EU Equality Law: From a Common Market Issue to a Fundamental Right*, ERT, 2021, σσ. 89-112.

120. Βλ. την Οδηγία 92/85/ΕΟΚ του Συμβουλίου της 19ης Οκτωβρίου 1992 σχετικά με την εφαρμογή μέτρων που αποβλέπουν στη βελτίωση της υγείας και της ασφάλειας κατά την εργασία των εγκύων, λεχώνων και γαλουχουσών εργαζομένων, ΕΕ 1992 L 348/1. Βλ. συναφώς ΔΕΕ C-232/09, *Danosa*, 11.11.2010, ECLI:EU:C:2010:674.

αντικατασταθεί από την έννοια της «πλήρους ισότητας στην πράξη», γεγονός που ενισχύει την άποψη ότι τόσο το πρωτογενές όσο και το παράγωγο ενωσιακό δίκαιο προβλέπουν πλέον ρητά τη δυνατότητα λήψης μέτρων θετικών δράσεων που θα στοχεύουν στη θεραπεία των αποτελεσμάτων που προκαλούν οι ανισότητες. Είναι πολύ πιθανόν οι δύο Οδηγίες του 2000, που επεκτείνουν το πεδίο εφαρμογής του θεσμού των θετικών δράσεων, προσθέτοντας και άλλους λόγους διάκρισης πλην του φύλου, να ερμηνευθούν στο μέλλον από το ΔΕΕ σύμφωνα με την υπάρχουσα ενωσιακή νομοθεσία περί ισότητας των φύλων¹²⁷.

Επί του παρόντος, ωστόσο, το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78 περιορίζεται μόνο στην απασχόληση και δεν προστατεύει τις γυναίκες κατά της πολλαπλής διάκρισης¹²⁸ που μπορεί να υφίστανται εκτός της απασχόλησης και που δεν εκδηλώνεται μόνο βάσει του φύλου, αλλά και βάσει της θρησκείας, των πεποιθήσεων, της ηλικίας κ.ο.κ. Στις 2 Ιουλίου 2008, κατατέθηκε πρόταση Οδηγίας από την Επιτροπή, η οποία ουσιαστικά επεκτείνει το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2000/78 σε τομείς άλλους από την απασχόληση, όπως στην παροχή υπηρεσιών, στην εκπαίδευση, στην κοινωνική ασφάλιση και στην υγειονομική περίθαλψη, σε περίπτωση διακρίσεων λόγω θρησκείας, πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας και γενετήσιου προσανατολισμού¹²⁹. Το μέλλον της πρότασης αυτής είναι αβέβαιο.

Επίσης, το ουσιαστικό πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2004/113 είναι πολύ περιορισμένο και αποκλείει τομείς όπως η εκπαίδευση, η ενδοοικογενειακή βία, η φορολογία και τα μέσα ενημέρωσης, τομείς που, αρχικά, είχαν εισαχθεί από την Επιτροπή στο προσχέδιο της Οδηγίας, αλλά που εξαλείφθηκαν όταν έγινε ξεκάθαρο ότι καμία συναίνεση δεν θα επιτυγχανόταν εντός του Συμβουλίου

πάνω σε αυτά τα θέματα¹³⁰. Ο περιορισμός του πεδίου εφαρμογής της νομοθεσίας περί μη διάκρισης βάσει του φύλου στέλνει, συνεπώς, το μήνυμα ότι ορισμένες μορφές ανισότητας και διάκρισης βάσει του φύλου είναι αποδεκτές, ενώ μορφές διάκρισης που βασίζονται σε άλλα κριτήρια, όπως λ.χ. η εθνοτική και φυλετική καταγωγή, απαγορεύονται¹³¹. Στο σημείο αυτό, αξίζει να υπογραμμιστεί ότι η πρώτη προδικαστική απόφαση του Δικαστηρίου με την οποία ερμηνεύθηκε η Οδηγία 2004/113, και μάλιστα η πρώτη απόφαση με την οποία ελέγχθηκε το κύρος διάταξης του δευτερογενούς ενωσιακού δικαίου στο πλαίσιο της ισότητας και της απαγόρευσης των διακρίσεων βάσει του ΧΘΔΕΕ, είναι εκείνη που εκδόθηκε επί της υπόθεσης *Test Achats*¹³². Με την εν λόγω απόφαση, το άρθρο 5 παρ. 2 της Οδηγίας 2004/113 που παρείχε στα κράτη μέλη τη δυνατότητα να επιτρέπουν διαφορετική μεταχείριση με βάση το φύλο επί ασφαλιστικών και ασφαλιστικών παροχών, όταν το φύλο εμφανίζεται ως καθοριστικός παράγοντας επικινδυνότητας βάσει αξιόπιστων και ακριβών αναλογιστικών και στατιστικών στοιχείων, κρίθηκε μη συμβατό με τον επιδιωκόμενο με την Οδηγία 2004/113 σκοπό της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών και με τα άρθρα 21 και 23 ΧΘΔΕΕ και κατέστη, ως εκ τούτου, ανίσχυρο. Παρά τις έντονες επικρίσεις που δέχθηκε η απόφαση, κυρίως διότι θεωρήθηκε ότι εδράζεται στην αριστοτελική αντίληψη περί ισότητας της οποίας το περιεχόμενο δεν συμβαδίζει με το πνεύμα του άρθρου 23 ΧΘΔΕΕ¹³³, πρέπει να ομολογήσουμε ότι κατέληξε σε ένα θετικό για την ισότητα των φύλων αποτέλεσμα.

Το 2006, μια σειρά από προηγούμενες νομοθετικές πράξεις καταργήθηκαν και αντικαταστάθηκαν από ένα νέο νομοθετικό κείμενο, την Οδηγία 2006/54¹³⁴. Η Οδηγία αυτή περιέχει ορισμούς για την άμεση και έμμεση διάκριση, την παρενόχληση και τη σεξουαλική παρενόχληση. Επίσης, ενθαρρύνει τους εργοδότες να λαμβάνουν προληπτικά μέτρα για την καταπολέμηση της σεξουαλικής παρενόχλησης και προβλέπει την ίδρυση, στα κράτη μέλη, φορέων αρμόδιων για την προώθηση της ίσης μεταχείρισης μεταξύ ανδρών και γυναικών. Η ισότητα μετα-

127. Σχετικά με την επιρροή των Οδηγιών περί μη διάκρισης στον θεσμό των θετικών δράσεων στο μέλλον, βλ. D. CARUSO, *Limits of the Classic Method: Positive Action in the European Union After the New Equality Directives*, *Harvard International Law Journal*, 2003, σσ. 331-386.

128. Βλ. D. SCHIEK / V. CHEGE (eds), *European Union Non-Discrimination Law: Comparative Perspectives on Multidimensional Equality Law*, Routledge-Cavendish, 2008. S. BURRI / D. SCHIEK, *Multiple Discrimination in the EU law. Opportunities for Legal Responses to Intersectional Gender Discrimination*, European Network of Legal Experts, European Commission, July 2009, και E. LOMBARDO / M. VERLOO, *Institutionalizing Intersectionality in the European Union? Policy Developments and Contestations*, *International Feminist Politics*, 2009, σσ. 478-495.

129. Βλ. Πρόταση Οδηγίας του Συμβουλίου για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης των προσώπων ανεξαρτήτως θρησκείας ή πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή γενετήσιου προσανατολισμού, COM(2008) 426 της 2ας Ιουλίου 2008.

130. Βλ. A. MASSELOT, *The State of Gender Equality Law in the European Union*, *ELJ*, 2007, σ. 153.

131. Βλ. ό.π.

132. ΔΕΕ C-236/09, ό.π.

133. Μεταξύ άλλων, D. SCHIEK, *Article 23*, σε: S. Peers ... [et al.] (eds), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, ό.π., 2014, σ. 638.

134. Βλ. Οδηγία 2006/54/EK του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης (αναδιατύπωση), ΕΕ 2006 L 204/23.

ξύ ανδρών και γυναικών έχει πλέον οριζόντια επίδραση στην ανάπτυξη όλων των κοινοτικών πολιτικών (gender mainstreaming) και συνοδεύεται από τις διατάξεις περιθωτικών δράσεων με στόχο την υλοποίηση μιας ισότητας που δεν παραμένει ισότητα τυπική, αλλά ισότητα ουσιαστική μεταξύ ανδρών και γυναικών (βλ. άρθρα 8 και 10 ΣΛΕΕ)¹³⁵.

Πιο πρόσφατο νομοθετικό κείμενο της Ένωσης σχετικά με την ισότητα των φύλων είναι η Οδηγία 2010/41 για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών που ασκούν αυτοτελή επαγγελματική δραστηριότητα και η οποία έχει υιοθετηθεί με βάση το πρότυπο των Οδηγιών 2004/113 για την ισότητα ανδρών και γυναικών στις υπηρεσίες και 2006/54 για την ισότητα ανδρών και γυναικών στην εργασία. Πάντως, παρά τις εξελίξεις στον τομέα της ισότητας των φύλων από τη δεκαετία του 1970 έως και την πρώτη δεκαετία του 21ου αιώνα, η Ένωση έμεινε σχετικά νομοθετικά αδρανής κατά τη δεύτερη δεκαετία αυτού του αιώνα¹³⁶. Σημαντική εξαίρεση αποτελεί, βέβαια, η υιοθέτηση της Οδηγίας 2019/1158 για τις γονικές άδειες, σχετικά με την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές, που καταργεί την Οδηγία 2010/18 για τις γονικές άδειες και τις άδειες φροντιστών¹³⁷. Ένας λόγος για τη σχετική έλλειψη νομοθετικής πρωτοβουλίας μπορεί να είναι η ύπαρξη ενός ιδιαίτερα ανεπτυγμένου νομικού πλαισίου στον τομέα αυτό, που έχει ως στόχο την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας.

V. Συγκριτικές παρατηρήσεις και συμπεράσματα

Με βάση όσα προηγήθηκαν, προκύπτει ότι, μολονότι η παρ. 1 του άρθρου 23 ΧΘΔΕΕ εμπνέεται από το άρθρο 20

ΑΕΚΧ, οι δύο διατάξεις παρουσιάζουν ορισμένες διαφορές μεταξύ τους.

Ενώ το άρθρο 20 ΑΕΚΧ, όπως και το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ, στοχεύει στην άρση των διακρίσεων γενικώς, δηλαδή τόσο κατά των ανδρών όσο και κατά των γυναικών (δυσάδικο σύστημα προστασίας), έχει πιο περιορισμένο πεδίο εφαρμογής, αφού αφορά αποκλειστικά τις διακρίσεις με βάση το φύλο καθ' όλη τη διάρκεια του εργασιακού βίου, χωρίς όμως να καταλαμβάνει άλλους τομείς της δημόσιας ή της ιδιωτικής σφαίρας του ατόμου. Στο πλαίσιο αυτό, επιτάσσει την υιοθέτηση κατάλληλων μέτρων από τα κράτη μέλη για τη διασφάλιση ή προαγωγή του δικαιώματος σε ίσες ευκαιρίες και ίση μεταχείριση σε θέματα απασχόλησης και επαγγέλματος, χωρίς διάκριση λόγω φύλου, σε όλα τα στάδια της εργασιακής ζωής. Παρά την ουδέτερη διατύπωση, η αναφορά στην «ισότητα ευκαιριών» υπονοεί σαφώς την ύπαρξη *de facto* ανισοτήτων σε βάρος των γυναικών στον χώρο της εργασίας, τις οποίες επιχειρεί να άρει η υιοθέτηση θετικών μέτρων και στοχευμένων πολιτικών¹³⁸. Αντίθετα, το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ έχει μια πιο δυναμική διατύπωση. Αναφέρεται «σε όλους τους τομείς», συνεπώς όχι μόνο στον εργασιακό τομέα αλλά και σε κάθε άλλη πτυχή του δημόσιου ή ιδιωτικού βίου του ατόμου, και με την παρ. 1 προωθεί μια μετασχηματιστική προσέγγιση που απαιτεί την ενσωμάτωση της διάστασης του φύλου σε όλες τις δράσεις και πολιτικές. Η θετική υποχρέωση της διασφάλισης της ουσιαστικής ισότητας ανδρών και γυναικών αφορά «όλους τους τομείς», με την απασχόληση, την εργασία και τις αποδοχές να τονίζονται ρητά, κάτι το οποίο ενδεχομένως σχετίζεται με τους τομείς από τους οποίους προήλθαν οι πολιτικές της ΕΕ για την ισότητα των φύλων¹³⁹. Στο πλαίσιο αυτό, η «διασφάλιση» της ισότητας των φύλων αναφέρεται τόσο ως προς την ερμηνεία των λοιπών διατάξεων του ΧΘΔΕΕ όσο και ως προς την ερμηνεία του συνόλου της ενωσιακής νομοθεσίας, της οποίας η συμβατότητα με την αρχή της ισότητας των φύλων μπορεί να ελεγχθεί δικαστικά υπό το φως του άρθρου 23¹⁴⁰. Ταυτόχρονα, η παρ. 2 επιβάλλει τη λήψη ή τη διατήρηση σε ισχύ ειδικών μέτρων υπέρ του λιγότερο εκπροσωπούμενου φύλου για την επίτευξη της ουσιαστικής ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών. Λαμβανομένων υπόψη των κοινωνικών

135. Ανακύπτει το ερώτημα αν η πρακτική του ήπιου δικαίου (soft law), όπως το να λαμβάνονται συστηματικά υπόψη θέματα ισότητας ανδρών και γυναικών σε όλες τις πολιτικές (gender mainstreaming) στο ενωσιακό πλαίσιο, υπονομεύει τελικά την υιοθέτηση τυπικού παράγωγου δικαίου όσον αφορά το φύλο, καθώς και την υιοθέτηση θετικών δράσεων για λογαριασμό των γυναικών. Βλ. σχετικά Μ. STRATIGAKI, Gender Mainstreaming vs Positive Action: An Ongoing Conflict in EU Gender Equality Policy, *European Journal of Women Studies*, 2005, σσ. 165-186.

136. C. KOLLONAY-LEHOCZKY, Article 23, σε: F. Dorssemont ... [et al.] (eds), *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, ό.π., σ. 402.

137. Οδηγία 2019/1158/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 20ής Ιουνίου 2019, σχετικά με την ισορροπία μεταξύ επαγγελματικής και ιδιωτικής ζωής για τους γονείς και τους φροντιστές και την κατάργηση της Οδηγίας 2010/18/ΕΕ του Συμβουλίου, ΕΕ 2019 L 188. Η Οδηγία που καταργείται είναι η 2010/18/ΕΕ του Συμβουλίου, της 8ης Μαρτίου 2010, σχετικά με την εφαρμογή της αναθεωρημένης συμφωνίας-πλαισίου για τη γονική άδεια που συνήφθη από τις οργανώσεις BusinessEurope, UEAPME, CEEP και ETUC και με την κατάργηση της Οδηγίας 96/34/ΕΚ, ΕΕ 2010 L 068.

138. C. KOLLONAY-LEHOCZKY, Article 20, σε: N. Bruun ... [et al.] (eds), *The European Social Charter and the Employment Relation*, ό.π., σ. 363.

139. D. SCHIEK, Article 23, σε: S. Peers ... [et al.] (eds), *The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary*, ό.π., 2014, σ. 649.

140. Μ.-Ν. ΜΑΡΟΥΔΑ, Άρθρο 23, Ισότητα γυναικών και ανδρών, σε: Ε. Σαχπεκίδου / Χ. Ταγαράς (επιμ.), Κατ' άρθρο ερμηνεία του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ό.π., σ. 275. C. KOLLONAY-LEHOCZKY, Article 23, σε: F. Dorssemont ... [et al.] (eds), *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, ό.π., σ. 423.

στερεοτύπων για τα δύο φύλα και των ρόλων που αυτά τους αποδίδουν, μέτρα θετικών δράσεων λαμβάνονται συνήθως υπέρ των γυναικών για την εξασφάλιση της ισότιμης συμμετοχής τους στην αγορά εργασίας, ενώ τέτοια μέτρα λαμβάνονται ως επί το πλείστον υπέρ των ανδρών για την υποστήριξή τους στο πλαίσιο της οικογενειακής ζωής και την ισότιμη απόλαυση των γονικών τους δικαιωμάτων¹⁴¹. Για παράδειγμα, η διαφορετική μεταχείριση που συνδέεται με το δικαίωμα στη γονική άδεια αναπαράγει έμφυλα στερεότυπα και συντηρεί την άποψη ότι οι άνδρες παίζουν δευτερεύοντα ρόλο όσον αφορά την

εκπλήρωση των καθηκόντων τους ως γονέων¹⁴². Από την άποψη αυτή, το άρθρο 23 ΧΘΔΕΕ υπερβαίνει το ενωσιακό κεκτημένο (*acquis*) για την ισότητα των φύλων. Απαιτεί κάτι πολύ περισσότερο από την ίση μεταχείριση και την ισότητα ευκαιριών μεταξύ ανδρών και γυναικών. Επιτάσσει την επίτευξη πραγματικής ισότητας των φύλων σε όλους τους τομείς της ζωής και αντιλαμβάνεται τα μέτρα θετικών δράσεων όχι ως εξαίρεση από την αρχή της ισότητας, αλλά ως μέσο για την ουσιαστική πραγμάτωσή της¹⁴³.

141. C. KOLLONAY-LEHOCZKY, Article 23, σε: F. Dorssemont ... [et al.] (eds), *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, ό.π., σ. 421.

142. Προς την ίδια κατεύθυνση οι ΔΕΕ C-104/09, *Roca Álvarez*, 30.09.2010, ECLI:EU:C:2010:561, και ΔΕΕ C-222/14, *Maïstrellis*, 16.07.2015, ECLI:EU:C:2015:473.

143. C. KOLLONAY-LEHOCZKY, Article 23, σε: F. Dorssemont ... [et al.] (eds), *The Charter of Fundamental Rights of the European Union and the Employment Relation*, ό.π., σ. 409.

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

I. Επικαιρότητα ΕΕ

Επιμ.: Βασιλική Στάθη

I. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

► **Θέσπιση νέων κανόνων για τη διασφάλιση της αυστηρότερης επιβολής του ΓΚΠΔ στο πλαίσιο διασυνοριακών υποθέσεων (04.07.2023)**

■ *προσωπικά δεδομένα – ΓΚΠΔ – διασυνοριακές υποθέσεις*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προτείνει νέα πράξη για τον εξορθολογισμό της συνεργασίας μεταξύ των Αρχών Προστασίας Δεδομένων (ΑΠΔ) κατά την επιβολή του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ) σε διασυνοριακές υποθέσεις. Ο νέος Κανονισμός θα θεσπίσει συγκεκριμένους διαδικαστικούς κανόνες για τις ΑΠΔ όταν αυτές εφαρμόζουν τον ΓΚΠΔ σε υποθέσεις σχετικές με φυσικά πρόσωπα, τα οποία βρίσκονται σε περισσότερα του ενός κράτη μέλη. Για παράδειγμα, θα εισαγάγει την υποχρέωση της επικεφαλής ΑΠΔ να αποστέλλει «σύνοψη βασικών ζητημάτων» στις οικείες αντίστοιχες Αρχές, στην οποία θα προσδιορίζει τα ουσιώδη στοιχεία της έρευνας και τις απόψεις της σχετικά με την υπόθεση και, ως εκ τούτου, θα παρέχεται η δυνατότητα στις εν λόγω Αρχές να διατυπώνουν εγκαίρως τις απόψεις τους. Η πρόταση θα συμβάλει στη μείωση των διαφωνιών και θα διευκολύνει τη συναίνεση μεταξύ των Αρχών από τα πρώτα στάδια της διαδικασίας.

Οι νέοι κανόνες θα διευκρινίσουν τι θα πρέπει να περιλαμβάνεται σε καταγγελίες που υποβάλλονται από φυσικά πρόσωπα και θα διασφαλίζουν ότι τα εν λόγω πρόσωπα θα συμμετέχουν προσηκόντως στη διαδικασία. Επιπλέον, θα αποσαφηνίσουν τα δικαιώματα των επιχειρήσεων ως προς τη δέουσα διαδικασία όταν μια ΑΠΔ διερευνά πιθανή παραβίαση του ΓΚΠΔ. Ως εκ τούτου, οι κανόνες θα οδηγήσουν σε ταχύτερη διευθέτηση των υποθέσεων, γεγονός που σημαίνει ταχύτερη έννομη προστασία για τους ιδιώτες και μεγαλύτερη ασφάλεια δικαίου για τις επιχειρήσεις. Όσον αφορά τις ΑΠΔ, οι νέοι κανόνες θα εξομαλύνουν τη συνεργασία και θα ενισχύσουν την αποτελεσματικότητα της επιβολής του νόμου.

Ο νέος Κανονισμός προβλέπει κανόνες για τη στήριξη της ομαλής λειτουργίας του μηχανισμού συνεργασίας και συνεκτικότητας που θεσπίστηκε με τον ΓΚΠΔ, εναρμονίζοντας τους κανόνες στους παρακάτω τομείς:

- **Δικαιώματα των καταγγελλόντων:** Η πρόταση εναρμονίζει τις απαιτήσεις, προκειμένου να είναι παραδεκτή μια διασυνοριακή καταγγελία, αίροντας τα εμπόδια που υπάρχουν και που απορρέουν από το γεγονός ότι οι ΑΠΔ ακολουθούν διαφορετικούς κανόνες. Θεσπίζει κοινά δικαιώματα ακρόασης των καταγγελλόντων σε περιπτώσεις που οι καταγγελίες τους απορρίπτονται πλήρως ή εν

μέρει. Στις περιπτώσεις που διερευνάται μια καταγγελία, η πρόταση καθορίζει κανόνες για τη δέουσα συμμετοχή των καταγγελλόντων.

- **Δικαιώματα των υπό έρευνα μερών (υπεύθυνοι επεξεργασίας και εκτελούντες την επεξεργασία):** Η πρόταση παρέχει στα υπό έρευνα μέρη το δικαίωμα ακρόασης σε βασικά στάδια της διαδικασίας, μεταξύ των οποίων κατά την επίλυση διαφορών από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων (ΕΣΠΔ), και αποσαφηνίζει το περιεχόμενο του διοικητικού φακέλου και τα δικαιώματα πρόσβασης των μερών στον φάκελο αυτό.

- **Εξορθολογισμός της συνεργασίας και της επίλυσης διαφορών:** Σύμφωνα με την πρόταση, οι ΑΠΔ θα είναι σε θέση να παρέχουν τις απόψεις τους σε πρώιμο στάδιο των ερευνών και να χρησιμοποιούν όλα τα εργαλεία συνεργασίας που παρέχονται από τον ΓΚΠΔ, όπως οι κοινές έρευνες και η αμοιβαία συνδρομή. Οι εν λόγω διατάξεις θα ενισχύσουν την επιρροή των ΑΠΔ σε διασυνοριακές υποθέσεις, θα διευκολύνουν τη συναίνεση σε πρώιμο στάδιο της έρευνας και θα μειώσουν τις μεταγενέστερες διαφωνίες. Η πρόταση καθορίζει λεπτομερείς κανόνες για τη διευκόλυνση της ταχείας ολοκλήρωσης του μηχανισμού επίλυσης διαφορών του ΓΚΠΔ και προβλέπει κοινές προθεσμίες για τη διασυνοριακή συνεργασία και την επίλυση διαφορών.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_23_3609

► **Έκδοση νέας απόφασης επάρκειας για ασφαλείς και έμπιστες ροές δεδομένων ανάμεσα σε ΕΕ και ΗΠΑ (10.07.2023)**

■ *προσωπικά δεδομένα – Δικαστήριο Ελέγχου της Προστασίας Δεδομένων (DPRC)*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε απόφαση επάρκειας για το πλαίσιο προστασίας δεδομένων ΕΕ-ΗΠΑ. Η εν λόγω απόφαση καταλήγει στο συμπέρασμα ότι οι Ηνωμένες Πολιτείες εξασφαλίζουν επαρκές επίπεδο προστασίας – συγκρίσιμο με εκείνο της Ευρωπαϊκής Ένωσης – για τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που διαβιβάζονται από την ΕΕ σε εταιρείες των ΗΠΑ βάσει του νέου πλαισίου. Με βάση τη νέα απόφαση επάρκειας, τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα μπορούν να διοχετεύονται με ασφάλεια από την ΕΕ στις εταιρείες των ΗΠΑ που συμμετέχουν στο πλαίσιο, χωρίς να χρειάζεται να θεσπιστούν επιπλέον εγγυήσεις για την προστασία των δεδομένων.

Το πλαίσιο ΕΕ-ΗΠΑ για την προστασία των δεδομένων εισάγει νέες δεσμευτικές εγγυήσεις για την αντιμετώπιση

όλων των ανησυχιών που εξέφρασε το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, συμπεριλαμβανομένου του περιορισμού της πρόσβασης των υπηρεσιών πληροφοριών των ΗΠΑ σε δεδομένα της ΕΕ σε ό,τι είναι αναγκαίο και αναλογικό και της δημιουργίας ενός Δικαστηρίου Ελέγχου της Προστασίας Δεδομένων (DPRC), στο οποίο θα έχουν πρόσβαση άτομα από την ΕΕ. Το νέο πλαίσιο εισάγει ουσιώδεις βελτιώσεις σε σύγκριση με τον μηχανισμό που υπήρχε στο πλαίσιο της ασπίδας προστασίας της ιδιωτικής ζωής. Για παράδειγμα, εάν το DPRC διαπιστώσει ότι τα δεδομένα συλλέχθηκαν κατά παράβαση των νέων διασφαλίσεων, θα μπορεί να διατάξει τη διαγραφή των δεδομένων. Οι νέες διασφαλίσεις στον τομέα της πρόσβασης της κυβέρνησης σε δεδομένα θα συμπληρώσουν τις υποχρεώσεις που θα πρέπει να τηρούν οι αμερικανικές εταιρείες που εισάγουν δεδομένα από την ΕΕ.

Οι εταιρείες των ΗΠΑ θα μπορούν να προσχωρήσουν στο πλαίσιο ΕΕ-ΗΠΑ για την προστασία των δεδομένων, αναλαμβάνοντας τη δέσμευση να συμμορφώνονται με ένα σύνολο υποχρεώσεων για την προστασία της ιδιωτικής ζωής, για παράδειγμα με την απαίτηση διαγραφής δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα όταν δεν είναι πλέον αναγκαία για τον σκοπό για τον οποίο συλλέχθηκαν, καθώς και να διασφαλίσουν τη συνέχεια της προστασίας όταν τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα κοινοποιούνται σε τρίτους.

Οι πολίτες της ΕΕ θα επωφεληθούν από διάφορες δυνατότητες προσφυγής εάν τα δεδομένα τους αποτελέσουν αντικείμενο εσφαλμένης διαχείρισης από εταιρείες των ΗΠΑ. Αυτό περιλαμβάνει δωρεάν ανεξάρτητους μηχανισμούς επίλυσης διαφορών και ειδική ομάδα διαιτησίας.

Επιπλέον, το νομικό πλαίσιο των ΗΠΑ προβλέπει κάποιες εγγυήσεις όσον αφορά την πρόσβαση των δημόσιων αρχών των ΗΠΑ σε δεδομένα που διαβιβάζονται βάσει του πλαισίου, κυρίως για σκοπούς επιβολής του ποινικού δικαίου και εθνικής ασφάλειας. Η πρόσβαση στα δεδομένα περιορίζεται σε ό,τι είναι αναγκαίο και αναλογικό για την προστασία της εθνικής ασφάλειας.

Αναφορικά με τη συλλογή και τη χρήση των δεδομένων τους από τις υπηρεσίες πληροφοριών των ΗΠΑ, οι πολίτες της ΕΕ θα έχουν πρόσβαση σε ανεξάρτητο και αμερόληπτο μηχανισμό προσφυγής, ο οποίος περιλαμβάνει το νεοσυσταθέν Δικαστήριο Ελέγχου της Προστασίας Δεδομένων (DPRC). Το Δικαστήριο θα διερευνά και θα επιλύει ανεξάρτητα καταγγελίες, μεταξύ άλλων με τη λήψη δεσμευτικών διορθωτικών μέτρων.

Οι διασφαλίσεις που έχουν θεσπίσει οι ΗΠΑ θα διευκολύνουν, ακόμη, τις διατλαντικές ροές δεδομένων γενικότερα, δεδομένου ότι εφαρμόζονται, επίσης, όταν τα δεδομένα διαβιβάζονται με τη χρήση άλλων εργαλείων, όπως οι τυποποιημένες συμβατικές ρήτρες και οι δεσμευτικοί εταιρικοί κανόνες.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_23_3721

II. ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝ

► **Μέτρα για τη βιώσιμη χρήση των φυτών και του εδάφους ως βασικών φυσικών πόρων (05.07.2023)**

■ *φυσικοί πόροι – έδαφος – φυτά*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε μέτρα για τη βιώσιμη χρήση βασικών φυσικών πόρων, η οποία θα ενισχύσει την ανθεκτικότητα των συστημάτων τροφίμων και της γεωργίας της ΕΕ.

Μια πράξη για την παρακολούθηση του εδάφους θα δημιουργήσει τις προϋποθέσεις για υγιή εδάφη στην ΕΕ έως το 2050, συγκεντρώνοντας δεδομένα σχετικά με την υγεία των εδαφών και καθιστώντας τα διαθέσιμα στους γεωργούς και σε άλλους διαχειριστές του εδάφους. Η πράξη καθιστά, επίσης, τη βιώσιμη διαχείριση του εδάφους τον κανόνα και αντιμετωπίζει καταστάσεις απαράδεκτων κινδύνων για την υγεία και το περιβάλλον λόγω της μόλυνσης του εδάφους. Οι προτάσεις αυτές θα τονώσουν την καινοτομία και τη βιωσιμότητα, επιτρέποντας την ασφαλή χρήση της τεχνικής προόδου σε νέες γονιδιωματικές τεχνικές, προκειμένου να καταστούν δυνατές η ανάπτυξη ανθεκτικών στην κλιματική αλλαγή καλλιεργειών και η μείωση της χρήσης χημικών φυτοφαρμάκων, και διασφαλίζοντας πιο βιώσιμους, υψηλής ποιότητας και ποικίλους σπόρους και αναπαραγωγικό υλικό για τα φυτά και τα δάση. Τα νέα μέτρα προτείνουν τη μείωση των αποβλήτων τροφίμων και κλωστοϋφαντουργικών προϊόντων, η οποία θα συμβάλει στην αποδοτικότερη χρήση των φυσικών πόρων και στην περαιτέρω μείωση των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου από τους εν λόγω τομείς.

Τα εν λόγω μέτρα θα αποφέρουν μακροπρόθεσμα οικονομικά, κοινωνικά, υγειονομικά και περιβαλλοντικά οφέλη σε όλους. Με τη διασφάλιση ανθεκτικότερων φυσικών πόρων, οι νέοι κανόνες στηρίζουν κυρίως τους ανθρώπους που ζουν απευθείας από τη γη και τη φύση. Θα συμβάλουν στην ευημερία των αγροτικών περιοχών, στην επισιτιστική ασφάλεια, σε μια ανθεκτική και ακμάζουσα βιοοικονομία, θα θέσουν την ΕΕ στην πρώτη γραμμή της καινοτομίας και της ανάπτυξης και θα συμβάλουν στην αντιστροφή της απώλειας βιοποικιλότητας και στην προετοιμασία για τις συνέπειες της κλιματικής αλλαγής.

Η πρόταση για την πρώτη νομοθεσία της ΕΕ για τα εδάφη παρέχει εναρμονισμένο ορισμό της υγείας του εδάφους, θεσπίζει ένα ολοκληρωμένο και συνεκτικό πλαίσιο παρακολούθησης και προωθεί τη βιώσιμη διαχείριση του εδάφους και την αποκατάσταση των μολυσμένων περιοχών. Η πρόταση συνενώνει διάφορες πηγές δεδομένων για το έδαφος, συνδυάζοντας δεδομένα δειγματοληψίας

εδάφους από την έρευνα της ΕΕ για το πλαίσιο χρήσης και κάλυψης γης (LUCAS) με δορυφορικά δεδομένα από το Copernicus και εθνικά και ιδιωτικά δεδομένα. Απώτερος στόχος είναι η επίτευξη υγιών εδαφών στην ΕΕ έως το 2050, σύμφωνα με τη φιλοδοξία της ΕΕ για μηδενική ρύπανση.

Τα δεδομένα για το έδαφος θα στηρίξουν την καινοτομία, καθώς και τις τεχνολογικές και οργανωτικές λύσεις, κυρίως στις γεωργικές πρακτικές. Θα βοηθήσουν τους γεωργούς και άλλους ιδιοκτήτες γης να εφαρμόσουν τις καταλληλότερες μεθόδους επεξεργασίας και θα τους βοηθήσουν να αυξήσουν τη γονιμότητα και τις αποδόσεις του εδάφους, ελαχιστοποιώντας παράλληλα την κατανάλωση νερού και θρεπτικών ουσιών. Επιπλέον, τα δεδομένα αυτά θα βελτιώσουν την κατανόηση των τάσεων αναφορικά με την ξηρασία, τη συγκράτηση ύδατος και τη διάβρωση, ενισχύοντας την πρόληψη και τη διαχείριση καταστροφών. Τα υγιή εδάφη και τα βελτιωμένα δεδομένα παρέχουν πρόσθετες ευκαιρίες εισοδήματος για τους γεωργούς και τους διαχειριστές γης, οι οποίοι μπορούν να ανταμείβονται για την ανθρακοδεσμευτική γεωργία, να λαμβάνουν ενισχύσεις για οικοσυστημικές υπηρεσίες ή για την αύξηση της αξίας των υγιών εδαφών και των τροφίμων που παράγονται σε αυτά. Η πρόταση δεν επιβάλλει άμεσες υποχρεώσεις στους ιδιοκτήτες γης και στους διαχειριστές γης, συμπεριλαμβανομένων των γεωργών.

Τα κράτη μέλη θα ορίσουν θετικές και αρνητικές πρακτικές για τη διαχείριση του εδάφους. Θα καθορίσουν, επιπλέον, μέτρα αναγέννησης για την επαναφορά των υποβαθμισμένων εδαφών σε υγιή κατάσταση, με βάση τις εθνικές εκτιμήσεις για την υγεία του εδάφους. Οι αξιολογήσεις αυτές θα τροφοδοτήσουν άλλες πολιτικές της ΕΕ, όπως η χρήση της γης, αλλαγή στη χρήση της γης και δασοκομικές δραστηριότητες, η ΚΓΠ και η διαχείριση των υδάτων.

Η πρόταση καλεί τα κράτη μέλη να αντιμετωπίσουν τους απαράδεκτους κινδύνους για την ανθρώπινη υγεία και το περιβάλλον λόγω της μόλυνσης του εδάφους, με γνώμονα την αρχή «ο ρυπαίνων πληρώνει». Τα κράτη μέλη θα πρέπει να εντοπίσουν, να διερευνήσουν, να αξιολογήσουν και να καθαρίσουν τις μολυσμένες περιοχές.

Οι νέες τεχνολογίες μπορούν να συμβάλουν στην ενίσχυση της ανθεκτικότητας τόσο της γεωργίας όσο και των δασικών εκτάσεων και στην προστασία της συγκομιδής από τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, της απώλειας βιοποικιλότητας και της υποβάθμισης του περιβάλλοντος. Οι νέες γονιδιωματικές τεχνικές (ΝΓΤ) είναι καινοτόμα εργαλεία που συμβάλλουν στην αύξηση της βιωσιμότητας και της ανθεκτικότητας του συστήματος τροφίμων μας. Επιτρέπουν την ανάπτυξη βελτιωμένων φυτικών ποικιλιών ανθεκτικών στην κλιματική αλλαγή και στους επιβλαβείς οργανισμούς, που απαιτούν λιγότερα λιπά-

σματα και φυτοφάρμακα και μπορούν να εξασφαλίσουν υψηλότερες αποδόσεις, συμβάλλοντας στη μείωση της χρήσης και του κινδύνου των χημικών φυτοφαρμάκων κατά το ήμισυ και μειώνοντας την εξάρτηση της ΕΕ από τις γεωργικές εισαγωγές.

Η πρόταση:

- θα δημιουργήσει δύο κατηγορίες φυτών που παράγονται με ΝΓΤ: φυτά ΝΓΤ συγκρίσιμα με τα φυτά που αναπτύσσονται στη φύση ή τα συμβατικά φυτά και φυτά ΝΓΤ με πιο σύνθετες τροποποιήσεις·
- οι δύο κατηγορίες θα υπόκεινται σε διαφορετικές απαιτήσεις για την πρόσβαση στην αγορά, λαμβανομένων υπόψη των διαφορετικών χαρακτηριστικών και προφίλ κινδύνου τους. Τα φυτά της πρώτης κατηγορίας θα πρέπει να κοινοποιούνται. Τα φυτά της δεύτερης κατηγορίας θα υποβάλλονται στην εκτενέστερη διαδικασία της Οδηγίας για τους ΓΤΟ·
- θα δώσει κίνητρα για την καθοδήγηση της ανάπτυξης των φυτών προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης βιωσιμότητας·
- θα διασφαλίσει τη διαφάνεια σχετικά με όλα τα φυτά ΝΓΤ στην αγορά της ΕΕ (για παράδειγμα, μέσω της επισήμανσης των σπόρων)·
- θα προσφέρει άρτια παρακολούθηση των οικονομικών, περιβαλλοντικών και κοινωνικών επιπτώσεων των προϊόντων ΝΓΤ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_23_3565

III. ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ

► **Νέα στρατηγική σχετικά με το Web 4.0 και τους εικονικούς κόσμους με στόχο την καθοδήγηση της επόμενης τεχνολογικής μετάβασης (11.07.2023)**

■ *Εικονικοί κόσμοι – Web 4.0 – τεχνολογική μετάβαση*

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε μια νέα στρατηγική σχετικά με το Web 4.0 και τους εικονικούς κόσμους, η οποία έχει ως στόχο την καθοδήγηση της επόμενης τεχνολογικής μετάβασης και τη διασφάλιση ενός ανοικτού, ασφαλούς, αξιόπιστου, δίκαιου και συμπεριληπτικού ψηφιακού περιβάλλοντος για τους πολίτες, τις επιχειρήσεις και τις δημόσιες διοικήσεις της ΕΕ.

Το διαδίκτυο εξελίσσεται ταχύτατα. Πέρα από την τρίτη γενιά του διαδικτύου – το Web 3.0 – που βρίσκεται τώρα σε στάδιο ανάπτυξης και της οποίας τα κύρια στοιχεία είναι ο ανοικτός χαρακτήρας, η αποκέντρωση και η πλήρης ενδυνάμωση των χρηστών, η επόμενη γενιά – το Web 4.0 – θα επιτρέψει την ενοποίηση ψηφιακών και πραγματικών αντικειμένων και περιβαλλόντων, καθώς

και την ενίσχυση των αλληλεπιδράσεων μεταξύ ανθρώπων και μηχανών.

Οι εικονικοί κόσμοι θα επηρεάσουν τον τρόπο με τον οποίο ζουν μαζί οι άνθρωποι και θα δημιουργήσουν τόσο ευκαιρίες όσο και κινδύνους, οι οποίοι πρέπει να αντιμετωπιστούν. Η νέα στρατηγική στοχεύει σε ένα Web 4.0 και σε εικονικούς κόσμους που αντικατοπτρίζουν τις αξίες και τις αρχές της ΕΕ, όπου τα δικαιώματα των πολιτών εφαρμόζονται πλήρως και οι ευρωπαϊκές επιχειρήσεις μπορούν να ευδοκιμήσουν.

Η στρατηγική συνάδει με τους στόχους για το 2030 του προγράμματος πολιτικής για την ψηφιακή δεκαετία και με τρεις από τους βασικούς πυλώνες του για την ψηφιοποίηση: δεξιότητες, επιχειρήσεις και δημόσιες υπηρεσίες. Ο τέταρτος πυλώνας, οι υποδομές, καλύπτεται από σειρά μέτρων της Επιτροπής για τη συνδεσιμότητα και τις ευρύτερες προσπάθειές της σε σχέση με τις ικανότητες υπολογιστικής νέφους και παρυφών. Η στρατηγική εξετάζει, επίσης, τον ανοικτό χαρακτήρα και την παγκόσμια διακυβέρνηση των εικονικών κόσμων και του Web 4.0 ως ειδικά σκέλη δράσης.

Οι βασικοί πυλώνες της στρατηγικής:

1. Ενδυνάμωση των ατόμων και ενίσχυση των δεξιοτήτων για την προώθηση της ευαισθητοποίησης, της πρόσβασης σε αξιόπιστες πληροφορίες και της δημιουργίας δεξαμενής ταλέντων για άτομα που ειδικεύονται στους εικονικούς κόσμους. Μέχρι το τέλος του 2023, η Επιτροπή θα προωθήσει τις κατευθυντήριες αρχές για τους εικονικούς κόσμους, τις οποίες πρότεινε η ομάδα πολιτών, και θα αναπτύξει κατευθυντήριες γραμμές για το ευρύ κοινό χάρη σε μια «εργαλειοθήκη για τους πολίτες» έως το πρώτο τρίμηνο του 2024. Δεδομένου ότι τα άτομα που ειδικεύονται στους εικονικούς κόσμους είναι απαραίτητα, η Επιτροπή θα συνεργαστεί με τα κράτη μέλη για τη δημιουργία δεξαμενής ταλέντων και θα στηρίξει την ανάπτυξη δεξιοτήτων, μεταξύ άλλων για τις γυναίκες και τα κορίτσια, μέσω έργων που χρηματοδοτούνται από το πρόγραμμα «Ψηφιακή Ευρώπη», καθώς και για τους δημιουργούς ψηφιακού περιεχομένου μέσω του προγράμματος «Δημιουργική Ευρώπη».

2. Επιχειρήσεις: στήριξη ενός ευρωπαϊκού βιομηχανικού οικοσυστήματος του Web 4.0 για την επέκταση της αριστείας και την αντιμετώπιση του κατακερματισμού. Προς το παρόν, δεν υπάρχει ενωσιακό οικοσύστημα το οποίο φέρνει σε επαφή τους διάφορους παράγοντες της αξιακής αλυσίδας των εικονικών κόσμων και του Web 4.0. Η Επιτροπή έχει προτείνει μια υποψηφία σύμπραξη για τους εικονικούς κόσμους στο πλαίσιο του προγράμματος «Ορίζων Ευρώπη», η οποία θα μπορούσε να ξεκινήσει από το 2025, με σκοπό την προώθηση της αριστείας στον τομέα της έρευνας και την ανάπτυξη ενός βιομηχανικού και τεχνολογικού χάρτη πορείας για τους εικονικούς

κόσμους. Με σκοπό την προώθηση της καινοτομίας, η Επιτροπή θα στηρίξει, επίσης, τους δημιουργούς και τις εταιρείες μέσωσ ενημέρωσης της ΕΕ για τη δοκιμή νέων εργαλείων δημιουργίας περιεχομένου, θα φέρει σε επαφή προγραμματιστές και βιομηχανικούς χρήστες και θα συνεργαστεί με τα κράτη μέλη ώστε να αναπτυχθούν «προστατευμένα κανονιστικά περιβάλλοντα για το Web 4.0 και τους εικονικούς κόσμους».

3. Δημόσια διοίκηση: στήριξη της κοινωνικής προόδου και των εικονικών δημόσιων υπηρεσιών για τη μόχλευση των ευκαιριών που μπορούν να προσφέρουν οι εικονικοί κόσμοι. Η ΕΕ επενδύει ήδη σε σημαντικές πρωτοβουλίες, όπως οι πρωτοβουλίες «Προορισμός: Γη» (DestinE), «Τοπικά ψηφιακά δίδυμα» για έξυπνες κοινότητες ή «Το ευρωπαϊκό ψηφιακό δίδυμο του ωκεανού», προκειμένου να επιτρέψει στους ερευνητές να προαγάγουν την επιστήμη, στις βιομηχανίες να αναπτύξουν εφαρμογές ακριβείας και στις δημόσιες αρχές να λαμβάνουν τεκμηριωμένες αποφάσεις δημόσιας πολιτικής. Η Επιτροπή δρομολογεί δύο νέες δημόσιες εμβληματικές πρωτοβουλίες: το «CitiVerse», ένα εμπυθιστικό αστικό περιβάλλον που μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τον πολεοδομικό σχεδιασμό και τη διαχείριση των πόλεων, και ένα «ευρωπαϊκό εικονικό ανθρώπινο δίδυμο», το οποίο θα αναπαράγει το ανθρώπινο σώμα για την υποστήριξη της λήψης κλινικών αποφάσεων και της προσωπικής θεραπείας.

4. Διαμόρφωση παγκόσμιων προτύπων για ανοικτούς και διαλειτουργικούς εικονικούς κόσμους και για το Web 4.0, προκειμένου να διασφαλιστεί ότι δεν θα κυριαρχούνται από λίγους μεγάλους παράγοντες του τομέα. Η Επιτροπή θα συνεργαστεί με ενδιαφερόμενα μέρη στον τομέα της διακυβέρνησης του διαδικτύου ανά τον κόσμο και θα προωθήσει τα πρότυπα Web 4.0 με βάση το όραμα και τις αξίες της ΕΕ.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_23_3718

IV. ΕΣΩΤΕΡΙΚΗ ΑΓΟΡΑ

► **Πρόταση για τη διευκόλυνση των διασυνοριακών δραστηριοτήτων των μη κερδοσκοπικών σωματείων στην ΕΕ (05.09.2023)**

μη κερδοσκοπικά σωματεία – διασυνοριακές δραστηριότητες – ευρωπαϊκό διασυνοριακό σωματείο

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ενέκρινε πρόταση για τη διευκόλυνση των διασυνοριακών δραστηριοτήτων των μη κερδοσκοπικών σωματείων στην ΕΕ. Η πρόταση θα βελτιώσει τη λειτουργία της εσωτερικής αγοράς με την άρση των νομικών και διοικητικών εμποδίων για τα μη κερδοσκοπικά σωματεία που δραστηριοποιούνται ή επιθυμούν να δραστηριοποιηθούν σε περισσότερα από ένα κράτη μέλη, προάγοντας με τον τρόπο αυτό τον ρόλο τους στη

δημιουργία οικονομικών και κοινωνικών αξιών στην ΕΕ, και θα εξασφαλίσει ισότιμους όρους ανταγωνισμού μεταξύ τους.

Η πρόταση της Επιτροπής εισάγει μια πρόσθετη νομική μορφή στα εθνικά νομικά συστήματα των κρατών μελών, το ευρωπαϊκό διασυνοριακό σωματείο (ΕΔΣ), το οποίο έχει σχεδιαστεί ειδικά για διασυνοριακούς σκοπούς και θα μειώσει τον νομικό και διοικητικό φόρτο όσον αφορά την αναγνώριση και τη σύσταση μη κερδοσκοπικών σωματείων που ασκούν δραστηριότητες σε άλλο κράτος μέλος. Μόλις εγκατασταθεί σε ένα κράτος μέλος, ένα ΕΔΣ θα αναγνωρίζεται αυτόματα και θα μπορεί να συμμετέχει σε δραστηριότητες σε όλα τα κράτη μέλη, συμπεριλαμβανομένων οικονομικών δραστηριοτήτων, επιτρέποντας με τον τρόπο αυτό σε μη κερδοσκοπικά σωματεία να αξιοποιούν πλήρως το κοινωνικό και οικονομικό δυναμικό τους στην ΕΕ. Τα ΕΔΣ θα συνυπάρχουν με άλλα εθνικά σωματεία σε επίπεδο κρατών μελών. Για θέματα που δεν καλύπτονται από την προτεινόμενη Οδηγία, όπως η φορολογική μεταχείριση, τα κράτη μέλη θα αντιμετωπίζουν τα ΕΔΣ με τον ίδιο τρόπο όπως και τα αντίστοιχα εθνικά μη κερδοσκοπικά σωματεία, σεβόμενα με τον τρόπο αυτό τις παραδόσεις τους στον τομέα αυτό και χωρίς να επηρεάζουν τα υφιστάμενα σωματεία.

Οι νέοι κανόνες:

- Θεσπίζουν σε κάθε κράτος μέλος νέα νομική μορφή μη κερδοσκοπικών σωματείων ειδικά σχεδιασμένων για διασυνοριακούς σκοπούς (τα ΕΔΣ), παράλληλα με τις υφιστάμενες εθνικές νομικές μορφές.
- Δίνουν τη δυνατότητα αυτόματης αναγνώρισης της νέας αυτής νομικής μορφής σε ολόκληρη την Ένωση μόλις γίνει η καταχώριση του ΕΔΣ σε ένα κράτος μέλος, χάρη στο «πιστοποιητικό ΕΔΣ».
- Θεσπίζουν εναρμονισμένους κανόνες για τη μεταφορά της καταστατικής έδρας, επιτρέποντας έτσι στα μη κερδοσκοπικά σωματεία να επωφελούνται πλήρως από την ελευθερία εγκατάστασης και την ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, αγαθών και κεφαλαίων στην Ένωση.
- Διασφαλίζουν ότι τα ΕΔΣ απολαμβάνουν πλήρως τα οφέλη της εσωτερικής αγοράς, ανεξάρτητα από το κράτος μέλος καταχώρισης, έχοντας ελεύθερη και χωρίς διακρίσεις πρόσβαση σε δημόσια χρηματοδότηση σε κάθε κράτος μέλος στο οποίο δραστηριοποιούνται.

https://ec.europa.eu/commission/presscorner/detail/el/ip_23_4242

ΟΙ ΕΞΕΛΙΞΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΕ

II. e-πίκαιρα νομικής πληροφορικής

Επιμ.: Κωνσταντίνος Π. Θεοδωρίδης

► e-Apostille

Από τις 17 Ιουλίου 2023, οι πολίτες έχουν τη δυνατότητα να επισημειώνουν ηλεκτρονικά τα έγγραφα που αποστέλλονται στο εξωτερικό, μέσω της Ενιαίας Πύλης της Δημόσιας Διοίκησης, του gov.gr. Πρόκειται για μια υπηρεσία εξαιρετικά σημαντική ειδικά για τους Έλληνες του εξωτερικού, η οποία διευκολύνει την καθημερινότητά τους, τους απαλλάσσει από περιττή γραφειοκρατία και κόστη. Πλέον, οι πολίτες δεν χρειάζεται να επισκεφτούν τους φορείς έκδοσης και επισημείωσης του εγγράφου, προκειμένου να προσκομίσουν έγγραφα της Ελληνικής Δημόσιας Διοίκησης σε φορείς της χώρας που διαμένουν.

Η ηλεκτρονική επισημείωση είναι διαθέσιμη μέσω του <https://e-apostille.gov.gr> απευθείας ή με περιήγηση στο gov.gr από τη διαδρομή Πολίτης και Καθημερινότητα / Ψηφιακά Έγγραφα gov.gr. Οι ενδιαφερόμενοι συνδέονται στο gov.gr με τους κωδικούς Taxisnet ή e-banking και πιστοποιούν το κινητό τους τηλέφωνο στο Εθνικό Μητρώο Επικοινωνίας (ΕΜΕΠ). Χωρίς να απαιτείται καμία επίσκεψη σε δημόσια αρχή ή άλλη διατύπωση, μπορούν να εκδώσουν το έγγραφο που επιθυμούν, να το επισημειώσουν ηλεκτρονικά και να το αποστείλουν στον τελικό αποδέκτη. Η Σφραγίδα της Χάγης προστίθεται στο έγγραφο και διατίθεται σε 3 γλώσσες (ελληνικά, αγγλικά και γαλλικά).

Μετά την ολοκλήρωση της διαδικασίας, το έγγραφο με την ηλεκτρονική επισημείωση αποστέλλεται ηλεκτρονικά στη θυρίδα του πολίτη. Ο πολίτης μπορεί να το αποθηκεύσει ή να το εκτυπώσει μέσω του my.gov.gr. Επισημαίνεται ότι το αντίγραφο ενσωματώνει όλα τα χαρακτηριστικά εγκυρότητας του gov.gr (κωδικό QR, κωδικό ασφαλείας, προηγμένη ηλεκτρονική σφραγίδα) και μπορεί να προσκομιστεί για κάθε νόμιμη χρήση.

Η εγκυρότητα της ηλεκτρονικής επισημείωσης e-Apostille μπορεί να επαληθευτεί στη διεύθυνση: <https://e-apostille.gov.gr>. Η επαλήθευση διατίθεται σε 3 γλώσσες (ελληνικά, αγγλικά, γαλλικά). Το περιεχόμενο του εγγράφου για το οποίο εκδόθηκε το e-Apostille μπορεί να επαληθευτεί στη διεύθυνση: <https://docs.gov.gr/validate>.

Η ηλεκτρονική επισημείωση με τη Σφραγίδα της Χάγης είναι αρχικά διαθέσιμη μέσω του gov.gr για τις ληξιαρχικές πράξεις και τα δημοτολογικά πιστοποιητικά, τα έγγραφα με τη μεγαλύτερη ζήτηση, ενώ μέχρι το τέλος του χρόνου θα είναι διαθέσιμη για το σύνολο των εγγράφων που εκδίδονται ηλεκτρονικά από το gov.gr, καθώς και για έγγραφα που αφορούν την επιχειρηματικότητα, όπως η βεβαίωση έναρξης ατομικής επιχείρησης.

Περαιτέρω, σημαντική μείωση του γραφειοκρατικού βάρους για τους πολίτες θα επιτευχθεί και με την παροχή Θυρίδων του gov.gr στις Αποκεντρωμένες Διοικήσεις, τις Περιφέρειες και τα Πρωτοδικεία, έτσι ώστε να συμπεριληφθούν όλα τα έγγραφα που απαιτούν επισημείωση, ακόμη κι αν οι πολίτες προσέρχονται με φυσική παρουσία στους παραπάνω φορείς ή η έκδοση κάποιων εγγράφων δεν έχει ακόμα ψηφιοποιηθεί.

Ο σχεδιασμός και η ανάπτυξη της υπηρεσίας έγινε από τη Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων και Ψηφιακής Διακυβέρνησης σε συνεργασία με το Εθνικό Δίκτυο Υποδομών Τεχνολογίας και Έρευνας (ΕΔΥΤΕ ΑΕ – GRNET) του Υπουργείου Ψηφιακής Διακυβέρνησης.

Σχετικά links:

Σχετικός ιστότοπος:

<https://e-apostille.gov.gr>

Βλ. επίσης:

<https://www.gov.gr/ipiresies/polites-kai-kathemerinoteta/stoikheia-polite-kai-tautopoietika-eggrapha/ethniko-metroo-epikoinonias-emep>

► ΑΠΔΠΧ vs Predator

Πριν από ένα έτος, περί τα τέλη Ιουλίου 2022, η ελληνική Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ, στο εξής: Αρχή) κίνησε αυτεπάγγελτη έρευνα σε σχέση με δραστηριότητες εγκατάστασης και χρήσης κατασκοπευτικού λογισμικού στην Ελλάδα, ιδίως σε σχέση με το λογισμικό παρακολούθησης που αναφέρεται ως «Predator». Η Αρχή συσχέτισε κατά την έρευνά της και τις καταγγελίες-αναφορές που υποβλήθηκαν από πέντε φυσικά πρόσωπα.

Η αρμοδιότητα της Αρχής σε τέτοιες περιπτώσεις πηγάζει τόσο από τον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (ΕΕ) 2016/679 (ΓΚΠΔ), όσο και από την ειδική νομοθεσία (e-privacy) για την προστασία των προσωπικών δεδομένων στις ηλεκτρονικές υπηρεσίες. Συγκεκριμένα, οι δραστηριότητες εγκατάστασης και χρήσης λογισμικού παρακολούθησης σε τερματικές συσκευές κινητής τηλεφωνίας χρηστών, εν αγνοία τους, συνιστούν παραβίαση της οικείας νομοθεσίας (άρθρο 4 παρ. 5 του ν. 3471/2006, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει – ο εν λόγω νόμος μεταφέρει στο εθνικό δίκαιο την Οδηγία 2002/58/ΕΚ μετά και την τροποποίησή της από την Οδηγία 2009/136/ΕΚ), ενώ και η τυχόν συνακόλουθη συλλογή και επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων, τα οποία συλλέγονται από τέτοιο λογισμικό, εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του ΓΚΠΔ, στον βαθμό που τα συλλεγόμενα δεδομένα σχετί-

ζονται με τις ενέργειες ενός συνδρομητή ή χρήστη φυσικού προσώπου (υποκειμένου των δεδομένων).

Η Αρχή συνέστησε ομάδα έρευνας για την εν λόγω υπόθεση και έχει προβεί σε συγκεκριμένες ενέργειες, με βάση τα ευρήματα που προέκυψαν κατά την εξέλιξη της έρευνάς της, στις οποίες συγκαταλέγονται η έκδοση προσωρινών διαταγών για την αναστολή διαγραφής προσωπικών δεδομένων, η διενέργεια ερευνών και επιτόπιων ελέγχων σε ιδιωτικές εταιρείες και δημόσιους φορείς, η συλλογή στοιχείων και πληροφοριών από εταιρείες και φορείς εντός και εκτός Ελλάδας (όπως, ενδεικτικά, από την Εθνική Αρχή Διαφάνειας (ΕΑΔ), την Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ), το Citizen Lab, την Google, τη Meta, εταιρείες παροχής υπηρεσιών αποστολής μηνυμάτων SMS μέσω διαδικτύου, εταιρείες παροχής υπηρεσιών φιλοξενίας ιστοσελίδων), η έκδοση απόφασης επιβολής προστίμου σε μία από τις ελεγχόμενες εταιρείες, λόγω μη συνεργασίας με την Αρχή, και η ενημέρωση των εισαγγελικών αρχών επί των ευρημάτων στον αντίστοιχο χρόνο εντοπισμού τους.

Με βάση τα έως τώρα στοιχεία, έχει διαπιστωθεί ότι πραγματοποιήθηκαν απόπειρες εγκατάστασης κατασκοπευτικού λογισμικού προς πολυάριθμους χρήστες κινητής τηλεφωνίας στην Ελλάδα. Μια τέτοια απόπειρα πραγματοποιείται μέσω αποστολής μηνύματος SMS προς τον αριθμό κινητού τηλεφώνου ενός αποδέκτη-στόχου. Τα μηνύματα SMS αυτού του είδους περιέχουν σύντομο κείμενο και σύνδεσμο σε ιστοσελίδα, ο οποίος είναι παραπλανητικός, καθώς έχει μεγάλη ομοιότητα με μια πραγματική ιστοσελίδα. Στην περίπτωση κατά την οποία ο αποδέκτης του μηνύματος SMS ενεργοποιήσει τον σύνδεσμο που περιέχεται σε αυτό, επιλέγοντάς τον, τότε λαμβάνει χώρα εγκατάσταση του κατασκοπευτικού λογισμικού στη συσκευή του. Τα μηνύματα SMS έχουν αποσταλεί μέσω υπηρεσιών διαδικτύου (Web to SMS) με χρήση προπληρωμένων καρτών. Επισημαίνεται ειδικά ότι σε αυτά τα μηνύματα SMS διαπιστώθηκε ότι τα στοιχεία του αποστολέα υπήρξαν τροποποιημένα και ότι δεν αντιστοιχούν στον πραγματικό αποστολέα, προκειμένου να παραπλανάται ο παραλήπτης τους για να ενεργοποιεί τον περιεχόμενο σύνδεσμο ιστοσελίδας και με τον τρόπο αυτό να εγκαθίσταται το κατασκοπευτικό λογισμικό.

Κατά τις έρευνές της, η Αρχή εντόπισε πάνω από 350 μηνύματα SMS τα οποία σχετίζονται με τις παραπάνω απόπειρες, εκ των οποίων πάνω από 220 περιείχαν παραπλανητικό σύνδεσμο ιστού. Πάνω από 120 μηνύματα πιθανολογείται ότι έχουν σταλεί για λόγους δοκιμής προς αταυτοποίητα κινητά προσωρινής, σύντομης χρήσης ("burner phones"). Η Αρχή έχει ήδη αποστείλει αναλυτική ενημέρωση προς τους συνδρομητές και χρήστες 92 τηλεφωνικών αριθμών οι οποίοι έλαβαν μήνυμα SMS με τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Επισημαίνεται, ειδικά, ότι ολιγάριθμα μηνύματα SMS φάνηκε αρχικά να σχετίζονται με την ηλεκτρονική εφαρμογή εμβολιασμού της Ελληνικής Κυβέρνησης. Η ομάδα ελέγχου της Αρχής διενήργησε επιτόπιο έλεγχο στην εν λόγω εφαρμογή, από τον οποίο διαπιστώθηκε ότι τα παραπλανητικά αυτά μηνύματα δεν εστάλησαν εν τέλει από αυτή την εφαρμογή. Εξετάζοντας τα διαθέσιμα στοιχεία, η Αρχή έκρινε ότι δεν προκύπτει περιστατικό παραβίασης (διαρροής) δεδομένων από τους επίσημους φορείς της διαδικασίας εμβολιασμού.

Η Αρχή έχει ενημερώσει και θα συνεχίσει να ενημερώνει τις εισαγγελικές αρχές για τα ευρήματα της έρευνάς της, όσο αυτή είναι σε εξέλιξη. Στην παρούσα φάση, η Αρχή δεν διαθέτει στοιχεία από τα οποία να είναι δυνατή η ταυτοποίηση συγκεκριμένου υπευθύνου επεξεργασίας (φυσικού ή νομικού προσώπου) για τις δραστηριότητες εγκατάστασης και χρήσης του υπό διερεύνηση κατασκοπευτικού λογισμικού, αλλά επισημαίνει ότι τόσο οι έρευνές της, όσο και η εξέταση της υπόθεσης, βρίσκονται ακόμα σε εξέλιξη.

Επιπλέον, η Αρχή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της που απορρέουν από τον ΓΚΠΔ, έχει κινήσει τις διαδικασίες συνεργασίας με τις εποπτικές αρχές άλλων κρατών μελών για τη διερεύνηση της υπόθεσης και τον έλεγχο των εταιριών και φορέων που ενδέχεται να εμπλέκονται σε αυτή και βρίσκονται εντός ΕΕ, αλλά εκτός Ελλάδας.

Σχετικά links:

<https://www.dpa.gr/el/enimerwtiko/deltia>

► Το ΕΣΠΔ επιλύει διαφορά σχετικά με τα δεδομένα των παιδιών στο TikTok

Στις 3 Αυγούστου 2023, το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων (ΕΣΠΔ) εξέδωσε απόφαση επίλυσης διαφορών, βάσει του άρθρου 65 του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ), σχετικά με σχέδιο απόφασης της Ιρλανδικής Αρχής Προστασίας Δεδομένων (ΑΠΔ) όσον αφορά την TikTok Technology Limited (TTL). Η δεσμευτική απόφαση αντιμετωπίζει τα νομικά ζητήματα που ανέκυψαν από τις ενστάσεις επί του σχεδίου απόφασης της Ιρλανδικής ΑΠΔ, ως επικεφαλής εποπτικής αρχής, όσον αφορά την TTL. Η δεσμευτική απόφαση του ΕΣΠΔ διασφαλίζει την ορθή και συνεπή εφαρμογή του ΓΚΠΔ από τις εθνικές ΑΠΔ.

Η Ιρλανδική ΑΠΔ εξέδωσε το σχέδιο απόφασης κατόπιν αυτεπάγγελτης έρευνας σχετικά με την επεξεργασία από την TTL των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα εγγεγραμμένων χρηστών του TikTok ηλικίας μεταξύ 13 και 17 ετών, καθώς και με ορισμένα ζητήματα που αφορούν την επεξεργασία από την TTL των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα παιδιών ηλικίας κάτω των 13 ετών. Καθώς δεν επιτεύχθηκε συναίνεση σχετικά με τις ενστάσεις που υπέ-

βαλαν οι ΑΠΔ, το ΕΣΠΔ κλήθηκε να επιλύσει τη διαφορά μεταξύ των ΑΠΔ εντός δύο μηνών.

Οι ενστάσεις αφορούσαν, μεταξύ άλλων, την παραβίαση ή μη της προστασίας των δεδομένων ήδη από τον σχεδιασμό και εξ ορισμού όσον αφορά την εξακρίβωση της ηλικίας, καθώς και την παραβίαση ή μη της αρχής της δίκαιης μεταχείρισης όσον αφορά ορισμένες πρακτικές σχεδιασμού.

Το ΕΣΠΔ, στη δεσμευτική απόφασή του, ανέλυσε τις πρακτικές σχεδιασμού της TTL στο πλαίσιο δύο αναδυόμενων ειδοποιήσεων που παρουσιάστηκαν σε παιδιά ηλικίας 13-17 ετών: το αναδυόμενο παράθυρο εγγραφής και το αναδυόμενο παράθυρο ανάρτησης βίντεο. Κατά την ανάλυση διαπιστώθηκε ότι κανένα από τα δύο αναδυόμενα παράθυρα δεν παρουσίαζε επιλογές στους χρήστες με αντικειμενικό και ουδέτερο τρόπο.

Στο αναδυόμενο παράθυρο εγγραφής, τα παιδιά ωθούνταν να προτιμήσουν δημόσιο λογαριασμό επιλέγοντας το δεξί κουμπί με την ένδειξη «skip» («παράλειψη»), το οποίο στη συνέχεια θα είχε αλυσιδωτές επιπτώσεις στην ιδιωτική ζωή του παιδιού στην πλατφόρμα, για παράδειγμα καθιστώντας δημόσια προσβάσιμα τα σχόλια στα βίντεο που δημιουργούνται από παιδιά.

Στο αναδυόμενο παράθυρο ανάρτησης βίντεο, τα παιδιά ωθούνταν να κάνουν κλικ στο «post now» («ανάρτησε τώρα»), το οποίο παρουσιαζόταν με έντονους και πιο σκούρους χαρακτήρες στη δεξιά πλευρά, αντί για το ανοιχτόχρωμο κουμπί «cancel» («ακύρωση»). Οι χρήστες που επιθυμούσαν να κάνουν την ανάρτησή τους ιδιωτική έπρεπε πρώτα να επιλέξουν «ακύρωση» και στη συνέχεια να αναζητήσουν τις ρυθμίσεις απορρήτου για να μεταβούν σε «ιδιωτικό λογαριασμό». Ως εκ τούτου, οι χρήστες ενθαρρύνονταν να επιλέξουν ρυθμίσεις δημόσιου λογαριασμού εξ ορισμού, με την TTL να καθιστά δυσκολότερο για αυτούς να κάνουν επιλογές που ευνοούν την προστασία των προσωπικών τους δεδομένων. Επιπλέον, οι συνέπειες των διαφόρων επιλογών ήταν ασαφείς, ιδίως για τα παιδιά-χρήστες. Το ΕΣΠΔ επιβεβαίωσε ότι οι υπεύθυνοι επεξεργασίας δεν θα πρέπει να δυσκολεύουν τα υποκείμενα των δεδομένων να προσαρμόζουν τις ρυθμίσεις απορρήτου τους και να περιορίζουν την επεξεργασία.

Επίσης, το ΕΣΠΔ διαπίστωσε ότι, ως αποτέλεσμα των εν λόγω πρακτικών, η TTL παραβίασε την αρχή της δίκαιης μεταχείρισης βάσει του ΓΚΠΔ. Κατά συνέπεια, το ΕΣΠΔ έδωσε εντολή στην ιρλανδική ΑΠΔ να συμπεριλάβει, στην τελική της απόφαση, διαπίστωση της εν λόγω πρόσθετης παράβασης και να διατάξει την TTL να συμμορφωθεί με τον ΓΚΠΔ εξαλείφοντας τις εν λόγω πρακτικές σχεδιασμού.

Το ΕΣΠΔ αξιολόγησε, επιπλέον, κατά πόσον τα μέτρα επαλήθευσης της ηλικίας που εφάρμοσε η TTL μεταξύ 31 Ιουλίου και 31 Δεκεμβρίου 2020 συμμορφώνονταν με τις

απαιτήσεις προστασίας των δεδομένων ήδη από τον σχεδιασμό (άρθρο 25 παρ. 1 του ΓΚΠΔ). Το ΕΣΠΔ εξέφρασε σοβαρές αμφιβολίες σχετικά με την αποτελεσματικότητα των μέτρων επαλήθευσης της ηλικίας που εφάρμοσε η TTL κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, λαμβάνοντας ιδίως υπόψη τη σοβαρότητα των κινδύνων για τον υψηλό αριθμό των παιδιών που επηρεάζονται. Μεταξύ άλλων, το ΕΣΠΔ διαπίστωσε ότι το σύστημα επαλήθευσης ηλικίας που ανέπτυξε η TTL για να αποτρέψει τα παιδιά-χρήστες ηλικίας κάτω των 13 ετών από την πρόσβαση στην πλατφόρμα μπορούσε εύκολα να παρακαμφθεί και ότι η εφαρμογή των μέτρων μετά την απόκτηση πρόσβασης στην πλατφόρμα της TTL από τους χρήστες δεν γινόταν με επαρκώς συστηματικό τρόπο.

Με βάση τα διαθέσιμα στοιχεία στο πλαίσιο της εν λόγω διαδικασίας επίλυσης διαφορών, το ΕΣΠΔ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν διέθετε επαρκείς πληροφορίες, ιδίως σε σχέση με την εξέλιξη της τεχνολογίας, για να αξιολογήσει οριστικά τη συμμόρφωση της TTL με το άρθρο 25 παρ. 1 του ΓΚΠΔ κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Ωστόσο, λαμβανομένων υπόψη των σοβαρών αμφιβολιών σχετικά με την αποτελεσματικότητα των μέτρων που επέλεξε η TTL, το ΕΣΠΔ ζήτησε από την ιρλανδική ΑΠΔ να τις συμπεριλάβει στην τελική της απόφαση.

Μετά τη δεσμευτική απόφαση επίλυσης διαφορών του ΕΣΠΔ, η ιρλανδική ΑΠΔ εξέδωσε τελική απόφαση, διαπιστώνοντας, ειδικότερα, ότι η TTL παραβίασε την αρχή της δίκαιης μεταχείρισης βάσει του ΓΚΠΔ κατά την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που αφορούν παιδιά ηλικίας μεταξύ 13 και 17 ετών.

Σχετικά links:

Ιστότοπος του ΕΣΠΔ:

https://edpb.europa.eu/edpb_el

Βλ. επίσης:

https://edpb.europa.eu/system/files/2021-09/20201110_art65_faq_el.pdf

https://edpb.europa.eu/our-work-tools/consistency-findings/register-for-decisions_en

► Μελέτη του EUIPO για τη διαδικτυακή πειρατεία

Σύμφωνα με Έκθεση που δημοσιεύθηκε στις 19 Σεπτεμβρίου 2023 από το Γραφείο Διανοητικής Ιδιοκτησίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης (EUIPO), αποκαλύπτεται ότι η ψηφιακή πειρατεία αυξήθηκε κατά 3,3% το 2022. Η αύξηση συνδέεται σε μεγάλο βαθμό με τις πειρατικές τηλεοπτικές εκπομπές, σειρές, ταινίες και περιοδικά manga. Αυτό είναι ένα από τα κύρια συμπεράσματα της μελέτης «Online Copyright Infringement in the European Union: Films, Music, Publications, Software and TV, 2017-2022» (Παραβίαση δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας στο

διαδίκτυο στην Ευρωπαϊκή Ένωση: ταινίες, μουσική, εκδόσεις, λογισμικό και τηλεόραση, 2017-2022).

Από την Έκθεση προκύπτει ότι η πειρατεία, όπως υπολογίζεται με βάση τον αριθμό των μηνιαίων επισκέψεων σε παράνομο περιεχόμενο ανά χρήστη του διαδικτύου, μειωνόταν με αργούς ρυθμούς τα προηγούμενα έτη έως το 2021, όταν αυτή η τάση αντιστράφηκε. Αυτή η αλλαγή της τάσης οφείλεται κυρίως στην αύξηση της πειρατείας τηλεοπτικών προγραμμάτων, η οποία αντιστοιχούσε σχεδόν στο ήμισυ (48%) του συνόλου των επισκέψεων σε παράνομους ιστοτόπους οι οποίες καταγράφηκαν στην Ένωση το 2022. Άλλα είδη πειρατικού περιεχομένου περιλαμβάνουν εκδόσεις (28%), ταινίες (11%), λογισμικό (7%) και μουσική (6%). Το πειρατικό τηλεοπτικό περιεχόμενο σημείωσε αύξηση 15% το 2022. Τα δημοφιλέστερα πειρατικά είδη είναι τηλεοπτικές εκπομπές και σειρές και ταινίες on-demand, ενώ ακολουθούν οι παραγωγές κινουμένων σχεδίων anime (σειρές και ταινίες), ζωντανές μεταδόσεις αθλητικών διοργανώσεων και ειδικά αθλητικά κανάλια.

Η παράνομη πρόσβαση σε εκδόσεις, που αποτελούν τη δεύτερη σημαντικότερη πηγή πειρατείας μετά την τηλεόραση, έχει επίσης αυξηθεί από τον Ιανουάριο του 2021, με κορυφαίο είδος σε αυτή την κατηγορία τα κόμικ manga, ενώ ακολουθούν σε κάποια απόσταση τα ηχητικά βιβλία (audio books) και τα ηλεκτρονικά βιβλία (e-books). Παρά τη σημαντική μείωση που παρατηρήθηκε κατά τους πρώτους μήνες της πανδημίας COVID-19, η πειρατεία ταινιών αυξήθηκε ελαφρώς το 2021 και το 2022. Σύμφωνα με προηγούμενη μελέτη της EUIPO σε επίπεδο τίτλων, οι περισσότερες από τις πειρατικές ταινίες είναι μεγάλες εμπορικές επιτυχίες του Hollywood. Σταδιακά αυξάνεται επίσης και η πειρατεία λογισμικού, όπως παιχνίδια και λογισμικό για κινητές συσκευές, αν και με πιο αργό ρυθμό. Παρότι το περασμένο έτος καταγράφηκε αύξηση σε όλες τις κατηγορίες, η πειρατεία στη μουσική μειώθηκε και παραμένει σε χαμηλά επίπεδα.

Κατά μέσο όρο, κάθε χρήστης του διαδικτύου στην Ένωση επισκέφθηκε ιστοτόπους που προσφέρουν περιεχόμενο το οποίο παραβιάζει δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας περίπου 10 φορές τον μήνα στα τέλη του 2022. Υπάρχουν σημαντικές αποκλίσεις μεταξύ των κρατών μελών. Οι χώρες με τα υψηλότερα ποσοστά πειρατείας είναι η Εσθονία και η Λετονία, με σχεδόν 25 επισκέψεις ανά χρήστη μηνιαίως, ενώ τα χαμηλότερα ποσοστά παρατηρούνται στη Γερμανία, την Ιταλία και την Πολωνία, με περίπου 7,5 επισκέψεις τον μήνα. Σύμφωνα με τη μελέτη, η μετάδοση συνεχούς ροής έχει γίνει η δημοφιλέστερη μέθοδος πρόσβασης σε παράνομο τηλεοπτικό περιεχόμενο. Το 58% της πειρατείας στην ΕΕ πραγματοποιείται μέσω μετάδοσης συνεχούς ροής και το 32% μέσω τηλεφόρτωσης.

Η μελέτη αναλύει επίσης, για πρώτη φορά, την παράνομη πρόσβαση σε ζωντανές αθλητικές διοργανώσεις. Αυτό το είδος πειρατείας παρουσιάζει ανοδική τάση το 2021 και το 2022, με αύξηση της τάξης του 30% σε μόλις ένα έτος. Σε ορισμένες χώρες, όπως η Γαλλία και η Ισπανία, αυτό το είδος περιεχομένου αντιστοιχεί σε περισσότερο από το ένα τρίτο (34%) των συνολικών παράνομων προσβάσεων. Επιπλέον, η πειρατεία ζωντανών εκδηλώσεων παρουσιάζει έντονη αύξηση τον Απρίλιο και τον Σεπτέμβριο-Οκτώβριο, καθώς και ελάχιστες τιμές τον Ιούνιο και τον Ιούλιο κάθε έτους, γεγονός που ενδεχομένως αντικατοπτρίζει τις ενεργές περιόδους και τις θερινές διακοπές των σημαντικότερων ευρωπαϊκών πρωταθλημάτων ποδοσφαίρου. Στο πλαίσιο αυτό, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εξέδωσε, τον Μάιο του 2023, Σύσταση για την καταπολέμηση της διαδικτυακής πειρατείας αθλητικών και άλλων ζωντανών εκδηλώσεων, η οποία αποσκοπεί στην εξάλειψη της μη εξουσιοδοτημένης αναμετάδοσης αυτού του είδους των εκδηλώσεων. Το EUIPO συνεργάζεται με την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και με ενδιαφερόμενα μέρη για την παρακολούθηση του αντικτύπου της Σύστασης.

Η Έκθεση επισημαίνει ότι, μεταξύ των παραγόντων που θα μπορούσαν να επηρεάσουν την κατανάλωση πειρατικού περιεχομένου εντός της Ένωσης, υπάρχουν οικονομικοί και κοινωνικοί παράγοντες, όπως το κατά κεφαλήν ΑΕΠ, η εισοδηματική ανισότητα ή το ποσοστό των νέων στον πληθυσμό. Η αύξηση του όγκου του περιεχομένου που προσφέρεται νόμιμα είναι επίσης στοιχείο που συμβάλλει στη μείωση της πειρατείας μουσικής, κινηματογραφικών ταινιών και τηλεοπτικών προγραμμάτων.

Σχετικά links:

Ο ιστότοπος του EUIPO:

<https://www.euipo.europa.eu/el>

► Η ΑΑΔΕ υπέγραψε νέο μνημόνιο συνεργασίας με πλατφόρμες βραχυχρόνιας μίσθωσης

Η Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων (ΑΑΔΕ), σε συνηχή εποικοδομητικό διάλογο με τις δημοφιλείς πλατφόρμες βραχυχρόνιας μίσθωσης Airbnb, Booking.com και Expedia Group/VRBO, υπέγραψε επικαιροποιημένο μνημόνιο συνεργασίας. Συμφωνήθηκαν αλλαγές που οδηγούν στην ποιοτική και ποσοτική αναβάθμιση των δεδομένων που ανταλλάσσονται με στόχο την αποτελεσματικότερη διαχείρισή τους από την ΑΑΔΕ, προκειμένου να διασφαλίζεται πλήρως η ταυτοποίηση των διαχειριστών των καταλυμάτων για σκοπούς συμμόρφωσης και ελέγχου.

Με τη νέα συμφωνία, οι ψηφιακές πλατφόρμες πλέον:

– Εισάγουν συντακτικούς ελέγχους στο πεδίο όπου αναγράφονται οι αριθμοί μητρώου των ακινήτων (ΑΜΑ/ΕΣΛ/ΜΑΓ), προς αποφυγή λαθών και καταστρατηγήσεων από τους διαχειριστές.

νομικής πληροφορικής

– Αποστέλλουν επιπλέον το όνομα και το επίθετο του κατόχου λογαριασμού IBAN για την ταυτοποίηση και τον έλεγχο των διαχειριστών.

– Συμπεριλαμβάνουν το σύνολο των ετήσιων ενοικιάσεων (διανυκτερεύσεων) της κάθε καταχώρισης.

– Επιστρέφουν στην ΑΑΔΕ, σε μορφή αρχείου, τους διαχειριστές που δεν συμμορφώθηκαν ενώ έχουν ήδη λάβει ειδοποιήσεις για να συμπληρώσουν ή να διορθώσουν τον αριθμό του ακινήτου τους.

– Ανταλλάσσουν υποχρεωτικά τα δεδομένα σε συγκεκριμένη μορφή αρχείου, γεγονός που διευκολύνει και επιταχύνει τη διαδικασία.

Επιπρόσθετα, η πρακτική της κατηγοριοποίησης των καταχωρίσεων σε βραχυχρόνιες μισθώσεις και μη, σύμφωνα με το εμπορικό τους μοντέλο, επεκτείνεται σε όλες τις πλατφόρμες.

Εκπρόσωποι των πλατφορμών βραχυχρόνιας μίσθωσης επισήμαναν, μεταξύ άλλων, ότι το μνημόνιο συνεργασί-

ας με την ΑΑΔΕ συνιστά παράδειγμα καλής πρακτικής σε όλη την Ευρώπη, καθώς θέτει ένα σαφές πλαίσιο για τις υποχρεώσεις των ιδιοκτητών ακινήτων, ενισχύοντας τη διαφάνεια και υποστηρίζοντας ίσους όρους ανταγωνισμού για όλες τις πλατφόρμες, ενώ επιτρέπει στους χρήστες να επωφεληθούν πλήρως από την ανάκαμψη της τουριστικής και ταξιδιωτικής βιομηχανίας και στους ιδιοκτήτες και τους διαχειριστές ακινήτων να ασκούν τη δραστηριότητά τους κατά τρόπο σύμφωνο με την ελληνική νομοθεσία.

Σχετικά links:

<https://www.aade.gr/anakoineseis>

https://www.minfin.gr/web/guest/deltia-typou/-/asset_publisher/4kjd0lBdee/content/ensomatonetai-sto-ethnikodikaio-e-odegia-2021-514-gia-ten-antallage-phorologikon-stoicheion-gia-tis-psephiakes-platphormes

Για προτάσεις, κρίσεις και ερωτήσεις, η επικοινωνία μας συνεχίζεται διαδικτυακά από το blog της στήλης στη διεύθυνση <http://e-pikaira.blogspot.com>.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Ι. ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΙ ΓΕΝΙΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Α. Επισκόπηση Νομολογίας ΔΕΕ – ΓεΔΕΕ (Ιούνιος – Αύγουστος 2023)

Ι. ΘΕΣΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

Επιμ.: Αντιγόνη Πίκουλη

► Ανεξαρτησία και προσωπική ζωή των δικαστών

Ανεξαρτησία και αμεροληψία των δικαστών, αποκλειστικός έλεγχος ενωσιακών απαιτήσεων ανεξαρτησίας και αμεροληψίας δικαστηρίου από πειθαρχικό τμήμα εκτάκτου ελέγχου και δημοσίων υποθέσεων, προσβολή δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή και δικαιώματος προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των δικαστών

παράβαση κράτους μέλους – άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ – άρθρο 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – κράτος δικαίου – πραγματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης – ανεξαρτησία των δικαστών – άρθρο 267 ΣΛΕΕ – ευχέρεια υποβολής αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως στο Δικαστήριο – υπεροχή του δικαίου της Ένωσης – αρμοδιότητες σε υποθέσεις άρσης της ποινικής ασυλίας των δικαστών και σε υποθέσεις εργατικού δικαίου, δικαίου κοινωνικών ασφαλίσεων και υποθέσεις που αφορούν τη συνταξιοδότηση των δικαστών του *Sąd Najwyższy* (Ανωτάτου Δικαστηρίου, Πολωνία) ανατεθείσες στο πειθαρχικό τμήμα του εν λόγω δικαστηρίου – απαγόρευση θέσης υπό αμφισβήτηση, από τα εθνικά δικαστήρια, της νομιμότητας των δικαστηρίων και των συνταγματικών οργάνων ή διαπίστωσης ή εκτίμησης της νομιμότητας του διορισμού των δικαστών ή των δικαιωδοτικών εξουσιών των δικαστών – εξακρίβωση από δικαστή της πλήρωσης ορισμένων απαιτήσεων σχετικών με την ύπαρξη ανεξάρτητου και αμερόληπτου δικαστηρίου, που έχει προηγουμένως συσταθεί νομίμως, χαρακτηρίσθαι ως «πειθαρχικό παράπτωμα» – αποκλειστική αρμοδιότητα εξέτασης ζητημάτων σχετικών με την έλλειψη ανεξαρτησίας δικαστηρίου ή δικαστή ανατεθείσα στο τμήμα εκτάκτου ελέγχου και δημοσίων υποθέσεων του *Sąd Najwyższy* (Ανωτάτου Δικαστηρίου) – άρθρα 7 και 8 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων – δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρο 6 παρ. 1 εδάφιο α' στοιχεία γ' και ε', και παρ. 3 εδάφιο β' – άρθρο 9 παρ. 1 – ευαίσθητα δεδομένα – εθνική ρύθμιση επιβάλλουσα στους δικαστές υποχρέωση υποβολής δήλωσης σχετικά με την ιδιότητά τους ως μελών ενώσεων, ιδρυμάτων ή πολιτικών κομμάτων, και σχετικά με τα καθήκοντα που ασκούν εντός αυτών, και

προβλέπουσα την ανάρτηση στο διαδίκτυο των δεδομένων που περιέχονται στις εν λόγω δηλώσεις

ΔΕΕ C-204/21, Επιτροπή/Πολωνία (*Indépendance et vie privée des juges*), 05.06.2023, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: A. M. Collins, ECLI:EU:C:2023:442 – Προσφυγή κατά κράτους μέλους

Στις 20 Δεκεμβρίου 2019, θεσπίστηκε νόμος από τη Δημοκρατία της Πολωνίας (εφεξής: Πολωνία), ο οποίος τροποποίησε τους εθνικούς κανόνες οργάνωσης των τακτικών δικαστηρίων, των διοικητικών δικαστηρίων και του Ανωτάτου Δικαστηρίου (*Sąd Najwyższy*). Την 1η Απριλίου 2021, η Επιτροπή άσκησε προσφυγή λόγω παραβάσεως δυνάμει του άρθρου 258 ΣΛΕΕ κατά της Πολωνίας για παραβίαση του κράτους δικαίου και της ανεξαρτησίας των δικαστών, ισχυριζόμενη ότι με τον τροποποιητικό αυτό νόμο έχει παραβιαστεί σειρά διατάξεων του δικαίου της ΕΕ.

Πρώτον, η Επιτροπή αμφισβήτησε τη νομιμότητα του πειθαρχικού τμήματος του Ανωτάτου Δικαστηρίου στο πλαίσιο του πειθαρχικού καθεστώτος που δημιουργήθηκε με τον επίμαχο νόμο, καθώς αποτελούνταν από δικαστές διορισμένους από ένα σώμα το οποίο δεν ήταν ανεξάρτητο. Συγκεκριμένα, ισχυρίστηκε ότι, εφόσον η αρμοδιότητα εκδίκασης υποθέσεων με επιρροή επί του καθεστώτος και της άσκησης του λειτουργήματος των δικαστών ανατέθηκε στο πειθαρχικό τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Πολωνίας, του οποίου η ανεξαρτησία και η αμεροληψία δεν είναι εγγυημένες, ο νόμος αυτός θίγει την ανεξαρτησία τους.

Η Επιτροπή τόνισε, επίσης, ότι η αποκλειστική αρμοδιότητα για τη διενέργεια των ελέγχων σχετικά με την τήρηση των ενωσιακών απαιτήσεων περί ανεξάρτητου και αμερόληπτου δικαστηρίου που έχει προηγουμένως συσταθεί νομίμως απονέμεται με την τροποποίηση του εθνικού νόμου στο τμήμα εκτάκτου ελέγχου και δημοσίων υποθέσεων του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Πολωνίας και η διενέργεια τέτοιου ελέγχου από τα εθνικά δικαστήρια αποτελεί πειθαρχικό παράπτωμα.

Τέλος, κατά την Επιτροπή, η επιβολή της υποχρέωσης στους δικαστές για γνωστοποίηση πληροφοριών σχετικά με τις δραστηριότητές τους σε ενώσεις ή ιδρύματα και την παρελθοντική ιδιότητά τους ως μελών πολιτικού κόμματος, καθώς και η πρόβλεψη δημοσιοποίησης των πληροφοριών αυτών, αποτελεί προσβολή του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής ζωής και του δικαιώματος προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

Το Δικαστήριο αποδέχθηκε, με διάταξη της 14ης Ιουλίου 2021, το αίτημα που κατέθεσε η Επιτροπή με χωριστό δικόγραφο για λήψη προσωρινών μέτρων ώστε να ανασταλεί η εφαρμογή των διατάξεων επί του πειθαρχικού καθεστώτος και των αποτελεσμάτων των αποφάσεων του πειθαρχικού τμήματος ενόσω εκκρεμούσε η τελική απόφαση επί της υπόθεσης στο Δικαστήριο. Κατόπιν νέου αιτήματος λήψης προσωρινών μέτρων, επιβλήθηκε χρηματική ποινή 1.000.000 ευρώ στην Πολωνία για κάθε ημέρα μη συμμόρφωσης με τα προσωρινά μέτρα, η οποία μειώθηκε στο μισό από τις 21 Απριλίου 2023 και στο εξής.

Αναφορικά με τον έλεγχο του σεβασμού αξιών και αρχών όπως το κράτος δικαίου, η αποτελεσματική δικαστική προστασία και η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης από κράτος μέλος, το ΔΕΕ επιβεβαίωσε ότι αυτός εμπίπτει πλήρως στην αρμοδιότητα του ιδίου. Τα κράτη μέλη οφείλουν να συμμορφώνονται με τις υποχρεώσεις που απορρέουν από το δίκαιο της ΕΕ κατά την άσκηση της αρμοδιότητάς τους στον τομέα της οργάνωσης της δικαιοσύνης σύμφωνα με τα άρθρα 2 και 19 ΣΕΕ. Οφείλουν, επίσης, να μεριμνούν ώστε να διαφυλάσσεται η ανεξαρτησία και η αμεροληψία των οργάνων τα οποία καλούνται να αποφανθούν επί ζητημάτων εφαρμογής και ερμηνείας του δικαίου της ΕΕ. Ανατρέχοντας και παραπέμποντας σε προηγούμενη νομολογία του, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι επιβάλλεται από την αρχή του κράτους δικαίου η αποχή από θέσπιση εθνικών νομοθετικών κανόνων στον τομέα της οργάνωσης της δικαιοσύνης οι οποίοι δύνανται να θίξουν την ανεξαρτησία των δικαστών. Το κράτος δικαίου αποτελεί μέρος της ίδιας της ταυτότητας της Ένωσης και αποτυπώνεται σε νομικά δεσμευτικές υποχρεώσεις τις οποίες αποδέχθηκαν τα κράτη μέλη με την ένταξή τους στην ΕΕ, από τις οποίες δεν μπορούν να απαλλαγούν στηριζόμενα σε εσωτερικές διατάξεις ή νομολογία, συμπεριλαμβανομένων των διατάξεων συνταγματικής ισχύος.

Σύμφωνα με την απόφαση, το πειθαρχικό τμήμα του Ανωτάτου Δικαστηρίου δεν πληροί επιπλέον την απαίτηση ανεξαρτησίας και αμεροληψίας για αποτελεσματική δικαστική προστασία σύμφωνα με την προηγουμένως εκδοθείσα απόφαση στην υπόθεση C-791/19¹. Η πιθανότητα ότι οι εθνικοί δικαστές, που καλούνται να κρίνουν ως ενωσιακοί δικαστές, υφίστανται πίεση μπορεί να θίξει την ανεξαρτησία τους και την εμπιστοσύνη των πολιτών στη δικαιοσύνη, η οποία πρέπει να εμπνέεται σε ένα κράτος δικαίου. Συγκεκριμένα, αυτή η πίεση πηγάζει από τον κίνδυνο να αποφανθεί ένα όργανο, μη πληρούν τις εν λόγω εγγυήσεις, επί υποθέσεων με άμεση επιρροή στο καθεστώς και την άσκηση του λειτουργήματος των

εθνικών δικαστών, συμπεριλαμβανομένης της εις βάρος τους άσκησης ποινικής δίωξης, της σύλληψής τους ή της έκδοσης αποφάσεων επί ζητημάτων εργατικού δικαίου, κοινωνικής ασφάλισης ή συνταξιοδότησης των δικαστών του Ανωτάτου Δικαστηρίου.

Εν συνεχεία, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, οι σχετικές τροποποιημένες εθνικές διατάξεις αποτελούν πιθανό έρεισμα για ερμηνεία βάσει της οποίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί το ενδεχόμενο εκκίνησης πειθαρχικών διώξεων προς παρεμπόδιση των εθνικών δικαστηρίων να ελέγχουν αν ένα δικαστήριο ή ένας δικαστής τηρεί τις απαιτήσεις περί αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας, όπως απορρέουν από το ενωσιακό δίκαιο. Αυτό λόγω του ότι υπέβαλαν αίτηση προδικαστικής απόφασης ή το αιτούν δικαστήριο αποφάσισε να εμμένει στην παραπομπή αυτή μετά την υποβολή της. Η πιθανότητα αυτή οφείλεται τόσο στο ότι οι τροποποιημένες εθνικές διατάξεις διέπονται από αρκετή ευρύτητα και ασάφεια, όσο και στο ότι θεσπίστηκαν εντός ενός ιδιαίτερου πλαισίου. Δεδομένου ότι καθίσταται αδύνατο να αποτραπεί το ενδεχόμενο χρήσης του εν λόγω πειθαρχικού καθεστώτος με σκοπό την άσκηση πιέσεων και με αποτέλεσμα την επιρροή σε αποφάσεις που εκδίδονται από τους δικαστές στους οποίους εφαρμόζεται, οι εν λόγω διατάξεις είναι ασυμβίβαστες με τις εγγυήσεις αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας και πρόσβασης σε ανεξάρτητο και αμερόληπτο δικαστήριο, συσταθέν προηγουμένως νομίμως, και παραβιάζουν το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ. Επιπροσθέτως, οι εγγυήσεις αυτές συνεπάγονται ότι, σε ορισμένες περιπτώσεις, τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να ελέγχουν αν τα ίδια ή οι δικαστές που τα απαρτίζουν ή άλλοι δικαστές ή δικαστήρια πληρούν τις απαιτήσεις του δικαίου της Ένωσης. Καθότι οι διατάξεις του τροποποιητικού νόμου περιορίζουν αυτό το δικαίωμα των εθνικών δικαστηρίων λόγω της δυνατότητας κίνησης πειθαρχικής διαδικασίας, το Δικαστήριο κατέληξε ότι ενέχουν παραβίαση των συνδυασμένων διατάξεων του άρθρου 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και του άρθρου 47 ΧΘΔ καθώς και των διατάξεων του άρθρου 267 ΣΛΕΕ.

Εν συνεχεία, η εκτίμηση του Δικαστηρίου είναι ότι ο τροποποιητικός νόμος παραβιάζει το ενωσιακό δίκαιο απονέμοντας αποκλειστικά σε μία μόνο εθνική αρχή, ήτοι στο τμήμα εκτάκτου ελέγχου και δημοσίων υποθέσεων του Ανωτάτου Δικαστηρίου, την αρμοδιότητα να αποφαινεται επί ζητημάτων σχετικών με την αποτελεσματική δικαστική προστασία. Τέτοια είναι ενδεικτικώς η εξαίρεση δικαστών και ο ορισμός του αρμόδιου δικαστηρίου να εκδικάσει υπόθεση στο πλαίσιο της οποίας προβάλεται αιτίαση αντλούμενη από την έλλειψη ανεξαρτησίας δικαστηρίου ή δικαστή. Εξίσου παραβιάζει το δίκαιο της Ένωσης υποχρεώνοντας το δικαστήριο που επιλαμβάνεται υπόθεσης στο πλαίσιο της οποίας τίθενται τέτοια ζητήματα να τα παραπέμψει στο εν λόγω πειθαρχικό τμή-

1. ΔΕΕ C-791/19, *Επιτροπή/Πολωνία (Régime disciplinaire des juges)*, 15.07.2021, ECLI:EU:C:2021:596.

μα, μολονότι το συγκεκριμένο δεν είναι αρμόδιο να εκδικάσει επί της ουσίας την οικεία υπόθεση. Η τήρηση των ουσιαστών απαιτήσεων σχετικών με την αποτελεσματική δικαστική προστασία και των εγγύων όπως επιτάσσει το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και το άρθρο 47 ΧΘΔ, ήτοι διατάξεις τόσο συνταγματικής όσο και δικονομικής φύσης, πρέπει να διασφαλίζεται οριζοντίως σε όλους τους ουσιαστικούς τομείς εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης και ενώπιον όλων των εθνικών δικαστηρίων που επιλαμβάνονται υποθέσεων οι οποίες εμπίπτουν στους εν λόγω τομείς. Ο έλεγχος, όπως ανατέθηκε γενικευμένα και αποκλειστικά σε ένα εθνικό όργανο από τον εθνικό νομοθέτη, σε συνδυασμό με τη θέσπιση των απαγορεύσεων και πειθαρχικών παραπτώματων, δύναται, κατά το Δικαστήριο, να συμβάλει στην περαιτέρω αποδυνάμωση του θεμελιώδους δικαιώματος αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας που αναγνωρίζεται από το δίκαιο της Ένωσης στο σύνολο των εθνικών δικαστηρίων. Συνεπώς, οι εν λόγω διατάξεις του τροποποιητικού νόμου ενέχουν παράβαση του άρθρου 267 ΣΛΕΕ, καθώς εμποδίζουν ή αποθαρρύνουν τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία στερήθηκαν κάθε εσωτερική αρμοδιότητα να αποφαίνονται τα ίδια επί των ζητημάτων αυτών, να υποβάλλουν αιτήσεις προδικαστικής απόφασης στο Δικαστήριο.

Τέλος, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι τύγχανε εφαρμογής ο ΓΚΠΔ επί των διατάξεων του τροποποιητικού νόμου με τις οποίες οι εθνικοί δικαστές υποχρεούνταν να υποβάλουν γραπτή δήλωση σχετικά με τριών ειδών πληροφορίες, ήτοι την ιδιότητά τους ως μελών ένωσης, μη κερδοσκοπικού ιδρύματος ή πολιτικού κόμματος και λεπτομέρειες σχετικές με αυτή τους την ιδιότητα, προβλέποντας επιπλέον την ανάρτηση αυτών στο Διαδίκτυο. Αυτή η διαπίστωση βασίστηκε στο ότι επρόκειτο για σύνολο πράξεων που συνιστούν «επεξεργασία» δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, κατά το άρθρο 4 σημείο 2 ΓΚΠΔ καθώς και τα άρθρα 7 και 8 παρ. 1 ΧΘΔ. Οι εν λόγω διατάξεις του τροποποιητικού νόμου ενείχαν, επομένως, παραβίαση των διατάξεων του άρθρου 6 παρ. 1 εδάφιο α' στοιχεία γ' και ε' και παρ. 3, του άρθρου 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ και των άρθρων 7 και 8 παρ. 1 του ΧΘΔ, στο μέτρο που αφορούσαν τη συλλογή και ανάρτηση στο Διαδίκτυο των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που άπτονταν της ιδιότητας μέλους ένωσης και της κατοχής θέσης στην εν λόγω ένωση ή σε μη κερδοσκοπικό ίδρυμα, κατά το παρόν ή το παρελθόν, καθότι παραβίαζαν τα θεμελιώδη δικαιώματα των δικαστών στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και στον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής. Ο προβαλλόμενος σκοπός των εν λόγω διατάξεων του τροποποιητικού νόμου, ήτοι η ενίσχυση της πολιτικής ουδετερότητας και της αμεροληψίας των δικαστών και της εμπιστοσύνης των πολιτών σε αυτή, είναι σκοπός γενικού συμφέροντος που αναγνωρίζει η Ένωση, κατά την έννοια του άρθρου 52 παρ. 1 ΧΘΔ, ή ακόμη σκοπός δημοσίου συμφέροντος και, επομένως,

θεμιτός, κατά την έννοια του άρθρου 6 παρ. 3, και «ουσιαστικός», κατά το άρθρο 9 παρ. 2 στοιχείο ζ' ΓΚΠΔ. Εντούτοις, κρίθηκε ότι η ανάρτηση δεδομένων περί ιδιότητας μέλους πολιτικού κόμματος δεν ήταν στη συγκεκριμένη περίπτωση πρόσφορη για την επίτευξη του προβαλλόμενου σκοπού. Επιπλέον, το Δικαστήριο έκρινε ότι η σοβαρότητα της επέμβασης στα προσωπικά δεδομένα των δικαστών δεν τελούσε σε συνάρτηση με τη σημασία του επιδιωκόμενου σκοπού γενικού συμφέροντος, αποτυγχάνοντας στον απαραίτητο έλεγχο αναλογικότητας. Πρώτον, η ανάρτηση στο Διαδίκτυο των δεδομένων σχετικά με την ιδιότητα των δικαστών ως μελών ενώσεων ή μη κερδοσκοπικών ιδρυμάτων ενδέχεται να αποκαλύψει τις θρησκευτικές, πολιτικές ή φιλοσοφικές τους πεποιθήσεις. Επιπλέον, πρόσωπα τα οποία, για λόγους άσχετους προς τον προβαλλόμενο σκοπό γενικού συμφέροντος, επιχειρούν να ενημερωθούν για την προσωπική κατάσταση του οικείου δικαστή, μπορούσαν να αποκτήσουν ελεύθερη πρόσβαση στα δεδομένα αυτά. Τέλος, το Δικαστήριο έλαβε υπόψη το ιδιαίτερο πλαίσιο θέσπισης των εν λόγω διατάξεων, καταλήγοντας ότι αυτού του είδους η ανάρτηση των εν λόγω προσωπικών δεδομένων των δικαστών συνεπάγεται την πιθανότητα έκθεσης των τελευταίων σε κίνδυνο αδικαιολόγητου στιγματισμού, επηρεάζοντας δίχως λόγο την αντίληψη των πολιτών όσο και του κοινού εν γένει για αυτούς, καθώς και σε κίνδυνο αδικαιολόγητης παρεμπόδισης της επαγγελματικής σταδιοδρομίας τους. Το Δικαστήριο συμπέρανε ότι οι εν λόγω διατάξεις προσέβαλαν το δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής και το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα κατά το άρθρο 7 και το άρθρο 8 παρ. 1 ΧΘΔ, καθώς και το άρθρο 6 παρ. 1 εδάφιο α' στοιχεία γ' και ε', το άρθρο 6 παρ. 3 και το άρθρο 9 παρ. 1 ΓΚΠΔ.

► Κράτος δικαίου

Τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να αφήνουν ανεφάρμοστη πράξη με την οποία διατάσσεται, κατά παράβαση του δικαίου της Ένωσης, η αναστολή της άσκησης των καθηκόντων δικαστή

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ – κράτος δικαίου – αποτελεσματική δικαστική προστασία στους τομείς που διέπονται από το δίκαιο της Ένωσης – ανεξαρτησία των δικαστών – υπεροχή του δικαίου της Ένωσης – άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ – υποχρέωση καλόπιστης συνεργασίας – άρση της ποινικής ασυλίας και αναστολή της άσκησης των καθηκόντων δικαστή, διαταχθείσες από το Izba Dyscyplinarna (πειθαρχικό τμήμα) του Sąd Najwyższy (Ανωτάτου Δικαστηρίου, Πολωνία) – έλλειψη ανεξαρτησίας και αμεροληψίας του εν λόγω τμήματος – μεταβολή της σύνθεσης του δικαστικού σχηματισμού που καλείται να επιληφθεί υπόθεσης η

οποία είχε προηγουμένως ανατεθεί στον εν λόγω δικαστή – απαγορεύσεις προς τα εθνικά δικαστήρια να θέτουν υπό αμφισβήτηση τη νομιμότητα δικαστηρίου, να υπονομεύουν τη λειτουργία του ή να εκτιμούν τη νομιμότητα ή το κύρος του διορισμού των δικαστών ή των δικαιοδοτικών εξουσιών τους, επ’ απειλή πειθαρχικών κυρώσεων – υποχρέωση των οικείων δικαστηρίων και των οργάνων που είναι αρμόδια για τον καθορισμό και τη μεταβολή της σύνθεσης των δικαστικών σχηματισμών να αρνούνται να εφαρμόσουν τα μέτρα άρσης της ασυλίας και αναστολής της άσκησης των καθηκόντων του οικείου δικαστή – υποχρέωση των ίδιων δικαστηρίων και οργάνων να μην εφαρμόζουν τις εθνικές διατάξεις οι οποίες προβλέπουν αυτές τις απαγορεύσεις

ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-615/20 και 671/20, ΥΡ κ.λπ. () και suspension d’un juge), 13.07.2023, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: A. M. Collins, ECLI:EU:C:2023:562 – Προδικαστική παραπομπή

Στην υπόθεση C-615/20, ο ΥΡ και άλλοι κατηγορούμενοι διώχθηκαν ενώπιον του Sąd Okręgowy w Warszawie (περιφερειακό δικαστήριο, Βαρσοβία) για σειρά ποινικών αδικημάτων. Η υπόθεση ανατέθηκε σε μονομελή σχηματισμό του εν λόγω δικαστηρίου, με δικαστή τον Ι. Τ. Κατά το τελικό στάδιο της διαδικασίας, το πειθαρχικό τμήμα του Sąd Najwyższy (Ανώτατο Δικαστήριο, Πολωνία) χορήγησε, με απόφαση της 18ης Νοεμβρίου 2020 (στο εξής: επίμαχη απόφαση), άδεια άσκησης ποινικής δίωξης κατά του δικαστή Ι. Τ., ανέστειλε την άσκηση των καθηκόντων του και μείωσε το ποσό των αποδοχών του κατά 25% για το χρονικό διάστημα της αναστολής αυτής. Το αιτούν δικαστήριο, το οποίο είναι ο μονομελής σχηματισμός του περιφερειακού δικαστηρίου της Βαρσοβίας, ο οποίος έχει επιληφθεί της κρίσιμης ποινικής διαδικασίας, με δικαστή τον Ι. Τ., παρατήρησε ότι η επίμαχη απόφαση μπορεί να εμποδίσει τη συνέχιση της διαδικασίας από τον εν λόγω δικαστικό σχηματισμό. Στο πλαίσιο αυτό, αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία για να ζητήσει από το Δικαστήριο, κατ’ ουσίαν, να διευκρινίσει αν το άρθρο 2 ΣΕΕ, το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β’ ΣΕΕ και το άρθρο 47 ΧΘΔ έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε εθνικές διατάξεις με τις οποίες απονέμεται σε όργανα, των οποίων η ανεξαρτησία και η αμεροληψία δεν είναι εγγυημένες, η δικαιοδοσία να χορηγήσουν άδεια άσκησης ποινικής δίωξης κατά δικαστών των τακτικών δικαστηρίων. Επιπλέον, αν, εφόσον χορηγείται τέτοια άδεια, έχουν δικαιοδοσία να προβούν σε αναστολή των καθηκόντων των εν λόγω δικαστών και να μειώσουν τις αποδοχές τους κατά τη διάρκεια αυτής της αναστολής. Κατ’ ουσίαν, να απαντηθεί αν, λαμβάνοντας υπόψη τις διατάξεις και τις αρχές του δικαίου της ΕΕ, ιδίως τις αρχές της υπεροχής και της καλόπιστης συνεργασίας, ο μόνος δικαστής που συγκροτεί αυτό το δικαστήριο μπορεί νομίμως

να εξακολουθήσει την εξέταση της υπόθεσης της κύριας δίκης, παρά την επίμαχη απόφαση περί αναστολής άσκησης των καθηκόντων του.

Η υπόθεση C-671/20 αφορούσε προσφυγή του Μ. Μ., ο οποίος κατηγορείται για διάφορα ποινικά αδικήματα, κατά απόφασης εισαγγελέα, ενώπιον του περιφερειακού δικαστηρίου της Βαρσοβίας, η οποία ανατέθηκε αρχικά στον δικαστή Ι. Τ. και, κατόπιν έκδοσης της επίμαχης απόφασης, σε άλλη σύνθεση, όπως έγινε με όλες τις υποθέσεις που είχαν αρχικώς ανατεθεί στον δικαστή Ι. Τ., με εξαίρεση την ποινική υπόθεση στο πλαίσιο της οποίας είχε ήδη υποβληθεί στο Δικαστήριο αίτηση για την έκδοση προδικαστικής απόφασης στην υπόθεση C-615/20. Ο δικαστής μονομελούς σχηματισμού στον οποίο ανατέθηκε εν τέλει η υπόθεση του Μ. Μ. ζήτησε από το Δικαστήριο να διευκρινίσει, αφενός, αν το δίκαιο της Ένωσης του επιβάλλει την υποχρέωση να απέχει από την εξέταση της υπόθεσης αυτής, μη λαμβάνοντας υπόψη την απόφαση του πειθαρχικού τμήματος κατά του δικαστή Ι. Τ., και, αφετέρου, αν οι αρμόδιες εθνικές δικαστικές αρχές υποχρεούνται να επιτρέψουν στον δικαστή Ι. Τ. να συνεχίσει την εξέταση της υπόθεσης αυτής.

Απαντώντας στα προδικαστικά ερωτήματα που τέθηκαν ενώπιόν του, το Δικαστήριο υπενθύμισε, παραπέμποντας και σε πρόσφατη νομολογία του², ότι το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β’ ΣΕΕ αποκλείει εθνικές διατάξεις που επιτρέπουν σε ένα όργανο, όπως το πειθαρχικό τμήμα, του οποίου η ανεξαρτησία και η αμεροληψία δεν είναι εγγυημένες, να χορηγεί άδεια κίνησης ποινικής δίωξης κατά δικαστών των τακτικών δικαστηρίων και με αυτή να αναστέλλει την άσκηση των καθηκόντων τους και να μειώνει τις αποδοχές τους για αυτό το διάστημα. Συνεπώς, η Πολωνία δεν είχε εκπληρώσει τις υποχρεώσεις της βάσει του άρθρου 19 παρ. 1 εδάφιο β’ ΣΕΕ, όπως ερμηνεύεται υπό το πρίσμα του άρθρου 47 ΧΘΔ. Η υποχρέωση συμμόρφωσης, υπενθύμισε το Δικαστήριο, ισχύει ακόμα και ελλείψει κατάλληλων εθνικών νομοθετικών ρυθμίσεων, οπότε τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να μην εφαρμόζουν εθνικές διατάξεις, νομολογίες ή πρακτικές, όπως η απόφαση του εν λόγω πειθαρχικού τμήματος, όταν τούτο είναι απαραίτητο για τη διασφάλιση της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης.

Το Δικαστήριο παρατηρεί σχετικώς ότι οι διαδικασίες των κυρίων δικών στις δύο υποθέσεις ανεστάλησαν από το αιτούν δικαστήριο εν αναμονή της απόφασής του επί των προδικαστικών ερωτημάτων. Συνεπώς, αναφορικά με την ασφάλεια δικαίου, επισημαίνεται ότι τίποτε δεν φαίνεται να εμποδίζει την εκ νέου ανάληψη των διαδικασιών αυτών από τον δικαστή Ι. Τ., ιδίως δεδομένου του προχωρημένου σταδίου στο οποίο έχουν φθάσει αυτές

2. ΔΕΕ C-204/21, *Επιτροπή/Πολωνία (Indépendance et vie privée des juges)*, 05.06.2023 ECLI:EU:C:2023:442.

οι ιδιαίτερα περίπλοκες διαδικασίες, ενόψει και του δικαιώματος των ενδιαφερομένων σε δίκαιη δίκη εντός εύλογου χρονικού διαστήματος.

Υπό τις συνθήκες αυτές, κρίθηκε ότι το αιτούν δικαστήριο στην υπόθεση C-615/20 ορθώς δεν εφάρμοσε την επίμαχη απόφαση και, ως εκ τούτου, μπορεί να συνεχίσει την εξέταση της υπόθεσης της κύριας δίκης υπό την παρούσα σύνθεσή του, χωρίς τα δικαιοδοτικά όργανα που έχουν την εξουσία να καθορίζουν και να τροποποιούν τη σύνθεση των δικαστικών σχηματισμών του εθνικού δικαστηρίου να είναι σε θέση να αποτρέψουν τη συνέχιση αυτής της εξέτασης.

Στη δε υπόθεση C-671/20, κατά το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και τις αρχές της υπεροχής του δικαίου της ΕΕ, της καλόπιστης συνεργασίας και της ασφάλειας δικαίου, επιβάλλεται ο δικαστικός σχηματισμός στον οποίο ανατέθηκε εκ νέου η υπόθεση η οποία είχε αρχικώς ανατεθεί στον δικαστή Ι. Τ. να μην αποφανθεί επί της υπόθεσης αυτής και τα αρμόδια δικαιοδοτικά όργανα να την αναθέσουν και πάλι στον δικαστή Ι. Τ. Σε αντίθεση με άλλες υποθέσεις που είχαν αρχικώς ανατεθεί στον δικαστή Ι. Τ. και για τις οποίες τελικά εκδόθηκαν αποφάσεις από τους νέους δικαστικούς σχηματισμούς, η διαδικασία της κύριας δίκης στην εν λόγω υπόθεση ανεστάλη εν αναμονή της έκδοσης της προδικαστικής απόφασης του Δικαστηρίου. Επομένως, η επανάληψη της εν λόγω διαδικασίας από τον δικαστή Ι. Τ. φαίνεται ικανή, παρά την καθυστέρηση που προκλήθηκε από την επίμαχη απόφαση, να καταλήξει στην έκδοση απόφασης που πληροί αμφοτέρως τις απαιτήσεις που απορρέουν από το άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ και από το δικαίωμα του ενδιαφερόμενου διαδίκου σε δίκαιη δίκη.

Τέλος, αναφορικά με την υπόθεση C-671/20, το Δικαστήριο έκρινε ότι υφίσταται περαιτέρω αντίθεση της εθνικής νομοθεσίας και νομολογίας στο άρθρο 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ καθώς και στις αρχές της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης και της καλόπιστης συνεργασίας. Αυτό προκύπτει, πρώτον, αναφορικά με εθνικές διατάξεις οι οποίες απαγορεύουν σε εθνικό δικαστήριο, επ' απειλή πειθαρχικών κυρώσεων, να εξετάσει τον δεσμευτικό χαρακτήρα πράξης εκδοθείσας από όργανο του οποίου η ανεξαρτησία και η αμεροληψία δεν διασφαλίζονται και το οποίο χορήγησε άδεια για την άσκηση ποινικής δίωξης κατά δικαστή και διέταξε την αναστολή άσκησης των καθηκόντων του δικαστή και τη μείωση των αποδοχών του και, ενδεχομένως, απαγορεύουν στο εθνικό δικαστήριο να αφήσει ανεφάρμοστη την πράξη αυτή. Δεύτερον, τούτο προκύπτει αναφορικά με νομολογία συνταγματικού δικαστηρίου κατά την οποία οι πράξεις διορισμού των δικαστών δεν μπορούν να αποτελέσουν αντικείμενο δικαστικού ελέγχου, στο μέτρο που η εν λόγω νομολογία είναι δυνατόν να εμποδίσει την εξέταση αυτή.

► Δικαίωμα χρήστης διοίκησης και δικαίωμα ακροάσεως

Αρχή της τήρησης της ευλόγου προθεσμίας - πρόσβαση στον φάκελο της υπόθεσης

θεσμικό δίκαιο – διατάξεις που αφορούν τα έξοδα και τις αποζημιώσεις των βουλευτών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου – αποζημίωση βουλευτικής επικουρίας – ανάκτηση αχρεωστήτως καταβληθέντων ποσών – εύλογη προθεσμία – βάρος απόδειξης – δικαίωμα ακρόασης – προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – άρθρο 9 του Κανονισμού (ΕΕ) 2018/1725 – άρθρο 26 ΚΥΚ

ΓεΔΕΕ T-309/21, ΤC/Κοινοβούλιο, 07.06.2023, Τμήμα τέταρτο (πενταμελές), Πρόεδρος: S. Gervasoni, Εισηγητής: P. Nihoul, ECLI:EU:T:2023:315 – Προσφυγή ακυρώσεως

Ο προσφεύγων, ΤC, μέλος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, συνήψε σύμβαση πρόσληψης διαπιστευμένου κοινοβουλευτικού βοηθού πλήρους απασχόλησης με τον Α (στο εξής: ΔΚΒ). Αργότερα, ζήτησε από την αρμόδια για τη σύναψη των συμβάσεων πρόσληψης αρχή του Κοινοβουλίου (στο εξής: ΑΣΣΠΑ) να καταγγείλει τη σύμβαση του ΔΚΒ για διάφορους λόγους που συνεπάγονται έλλειψη εμπιστοσύνης. Με έγγραφο της 24ης Ιουνίου 2016, η ΑΣΣΠΑ κοινοποίησε στον ΔΚΒ την απόφασή της να καταγγείλει τη σύμβαση βουλευτικής επικουρίας. Κατόπιν τούτου, ο ΔΚΒ πέτυχε, με προσφυγή που άσκησε ενώπιον του ΓεΔΕΕ, την ακύρωση της απόφασης του Κοινοβουλίου για καταγγελία της σύμβασης, κρίνοντας μη πειστικό τον λόγο που επικαλέστηκε η ΑΣΣΠΑ προς αιτιολόγηση της καταγγελίας. Συνεπεία της ακύρωσης, ο Γενικός Γραμματέας του Κοινοβουλίου ενημέρωσε τον προσφεύγοντα για την έναρξη διαδικασίας ανάκτησης αχρεωστήτως καταβληθέντων ποσών σχετικά με τη βουλευτική επικουρία που του παρέσχε ο ΔΚΒ. Ο προσφεύγων ζήτησε επανειλημμένα από το Κοινοβούλιο να του σταλούν όλα τα έγγραφα και πληροφορίες σχετικά με την πρόσληψη, την εργασία και την περίοδο απασχόλησης του ΔΚΒ εντός της δέμηνης προθεσμίας που του είχε ταχθεί προς υποβολή παρατηρήσεων και αποδεικτικών στοιχείων που αποσκοπούν στη διάψευση των συμπερασμάτων του Κοινοβουλίου. Αργότερα, ενημερώθηκε από τον γενικό διευθυντή οικονομικών του Κοινοβουλίου ότι η προθεσμία αυτή είχε παρέλθει, εντούτοις του χορηγήθηκε, χωρίς αίτημά του, παράταση δεκαπέντε ημερών προκειμένου να υποβάλει συμπληρωματικές παρατηρήσεις. Στις 31 Μαρτίου 2021, του απεστάλη η προσβαλλόμενη απόφαση του Γενικού Γραμματέα του Κοινοβουλίου της 16ης Μαρτίου 2021 με την οποία διαπιστώθηκε οφειλή του ποσού το οποίο καταβλήθηκε αχρεωστήτως ως έξοδα βουλευτικής επικουρίας, και το σχετικό προσβαλλόμενο χρεωστικό σημείωμα της 31ης Μαρτίου 2021 με το οποίο διατάχθηκε η ανάκτηση του ποσού αυτού. Στις 24

Μαΐου 2021, ο προσφεύγων ζήτησε, βάσει του άρθρου 263 ΣΛΕΕ, την ακύρωση και των δύο.

Με τον πρώτο λόγο ακύρωσης, ο προσφεύγων υποστήριξε, μεταξύ άλλων, ότι, με την έκδοση της προσβαλλόμενης απόφασης, το Κοινοβούλιο παραβίασε την αρχή της τήρησης της ευλόγου προθεσμίας. Το ΓεΔΕΕ υπενθύμισε πως η αρχή αυτή, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 41 παρ. 1 ΧΘΔ, το οποίο προβλέπει ότι κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην αμερόληπτη, δίκαιη και εντός ευλόγου προθεσμίας εξέταση των υποθέσεών του από τα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος του δικαιώματος χρηστής διοίκησης. Στο πλαίσιο αυτό, κρίθηκε ότι, ανεξάρτητα από το αν το Κοινοβούλιο συμμορφώθηκε με την εν λόγω αρχή, απέστειλε το χρεωστικό σημείωμα στον προσφεύγοντα, αφενός, αμέσως μετά τη βεβαίωση της απαίτησης και, αφετέρου, εντός διαστήματος πέντε ετών από τη χρονική στιγμή κατά την οποία το θεσμικό αυτό όργανο ήταν σε θέση να απαιτήσει την εξόφληση της οφειλής. Συνεπώς, διαπιστώθηκε ότι είχαν τηρηθεί και οι δύο προϋποθέσεις της διάταξης του άρθρου 98 παρ. 2 εδάφιο β' του τροποποιημένου δημοσιονομικού Κανονισμού (ΕΕ, Ευρατόμ) 966/2012³. Κατόπιν τούτου, ο πρώτος λόγος ακύρωσης απορρίφθηκε ως αβάσιμος.

Ο δεύτερος λόγος ακύρωσης αφορούσε την προσβολή, εκ μέρους του Κοινοβουλίου, του δικαιώματος ακρόασης, του δικαιώματος πρόσβασης στον φάκελο της υπόθεσης και της υποχρέωσης αιτιολόγησης, όπως προβλέπονται από το άρθρο 41 παρ. 2 ΧΘΔ, δεδομένου ότι η προσβαλλόμενη απόφαση παρέπεμπε στα συμπεράσματα της απόφασης που είχε εκδοθεί προηγουμένως από το ΓεΔΕΕ επί της προσφυγής ακύρωσης του ΔΚΒ. Επίσης, σύμφωνα με τον προσφεύγοντα, το Κοινοβούλιο κακώς επικαλέστηκε το άρθρο 9 του Κανονισμού (ΕΕ) 2018/1725⁴, προκειμένου να μην κάνει δεκτό το αίτημά του για πρόσβαση στα αποδεικτικά στοιχεία. Τέλος, ο προσφεύγων αμφισβήτησε, υπό το πρίσμα της αιτιολογικής σκ. 22 του Κανονισμού 2018/1725, την εφαρμοζόμενη στο Κοινοβούλιο πολιτική διατήρησης των ηλεκτρονικών μηνυμά-

των, δεδομένου ότι το θεσμικό αυτό όργανο δεν έλαβε υπόψη, κατά την εφαρμογή αυτής της πολιτικής, την ανάγκη των βουλευτών να αμύνονται κατά αιτιάσεων που πρόκειται ενδεχομένως να διατυπωθούν εις βάρος τους. Στο πλαίσιο αυτό, υποστήριξε ότι το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δεν είναι απόλυτο, αλλά θα πρέπει να σταθμίζεται σε σχέση με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, και εν προκειμένω σε σχέση με το δικαίωμα του προσφεύγοντα στην πληροφόρηση. Το Κοινοβούλιο, από την άλλη, υποστήριξε ότι η υποχρέωσή του περί διατήρησης της ηλεκτρονικής αλληλογραφίας είναι χρονικώς περιορισμένη σύμφωνα με την πολιτική του και οι βουλευτές καλούνται να δημιουργήσουν οι ίδιοι προσωπικούς φακέλους για την επ' αόριστον αρχειοθέτηση της ηλεκτρονικής τους αλληλογραφίας. Το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι η δυνατότητα προσωπικής αρχειοθέτησης δεν μπορεί να έχει ως αποτέλεσμα την απαλλαγή του Κοινοβουλίου από την υποχρέωση να διασφαλίζει τη διατήρηση κάθε κρίσιμου ηλεκτρονικού μηνύματος προκειμένου να αποδειχθεί ότι, σύμφωνα με τους κανόνες που έχει θέσει το θεσμικό αυτό όργανο, ο ΔΚΒ εν προκειμένω άσκησε τις δραστηριότητές του, κατά τρόπο αποτελεσματικό και αποκλειστικό, για τον βουλευτή στον οποίο υπηρετούσε.

Επιπροσθέτως, έγινε δεκτός ο ισχυρισμός του προσφεύγοντα ότι το δικαίωμα στην προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα δεν είναι απόλυτο, αλλά πρέπει να εκτιμάται σε σχέση με τη λειτουργία του εντός της κοινωνίας και να σταθμίζεται, ως εκ τούτου, με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα. Αυτό συμβαίνει στο πλαίσιο μιας προσέγγισης που προσδίδει σε καθένα από τα εμπλεκόμενα δικαιώματα τη θέση που του αναλογεί στην έννομη τάξη της Ένωσης, υπό το πρίσμα των πραγματικών περιστάσεων της υπό κρίση υπόθεσης, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας. Συνεπώς, η άρνηση εκ μέρους του Κοινοβουλίου να κοινοποιήσει στον προσφεύγοντα τον ατομικό φάκελο του ΔΚΒ (όλα τα έγγραφα σχετικά με την πρόσληψη και την εργασία του), βασιζόμενη στο άρθρο 9 του Κανονισμού 2018/1725, δεν ήταν αποτέλεσμα στάθμισης μεταξύ, αφενός, του συμφέροντος μη διαβίβασης σε τρίτους των δεδομένων που αφορούσαν τον ΔΚΒ και, αφετέρου, του συμφέροντος του προσφεύγοντα να διατυπώσει τις παρατηρήσεις του λυσιτελώς και αποτελεσματικώς στο πλαίσιο της εναντίον του κινηθείσας διαδικασίας ανάκτησης κατά την άσκηση του δικαιώματός του ακρόασης. Υπό τις συνθήκες αυτές, ο δεύτερος λόγος ακύρωσης έγινε δεκτός από το ΓεΔΕΕ κατά το μέρος που αφορούσε προσβολή του δικαιώματος ακρόασης.

Κατά συνέπεια, το ΓεΔΕΕ ακύρωσε τόσο την προσβαλλόμενη απόφαση όσο και το χρεωστικό σημείωμα κατά το μέρος που διατάσσουν την ανάκτηση από τον προσφεύγοντα των ποσών που σχετίζονται με την απασχόληση του ΔΚΒ κατά το χρονικό διάστημα από τις 22 Μαΐου

3. Κανονισμός (ΕΕ, Ευρατόμ) αριθ. 966/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 25ης Οκτωβρίου 2012, σχετικά με τους δημοσιονομικούς κανόνες που εφαρμόζονται στον γενικό προϋπολογισμό της Ένωσης και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΚ, Ευρατόμ) αριθ. 1605/2002 του Συμβουλίου, ΕΕ L 298 της 26.10.2012, σσ. 1-96.

4. Κανονισμός (ΕΕ) 2018/1725 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 23ης Οκτωβρίου 2018, για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από τα θεσμικά και λοιπά όργανα και τους οργανισμούς της Ένωσης και την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών, και για την κατάργηση του Κανονισμού (ΕΚ) αριθ. 45/2001 και της απόφασης αριθ. 1247/2002/ΕΚ, ΕΕ L 295 της 21.11.2018, σσ. 39-98.

2015, ημερομηνία σύναψης της σχετικής σύμβασης, έως τις 31 Μαρτίου 2016, οπότε και αποφασίστηκε από το Κοινοβούλιο η ανάκτηση των αμοιβών και λοιπών εξόδων του ΔΚΒ από 1ης Απριλίου 2016.

II. ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ

Επιμ.: Μαρία Σαπαρδάνη

► Κρατικές ενισχύσεις

Στόχοι δημοσίων πολιτικών δεν αποκλείουν το κριτήριο ΦΟΑ

κρατικές ενισχύσεις – συμφωνίες συναφθείσες με την αεροπορική εταιρεία Ryanair και τη θυγατρική της Airport Marketing Services – υπηρεσίες εμπορικής προώθησης – απόφαση κηρύσσουσα την ενίσχυση μη συμβατή προς την εσωτερική αγορά και διατάσσουσα την ανάκτησή της – πλεονέκτημα – κριτήριο της πραγματικής ανάγκης – άρθρα 41 και 47 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων – δικαίωμα προσβάσεως στον φάκελο της υποθέσεως – δικαίωμα ακρόασης

ΓεΔΕΕ T-79/21, Ryanair και Airport Marketing Services/ Επιτροπή, 14.06.2023, Τμήμα ένατο, Εισηγήτρια: M. J. Costeira, ECLI:EU:T:2023:334 – Προσφυγή ακυρώσεως

Από το 2009, τη διαχείριση του αεροδρομίου Montpellier Méditerranée (αεροδρόμιο του Montpellier) στη Γαλλία έχει η ανώνυμη εταιρεία Aéroport Montpellier Méditerranée (AMM), η οποία ανήκει κατά 60% στο Γαλλικό Δημόσιο, κατά 25% στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο του Hérault (EBEH) και κατά το υπόλοιπο μέρος σε διάφορες οντότητες της τοπικής αυτοδιοίκησης.

Το 2010, ιδρύθηκε η γαλλική «Ένωση για την Προώθηση των Τουριστικών και Οικονομικών Ροών» (APFTE), με πρωτοβουλία του EBEH και άλλων τοπικών αρχών, με σκοπό την ενίσχυση του τουρισμού στην περιοχή του Montpellier, και ιδίως την προσέλκυση τουριστών από το εξωτερικό. Στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, η APFTE συνήψε με την αεροπορική εταιρεία Ryanair και με τη θυγατρική της διαφημιστική εταιρεία, Airport Marketing Services Ltd (AMS), διάφορες συμβάσεις παροχής υπηρεσιών μάρκετινγκ. Η πρώτη συμφωνία συνήφθη το 2010, η δεύτερη κατηγορία συμφωνιών το 2013 και η τρίτη κατηγορία συμφωνιών το 2017. Κοινός παρονομαστής των συμφωνιών αυτών ήταν η παροχή από μέρους της AMS υπηρεσιών μάρκετινγκ προς την APFTE, διαφημιζοντας την στην ιστοσελίδα της Ryanair. Με τις ίδιες συμφωνίες, η Ryanair ανέλαβε την υποχρέωση να εκτελεί ορισμένα διεθνή δρομολόγια από και προς το αεροδρόμιο του Montpellier.

Το 2017, η αεροπορική εταιρεία Air France υπέβαλε καταγγελία στην Επιτροπή, αναφορικά με τις συμφωνίες του 2010 και του 2013. Η Επιτροπή, αφού διεξήγαγε επίσημη διαδικασία έρευνας, εξέδωσε, το 2019, την απόφαση SA.47867, με την οποία έκρινε ότι η Ryanair λάμβανε μη συμβατές και παράνομες κρατικές ενισχύσεις μέσω και των τριών κατηγοριών συμφωνιών (του 2010, του 2013 και του 2017) και διέταξε την ανάκτησή τους. Παρατήρησε, ειδικότερα, ότι το κριτήριο ΦΟΑ δεν είναι εφαρμοστέο, επειδή η APFTE ενεργούσε ως δημόσια αρχή και η αγορά υπηρεσιών μάρκετινγκ δεν κάλυπτε πραγματική ανάγκη του αεροδρομίου, αλλά είχε, στην πραγματικότητα, ως μοναδικό σκοπό τη συγκεκαλυμμένη επιδότηση των πτήσεων της Ryanair, βάσει των συμφωνιών για τον καθορισμό των πτήσεων της Ryanair από και προς το αεροδρόμιο του Montpellier. Άλλωστε, ακόμα κι αν ήταν εφαρμοστέο, το κριτήριο ΦΟΑ δεν θα πληρούνταν στην κρινόμενη υπόθεση, λόγω του ότι το κόστος των εν λόγω συμφωνιών δεν αντιστοιχούσε σε τιμές αγοράς. Το 2021, η Ryanair και η AMS προσέφυγαν στο ΓεΔΕΕ κατά της παραπάνω απόφασης.

Το ΓεΔΕΕ αρχικά απέρριψε τον ισχυρισμό των προσφευγουσών περί παραβίασης του δικαιώματος πρόσβασης στα έγγραφα, επικαλούμενο πάγια νομολογία, σύμφωνα με την οποία μόνο το καταγγελλόμενο κράτος μέλος μπορεί να επικαλεστεί πραγματικά δικαιώματα άμυνας κατά την επίσημη διαδικασία έρευνας και όχι οι ιδιώτες που τυχόν ωφελούνται από τα εξεταζόμενα μέτρα, οι οποίοι από πουθενά δεν αντλούν το δικαίωμα να εμπλακούν στη διαδικασία. Οι τελευταίοι είναι απλώς «ενδιαφερόμενα μέρη», τα οποία μπορούν να παρέχουν πληροφορίες στην Επιτροπή κατά τη διαδικασία, χωρίς όμως να τους απονέμεται δικαίωμα πρόσβασης στα έγγραφα, ούτε δικαιώματα άμυνας αντίστοιχου βεληνεκού με εκείνα του καταγγελλόμενου κράτους μέλους.

Περαιτέρω, οι προσφεύγουσες ισχυρίστηκαν ότι, εφόσον η Επιτροπή είχε διαπιστώσει ότι η APFTE ενεργούσε ως δημόσια αρχή, όφειλε να εξετάσει τυχόν εφαρμογή των κριτηρίων Altmark για την ανάθεση ΥΓΟΣ προς αυτές. Κρίνοντας επ' αυτού, το ΓεΔΕΕ σημείωσε ότι, ελλείψει αποδεικτικών στοιχείων στον φάκελο που να υποδηλώνουν την ύπαρξη υποχρεώσεων παροχής δημόσιας υπηρεσίας, η Επιτροπή δεν είχε υποχρέωση να προσδιορίσει εάν ίσχυαν τα κριτήρια Altmark. Πρόσθεσε ότι τα κριτήρια αυτά δεν αποτελούν «εναλλακτική λύση», σε περίπτωση μη εφαρμογής του κριτηρίου ΦΟΑ, και αντιστρόφως, όπως εσφαλμένα ισχυρίστηκαν οι προσφεύγουσες. Αντιθέτως, πρόκειται για δύο διακριτά κριτήρια (αφενός, το ΦΟΑ, αφετέρου, τα κριτήρια Altmark), τα οποία εφαρμόζονται σε διαφορετικές περιστάσεις.

Κατόπιν, οι προσφεύγουσες αμφισβήτησαν την κρίση της Επιτροπής περί της μη εφαρμογής του κριτηρίου ΦΟΑ. Το ΓεΔΕΕ διαπίστωσε ότι η Επιτροπή είχε αμφιταλαντευ-

τεί μεταξύ της μη εφαρμογής του κριτηρίου ΦΟΑ ή της μη πλήρωσής του, στην προκειμένη περίπτωση, προκρίνοντας τελικά την πρώτη επιλογή. Ωστόσο, αυτή η αμφίσημη στάση της Επιτροπής δεν συνιστά παραβίαση της υποχρέωσης αιτιολογίας, με δεδομένη και την αναλυτική αιτιολόγηση που είχε κάνει η Επιτροπή ως προς τη μη εφαρμογή του κριτηρίου ΦΟΑ.

Ως προς την επί της ουσίας εφαρμογή του κριτηρίου ΦΟΑ στην προκειμένη υπόθεση, το ΓεΔΕΕ επεσήμανε, αρχικά, ότι σημείο εκκίνησης για την εν λόγω αξιολόγηση είναι η διαπίστωση κατά πόσον οι ενέργειες του κράτους συνδέονται με την άσκηση οικονομικής δραστηριότητας, και όχι η υποκειμενική αντίληψη του κράτους περί αυτών. Η φύση των στόχων που επιδιώκουν τα εκάστοτε μέτρα και οι λόγοι δικαιολόγησής τους δεν έχουν καμία σχέση με το αν τα μέτρα αυτά πρέπει να χαρακτηριστούν ως κρατικές ενισχύσεις. Για να διαπιστωθεί εάν συμβαίνει αυτό, αξιολογείται, μεταξύ άλλων, η φύση της συναλλαγής. Για τη διαπίστωση εάν εφαρμόζεται το κριτήριο ΦΟΑ, πρέπει να αξιολογούνται μόνο τα οφέλη και οι υποχρεώσεις που συνδέονται με την ιδιότητα του κράτους μέλους ως φορέα της αγοράς και όχι τα στοιχεία εκείνα που συνδέονται με την ιδιότητά του ως δημόσιας αρχής. Το ΓεΔΕΕ διευκρίνισε ότι, μόνο το γεγονός πως ένα κράτος αγοράζει αγαθά και υπηρεσίες που φαίνεται να προσφέρονται με όρους αγοράς, δεν αρκεί για να καθιστά τη συναλλαγή αυτήν κανονική εμπορική συναλλαγή που συνάπτεται υπό όρους τους οποίους θα είχε αποδεχθεί ένας ιδιώτης. Ορισμένες φορές πρέπει να αποδειχθεί αντικειμενικά αν υπήρχε πραγματική ανάγκη του κράτους να αγοράσει τα εν λόγω αγαθά και υπηρεσίες, όπως αναφέρει και η παρ. 82 της Ανακοίνωσης του 2016 για την έννοια της κρατικής ενίσχυσης. Σε περιπτώσεις εφαρμογής του κριτηρίου ΦΟΑ, εξεταστέο είναι αν το ίδιο μέτρο θα είχε ληφθεί υπό κανονικές συνθήκες αγοράς από έναν ιδιώτη επενδυτή, σε κατάσταση κατά το δυνατόν όμοια με εκείνη του κράτους.

Υπαγάγοντας τους παραπάνω νομολογιακούς κανόνες στην κρινόμενη υπόθεση, το ΓεΔΕΕ επισήμανε ότι η Επιτροπή έκρινε πως, κατά τη σύναψη των επίμαχων συμφωνιών, η APFTE επεδίωκε στόχο περιφερειακής πολιτικής, με αποτέλεσμα να ενεργεί αμιγώς ως δημόσια αρχή. Δεν μπορούσε να προσδοκά από τις επίμαχες συμφωνίες οικονομικά οφέλη ανάλογα με εκείνα που αναμένει ένας ιδιώτης επενδυτής, πέραν της ανάπτυξης του τουρισμού στην περιοχή. Διαπίστωσε, επίσης, ότι η αγορά υπηρεσιών μάρκετινγκ από την APFTE δεν κάλυπτε πραγματική ανάγκη, αλλά είχε στην πραγματικότητα ως μοναδικό στόχο την προμολόγηση των πτήσεων της Ryanair από και προς το αεροδρόμιο του Montpellier. Για τον λόγο αυτόν, η Επιτροπή είχε κρίνει ως μη εφαρμοστέο το κριτήριο ΦΟΑ, ενώ, σε κάθε περίπτωση, το κόστος των εν λόγω συμβάσεων δεν αντιστοιχούσε σε τιμές αγοράς.

Το ΓεΔΕΕ, ωστόσο, είχε διαφορετική άποψη. Έκρινε πως, μολονότι η εφαρμογή του κριτηρίου ΦΟΑ πρέπει να εξετάζεται ανεξάρτητα από στόχους δημόσιας πολιτικής, η επιδίωξη τέτοιων στόχων δεν αποκλείει τη δυνατότητα εφαρμογής του κριτηρίου. Ως προς την πραγματική ανάγκη του Δημοσίου να αγοράσει υπηρεσίες μάρκετινγκ, πρέπει να εκτιμηθεί κατά πόσον ένας ιδιωτικός φορέας σε κατάσταση όσο το δυνατόν όμοια με εκείνη του Δημοσίου θα είχε υιοθετήσει την ίδια συμπεριφορά υπό κανονικές συνθήκες αγοράς. Αυτό σημαίνει πως, αντίθετα με την κρίση της Επιτροπής, το κριτήριο ΦΟΑ έπρεπε, πράγματι, να εφαρμοστεί. Για τους λόγους αυτούς, καταλόγισε νομική πλάνη στην Επιτροπή, ως προς την κρίση της αυτή. Το ΓεΔΕΕ επισήμανε, όμως, ότι η Επιτροπή είχε εξετάσει κατά πόσον η αγορά υπηρεσιών μάρκετινγκ από τις προσφεύγουσες ανταποκρινόταν σε πραγματική ανάγκη της APFTE, με πλήρη αιτιολογία, γεγονός που καθιστά απορριπτέους τους περί του αντιθέτου ισχυρισμούς των προσφευγουσών.

Στη συνέχεια, το ΓεΔΕΕ εξέτασε τον ισχυρισμό των προσφευγουσών ότι η Επιτροπή υπέπεσε σε πρόδηλη πλάνη εκτιμήσεως και σε νομική πλάνη, κρίνοντας ότι δεν υπήρχε πραγματική ανάγκη για την παροχή υπηρεσιών μάρκετινγκ και σημείωσε ότι η Επιτροπή χρησιμοποίησε μια σειρά από αιτιολογημένα στοιχεία για να καταλήξει στην απουσία της ανάγκης αυτής. Το ίδιο το ΓεΔΕΕ ανέλυσε διεξοδικά τις κρίσιμες συμβάσεις, ώστε να διαπιστώσει εάν υπήρχε πρόθεση της APFTE να διαφημίσει πραγματικά την περιοχή του Montpellier, καθώς και εάν το κέντρο βάρους τους εντοπιζόταν στα αεροπορικά δρομολόγια της Ryanair ή στις υπηρεσίες μάρκετινγκ της AMS. Το ΓεΔΕΕ επισήμανε ότι η συμφωνία του 2010 και η πρόσκληση υποβολής προσφορών του 2013 περιείχαν πολύ συγκεκριμένους και λεπτομερείς όρους ως προς τα αεροπορικά δρομολόγια. Αντιθέτως, οι όροι για τις υπηρεσίες μάρκετινγκ υπήρξαν πολύ γενικοί, έως αόριστοι. Επιπλέον, οι όροι των προσκλήσεων υποβολής προτάσεων του 2013 και του 2017 ευνοούσαν την AMS έναντι άλλων εταιρειών παροχής υπηρεσιών μάρκετινγκ, εισάγοντας κριτήρια στα οποία η ίδια μπορούσε να ανταποκριθεί ευκολότερα. Οι επιμέρους συμβατικές υποχρεώσεις παροχής μάρκετινγκ, στην πραγματικότητα, ταυτίζονταν με τις αεροπορικές μεταφορές που εκτελούσε η Ryanair στο αεροδρόμιο του Montpellier, καθώς αφορούσαν κυρίως την καταχώριση ενός υπερσυνδέσμου στην ιστοσελίδα της Ryanair που παρέπεμπε στην ιστοσελίδα της APFTE, μία υπηρεσία, δηλαδή, που μόνο η AMS θα μπορούσε να προσφέρει στην αγορά. Συνεπώς, η Επιτροπή ορθώς είχε διαπιστώσει ότι η APFTE επί της ουσίας αποσκοπούσε στην παροχή υπηρεσιών αποκλειστικά από την AMS. Το στοιχείο αυτό τεκμηριώνεται από το γεγονός ότι, παρά την ύπαρξη των συμφωνιών μάρκετινγκ, η επιβατική κίνηση του αεροδρομίου του Montpellier και των επιβατών της Ryanair σε αυτό μειωνόταν διαρκώς, αντί

να αυξάνεται, από το 2012 και μετά. Άλλωστε, η ΑΡΦΤΕ ουδέποτε είχε αξιολογήσει τον δυνητικό αντίκτυπο του προϋπολογισμού της, εξετάζοντας τη συνεργασία με άλλες ανάλογες εταιρείες, ούτε είχε αναλύσει το κόστος και τα οφέλη των συμφωνιών με τις προσφεύγουσες.

Ακολούθως, το ΓεΔΕΕ ασχολήθηκε με το κατά πόσον οι εξεταζόμενες συμφωνίες ήταν αιτιολογημένες από οικονομική άποψη. Συμφώνησε με την Επιτροπή ότι οι εκστρατείες μάρκετινγκ περιορίζονταν αποκλειστικά στην ιστοσελίδα και στους πελάτες της Ryanair, μολονότι οι τελευταίοι δεν αποτελούσαν το πιο ελκυστικό τμήμα της αγοράς από άποψη οικονομικών εσόδων, καθώς ο αριθμός τους ήταν ιδιαίτερα χαμηλός, ενώ το προφίλ τους δεν αντιστοιχούσε σε καταναλωτές που δαπανούν μεγάλα χρηματικά ποσά στην περιοχή. Η ίδια η εκστρατεία μάρκετινγκ ήταν απίθανο να προσελκύσει νέους τουρίστες, ιδίως από το εξωτερικό, αφ' ης στιγμής η πλειονότητα των πελατών της Ryanair προέρχονταν από πτήσεις εσωτερικού. Ο τρόπος με τον οποίον οργανώθηκε όλη η εκστρατεία, κατέληγε, στην πραγματικότητα, να απευθύνεται σε πελάτες που είχαν ήδη επιλέξει να επισκεφθούν το αεροδρόμιο του Montpellier. Ακόμα και η μικρή μερίδα πελατών που προσέλκυσε η εκστρατεία ήταν, ούτως ή άλλως, δυνητικοί πελάτες της Ryanair, ακόμη και πριν τις συμφωνίες. Συνεπώς, και αφού ανέλυσε διεξοδικά επιμέρους όρους των συμφωνιών, το ΓεΔΕΕ συμφώνησε με την Επιτροπή ότι, ακόμα και εάν οι επίμαχες συμφωνίες είχαν ως αποτέλεσμα την ενθάρρυνση των τουριστών να αγοράσουν αεροπορικά εισιτήρια για το Montpellier, το αποτέλεσμα αυτό ωφέλησε πρωτίστως τη Ryanair.

Κατά το ΓεΔΕΕ και την Επιτροπή, αυτή η έλλειψη πραγματικής ανάγκης για τη σύναψη των συμφωνιών ήταν επαρκής για να διαπιστωθεί η χορήγηση οικονομικού πλεονεκτήματος στις προσφεύγουσες. Το ΓεΔΕΕ, αφού επανέλαβε τους βασικούς νομολογιακούς κανόνες για τις τιμές αγοράς, διαπίστωσε ότι οι προσκλήσεις υποβολής προσφορών του 2013 και του 2017 δεν εξασφάλιζαν ότι θα προσφέρονταν οι υπηρεσίες μάρκετινγκ σε τιμές αγοράς, αλλά μάλλον περιείχαν όρους που ευνοούσαν την AMS, ενώ η συμφωνία του 2010 είχε συναφθεί χωρίς να προηγηθεί διαγωνισμός. Στο πλαίσιο αυτό, το ΓεΔΕΕ σημείωσε ότι μια οντότητα που επιθυμεί να αγοράσει μόνο υπηρεσίες μάρκετινγκ για την προώθηση μιας συγκεκριμένης περιοχής δεν θα είχε συμφέρον να συμπεριλάβει υποχρεώσεις που αφορούν την εκμετάλλευση των υπηρεσιών αερομεταφορών, ούτε θα είχε κανένα συμφέρον να συμπεριλάβει τέτοιες υποχρεώσεις στους διαγωνισμούς, δεδομένου ότι μια τέτοια συμπεριφορά, στην πραγματικότητα, περιορίζει τον αριθμό των επιχειρήσεων που είναι σε θέση να συμμετάσχουν στον διαγωνισμό. Κατόπιν τούτων, κατέληξε ότι η ΑΡΦΤΕ δεν είχε προσδιορίσει κανέναν ιδιαίτερο λόγο που να αιτιολογεί την επιλογή της να διαφημίσει τρεις γαλλικές περιφέρειες, των

οποίων το μόνο κοινό στοιχείο ήταν ότι εξυπηρετούνταν από απευθείας πτήσεις της Ryanair από το αεροδρόμιο του Montpellier.

Οι προσφεύγουσες υποστήριξαν ότι, σε κάθε περίπτωση, όποιο οικονομικό πλεονέκτημα ελάμβαναν από τις συμφωνίες δεν ήταν επιλεκτικό. Το ΓεΔΕΕ, αφού επανέλαβε τις βασικές νομολογιακές αρχές περί επιλεκτικότητας, έκρινε ότι το σύνολο των επίμαχων συμφωνιών δεν αποτελούσαν καθεστώτα ενισχύσεων, αλλά ατομικά μέτρα, λόγω του τρόπου με τον οποίον καταρτίστηκαν (απουσία διαγωνισμού το 2010, ευνοϊκοί για την AMS διαγωνισμοί το 2013 και το 2017). Τα ατομικά αυτά μέτρα δεν εφαρμόζαν δημόσιες ή άλλως προκαθορισμένες τιμές, με αποτέλεσμα το οικονομικό πλεονέκτημα που χορηγούνταν στις προσφεύγουσες να πρέπει να θεωρηθεί επιλεκτικό. Το ΓεΔΕΕ έδωσε έμφαση στο γεγονός ότι οι όροι των συμφωνιών είχαν συναποφασισθεί απευθείας από τα συμβαλλόμενα μέρη, ενώ από τα αποδεικτικά στοιχεία προέκυπτε εμφανώς η επιθυμία της ΑΡΦΤΕ να συνάψει τις συμφωνίες ειδικά με τις προσφεύγουσες.

Για το σύνολο των παραπάνω λόγων, το ΓεΔΕΕ απέρριψε τις προσφυγές.

Η απόλυτη και άνευ εξαιρέσεων εθνική ρύθμιση που επιβάλλει στον δικαιούχο της ενίσχυσης να μην μεταβιβάζει την τουριστική εγκατάσταση για την οποία έλαβε ενίσχυση αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο

προδικαστική παραπομπή – διαρθρωτικά ταμεία – Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) – συγχρηματοδότηση – Κανονισμός (ΕΚ) 1260/1999 – άρθρο 30 παρ. 4 και άρθρο 39 παρ. 1 – διάρκεια των σχετικών με επενδύσεις πράξεων – «σημαντική τροποποίηση» συγχρηματοδοτούμενης επενδυτικής πράξης – ανάκτηση ενίσχυσης σε περίπτωση μεταβίβασης της μονάδας την οποία αφορά η πράξη αυτή – επιρροή που ασκούν οι συγκεκριμένες περιστάσεις της εν λόγω μεταβίβασης

ΔΕΕ C-313/22, ACHILLEION, 13.07.2023, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος: M. Safjan, Εισηγητής: M. Gavalec, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2023:574 – Προδικαστική παραπομπή

Το 2004, η εταιρεία «Γούσιος Β. – Νταγκούμας Γ. ΑΞΕ», η οποία έχει μετονομασθεί σε «Αχιλλειον», υπέβαλε, στο πλαίσιο επένδυσής της για τον εκσυγχρονισμό ξενοδοχειακής της μονάδας, αίτηση υπαγωγής σε καθεστώ χρηματοδοτικής στήριξης των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας, η οποία εγκρίθηκε το 2005. Το 2009, κατόπιν ελέγχου, διαπιστώθηκε ότι η οικεία ξενοδοχειακή μονάδα είχε μεταβιβαστεί σε εταιρεία συμφερόντων ενός εκ των δύο μετόχων της. Η μεταβίβαση αυτή αντέβαινε στον όρο του

καθεστώς να μην μεταβιβαστούν πάγια περιουσιακά στοιχεία της δικαιούχου εντός πενταετίας από την ημερομηνία έκδοσης της απόφασης περί ολοκλήρωσης της επένδυσης. Για τον λόγο αυτόν, το 2010, ο Υφυπουργός Οικονομίας, Ανταγωνιστικότητας και Ναυτιλίας επέβαλε δημοσιονομική διόρθωση και υποχρέωση επιστροφής του μεγαλύτερου μέρους της ενίσχυσης.

Η δικαιούχος άσκησε έφεση ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου, η οποία απερρίφθη, λόγω της ως άνω παραβίασης των υποχρεώσεών της. Η δικαιούχος άσκησε αίτηση αναιρέσεως ενώπιον της Ολομέλειας του Ελεγκτικού Συνεδρίου, το οποίο, κατά την εκδίκασή της, απέστειλε συνολικά τρία προδικαστικά ερωτήματα προς το ΔΕΕ, ερωτώντας εάν: α) η πώληση της ενισχυθείσας επιχείρησης αποτελεί «ουσιώδη τροποποίηση» των όρων του καθεστώτος, β) εάν μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν αποτελεί παρατυπία η πώληση που συντελείται στο πλαίσιο εσωτερικής εταιρικής συμφωνίας των μετόχων της εταιρείας, για τη διασφάλιση της βιωσιμότητάς της, εφόσον δεν μεταβάλλονται οι όροι υλοποίησης της επένδυσης και η μεταβίβαση χωρεί υπό νομικό καθεστώς, στο πλαίσιο του οποίου μεταβιβάζων και αποκτών ευθύνονται εις ολόκληρον για τα χρέη και τις υφιστάμενες κατά τον χρόνο της μεταβίβασης ενοχές, και γ) εάν οι οικείες εθνικές διατάξεις είναι σύμφωνες με το δικαίωμα της δικαιούχου για την προστασία της περιουσίας της.

Το ΔΕΕ αξιολόγησε, βάσει του άρθρου 30 (4) του Κανονισμού 1260/1999 ότι, παρά τη μεταβίβαση της ξενοδοχειακής μονάδας σε έναν από τους μετόχους της δικαιούχου, η κρίσιμη ξενοδοχειακή μονάδα δεν μετέβαλε τη δραστηριότητά της. Στη βάση αυτή, έκρινε ότι μόνο το γεγονός της ιδιοκτησιακής μεταβολής δεν μεταβάλλει άνευ ετέρου τη «φύση» του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Το ΔΕΕ επισήμανε ότι είναι καθήκον του εθνικού δικαστηρίου να κρίνει εάν έχει επέλθει μεταβολή της «φύσης» του ιδιοκτησιακού καθεστώτος. Σημείωσε, όμως, ότι, κατά την κρίση του αυτή, οφείλει να αξιολογήσει ότι η μεταβολή της φύσης θα μπορούσε να μην έχει επέλθει στην περίπτωση συμφωνίας μεταβίβασης συναφθείσας στο εσωτερικό μιας εταιρείας, στο πλαίσιο της οποίας ο μεταβιβάζων και ο αποκτών ευθύνονται αλληλεγγύως και εις ολόκληρον για τα χρέη και τις υποχρεώσεις που υφίστανται κατά τον χρόνο της μεταβίβασης.

Αναλύοντας, εν συνεχεία, το σημείο α' της παρ. 4 του Κανονισμού 1260/1999, το ΔΕΕ ανέφερε ότι η «φύση» και οι «όροι» πραγματοποίησης της επένδυσης πρέπει να κριθούν υπό το πρίσμα του σκοπού του μέτρου, δηλαδή, εν προκειμένω, της στήριξης των ΜΜΕ της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας στον τομέα του τουρισμού. Μόνο το γεγονός ότι η δικαιούχος ξενοδοχειακή μονάδα είχε μεταβιβαστεί δεν συνεπάγεται ότι ο στόχος αυτός δεν επετεύχθη και ως εκ τούτου ότι επήλθε μεταβολή της φύσης ή των όρων υλοποίησης της επένδυσης. Αντιθέτως, κα-

θήκον του εθνικού δικαστηρίου είναι να εξακριβώσει εάν η κρίσιμη μεταβίβαση επέφερε μεταβολή της «φύσης ή των όρων υλοποίησης» της επένδυσης, υπό το πρίσμα του σκοπού της.

Ως προς την άλλη προϋπόθεση του σημείου α' της παρ. 4 του Κανονισμού 1260/1999 που αφορά στη μη χορήγηση «αδικαιολόγητου πλεονεκτήματος», το ΔΕΕ επισήμανε ότι, για να διαπιστωθεί σε τι συνίσταται το πλεονέκτημα, πρέπει το εθνικό δικαστήριο να αξιολογήσει τα αποτελέσματα της μεταβίβασης, την επιρροή που ασκεί επί της επίμαχης επιδότησης, την ύπαρξη και τη φύση της αντιπαροχής, καθώς και όλα τα κρίσιμα στοιχεία βάσει των οποίων είναι δυνατόν να εκτιμηθεί εάν η μεταβίβαση αυτή προσπόρισε όφελος στον μεταβιβάζοντα και/ή στον αποκτώντα. Στο πλαίσιο της αξιολόγησης αυτής, λαμβάνεται υπ' όψιν και το γεγονός ότι τα συμβαλλόμενα μέρη ευθύνονται αλληλεγγύως για τα χρέη και τις υποχρεώσεις που υφίστανται κατά τον χρόνο της εν λόγω μεταβίβασης.

Στη βάση αυτή, το ΔΕΕ έκρινε ότι δεν μπορεί να λογιστεί ως «σημαντική τροποποίηση» η περίπτωση κατά την οποία ο αποκτών εξακολουθεί να υπέχει υποχρέωση να συνεχίσει την εκμετάλλευση της υποδομής σύμφωνα, αφενός, με τους λεπτομερείς κανόνες και τις προϋποθέσεις που συναρτώνται με την επίμαχη επιδότηση και, αφετέρου, με τον επιδιωκόμενο κατά τον χρόνο χορήγησης της σκοπό. Τούτο υπό το πρίσμα αντικειμενικής διαπίστωσης ότι η μεταβολή της φύσης του ιδιοκτησιακού καθεστώτος της οικείας υποδομής δεν πραγματοποιήθηκε με σκοπό την καταστρατήγηση των κανόνων περί συμμετοχής των διαρθρωτικών ταμείων, ζήτημα το οποίο εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να εξακριβώσει. Στο πλαίσιο της εξέτασης που θα κάνει το εθνικό δικαστήριο, οφείλει να εξακριβώσει εάν η αποκτώσα εταιρεία μπορεί να χαρακτηριστεί ως ΜΜΕ. Σε αρνητική περίπτωση, μπορεί να διαπιστώσει σημαντική τροποποίηση, η οποία επηρεάζει τη φύση ή τους όρους υλοποίησης της εν λόγω πράξης.

Ενόψει των ανωτέρω, το ΔΕΕ έκρινε ότι η μεταβίβαση μονάδας η οποία είχε λάβει μια επενδυτική ενίσχυση, συγχρηματοδοτούμενη από τα διαρθρωτικά ταμεία της ΕΕ, μπορεί να συνιστά «σημαντική τροποποίηση» της πράξης χρηματοδότησης, ζήτημα το οποίο καλείται να διερευνήσει το εθνικό δικαστήριο, λαμβάνοντας υπόψη όλα τα κρίσιμα πραγματικά και νομικά στοιχεία για την πλήρωση του άρθρου 30 (4) του Κανονισμού 1260/1999.

Εν συνεχεία, το ΔΕΕ εξέτασε τη συμβατότητα του κρίσιμου άρθρου 18 (5) της ΚΥΑ 192249/ΕΥΣ 4057 με το άρθρο 30 (4) του Κανονισμού 1260/1999. Έκρινε ότι, στο μέτρο που δεν παρέχει στον δικαιούχο επιδότησης τη δυνατότητα να αποδείξει, σε περίπτωση μεταβίβασης μονάδας την οποία αφορά μια συγχρηματοδοτούμενη επενδυτική πράξη, ότι δεν πληρούνται οι προϋποθέσεις

εφαρμογής του εν λόγω άρθρου και ότι η τροποποίηση της επίμαχης πράξης δεν έχει επαρκές εύρος ώστε να μπορεί να χαρακτηριστεί ως «σημαντική», η ελληνική ρύθμιση αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο. Συνεπώς, η απόλυτη και άνευ εξαιρέσεων εθνική ρύθμιση, η οποία επιβάλλει στον δικαιούχο της ενίσχυσης να μην μεταβιβάσει την επένδυση για την οποία δόθηκε η ενίσχυση, επ'απειλή δημοσιονομικής διόρθωσης συνεπαγόμενης την ολική ή μερική επιστροφή της επιδότησης αυτής, αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο.

Επί του σεβασμού του δικαιώματος ιδιοκτησίας, το ΔΕΕ έκρινε ότι, όταν τα κράτη μέλη διαπιστώνουν ότι μια συγχρηματοδοτούμενη πράξη έχει υποστεί «σημαντική τροποποίηση», υποχρεούνται να επιβάλλουν δημοσιονομική διόρθωση που περιλαμβάνει και την ολική ή μερική ανάκτηση της ενίσχυσης. Η υποχρέωση του δικαιούχου να επιστρέψει τη χρηματοδότηση δεν συνεπάγεται προσβολή του δικαιώματος ιδιοκτησίας του, διότι η ανάκτηση προκύπτει από τη μη τήρηση της απαίτησης περί διάρκειας της εν λόγω πράξης, η οποία συνιστά προϋπόθεση επιλεξιμότητας της ίδιας της πράξης.

III. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΠΡΟΣΩΠΩΝ

Επιμ.: Ευαγγελία Λαμπράκη

► Ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων

Διαδικασία κατάρτισης των εθνικών εφεδρικών πινάκων κατάταξης των καθηγητών αορίστου και ορισμένου χρόνου στα κρατικά ιδρύματα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης στον τομέα της τέχνης, της μουσικής και του χορού

ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων – εμπόδιο – ίση μεταχείριση – διαδικασία κατατάξεως για την κάλυψη θέσεων σε ορισμένες εθνικές κρατικές σχολές – προϋπόθεση συμμετοχής στην οικεία διαδικασία συνδεδεμένη με την προγενέστερη επαγγελματική πείρα η οποία αποκτήθηκε στις εν λόγω σχολές – εθνική ρύθμιση η οποία δεν επιτρέπει τη συνεκτίμηση της επαγγελματικής πείρας η οποία αποκτήθηκε σε άλλα κράτη μέλη – δικαιολόγηση – σκοπός της καταπολεμήσεως της εργασιακής επισφάλειας

ΔΕΕ C-132/22, Ministero dell'Istruzione, dell'Università e della Ricerca (Classements spéciaux), 15.06.2023, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: P. G. Xuereb, Εισηγητής: A. Arabadjičev, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2023:489 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 45 παρ. 1 και 2 ΣΛΕΕ και του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο β' του Κανονισμού (ΕΕ) 492/2011 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου

2011, που αφορά την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο εσωτερικό της Ένωσης.

Ως προς τα πραγματικά δεδομένα, η αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ των ΒΜ και ΝΡ, Ιταλών υπηκόων οι οποίοι έχουν αποκτήσει επαγγελματική πείρα σε άλλα κράτη μέλη πλην της Ιταλικής Δημοκρατίας, και του Ministero dell'Istruzione, dell'Università e della Ricerca – MIUR (Υπουργείου Παιδείας, Πανεπιστημίων και Έρευνας, Ιταλία) (στο εξής: Υπουργείο) για τη νομιμότητα υπουργικής απόφασης η οποία προβλέπει ότι δεκτοί στη διαδικασία εγγραφής στους εφεδρικούς πίνακες προσλήψεων, μέσω συμβάσεων εργασίας αορίστου και ορισμένου χρόνου, προσωπικού στις ιταλικές κρατικές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης γίνονται μόνον οι υποψήφιοι οι οποίοι έχουν αποκτήσει ορισμένη επαγγελματική πείρα εντός των παραπάνω αναφερόμενων σχολών.

Με χωριστές προσφυγές που άσκησαν το 2018 ενώπιον του Tribunale amministrativo regionale per il Lazio (διοικητικού πρωτοδικείου περιφέρειας Λατίου, Ιταλία), το οποίο είναι το αιτούν δικαστήριο, οι προσφεύγοντες της κύριας δίκης ζήτησαν την ακύρωση της υπουργικής απόφασης 597/2018, υποστηρίζοντας, μεταξύ άλλων, ότι, μη αναγνωρίζοντας, για τους σκοπούς της συμμετοχής στη διαδικασία για την πρόσληψη διδακτικού προσωπικού, αορίστου και ορισμένου χρόνου, στις ιταλικές κρατικές σχολές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης, περί της οποίας προβλέπει το άρθρο 1 παρ. 655 του νόμου 205/2017, την επαγγελματική πείρα τριών ή πλειόνων ακαδημαϊκών ετών σε σχολές του αυτού επιπέδου ευρισκόμενες σε άλλα κράτη μέλη πλην της Ιταλικής Δημοκρατίας, η ως άνω υπουργική απόφαση αντιβαίνει στο άρθρο 45 ΣΛΕΕ και στο άρθρο 3 του Κανονισμού 492/2011.

Το Υπουργείο ισχυρίζεται ότι η υπουργική απόφαση 597/2018 δεν μπορεί να θεωρηθεί παράνομη, δεδομένου ότι εκδόθηκε επί τη βάση του νόμου 205/2017, με στόχο, όπως προκύπτει από το άρθρο του 1 παρ. 653, να αντιμετωπισθεί η διαχρονική εργασιακή επισφάλεια στον τομέα της ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης και αναγνωρίζεται στο Υπουργείο δέσμια αρμοδιότητα. Κατά το αιτούν δικαστήριο, ο νόμος 205/2017 φαίνεται να συνιστά περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, δεδομένου ότι περιορίζει την πρόσβαση στη διαδικασία πρόσληψης διδακτικού προσωπικού, αορίστου και ορισμένου χρόνου, στις ιταλικές κρατικές σχολές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης, επιτρέποντάς την μόνο στους εκπαιδευτικούς που έχουν τουλάχιστον τριετή προηγούμενη εμπειρία στις εν λόγω σχολές.

Ως προς το κατά πόσον ο σκοπός «της εξαλείψεως του φαινομένου της επισφαλούς απασχολήσεως» στις ιταλικές κρατικές σχολές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης, τον οποίο διακηρύσσει ο

ιταλικός νόμος 205/2017, συνιστά σκοπό γενικού συμφέροντος δυνάμενο να δικαιολογήσει τον συγκεκριμένο περιορισμό και κατά πόσον ο περιορισμός είναι αναλογικός σε σχέση με τον ανωτέρω σκοπό, το αιτούν δικαστήριο παρατηρεί, κατά πρώτον, ότι από την απόφαση της 26ης Νοεμβρίου 2014, *Mascolo κ.λπ.* (C-22/13, C-61/13 έως C-63/13 και C-418/13, ECLI:EU:C:2014:2401), συνάγεται ότι η θέσπιση από τα κράτη μέλη μέτρων τα οποία αποσκοπούν στην καταπολέμηση του φαινομένου της επισφαλούς απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση, συνεπεία της κατ'επανάληψη σύναψης συμβάσεων ορισμένου χρόνου, σκοπεί στην προαγωγή όχι μόνον των εθνικών συμφερόντων, αλλά και των συμφερόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Κατά δεύτερον, η συμμετοχή στη διαδικασία του άρθρου 1 παρ. 655 του ιταλικού νόμου 205/2017 δεν αποτελεί τον μοναδικό τρόπο για την κάλυψη θέσης διδακτικού προσωπικού με σχέση εργασίας αορίστου ή ορισμένου χρόνου στις ιταλικές κρατικές σχολές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης. Συγκεκριμένα, η πρόσληψη μέχρι του ημίσεος του μόνιμου προσωπικού των σχολών αυτών πραγματοποιείται επί τη βάσει ειδικών εθνικών εφεδρικών πινάκων, ενώ το υπόλοιπο του προσωπικού αυτού προσλαμβάνεται κατόπιν δημοσίων διαδικασιών επιλογής βάσει τίτλων και εξετάσεων. Εξάλλου, οι συμβάσεις εργασίας ορισμένου χρόνου συνάπτονται κατά προτεραιότητα με τους διδάσκοντες οι οποίοι είναι εγγεγραμμένοι στους πίνακες αυτούς. Όταν δεν είναι δυνατή η πλήρωση όλων των κενών θέσεων κατ' αυτόν τον τρόπο, οι οικείες σχολές μπορούν να απευθύνουν πρόσκληση υποβολής υποψηφιοτήτων προκειμένου να καταρτίσουν εφεδρικούς πίνακες ειδικούς για κάθε σχολή.

Κατά τρίτον, από τη νομολογία του Corte costituzionale (Συνταγματικού Δικαστηρίου, Ιταλία) προκύπτει ότι κανόνες οι οποίοι, όπως οι επίμαχοι στη διαφορά της οποίας έχει επιληφθεί το αιτούν δικαστήριο, προβλέπουν έκτακτους διαγωνισμούς είναι, κατ' αρχήν, σύμφωνοι με το ιταλικό Σύνταγμα, από τη στιγμή που έχουν θεσπισθεί για τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας της διοίκησης, την κατοχύρωση της ασφάλειας των εννόμων σχέσεων και την αντιμετώπιση της επισφαλούς απασχόλησης, και δεν περιορίζουν κατά τρόπο μη εύλογο το δικαίωμα πρόσβασης σε θέσεις εργασίας του Δημοσίου ούτε την αρχή της επιλογής βάσει γενικού διαγωνισμού.

Κατόπιν των παραπάνω, με το προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινισθεί αν το άρθρο 45 ΣΛΕΕ και το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο β' του Κανονισμού 492/2011 έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει ότι μόνον οι υποψήφιοι οι οποίοι έχουν αποκτήσει ορισμένη επαγγελματική πείρα στις εθνικές κρατικές σχολές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης μπορούν να γίνουν δεκτοί σε διαδικασία εγγραφής στους

πίνακες που καταρτίζονται για την πρόσληψη, μέσω συμβάσεων εργασίας αορίστου και ορισμένου χρόνου, προσωπικού στις εν λόγω σχολές και η οποία δεν επιτρέπει, επομένως, να λαμβάνεται υπόψη, για τους σκοπούς της συμμετοχής στη διαδικασία αυτή, η επαγγελματική πείρα που αποκτήθηκε σε άλλα κράτη μέλη. Από τη νομολογία προκύπτει ότι εμπίπτουν στο άρθρο 45 ΣΛΕΕ οι όροι πρόσληψης, μεταξύ άλλων, προκειμένου περί απασχόλησης στη δημόσια διοίκηση διαφορετικής από αυτήν για την οποία κάνει λόγο η παρ. 4 της ανωτέρω διάταξης.

Επιπλέον, εθνικές διατάξεις οι οποίες εμποδίζουν ή αποθαρρύνουν εργαζόμενο υπήκοο κράτους μέλους να εγκαταλείψει το κράτος καταγωγής του προκειμένου να ασκήσει το δικαίωμά του στην ελεύθερη κυκλοφορία, συνιστούν περιορισμούς της ελευθερίας αυτής κατά την έννοια του άρθρου 45 παρ. 1 ΣΛΕΕ, ακόμη και αν εφαρμόζονται αδιακρίτως της ιθαγενείας των οικείων εργαζομένων.

Ακόμα, η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων δεν θα υλοποιούνταν πλήρως αν τα κράτη μέλη μπορούσαν να αρνούνται την υπαγωγή στην ως άνω διάταξη των πολιτών τους εκείνων οι οποίοι έχουν κάνει χρήση των δυνατοτήτων που προβλέπονται από το δικαίωμα της Ένωσης και έχουν αποκτήσει, χάρη στις δυνατότητες αυτές, επαγγελματικά προσόντα σε κράτος μέλος διαφορετικό από εκείνο του οποίου έχουν την ιθαγένεια.

Συνακόλουθα, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι εθνική ρύθμιση κατά την οποία δεν προσμετράται το σύνολο της ισοδύναμης προϋπηρεσίας που έχει πραγματοποιηθεί σε άλλο κράτος μέλος από αυτό της καταγωγής του διακινούμενου εργαζομένου είναι ικανή να καταστήσει λιγότερο ελκυστική την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων, κατά παράβαση του άρθρου 45 παρ. 1.

Επιπροσθέτως, από τη νομολογία προκύπτει ότι όταν ένας δημόσιος οργανισμός κράτους μέλους, επ' ευκαιρία πρόσληψης προσωπικού σε θέσεις που δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 45 παρ. 4 ΣΛΕΕ, προτίθεται να λάβει υπόψη τις προηγούμενες επαγγελματικές δραστηριότητες που άσκησαν οι υποψήφιοι στο πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης, ο οργανισμός αυτός δεν μπορεί να προβεί σε διάκριση ανάλογα με το αν οι δραστηριότητες ασκήθηκαν σε δημόσια υπηρεσία του ίδιου αυτού κράτους μέλους ή σε δημόσια υπηρεσία άλλου κράτους μέλους.

Είναι γεγονός ότι ο εν λόγω εργαζόμενος μπορεί να αποτραπεί από το να εγκαταλείψει το κράτος μέλος καταγωγής του προκειμένου να εργασθεί ή να εγκατασταθεί σε άλλο κράτος μέλος, αν η κατάσταση αυτή του στερεί, κατά την επιστροφή του στο πρώτο κράτος μέλος, τη δυνατότητα προσμέτρησης, προς τον σκοπό εγγραφής στους εν λόγω πίνακες, της επαγγελματικής εμπειρίας την οποία απέκτησε στο δεύτερο κράτος μέλος.

Περαιτέρω, υπενθυμίζεται ότι το άρθρο 45 παρ. 2 ΣΛΕΕ ορίζει ότι η ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων συ-

νεπάγεται την κατάργηση κάθε διάκρισης λόγω ιθαγενείας μεταξύ των εργαζομένων των κρατών μελών όσον αφορά την απασχόληση, την αμοιβή και τους άλλους όρους εργασίας.

Υπενθυμίζεται, συναφώς, ότι η αρχή της ίσης μεταχείρισης, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 45 ΣΛΕΕ, απαγορεύει όχι μόνον τις άμεσες διακρίσεις λόγω ιθαγενείας, αλλά και κάθε μορφή έμμεσης διάκρισης η οποία, κατ'εφαρμογήν άλλων κριτηρίων διαφοροποίησης, καταλήγει στην πράξη στο ίδιο αποτέλεσμα. Για να μπορεί ένα μέτρο να χαρακτηριστεί ως μέτρο το οποίο εισάγει εμμέσως διακρίσεις, δεν χρειάζεται το μέτρο αυτό να έχει ως αποτέλεσμα να ευνοεί το σύνολο των ημεδαπών ή να περιάγει σε δυσμενέστερη μοίρα αποκλειστικώς και μόνον τους υπηκόους των άλλων κρατών μελών χωρίς να θίγει τους ημεδαπούς.

Εν προκειμένω, η επίμαχη στην κύρια δίκη εθνική ρύθμιση, μη επιτρέποντας την προσμέτρηση της ισοδύναμης επαγγελματικής πείρας την οποία απέκτησε διακινούμενος εργαζόμενος σε σχολή κράτους μέλους διαφορετικού από την Ιταλική Δημοκρατία, μπορεί να θίξει περισσότερο τους διακινούμενους εργαζομένους απ' ό,τι τους ημεδαπούς εργαζομένους περιάγοντας σε δυσμενέστερη μοίρα ειδικότερα τους πρώτους, στο μέτρο που αυτοί θα έχουν πιθανότατα αποκτήσει επαγγελματική πείρα σε κράτος μέλος διαφορετικό από την Ιταλική Δημοκρατία πριν προσληφθούν στις ιταλικές σχολές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης. Συνεπώς, η εν λόγω ρύθμιση δύναται να συνιστά διαφορετική μεταχείριση στηριζόμενη εμμέσως στην ιθαγένεια. Υπό τις συνθήκες αυτές, διαπιστώνεται ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη ρύθμιση συνιστά περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων ο οποίος απαγορεύεται, κατ' αρχήν, από το άρθρο 45 ΣΛΕΕ.

Όσον αφορά τη δικαιολόγηση ενός τέτοιου περιορισμού, από πάγια νομολογία προκύπτει ότι εθνικά μέτρα ικανά να παρακωλύσουν ή να καταστήσουν λιγότερο ελκυστική την άσκηση των διασφαλιζομένων από τη Συνθήκη θεμελιωδών ελευθεριών μπορεί να επιτρέπονται μόνον εφόσον επιδιώκουν σκοπό γενικού συμφέροντος, είναι κατάλληλα να διασφαλίσουν την υλοποίηση του σκοπού αυτού και δεν βαίνουν πέραν του αναγκαίου για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού μέτρου.

Από τις πληροφορίες που παρέσχε το αιτούν δικαστήριο προκύπτει ότι η επίμαχη στην κύρια δίκη εθνική ρύθμιση αποσκοπεί στην αντιμετώπιση της διαχρονικής εργασιακής επισφάλειας στον τομέα της ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης στην Ιταλία, προάγοντας την εξάλειψη της επισφαλούς απασχόλησης στον τομέα αυτόν.

Συναφώς, επισημαίνεται ότι, ακόμη και αν υποτεθεί ότι ο σκοπός αυτός πρέπει να θεωρηθεί θεμιτός σκοπός γενικού συμφέροντος, ικανός να δικαιολογήσει περιορισμό

της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων, ο επίμαχος στην κύρια δίκη περιορισμός δεν παρίσταται πρόσφορος να διασφαλίσει την επίτευξή του.

Επιπλέον, ακόμη και αν υποτεθεί ότι η εν λόγω διαδικασία καθιστά δυνατή την πρόσληψη περισσότερων εργαζομένων αορίστου χρόνου απ' ό,τι εργαζομένων ορισμένου χρόνου, ο σκοπός της αύξησης του ποσοστού της πρώτης αυτής κατηγορίας στον επίμαχο τομέα θα μπορούσε να επιτευχθεί εξίσου αποτελεσματικά με την παροχή στους υποψηφίους οι οποίοι έχουν αποκτήσει επαγγελματική πείρα σε άλλο κράτος μέλος πλην της Ιταλικής Δημοκρατίας της δυνατότητας συμμετοχής στην ίδια διαδικασία, χωρίς οι θέσεις αορίστου χρόνου να προορίζονται αποκλειστικώς για τους «επί μακρόν» εργαζομένους ορισμένου χρόνου του εν λόγω τομέα.

Ακόμα, πρέπει να γίνει δεκτό ότι ο περιορισμός της ελεύθερης κυκλοφορίας των εργαζομένων τον οποίο συνεπάγεται η επίμαχη στην κύρια δίκη εθνική ρύθμιση δεν είναι δικαιολογημένος.

Κατόπιν των παραπάνω, στο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 45 ΣΛΕΕ και το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο β' του Κανονισμού 492/2011 έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε εθνική ρύθμιση, η οποία προβλέπει ότι μόνον οι υποψήφιοι οι οποίοι έχουν αποκτήσει ορισμένη επαγγελματική πείρα στις εθνικές κρατικές σχολές ανώτερης καλλιτεχνικής, μουσικής και χορογραφικής εκπαίδευσης μπορούν να γίνουν δεκτοί σε διαδικασία εγγραφής στους πίνακες που καταρτίζονται για την πρόσληψη, μέσω συμβάσεων εργασίας αορίστου και ορισμένου χρόνου, προσωπικού στις εν λόγω σχολές και η οποία δεν επιτρέπει, επομένως, να λαμβάνεται υπόψη, για τους σκοπούς της συμμετοχής στη διαδικασία αυτή, η επαγγελματική πείρα που αποκτήθηκε σε άλλα κράτη μέλη.

Άρνηση αποζημίωσης εταιρείας με έδρα κράτος μέλος για την απώλεια εισοδήματος των υπαλλήλων της κατά τις περιόδους κατ' οίκον απομόνωσής τους σε τρίτα κράτη μέλη της Ένωσης, η οποία επιβλήθηκε από τις αρμόδιες αρχές των εν λόγω κρατών μελών σε σχέση με την πανδημία COVID-19

κοινωνική ασφάλιση – έννοια των «παροχών ασθένειας» – πεδίο εφαρμογής – ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων – κοινωνικά πλεονεκτήματα – διαφορετική μεταχείριση – δικαιολογητικοί λόγοι – COVID-19 – απομόνωση υπαλλήλων κατά διαταγή εθνικής υγειονομικής αρχής – αποζημίωση των εν λόγω υπαλλήλων από τον εργοδότη – απόδοση του σχετικού ποσού στον εργοδότη από την αρμόδια αρχή – αποκλεισμός των μεθοριακών εργαζομένων που απομονώθηκαν βάσει μέτρου ληφθέντος από την αρχή του κράτους κατοικίας τους

ΔΕΕ C-411/22, Thermalhotel Fontana, 15.06.2023, Τμήμα έβδομο, Πρόεδρος: M. L. Arastey Sahún, Εισηγητής: F. Biltgen, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2023:490 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού 883/2004 για τον συντονισμό των συστημάτων κοινωνικής ασφάλειας, καθώς και την ερμηνεία του άρθρου 45 ΣΛΕΕ και του άρθρου 7 του Κανονισμού 492/2011 που αφορά την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων στο εσωτερικό της Ένωσης.

Ως προς τα πραγματικά δεδομένα, η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Thermalhotel Fontana Hotelbetriebsgesellschaft mbH (στο εξής: Thermalhotel Fontana) και της Bezirkshauptmannschaft Südoststeiermark (διοικητικής αρχής της περιφέρειας νοτιοανατολικής Στυρίας, Αυστρία, στο εξής: διοικητική αρχή) σχετικά με την άρνηση της τελευταίας να αποζημιώσει τη Thermalhotel Fontana για την απώλεια εισοδήματος των υπαλλήλων της κατά τις περιόδους κατ' οίκον απομόνωσής τους στη Σλοβενία και στην Ουγγαρία, η οποία επιβλήθηκε από τις αρμόδιες αρχές των εν λόγω κρατών μελών σε σχέση με την πανδημία COVID-19.

Πιο συγκεκριμένα, η Thermalhotel Fontana είναι εγκατεστημένη στην Αυστρία όπου εκμεταλλεύεται ξενοδοχείο. Κατά το τέταρτο τρίμηνο του 2020, πολλοί υπάλληλοι του ξενοδοχείου υποβλήθηκαν σε εξετάσεις για την ανίχνευση της COVID-19, των οποίων το αποτέλεσμα ήταν θετικό και γνωστοποιήθηκε από τη Thermalhotel Fontana στην αυστριακή υγειονομική αρχή. Εξαιτίας του ότι οι εν λόγω εργαζόμενοι κατοικούσαν στη Σλοβενία και στην Ουγγαρία, η αρχή δεν τους επέβαλε τα μέτρα απομόνωσης στα οποία αναφέρονται οι διατάξεις του Epidemiegesetz 1950 (νόμος του 1950 περί επιδημιών) (στο εξής: ΕΡΙG), αλλά ενημέρωσε τις αρμόδιες αρχές των εν λόγω κρατών μελών, οι οποίες επέβαλαν στους εργαζομένους αυτούς περιόδους κατ' οίκον απομόνωσης.

Ωστόσο, κατά τη διάρκεια αυτών των περιόδων απομόνωσης, η Thermalhotel Fontana συνέχισε να καταβάλλει στους εν λόγω υπαλλήλους τις αποδοχές τους σύμφωνα, όπως προκύπτει από τις παρατηρήσεις της Αυστριακής Κυβέρνησης, με τις σχετικές διατάξεις του αστικού κώδικα και του Angestelltengesetz (νόμου περί υπαλλήλων) (BGBl. αριθ. 292/1921), όπως τροποποιήθηκε από τον Bundesgesetz (ομοσπονδιακό νόμο), οι οποίες ήταν εφαρμοστέες στο μέτρο που οι σχετικές συμβάσεις εργασίας διέπονταν από το αυστριακό δίκαιο.

Με αιτήσεις της, η Thermalhotel Fontana ζήτησε από τη διοικητική αρχή, κατ' εφαρμογήν του άρθρου 32 του ΕΡΙG, αποζημίωση λόγω της απώλειας εισοδήματος που υπέστησαν οι υπάλληλοι αυτοί κατά τις περιόδους απο-

μόνωσής τους, ισχυριζόμενη ότι είχε υποκατασταθεί στο δικαίωμά τους σε αποζημίωση επειδή τους είχε καταβάλει τις αποδοχές τους κατά τη διάρκεια των περιόδων αυτών. Με αποφάσεις του Δεκεμβρίου 2020, οι αιτήσεις αυτές απορρίφθηκαν.

Το Landesverwaltungsgericht Steiermark (περιφερειακό διοικητικό πρωτοδικείο Στυρίας, Αυστρία) απέρριψε ως αβάσιμες τις προσφυγές που ασκήθηκαν κατά των αποφάσεων αυτών. Διαπιστώνοντας ότι τα έγγραφα που επισυνάφθηκαν στις αιτήσεις αποζημίωσης ήταν αποφάσεις ή βεβαιώσεις αλλοδαπών αρχών με τις οποίες είχε επιβληθεί μέτρο απομόνωσης στους εν λόγω υπαλλήλους, το δικαστήριο αυτό έκρινε ότι μόνον απόφαση στηριζόμενη σε διοικητικό μέτρο που ελήφθη κατ' εφαρμογήν του ΕΡΙG και συνεπαγόμενη απώλεια εισοδήματος για τους εργαζομένους γεννά δικαίωμα αποζημίωσης δυνάμει του νόμου αυτού.

Η Thermalhotel Fontana άσκησε κατά των ως άνω απορριπτικών αποφάσεων εξαιρετικές αιτήσεις αναίρεσως ενώπιον του Verwaltungsgerichtshof (Ανώτατου Διοικητικού Δικαστηρίου, Αυστρία), ήτοι του αιτούντος δικαστηρίου, ισχυριζόμενη ότι το άρθρο 32 παρ. 1 και 3 του ΕΡΙG, όπως ερμηνεύθηκε από το Landesverwaltungsgericht Steiermark (περιφερειακό διοικητικό πρωτοδικείο Στυρίας), είναι αντίθετο προς το άρθρο 45 ΣΛΕΕ και τον Κανονισμό 883/2004.

Κατά το αιτούν δικαστήριο, αν η αποζημίωση του άρθρου 32 του ΕΡΙG χαρακτηριστεί ως «παροχή ασθένειας» κατά την έννοια του άρθρου 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού 883/2004, οι αυστριακές αρχές και τα αυστριακά δικαστήρια θα πρέπει, σύμφωνα με το άρθρο 5 στοιχείο β' του ίδιου Κανονισμού, να λάβουν υπόψη απόφαση περί επιβολής απομόνωσης που ελήφθη από άλλο κράτος μέλος ως εάν είχε ληφθεί από αυστριακή αρχή. Εντούτοις, το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι δεν συντρέχει τέτοια περίπτωση και ότι, ως εκ τούτου, η εν λόγω αποζημίωση δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού αυτού. Επισημαίνει συναφώς, πρώτον, ότι ο δικαιούχος ο οποίος εμποδίζεται να ασκήσει την επαγγελματική του δραστηριότητα αποζημιώνεται για απώλεια εισοδήματος χωρίς να νοσεί κατ' ανάγκην, καθώς το μέτρο της απομόνωσης μπορεί να του έχει επιβληθεί λόγω απλής υπόνοιαι ότι έχει προσβληθεί από τη νόσο ή ότι μπορεί να τη μεταδώσει. Δεύτερον, η επιβολή του μέτρου της απομόνωσης δεν αποσκοπεί στη θεραπεία του προσώπου στο οποίο επιβάλλεται, αλλά στην προστασία του πληθυσμού από τη μετάδοση εκ μέρους του προσώπου αυτού, και η αποζημίωση που προβλέπει το άρθρο 32 του ΕΡΙG δεν έχει ως σκοπό την αντιστάθμιση των εξόδων λόγω ασθένειας ή θεραπείας.

Όσον αφορά το άρθρο 45 ΣΛΕΕ και το άρθρο 7 του Κανονισμού 492/2011, το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι η επίμαχη εθνική ρύθμιση επιβάλλει εμμέσως, ως προϋ-

πόθεση για την αποζημίωση του εργοδότη, το να κατοικούν οι εργαζόμενοι του στην εθνική επικράτεια και ότι, επομένως, η προϋπόθεση αυτή συνιστά άνιση μεταχείριση εργαζομένων στηριζόμενη εμμέσως στην ιθαγένειά τους. Επισημαίνει συναφώς ότι στους μεθοριακούς εργαζομένους, όπως αυτοί που απασχολεί η Thermalhotel Fontana, των οποίων τα αποτελέσματα σε εξετάσεις ανίχνευσης COVID-19 ήταν θετικά, δεν επιβλήθηκε απομόνωση από την αυστριακή αρχή, σε αντίθεση με τους εργαζομένους που κατοικούν στην Αυστρία και βρέθηκαν στην ίδια κατάσταση. Τους επιβλήθηκε, ωστόσο, απομόνωση ανάλογη εκείνης που επέβαλε η εν λόγω αρχή βάσει των μέτρων που ίσχυαν στο κράτος μέλος κατοικίας τους, σε σχέση με τα οποία ο EriG δεν προβλέπει δικαίωμα αποζημίωσης για απώλεια εισοδήματος.

Επιπλέον, οι μεθοριακοί εργαζόμενοι στους οποίους επιβλήθηκε το μέτρο της απομόνωσης από τις αρχές του κράτους μέλους κατοικίας τους θα μπορούσαν να στραφούν προς το κράτος αυτό προκειμένου να ζητήσουν να ωφεληθούν από τα τυχόν υφιστάμενα σε αυτό συστήματα αποζημίωσης. Εν πάση περιπτώσει, το αιτούν δικαστήριο διατηρεί αμφιβολίες ως προς το αν η επίμαχη άνιση μεταχείριση είναι σύμφωνη με την αρχή της αναλογικότητας.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το Verwaltungsgerichtshof αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο τα ακόλουθα προδικαστικά ερωτήματα.

Με το πρώτο ερώτημά του, το αιτούν δικαστήριο ζητεί κατ' ουσίαν να διευκρινιστεί αν το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού 883/2004 έχει την έννοια ότι η χρηματοδοτούμενη από το Δημόσιο αποζημίωση που χορηγήθηκε στους μισθωτούς εργαζομένους για την περιουσιακή ζημία που υπέστησαν λόγω της παρεμπόδισης της επαγγελματικής τους δραστηριότητας κατά τη διάρκεια της απομόνωσής τους ως προσώπων τα οποία νόσησαν με COVID-19, ή για τα οποία υπήρχε υπόνοια ότι είχαν προσβληθεί από τη νόσο ή ότι μπορούσαν να τη μεταδώσουν, συνιστά «παροχή ασθένειας», κατά την έννοια της διάταξης αυτής, και εμπίπτει, επομένως, στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού.

Συναφώς, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι οι «παροχές ασθένειας», κατά την έννοια της διάταξης αυτής, έχουν ως ουσιαστικό σκοπό τη θεραπεία του ασθενούς, με την παροχή σε αυτόν της αναγκαίας λόγω της κατάστασής του περίθαλψης, και καλύπτουν, επομένως, τον κίνδυνο που συνδέεται με παθολογική κατάσταση. Τούτο, όμως, δεν συμβαίνει σε περιπτώσεις αποζημίωσης όπως αυτή που προβλέπει το άρθρο 32 του EriG.

Για το πρώτο ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 3 παρ. 1 στοιχείο α' του Κανονισμού 883/2004 έχει την έννοια ότι η χρηματοδοτούμενη από το Δημό-

σιο αποζημίωση που χορηγήθηκε στους μισθωτούς εργαζομένους για την περιουσιακή ζημία που υπέστησαν λόγω της παρεμπόδισης της επαγγελματικής τους δραστηριότητας κατά τη διάρκεια της απομόνωσής τους ως προσώπων τα οποία νόσησαν με COVID-19, ή για τα οποία υπήρχε υπόνοια ότι είχαν προσβληθεί από τη νόσο ή ότι μπορούσαν να τη μεταδώσουν, δεν συνιστά «παροχή ασθένειας» κατά την έννοια της διάταξης αυτής και, επομένως, δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού.

Λαμβανομένης υπόψη της αρνητικής απάντησης που δόθηκε στο πρώτο ερώτημα, πρέπει να δοθεί απάντηση στο δεύτερο ερώτημα, με το οποίο το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, να διευκρινιστεί αν το άρθρο 45 ΣΛΕΕ και το άρθρο 7 του Κανονισμού 492/2011 έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε ρύθμιση κράτους μέλους η οποία εξαρτά τη χορήγηση αποζημίωσης για την απώλεια εισοδήματος των εργαζομένων λόγω απομόνωσης που διατάχθηκε κατόπιν θετικού αποτελέσματος στην εξέταση ανίχνευσης COVID-19 από την προϋπόθεση να έχει διαταχθεί η επιβολή του μέτρου απομόνωσης από αρχή του εν λόγω κράτους μέλους βάσει της ρύθμισης αυτής.

Επιπλέον, η έννοια του «κοινωνικού πλεονεκτήματος», η οποία διευρύνεται από το άρθρο 7 παρ. 2 του Κανονισμού 492/2011 ώστε να καλύπτει και τους εργαζομένους που είναι υπήκοοι άλλων κρατών μελών, περιλαμβάνει όλα τα πλεονεκτήματα, ανεξαρτήτως του αν συνδέονται με σύμβαση εργασίας, τα οποία αναγνωρίζονται γενικά στους ημεδαπούς εργαζομένους, λόγω κυρίως της αντικειμενικής ιδιότητάς τους ως εργαζομένων ή λόγω του ότι έχουν απλώς την κατοικία τους στην εθνική επικράτεια και των οποίων η επέκταση στους εργαζομένους υπηκόους άλλων κρατών μελών δύναται επομένως να διευκολύνει την κινητικότητά τους στο εσωτερικό της Ένωσης και, ως εκ τούτου, την ένταξή τους στο κράτος μέλος υποδοχής, η δε διαλαμβανόμενη στην εν λόγω διάταξη μνεία των κοινωνικών πλεονεκτημάτων δεν πρέπει να ερμηνεύεται περιοριστικά. Επιπλέον, για την περιουσιακή ζημία που προκλήθηκε από την απομόνωσή τους δεν καταβάλλεται αποζημίωση βάσει του άρθρου 32 του EriG.

Εξ αυτού συνάγεται, όπως υπογραμμίζει το αιτούν δικαστήριο, ότι η επιλεξιμότητα για τη λήψη της αποζημίωσης αυτής συνδέεται εμμέσως με την προϋπόθεση της κατοικίας στο αυστριακό έδαφος. Πράγματι, το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι οι κανόνες σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία των εργαζομένων θα μπορούσαν εύκολα να καταστούν άνευ αποτελέσματος αν αρκούσε στα κράτη μέλη, για να αποφύγουν την εφαρμογή των απαγορεύσεων που θέτουν οι εν λόγω κανόνες, να επιβάλλουν στους εργοδότες υποχρεώσεις ή προϋποθέσεις σχετικές με απασχολούμενο από αυτούς εργαζόμενο, οι οποίες, αν επιβάλλονταν ευθέως στον εργαζόμενο, θα συνιστούσαν περιορισμούς της ασκήσεως του δικαιώματος ελεύθερης

κυκλοφορίας που αυτός δύναται να επικαλεστεί δυνάμει του άρθρου 45 ΣΛΕΕ.

Όσον αφορά την ύπαρξη αντικειμενικού δικαιολογητικού λόγου, κατά την έννοια της νομολογίας, τόσο το αιτούν δικαστήριο όσο και η Αυστριακή Κυβέρνηση αναφέρουν τον σκοπό της δημόσιας υγείας, καθόσον σκοπός της αποζημίωσης για την απώλεια εισοδήματος κατά την περίοδο απομόνωσης είναι να ευνοήσει την τήρηση της απομόνωσης ως μέτρου που λαμβάνουν οι υγειονομικές αρχές για τη μείωση του αριθμού των λοιμώξεων. Στο πλαίσιο αυτό, η αποζημίωση μόνο για τα μέτρα απομόνωσης που διατάσσονται βάσει του EriG δικαιολογείται από το γεγονός ότι η τήρηση των μέτρων αυτών μπορεί να ελεγχθεί μόνο στο εθνικό έδαφος.

Επιπροσθέτως, ακόμη και αν, όπως υποστηρίζει η Αυστριακή Κυβέρνηση, η άρνηση αποζημίωσης για την απώλεια εισοδήματος που προκλήθηκε από τα μέτρα απομόνωσης που δεν διατάχθηκαν βάσει του άρθρου 32 του EriG αποσκοπεί στην αποφυγή του αδικαιολόγητου πλουτισμού διακινούμενων εργαζομένων, οι οποίοι αποζημιώθηκαν και από το κράτος μέλος κατοικίας τους για την απομόνωση που επέβαλαν οι αρμόδιες αρχές του κράτους αυτού, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η άρνηση αυτή βαίνει πέραν του μέτρου που είναι αναγκαίο προκειμένου να αποφευχθεί μια τέτοια υπεραντιστάθμιση. Πράγματι, όπως επισήμανε η Επιτροπή, προκειμένου να αποκλειστεί η δυνατότητα αυτή, αρκεί, κατά τη χορήγηση της αποζημίωσης, οι αυστριακές αρχές να λάβουν υπόψη την ήδη καταβληθείσα ή οφειλόμενη αποζημίωση βάσει της νομοθεσίας άλλου κράτους μέλους και να μειώσουν ενδεχομένως το ποσό της χορηγούμενης αποζημίωσης.

Κατόπιν των προεκτεθέντων, στο δεύτερο προδικαστικό ερώτημα πρέπει να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 45 ΣΛΕΕ και το άρθρο 7 του Κανονισμού 492/2011 έχουν την έννοια ότι αντιτίθενται σε ρύθμιση κράτους μέλους η οποία εξαρτά τη χορήγηση αποζημίωσης για την απώλεια εισοδήματος των εργαζομένων λόγω απομόνωσης που διατάχθηκε κατόπιν θετικού αποτελέσματος στην εξέταση ανίχνευσης COVID-19 από την προϋπόθεση να έχει διαταχθεί η επιβολή του μέτρου απομόνωσης από αρχή του εν λόγω κράτους μέλους βάσει της ρύθμισης αυτής.

IV. ΙΘΑΓΕΝΕΙΑ

Επιμ.: Όλγα Μιχαλοπούλου

► Οριστική απώλεια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας των Βρετανών πολιτών ως συνέπεια της απόφασης Brexit

Η απώλεια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας και, κατά συνέπεια, η απώλεια των δικαιωμάτων που συνδέονται με την ιδιότητα αυτή αποτελεί αυτόματη συνέπεια μόνο της κυριαρχικής απόφασης του Ηνωμένου Βασιλείου να αποχωρήσει από την Ένωση και όχι συνέπεια της συμφωνίας αποχώρησης ή της απόφασης του Συμβουλίου

αίτηση αναιρέσεως – προσφυγή ακυρώσεως – Συμφωνία για την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας – Απόφαση (ΕΕ) 2020/135 – υπήκοοι του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας – συνέπειες της εν λόγω συμφωνίας ως προς την ιδιότητα του πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των δικαιωμάτων που συνδέονται με την ιδιότητα αυτή για τους εν λόγω υπηκόους – άρθρο 263 εδάφιο δ' ΣΛΕΕ – ενεργητική νομιμοποίηση – προϋποθέσεις – έννομο συμφέρον

ΔΕΕ C-499/21 P, Silver κ.λπ./Συμβούλιο, 15.06.2023, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος: M. Safjan, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2023:479 – Αίτηση αναιρέσεως

ΔΕΕ C-501/21 P, Shindler κ.λπ./Συμβούλιο, 15.06.2023, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος: M. Safjan, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2023:480 – Αίτηση αναιρέσεως

ΔΕΕ C-502/21 P, Price/Συμβούλιο, 15.06.2023, Τμήμα όγδοο, Πρόεδρος: M. Safjan, Εισηγητής: N. Jääskinen, Γεν. Εισαγγελέας: N. Αιμιλίου, ECLI:EU:C:2023:482 – Αίτηση αναιρέσεως

Στις 31 Ιανουαρίου 2020, ύστερα από σειρά διαδικαστικών πράξεων, το Ηνωμένο Βασίλειο αποχώρησε από την Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας και την 1η Φεβρουαρίου 2020 τέθηκε σε ισχύ η συμφωνία αποχώρησης.

Στις 15 Ιουνίου 2023, το Δικαστήριο εξέδωσε τρεις αποφάσεις αναιρέσεως, που αφορούν την οριστική απώλεια της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης και των δικαιωμάτων που συνδέονται με την ιδιότητα αυτή, συνεπεία της ανωτέρω απόφασης του Ηνωμένου Βασιλείου να αποχωρήσει από την Ένωση.

Πιο αναλυτικά, οι αναιρεσείοντες είναι υπήκοοι του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας οι οποίοι κατοικούν σε διάφορα κράτη μέλη και στο Ηνωμένο Βασίλειο. Με την αίτηση αναιρέσεως που υπέβαλαν ζητούν την αναιρέση της διάταξης του ΓΕ-ΔΕΕ, το οποίο απέρριψε ως απαράδεκτη την προσφυγή τους με αίτημα την ακύρωση, εν όλω ή εν μέρει, αφενός, της συμφωνίας για την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας

από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας, και, αφετέρου, της Απόφασης (ΕΕ) 2020/135 του Συμβουλίου, της 30ής Ιανουαρίου 2020, σχετικά με τη σύναψη της συμφωνίας για την αποχώρηση του Ηνωμένου Βασιλείου της Μεγάλης Βρετανίας και της Βόρειας Ιρλανδίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση και την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Ατομικής Ενέργειας, οι οποίες είχαν για αυτούς ως συνέπεια την απώλεια της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης και των δικαιωμάτων που συνδέονται με την ιδιότητα αυτή.

Το ΓεΔΕΕ έκρινε ότι οι τότε προσφεύγοντες και νυν αναιρεσιόντες δεν πληρούσαν τις προϋποθέσεις ενεργητικής νομιμοποίησης, κατά την έννοια του άρθρου 263 ΣΛΕΕ, καθώς δεν ήταν αποδέκτες ούτε της επίδικης απόφασης ούτε της συμφωνίας αποχώρησης (άρθρο 263 εδάφιο δ' περίοδος α' ΣΛΕΕ) και οι επίμαχες πράξεις δεν τους αφορούσαν ατομικά (άρθρο 263 εδάφιο δ' περίπτωση β' ΣΛΕΕ). Επίσης, έκρινε ότι η επίδικη απόφαση αποτελούσε «μη νομοθετική πράξη γενικής ισχύος», καθώς ο όρος «κανονιστική πράξη» (άρθρο 263 τέταρτο εδάφιο δ' περίπτωση γ' ΣΛΕΕ) δεν περιλαμβάνει τις αποφάσεις που εγκρίνουν τη σύναψη διεθνούς συμφωνίας, όπως η επίδικη απόφαση, με την οποία εγκρίνεται η σύναψη συμφωνίας που καθορίζει τις λεπτομερείς ρυθμίσεις για την αποχώρηση κράτους μέλους από την Ένωση.

Όσον αφορά τους αναιρεσιόντες, ως πρώτο λόγο αναιρέσεως πρόεβαλαν επιχειρήματα περί παραβίασης άρθρων του Κανονισμού Διαδικασίας του Δικαστηρίου και, πιο συγκεκριμένα, υποστήριξαν ότι το ΓεΔΕΕ παραβίασε τις αρχές της δίκαιης δίκης και της ισότητας των όπλων. Ο δεύτερος λόγος αναιρέσεως που πρόεβαλαν αφορούσε την εσφαλμένη, κατά την άποψή τους, εκτίμηση του ΓεΔΕΕ αναφορικά με την έλλειψη ενεργητικής νομιμοποίησης.

Σε αντίθεση με την εκτίμηση του ΓεΔΕΕ και του Συμβουλίου, οι αναιρεσιόντες θεωρούν ότι οι επίδικες πράξεις είναι κανονιστικές πράξεις οι οποίες δεν περιλαμβάνουν εκτελεστικά μέτρα, κατά την έννοια του άρθρου 263 εδάφιο δ' περίπτωση γ' ΣΛΕΕ, και παράγουν αποτελέσματα, όπως την απώλεια της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης και των δικαιωμάτων που συνδέονται με την ιδιότητα αυτή, επομένως εκτιμούν ότι νομιμοποιούνται ενεργητικώς να ασκήσουν προσφυγή κατά των πράξεων αυτών. Επίσης, υποστηρίζουν ότι ανήκουν σε «στενό κύκλο προσώπων», στο μέτρο που είναι πρόσωπα που κατοικούν σε άλλο κράτος μέλος αλλά δεν μπόρεσαν να ζητήσουν τη διπλή ιθαγένεια, του κράτους μέλους αυτού και του Ηνωμένου Βασιλείου. Εξάλλου, η απώλεια της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης και των δικαιωμάτων που συνδέονται με την ιδιότητα αυτή έχει και άλλες ιδιαίτερες συνέπειες, όπως τη μείωση του βιοτικού τους επιπέδου, η οποία στοιχειοθετεί την ύπαρξη εννόμου συμφέροντος και, ως εκ τούτου, την ενεργητική τους νομιμοποίηση.

Το ΔΕΕ έκρινε ότι η αρχή της εκατέρωθεν ακροάσεως και, ως εκ τούτου, τα δικαιώματα άμυνας των αναιρεσιόντων έγιναν σεβαστά, απορρίπτοντας τον πρώτο λόγο αναιρέσεως.

Όσον αφορά τον δεύτερο λόγο αναιρέσεως, το Δικαστήριο προέβη σε αυτεπάγγελτη εξέταση της ύπαρξης εννόμου συμφέροντος και ενεργητικής νομιμοποίησης, προϋποθέσεις του παραδεκτού που πρέπει να πληρούνται σωρευτικώς προκειμένου να μπορεί να ασκηθεί παραδεικτικώς προσφυγή ακυρώσεως, καθώς κάθε ζήτημα που αφορά το παραδεκτό προσφυγής ακυρώσεως ενώπιον του ΓεΔΕΕ ενδέχεται να συνιστά λόγο δημόσιας τάξης. Σύμφωνα με την πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, για την ύπαρξη εννόμου συμφέροντος εξετάζεται κατά πόσο η ακύρωση της προσβαλλόμενης πράξης δύναται, αυτή καθαυτήν, να ωφελήσει τον διάδικο που την άσκησε. Αντιθέτως, δεν υφίσταται έννομο συμφέρον όταν η θετική έκβαση μιας προσφυγής δεν είναι, σε κάθε περίπτωση, ικανή να παράσχει ικανοποίηση στον προσφεύγοντα.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, το Δικαστήριο έκρινε ότι η ακύρωση της επίδικης απόφασης δεν μπορεί να προσπορίσει στους νυν αναιρεσιόντες όφελος ικανό να θεμελιώσει έννομο συμφέρον, απορρίπτοντας, ως εκ τούτου, και τον δεύτερο προβαλλόμενο λόγο αναιρέσεως. Η κατοχή της ιθαγένειας κράτους μέλους συνιστά απαραίτητη προϋπόθεση προκειμένου ένα πρόσωπο να μπορεί να αποκτήσει και να διατηρήσει την ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης και να απολαύει του συνόλου των συνδεδεμένων με την ιδιότητα αυτή δικαιωμάτων. Εν προκειμένω, η απώλεια της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης και, κατά συνέπεια, η απώλεια των συνδεδεμένων με αυτήν δικαιωμάτων αποτελεί αυτόματη συνέπεια της κυριαρχικής απόφασης και μόνον την οποία έλαβε το Ηνωμένο Βασίλειο να αποχωρήσει από την Ένωση. Επομένως, κατά το Δικαστήριο, η ακύρωση της απόφασης του ΓεΔΕΕ δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να θεραπεύσει την προαναφερθείσα απώλεια.

Για τους λόγους αυτούς, η αίτηση αναιρέσεως απορρίφθηκε στο σύνολό της.

V. ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ

Επιμ.: Όλγα Μιχαλοπούλου

► Μηχανισμός ελέγχου των ξένων επενδύσεων συνιστά περιορισμό της ελευθερίας εγκατάστασης

Ο σκοπός της εξασφάλισης του εφοδιασμού του κατασκευαστικού τομέα με αμμοχάλικο, άμμο και άργιλο σε τοπικό επίπεδο δεν σχετίζεται με θεμελιώδες συμφέρον της κοινωνίας, συνεπώς δεν μπορεί να δικαιολογήσει περιορισμό της ελευθερίας εγκατάστασης του άρθρου 49 ΣΛΕΕ

προδικαστική παραπομπή – ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων – ελευθερία εγκαταστάσεως – Κανονισμός (ΕΕ) 2019/452 – νομοθεσία κράτους μέλους η οποία θεσπίζει μηχανισμό ελέγχου των ξένων επενδύσεων σε ημεδαπές επιχειρήσεις που θεωρούνται «στρατηγικής σημασίας» – απόφαση που λαμβάνεται βάσει της εν λόγω νομοθεσίας και απαγορεύει την εξαγορά από ημεδαπή εταιρεία του συνόλου των μετοχών άλλης ημεδαπής εταιρείας – εξαγοραζόμενη επιχείρηση που θεωρείται «στρατηγικής σημασίας» για τον λόγο ότι η κύρια δραστηριότητά της αφορά την εξόρυξη ορισμένων βασικών πρώτων υλών όπως το αμμοχάλικο, η άμμος και η άργιλος – εξαγοράζουσα επιχείρηση που θεωρείται «ξένος επενδυτής» για τον λόγο ότι ανήκει σε όμιλο εταιρειών του οποίου η επικεφαλής εταιρεία εδρεύει σε τρίτη χώρα – προσβολή ή κίνδυνος προσβολής του εθνικού συμφέροντος, της δημόσιας ασφάλειας ή της δημόσιας τάξης του κράτους μέλους – σκοπός εξασφάλισης του εφοδιασμού του κατασκευαστικού τομέα με βασικές πρώτες ύλες, ιδίως σε τοπικό επίπεδο

ΔΕΕ C-106/22, Xella Magyarország, 13.07.2023, Τμήμα δεύτερο, Πρόεδρος (Εισηγήτρια): A. Prechal, Γεν. Εισαγγελέας: T. Čármeta, ECLI:EU:C:2023:568 – Προδικαστική παραπομπή

Η Xella Magyarország είναι εταιρεία ουγγρικού δικαίου, η οποία δραστηριοποιείται στην ουγγρική αγορά οικοδομικών υλικών και έχει ως κύρια δραστηριότητα την παραγωγή δομικών υλικών από σκυρόδεμα. Ανήκει κατά 100% σε εταιρεία γερμανικού δικαίου, η οποία με τη σειρά της ανήκει επίσης κατά 100% σε εταιρεία λουξεμβουργιανού δικαίου. Η τελευταία ανήκει εμμέσως σε εταιρεία, μέλος ομίλου εταιρειών, η οποία είναι εγκατεστημένη στις Βερμούδες, ενώ ο εν λόγω όμιλος ανήκει, τελικώς, σε Ιρλανδό υπήκοο. Η Xella Magyarország συνεργάζεται με την εταιρεία ουγγρικού δικαίου Janes és Társa, η οποία έχει ως κύρια δραστηριότητα την εξόρυξη αμμοχάλικου, άμμου και αργίλου σε λατομείο της στην Ουγγαρία και το μερίδιό της στην ουγγρική αγορά παραγωγής των οικείων πρώτων υλών ανέρχεται σε 0,52%. Πιο συγκεκριμένα, αρχικά η Xella Magyarország αγοράζει το 90% της ετήσιας παραγωγής της Janes és Társa με σκοπό τη μεταποίηση αυτών των πρώτων υλών, αφήνοντας το υπόλοιπο 10% της παραγωγής να αγοράζεται από τοπικές επιχειρήσεις του κατασκευαστικού τομέα, ενώ στη συνέχεια συνήψε σύμβαση πώλησης με σκοπό την εξαγορά του 100% των μετοχών της Janes és Társa κοινοποιώντας την επίμαχη συναλλαγή στον Υπουργό Καινοτομίας και Τεχνολογίας Ουγγαρίας. Ο Υπουργός, ωστόσο, απαγόρευσε την εκτέλεση της δικαιπραξίας αυτής, καθώς χαρακτήρισε την Xella Magyarország ως «ξένο επενδυτή» κατά το ουγγρικό δίκαιο, λόγω της έμμεσης συμμετοχής της στην εγκατεστημένη στις Βερμούδες εταιρεία. Επιπλέον, υποστήριξε ότι τα ζητήματα

ασφάλειας και προβλεψιμότητας της εξόρυξης και του εφοδιασμού με πρώτες ύλες έχουν στρατηγική σημασία, εκτιμώντας ότι το να περιέλθει εμμέσως η Janes és Társa στην ιδιοκτησία εταιρείας εγκατεστημένης στις Βερμούδες θέτει σε πιο μακροπρόθεσμο κίνδυνο την ασφάλεια του εφοδιασμού του κατασκευαστικού τομέα με πρώτες ύλες, ενώ η εξαγορά στρατηγικής επιχείρησης από ξένο ιδιοκτήτη μειώνει την αναλογία των επιχειρήσεων που ανήκουν σε ημεδαπά κεφάλαια, γεγονός το οποίο θα μπορούσε να βλάψει το «εθνικό συμφέρον» υπό ευρεία έννοια. Η Xella Magyarország προσέβαλε την επίμαχη στην κύρια δίκη απόφαση ενώπιον του δικαστηρίου περιφέρειας Βουδαπέστης, υποστηρίζοντας ότι η απόφαση αυτή συνιστούσε αυθαίρετη διάκριση ή συγκαλυμμένο περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων, υπό το πρίσμα ιδίως των άρθρων 54 και 55 ΣΛΕΕ, τα οποία αναγνωρίζουν, παράλληλα, το ευεργέτημα της ελευθερίας εγκατάστασης στις εταιρείες που εδρεύουν στην Ένωση.

Το αιτούν εθνικό δικαστήριο απέστειλε προδικαστικό ερώτημα στο Δικαστήριο ζητώντας να διευκρινίσει αν οι διατάξεις της ΣΛΕΕ σχετικά με την ελεύθερη κυκλοφορία κεφαλαίων, σε συνδυασμό με το περιεχόμενο του Κανονισμού 2019/452, αντιτίθενται σε μηχανισμό ελέγχου των ξένων επενδύσεων, προβλεπόμενο από τη νομοθεσία κράτους μέλους η οποία απαγορεύει την εξαγορά, από άλλη ημεδαπή εταιρεία μέλος ομίλου εταιρειών που εδρεύουν σε διάφορα κράτη μέλη, ημεδαπής εταιρείας η οποία θεωρείται στρατηγικής σημασίας και στην οποία ασκεί αποφασιστική επιρροή επιχείρηση τρίτης χώρας, για τον λόγο ότι η εξαγορά αυτή θίγει ή απειλεί να θίξει το εθνικό συμφέρον εξασφάλισης του εφοδιασμού του κατασκευαστικού τομέα, ιδίως σε τοπικό επίπεδο, όσον αφορά βασικές πρώτες ύλες, όπως το αμμοχάλικο, η άμμος και η άργιλος. Μολαταύτα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η συγκεκριμένη υπόθεση άπτεται αποκλειστικά των διατάξεων της ελευθερίας εγκατάστασης, ήτοι του άρθρου 49 ΣΛΕΕ, καθώς αφορά εθνική νομοθετική ρύθμιση η οποία εφαρμόζεται μόνο στις εταιρικές συμμετοχές που παρέχουν τη δυνατότητα άσκησης αναμφισβήτητης επιρροής επί των αποφάσεων μιας εταιρείας και καθορισμού των δραστηριοτήτων της.

Το Δικαστήριο, κατ' αρχάς, διευκρινίζει ότι το πεδίο εφαρμογής του Κανονισμού 2019/452 περιορίζεται στις επενδύσεις εντός της Ένωσης από επιχειρήσεις οι οποίες έχουν συσταθεί βάσει του δικαίου τρίτης χώρας ή διέπονται κατ' άλλον τρόπο από αυτό και δεν καλύπτει τις περιπτώσεις επενδύσεων από επιχειρήσεις εγκατεστημένες σε άλλο κράτος μέλος, εν προκειμένω στην Ουγγαρία, στις οποίες ασκεί «πλειοψηφική επιρροή» επιχείρηση εγκατεστημένη σε τρίτη χώρα.

Επίσης, το Δικαστήριο υπενθύμισε ότι η ελευθερία εγκατάστασης αποτελεί θεμελιώδη ενωσιακή ελευθερία. Ως εκ τούτου, η δικαιολόγηση τυχόν περιορισμού αυτής πρέπει να γίνεται συσταλτικά και μόνο με επίκληση λόγων δημόσιας τάξης, δημόσιας ασφάλειας και δημόσιας υγείας. Αντιθέτως, λόγοι αμιγώς οικονομικής φύσης που συνδέονται με την ανάπτυξη της εθνικής οικονομίας ή με την εύρυθμη λειτουργία της δεν μπορούν να γίνουν δεκτοί. Μοναδικές εξαιρέσεις στον ανωτέρω κανόνα αποτελούν οι περιπτώσεις επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται και παρέχουν δημόσιες υπηρεσίες στους τομείς του πετρελαίου, των τηλεπικοινωνιών και της ενέργειας, για τις οποίες το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι ο σκοπός της εξασφάλισης του εφοδιασμού με τέτοιου είδους προϊόντα ή η παροχή τέτοιου είδους υπηρεσιών σε περίπτωση κρίσης, στην επικράτεια του οικείου κράτους μέλους, μπορεί να αποτελέσει λόγο δημόσιας ασφάλειας και, ως εκ τούτου, να δικαιολογήσει, ενδεχομένως, παρεμπόδιση της άσκησης μιας θεμελιώδους ελευθερίας, παρά τον αμιγώς οικονομικό χαρακτήρα τους. Εντούτοις, στην κρινόμενη υπόθεση, η εξασφάλιση του εφοδιασμού του κατασκευαστικού τομέα, ιδίως σε τοπικό επίπεδο, όσον αφορά ορισμένες βασικές πρώτες ύλες, ήτοι το αμμοχάλικο, την άμμο και την άργιλο, δεν σχετίζεται με θεμελιώδες συμφέρον της κοινωνίας ικανό να δικαιολογήσει περιορισμό της θεμελιώδους ενωσιακής ελευθερίας εγκατάστασης. Επομένως, η δημιουργία μηχανισμού ελέγχου «ο οποίος απαγορεύει την εξαγορά ημεδαπής εταιρείας «στρατηγικής σημασίας» από άλλη ημεδαπή εταιρεία ομίλου εταιρειών που εδρεύουν σε διάφορα κράτη μέλη, στην οποία ασκεί «πλειοψηφική» επιρροή επιχείρηση τρίτης χώρας, παραβιάζει το άρθρο 49 της ΣΛΕΕ.

► **Ο περιορισμός του αριθμού αδειών παροχής υπηρεσιών μίσθωσης οχημάτων με οδηγό σε αστική περιοχή και η απαίτηση απόκτησης συμπληρωματικής άδειας δεν αποτελούν απαγορευμένες κρατικές ενισχύσεις, συνιστούν όμως κατ' αρχήν περιορισμό στην ελευθερία εγκατάστασης**

Ο περιορισμός του αριθμού αδειών παροχής υπηρεσιών μίσθωσης οχημάτων με οδηγό σε αστική περιοχή της Βαρκελώνης αντιτίθεται στο δίκαιο της Ένωσης, σε αντίθεση με την απαίτηση απόκτησης συμπληρωματικής άδειας, πέραν εκείνης που προβλέπεται σε εθνικό επίπεδο, όταν αυτή είναι αναγκαία για την επίτευξη σκοπού γενικού συμφέροντος, όπως η ορθή διαχείριση των μεταφορών, της κυκλοφορίας και του δημόσιου χώρου, καθώς και για την προστασία του περιβάλλοντος, και τηρείται η αρχή της αναλογικότητας

προδικαστική παραπομπή – άρθρο 49 ΣΛΕΕ – άρθρο 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ – υπηρεσία μισθωμένων οχημάτων με οδηγό (ΜΟΟ) – καθεστώς αδειοδότησης που περιλαμβάνει τη χορήγηση άδειας για την παροχή υπηρεσιών αστικών και υπεραστικών μεταφορών στο σύνολο της εθνικής επικράτειας και, στη συνέχεια, τη χορήγηση δεύτερης άδειας εκμετάλλευσης για την παροχή υπηρεσιών αστικών μεταφορών σε μητροπολιτική περιοχή – περιορισμός του αριθμού των αδειών παροχής υπηρεσιών ΜΟΟ στο ένα τριακοστό των αδειών παροχής υπηρεσιών ταξί

ΔΕΕ C-50/21, *Prestige and Limousine*, 08.06.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): K. Lenaerts, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2023:448 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση έκδοσης προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 49 και του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς ενώπιον του ανώτερου δικαστηρίου της Καταλωνίας (αιτούν δικαστήριο) μεταξύ, αφενός, της *Prestige and Limousine SL* (στο εξής: P&L), η οποία παρέχει υπηρεσίες μίσθωσης οχημάτων με οδηγό (στο εξής: υπηρεσίες ΜΟΟ), καθώς επίσης και άλλων 14 επιχειρήσεων με το ίδιο αντικείμενο, και, αφετέρου, μεταξύ άλλων, της *Área Metropolitana de Barcelona* (μητροπολιτικής περιοχής της Βαρκελώνης, Ισπανία) (στο εξής: ΜΠΒ), με αντικείμενο το κύρος ρύθμισης της ΜΠΒ (RVTC) με την οποία απαιτείται χορήγηση ειδικής συμπληρωματικής άδειας για την παροχή υπηρεσιών ΜΟΟ στην αστική περιοχή της Βαρκελώνης και περιορίζεται ο αριθμός των αδειών παροχής υπηρεσιών ΜΟΟ στο ένα τριακοστό των αδειών παροχής υπηρεσιών ταξί που χορηγούνται για την εν λόγω αστική περιοχή. Οι επιχειρήσεις ΜΟΟ υποστηρίζουν ότι μοναδικός σκοπός της τοπικής ρύθμισης είναι η παρεμπόδιση της δραστηριότητάς τους, με μοναδικό στόχο την προστασία των συμφερόντων του κλάδου των ταξί. Από την άλλη πλευρά, η ΜΠΒ, όσο και η *Asociación Nacional del Taxi*, η οποία άσκησε παρέμβαση υπέρ της ΜΠΒ, υποστηρίζουν ότι οι ρυθμίσεις της RVTC εξυπηρετούν σκοπούς γενικού συμφέροντος, όπως η διασφάλιση της ποιότητας, της ασφάλειας και της προσβασιμότητας των υπηρεσιών ταξί, οι οποίες χαρακτηρίζονται κατά το ισπανικό δίκαιο ως υπηρεσίες γενικού συμφέροντος, η ορθή διαχείριση μεταφορών, κυκλοφορίας και δημόσιου χώρου και η προστασία του περιβάλλοντος.

Το αιτούν δικαστήριο διερωτάται ως προς τη συμβατότητα της εν λόγω ρύθμισης με το δίκαιο της Ένωσης και, πιο συγκεκριμένα, τόσο ως προς τη χορήγηση κρατικών ενισχύσεων του άρθρου 107 ΣΛΕΕ, όσο και ως προς την ελευθερία εγκατάστασης, όπως προβλέπεται από το άρθρο 49 ΣΛΕΕ.

Καταρχάς, ως προς το παραδεκτό του προδικαστικού ερωτήματος, το Δικαστήριο έκρινε ότι, εφόσον οι εκκρεμείς υποθέσεις αφορούν επιχειρήσεις που συνδέονται με

διεθνείς διαδικτυακές πλατφόρμες και οι διατάξεις εθνικού δικαίου έχουν εφαρμογή και στους υπηκόους άλλων κρατών μελών, πληρούται το απαιτούμενο στοιχείο διασυννοριακότητας, επομένως το ερώτημα κρίνεται παραδεκτό.

Ως προς την ουσία των ερωτημάτων που αφορούν την ερμηνεία του άρθρου 107 παρ. 1 ΣΛΕΕ, το Δικαστήριο αρχικά υπενθυμίζει ότι για την ύπαρξη κρατικής ενίσχυσης, μολονότι η έννοια αυτή είναι ευρεία και δεν αφορά μόνο θετικές παροχές αλλά και κάθε είδους μέτρο που ελαφρύνει τις οικονομικές υποχρεώσεις, πρέπει να αποδειχθεί ότι υπάρχει αρκούντως άμεση σχέση μεταξύ, αφενός, του πλεονεκτήματος που παρασχέθηκε στο πρόσωπο που ωφελήθηκε και, αφετέρου, μιας μείωσης των κρατικών πόρων ή έστω ενός αρκετά συγκεκριμένου κινδύνου επιβάρυνσης του κρατικού προϋπολογισμού. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν αποδεικνύεται ότι τα μέτρα αυτά οδηγούν σε χρήση κρατικών πόρων κατά την έννοια της διάταξης του άρθρου 107 παρ. 1, συνεπώς δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως κρατικές ενισχύσεις.

Ως προς τα προδικαστικά ερωτήματα που αφορούν τη συμβατότητα της ρύθμισης με το άρθρο 49 ΣΛΕΕ, το Δικαστήριο έκρινε ότι τόσο η απαίτηση συμπληρωματικής άδειας όσο και ο περιορισμός του αριθμού αδειών συνιστούν πράγματι περιορισμούς της άσκησης του δικαιώματος εγκατάστασης, καθώς, αφενός, περιορίζουν ουσιαστικά την πρόσβαση οποιουδήποτε νεοεισερχόμενου στην αγορά και, αφετέρου, ο περιορισμός των αδειών θέτει όριο στον αριθμό των παρόχων υπηρεσιών ΜΟΟ που είναι εγκατεστημένοι στην ΜΠΒ. Ωστόσο, οι προβαλλόμενοι σκοποί της ορθής διαχείρισης των μεταφορών, της κυκλοφορίας και του δημόσιου χώρου, καθώς και της προστασίας του περιβάλλοντος, μπορούν να προβληθούν εν προκειμένω ως επιτακτικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος για τη δικαιολόγηση των επίμαχων στην κύρια δίκη μέτρων. Αντιθέτως, ο σκοπός διασφάλισης της οικονομικής βιωσιμότητας των υπηρεσιών ταξί δεν αποτελεί επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος, καθώς συνιστά αμιγώς οικονομικής φύσης σκοπό, ο οποίος δεν δύναται να δικαιολογήσει περιορισμό θεμελιώδους ενωσιακής ελευθερίας.

Προχωρώντας στην εξέταση της αρχής της αναλογικότητας, το Δικαστήριο διακρίνει τα δύο μέτρα και τα αναλύει ξεχωριστά. Αναφορικά με την απαίτηση δεύτερης άδειας, το Δικαστήριο έκρινε ότι, εφόσον η ειδική αυτή άδεια στηρίζεται σε αντικειμενικά κριτήρια που δεν εισάγουν διακρίσεις, είναι εκ των προτέρων γνωστά, αποκλείουν κάθε αυθαιρεσία και δεν εξυπηρετούν τον ίδιο σκοπό με ελέγχους που έχουν ήδη διενεργηθεί στο πλαίσιο της διαδικασίας χορήγησης εθνικής άδειας, αλλά ανταποκρίνονται στις ιδιαίτερες ανάγκες της εν λόγω αστικής περιφέρειας, δεν σημειώνεται παραβίαση του άρθρου 49 ΣΛΕΕ. Αντιθέτως, η μείωση του αριθμού των αδειών παροχής

υπηρεσιών ΜΟΟ στο ένα τριακοστό των αδειών παροχής υπηρεσιών ταξί αντιτίθεται στο δίκαιο της Ένωσης, καθώς το μέτρο δεν κρίθηκε κατάλληλο για την επίτευξη των ανωτέρω σκοπών γενικού συμφέροντος, ενώ μπορούν να υιοθετηθούν λιγότερο επαχθή μέτρα προς τους σκοπούς αυτούς.

VI. ΕΛΕΥΘΕΡΗ ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ

Επιμ.: Όλγα Μιχαλοπούλου

► **Το διαφορετικό χρονικό σημείο συνυπολογισμού της φορολογικής επιβάρυνσης μερισμάτων προερχόμενων από συμμετοχές ημεδαπών και αλλοδαπών κεφαλαιουχικών εταιρειών δεν αντίκειται στην αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων**

Το διαφορετικό χρονικό σημείο συνυπολογισμού μερισμάτων προερχόμενων από συμμετοχές ποσοστού χαμηλότερου του 10% στο κεφάλαιο ημεδαπών και αλλοδαπών κεφαλαιουχικών εταιρειών στη βάση επιβολής του φόρου επιτηδεύματος, όταν αυτά περιλαμβάνονται εξ ολοκλήρου στη βάση υπολογισμού και υπόκεινται στην ίδια φορολογική επιβάρυνση, δεν αποτελεί διαφορετική μεταχείριση που παραβιάζει την αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων

προδικαστική παραπομπή – ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων – άρθρο 63 ΣΛΕΕ – φόρος επιτηδεύματος – υπολογισμός της βάσεως επιβολής του φόρου – τρόπος υπολογισμού – μερίσματα προερχόμενα από συμμετοχές ποσοστού χαμηλότερου του 10% στο κεφάλαιο ημεδαπών και αλλοδαπών κεφαλαιουχικών εταιρειών – συνυπολογισμός στη βάση επιβολής του φόρου επιτηδεύματος – χρονικό σημείο του συνυπολογισμού – διαφορετική μεταχείριση – περιορισμός – δεν υφίσταται

ΔΕΕ C-258/22, Η Lebensversicherung, 22.06.2023, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: P. G. Xuereb, Εισηγήτρια: I. Ziemele, Γεν. Εισαγγελέας: G. Pitruzzella, ECLI:EU:C:2023:506 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση έκδοσης προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 63 ΣΛΕΕ. Η υπό κρίση αίτηση υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ της Η Lebensversicherung και της φορολογικής διοίκησης του Hannover-Nord της Γερμανίας σχετικά με τον υπολογισμό της βάσεως επιβολής του οφειλόμενου για το έτος 2001 φόρου επιτηδεύματος.

Η Η Lebensversicherung αποτελεί φορέα δημοσίου δικαίου υποκείμενο στον φόρο εταιρειών και στον φόρο επιτηδεύματος, ο οποίος εκμεταλλεύεται επιχείρηση

ασφάλισης ζωής. Κατά τη φορολογική περίοδο 2001, ο οργανισμός αυτός εισέπραξε μερίσματα από αλλοδαπές κεφαλαιουχικές εταιρείες, στο κεφάλαιο των οποίων κατείχε άμεσες συμμετοχές ποσοστού μικρότερου του 10%, το 20% των οποίων, κατά την εν λόγω φορολογική περίοδο, δεν λαμβανόταν υπόψη για τον προσδιορισμό των κερδών της εταιρείας. Ωστόσο, το εν λόγω ποσοστό συνυπολογίστηκε σύμφωνα με το τροποποιημένο γερμανικό δίκαιο εκ νέου στο κέρδος αυτό σε ένα δεύτερο στάδιο υπολογισμού. Η H Lebensversicherung άσκησε προσφυγή ενώπιον του δικαστηρίου φορολογικών διαφορών Κάτω Σαξονίας, η οποία έγινε δεκτή, με το επιχείρημα ότι υπήρξε διαφορετική μεταχείριση σε σχέση με τα μερίσματα που προέρχονταν από ημεδαπές εταιρείες, για τα οποία αποκλειόταν ένας τέτοιος εκ νέου υπολογισμός, καθώς η τροποποιημένη διάταξη δεν είχε ακόμα εφαρμογή, κατά τη διάρκεια του 2001. Η φορολογική διοίκηση προχώρησε σε αναίρεση ενώπιον του Ομοσπονδιακού Φορολογικού Δικαστηρίου Γερμανίας, διευκρινίζοντας ότι τα μερίσματα από συμμετοχές σε ημεδαπές εταιρείες που καταβλήθηκαν κατά τη φορολογική περίοδο 2001 έπρεπε να ληφθούν συνολικώς υπόψη ήδη από το πρώτο στάδιο του ως άνω υπολογισμού, καθώς το επίμαχο άρθρο του νόμου περί του φόρου εταιρειών είχε εφαρμογή για πρώτη φορά κατά τη φορολογική περίοδο 2002.

Το αιτούν δικαστήριο, έχοντας επιληφθεί της υπόθεσης, διερωτάται εάν διάταξη κράτους μέλους η οποία, στο πλαίσιο του προσδιορισμού της βάσης επιβολής του φόρου επιτηδεύματος νομικού προσώπου, προβλέπει ότι τα μερίσματα που προέρχονται από συμμετοχές σε αλλοδαπές κεφαλαιουχικές εταιρείες ύψους μικρότερου του 10% συνυπολογίζονται εκ νέου στη βάση επιβολής του φόρου, αν και στον βαθμό που τα εν λόγω μερίσματα έχουν εκπέσει από τη βάση επιβολής σε προγενέστερο στάδιο του προσδιορισμού, ενώ τέτοιου είδους μερίσματα που προέρχονται από συγκρίσιμες συμμετοχές σε ημεδαπές κεφαλαιουχικές εταιρείες περιλαμβάνονται εξ αρχής στη βάση επιβολής του φόρου, χωρίς να αφαιρεθούν από αυτήν ούτε, συνεπώς, να συνυπολογιστούν εκ νέου στη βάση επιβολής του φόρου επιτηδεύματος, αντίκειται στην αρχή της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων, όπως αυτή ορίζεται από το άρθρο 63 ΣΛΕΕ.

Το Δικαστήριο, αρχικά, υπενθυμίζει ότι, κατά πάγια νομολογία, περιορισμούς της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων συνιστούν, μεταξύ άλλων, τα μέτρα που είναι δυνατό να αποθαρρύνουν τους κατοίκους αλλοδαπής να πραγματοποιήσουν επενδύσεις σε κράτος μέλος ή να αποθαρρύνουν τους κατοίκους ενός κράτους μέλους να πραγματοποιήσουν επενδύσεις σε άλλα κράτη, λόγω διαφορετικής μεταχείρισης αυτών. Εν προκειμένω, παρά το διαφορετικό χρονικό σημείο υπολογισμού της βάσης επιβολής του φόρου επιτηδεύματος των μερισμάτων

που καταβάλλονταν από ημεδαπές εταιρείες και εκείνων που καταβάλλονταν από αλλοδαπές εταιρείες, και στις δύο περιπτώσεις περιλαμβάνονται εξ ολοκλήρου στη βάση υπολογισμού και υπόκεινται στην ίδια φορολογική επιβάρυνση. Ειδικότερα, μολονότι τα μερίσματα που καταβάλλονταν από ημεδαπές εταιρείες περιλαμβάνονταν εξ αρχής στην εν λόγω βάση επιβολής του φόρου, εντούτοις τα μερίσματα που καταβάλλονταν από αλλοδαπές εταιρείες περιλαμβάνονταν στην ίδια βάση επιβολής του φόρου κατά ποσοστό 80%, κατά το πρώτο στάδιο του υπολογισμού, το δε υπόλοιπο 20% συνυπολογιζόταν εκ νέου κατά το δεύτερο στάδιο του υπολογισμού, με αποτέλεσμα να υπόκεινται επίσης στον φόρο επιτηδεύματος κατά ποσοστό 100% για τη φορολογική περίοδο 2001.

Συνεπώς, το Δικαστήριο έκρινε ότι μια εθνική ρύθμιση διαφορετικού χρονικού σημείου συνυπολογισμού μερισμάτων προερχόμενων από συμμετοχές ημεδαπών και αλλοδαπών κεφαλαιουχικών εταιρειών στη βάση επιβολής του φόρου επιτηδεύματος δεν αποτελεί διαφορετική μεταχείριση, ούτε είναι ικανή να αποθαρρύνει τους κατοίκους του συγκεκριμένου κράτους μέλους από το να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους σε άλλο κράτος και, ως εκ τούτου, δεν συνιστά περιορισμό της ελεύθερης κυκλοφορίας των κεφαλαίων.

VII. ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Αικατερίνη-Μαρία Τριανταφυλλίδου

► Πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2008/105

Το ενδεχόμενο εφαρμογής της Οδηγίας σε περίπτωση μεταφοράς των καθηκόντων του εργαζομένου σε τρίτη επιχείρηση

προδικαστική παραπομπή – κοινωνική πολιτική – εργασία μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης – Οδηγία 2008/104/ΕΚ – άρθρο 1 – πεδίο εφαρμογής – έννοια της «τοποθέτησης σε έμμεσο εργοδότη για προσωρινή εργασία» – μεταφορά των καθηκόντων που ασκεί ο εργαζόμενος από τον εργοδότη του σε τρίτη επιχείρηση – περίπτωση στην οποία ο εργαζόμενος τίθεται στη διάθεση της τρίτης επιχείρησης σε μόνιμη βάση, με διατήρηση της αρχικής συμβάσεως εργασίας του

ΔΕΕ C-427/21, ALB FILS KLINIKEN, 22.06.2023, Τμήμα έκτο, Πρόεδρος: P. G. Xuereb, Εισηγητής: A. Kumin, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2023:505 – Προδικαστική παραπομπή

Στις 16 Ιουνίου 2021, το Bundesarbeitsgericht (ομοσπονδιακό δικαστήριο εργατικών διαφορών της Γερμανίας) υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ σχετικά με το πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2008/104/ΕΚ για την προσωρινή εργασία μέσω πρακτορείου. Το προδικαστικό

ερώτημα υποβλήθηκε μετά από αγωγή του LD κατά της εταιρείας ALB FILS Kliniken GmbH, με την οποία, ασκώντας το δικαίωμά του, αντιτάχθηκε στη μεταφορά των καθηκόντων του στην A Service GmbH (στο εξής: εταιρεία A).

Ο LD απασχολούνταν στην ALB FILS Kliniken GmbH, η οποία μετέφερε διάφορες υπηρεσίες της στη θυγατρική της εταιρεία A, με αποτέλεσμα να μεταβιβαστεί στην εταιρεία A και η εργασιακή σχέση του LD με την ALB FILS Kliniken. Ο LD έκανε χρήση του δικαιώματος της εναντίωσης στη μεταβίβαση της εργασιακής του σχέσης, με αποτέλεσμα η τελευταία να διατηρηθεί στην ALB FILS Kliniken. Ωστόσο, ο LD όφειλε να παρέχει την εργασία του στην εταιρεία A, η οποία διέθετε έναντι αυτού διευθυντικό δικαίωμα επί τεχνικών και οργανωτικών ζητημάτων της εργασίας του. Εφόσον, λοιπόν, το γερμανικό εθνικό δίκαιο επιτρέπει τη μόνιμη ανάθεση εργαζομένων (βάσει του TVöD), ο LD διατύπωσε την άποψη ότι το άρθρο 4 παρ. 3 της Tarifvertrag für den öffentlichen Dienst im Bereich der Vereinigung der kommunalen Arbeitgeberverbände (συλλογικής σύμβασης εργασίας για τους εργαζομένους στη δημόσια διοίκηση, στον τομέα της ομοσπονδίας ενώσεων εργοδοτών της τοπικής αυτοδιοίκησης), της 13ης Σεπτεμβρίου 2015 (στο εξής: TVöD), παραβιάζει την Οδηγία 2008/104 στον βαθμό που επιτρέπει να τίθενται εργαζόμενοι στη διάθεση τρίτης επιχείρησης σε μόνιμη βάση.

Το ερώτημα που υπέβαλε το αιτούν δικαστήριο είναι αν η έκβαση της διαφοράς της κύριας δίκης εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας 2004/38 για την προσωρινή εργασία. Πιο συγκεκριμένα, αν εφαρμόζεται το άρθρο 1 παρ. 1 της Οδηγίας στην περίπτωση που τα καθήκοντα εργαζομένου μεταφέρονται σε τρίτο και ο εργαζόμενος αυτός του οποίου η σχέση εργασίας με τον προηγούμενο εργοδότη διατηρείται οφείλει να παρέχει στον τρίτο, σε μόνιμη βάση, την εργασία του και να υπόκειται στο διευθυντικό δικαίωμα αυτού.

Κατ' αρχάς, το ΔΕΕ εξέτασε την κατά γράμμα ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 1 της Οδηγίας 2008/104 και διαπίστωσε ότι αυτή εφαρμόζεται «στους εργαζόμενους μέσω εταιρείας προσωρινής απασχόλησης» με σύμβαση εργασίας που συνάπτεται με τον εργαζόμενο ενόψει της τοποθέτησής του σε έμμεσο εργοδότη. Από αυτά προκύπτει εξ ορισμού ότι η σχέση εργασίας με έμμεσο εργοδότη έχει προσωρινό χαρακτήρα. Επομένως, για να εμπίπτει μια σχέση εργασίας στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας πρέπει ο εργοδότης να έχει την πρόθεση να τοποθετήσει προσωρινά τον εργαζόμενο στον έμμεσο εργοδότη. Στην υπόθεση του LD, η εργοδότης εταιρεία ALB FILS Kliniken δεν είχε την πρόθεση, κατά τη σύναψη της οικείας σύμβασης εργασίας, να τον θέσει στη διάθεση έμμεσου εργοδότη. Επιπλέον, τα καθήκοντα που ασκεί ο LD εντός της ALB FILS Kliniken μεταφέρονται μόνιμα στην τρίτη

επιχείρηση. Το ΔΕΕ, στη συνέχεια, εξέτασε το πλαίσιο του άρθρου 1 παρ. 1 της Οδηγίας 2008/104, καθώς και τους στόχους που επιδιώκει η εν λόγω Οδηγία. Τόνισε ότι ο σκοπός της Οδηγίας είναι, αφενός, η εξασφάλιση της ευελιξίας των επιχειρήσεων και, αφετέρου, η ασφάλεια και προστασία των εργαζομένων. Ακόμη, το Δικαστήριο επισήμανε ότι, εφόσον ο εργαζόμενος έχει δυνατότητα να εναντιωθεί στη μεταβίβαση της εργασιακής του σχέσης στην τρίτη επιχείρηση, διατηρούνται όλοι οι όροι εργασίας που ίσχυαν πριν τη μεταφορά των καθηκόντων του. Επομένως, δεν τυγχάνει εφαρμογής η προστασία των προσωρινά απασχολούμενων που προβλέπει η Οδηγία.

Κατόπιν τούτων, το Δικαστήριο αποφάνθηκε ότι η Οδηγία αυτή δεν εφαρμόζεται σε μια περίπτωση στην οποία, αφενός, τα καθήκοντα που ασκούνται από εργαζόμενο μεταφέρονται οριστικά από τον εργοδότη του σε τρίτη επιχείρηση και, αφετέρου, ο εργαζόμενος, του οποίου η σχέση εργασίας με τον εργοδότη διατηρείται επειδή άσκησε το δικαίωμά του εναντίωσης στη μεταβίβαση της εργασιακής του σχέσης στην τρίτη επιχείρηση, μπορεί να υποχρεωθεί, εφόσον το ζητήσει ο εργοδότης του, να παρέχει, σε μόνιμη βάση, τη συμβατικώς προβλεπόμενη εργασία του στην τρίτη επιχείρηση και, στο πλαίσιο αυτό, να υπόκειται στο διευθυντικό της δικαίωμα, τόσο σε οργανωτικό όσο και σε τεχνικό επίπεδο.

VIII. ΧΩΡΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΣ ΑΣΦΑΛΕΙΑΣ ΚΑΙ ΔΙΚΑΙΟΣΥΝΗΣ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► Δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις

Η δυνατότητα μη εκτέλεσης ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης προκειμένου η ποινή να εκτελεστεί στο κράτος μέλος κατοικίας πρέπει να εφαρμόζεται και στην περίπτωση των υπηκόων τρίτων χωρών

προδικαστική παραπομπή – δικαστική συνεργασία σε ποινικές υποθέσεις – ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης – Απόφαση-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ – λόγοι προαιρετικής μη εκτέλεσης του ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης – άρθρο 4 σημείο 6 – σκοπός κοινωνικής επανένταξης – υπήκοοι τρίτων χωρών που διαμένουν ή κατοικούν στο έδαφος του κράτους μέλους εκτέλεσης – ίση μεταχείριση – άρθρο 20 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΔΕΕ C-700/21, O. G. (Mandat d'arrêt européen à l'encontre d'un ressortissant d'un État tiers), 06.06.2023, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: K. Jürimäe, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2023:444 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 1 παρ. 3 και του άρθρου 4 σημείο 6 της Απόφασης-πλαίσιο 2002/584/ΔΕΥ του Συμβουλίου, της 13ης Ιουνίου 2002, για το ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης και τις διαδικασίες παράδοσης μεταξύ των κρατών μελών (ΕΕ 2002, L 190, σ. 1), καθώς και του άρθρου 7 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Corte costituzionale (Συνταγματικό Δικαστήριο, Ιταλία) στο πλαίσιο διαδικασίας σχετικής με την εκτέλεση ευρωπαϊκού εντάλματος σύλληψης εκδοθέντος κατά του Ο. Γ. για την εκτέλεση ποινής στερητικής της ελευθερίας.

Πιο συγκεκριμένα, στις 13 Φεβρουαρίου 2012, το πλημμελειοδικείο Βρασόν εξέδωσε ευρωπαϊκό ένταλμα σύλληψης (στο εξής: ΕΕΣ) κατά Μολδαβού υπηκόου με σκοπό την εκτέλεση στερητικής της ελευθερίας ποινής. Το εφετείο Μπολόνιας είναι η δικαστική αρχή από την οποία ζητείται η παράδοση του εκζητούμενου, διότι αυτός διαμένει στην Ιταλία. Μολονότι η υπεράσπιση του εκζητούμενου απέδειξε τον διαρκή χαρακτήρα της οικογενειακής και επαγγελματικής εγκατάστασής του στην Ιταλία, η δικαστική αρχή στην Ιταλία από την οποία ζητείται η παράδοσή του δεν έχει τη δυνατότητα να αρνηθεί την παράδοση στη Ρουμανία προκειμένου να εκτελεστεί η ποινή στην Ιταλία. Συγκεκριμένα, κατά τον ιταλικό νόμο περί μεταφοράς στο εσωτερικό δίκαιο της Απόφασης-πλαίσιο σχετικά με το ΕΕΣ, η δυνατότητα αυτή υπάρχει μόνον ως προς τους Ιταλούς υπηκόους και τους υπηκόους άλλων κρατών μελών της Ένωσης οι οποίοι έχουν δεσμούς με την Ιταλία, αποκλεισμένων των υπηκόων τρίτων χωρών.

Κρίνοντας αδικαιολόγητη τη διαφορετική αυτή μεταχείριση, το εφετείο Μπολόνιας υπέβαλε την υπόθεση στην κρίση του ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου. Το τελευταίο αυτό δικαστήριο εκτιμά ότι, πριν εξεταστεί το ζήτημα της συμβατότητας της εθνικής κανονιστικής ρύθμισης με το ιταλικό Σύνταγμα, πρέπει να εξεταστεί η συμβατότητά της με το δίκαιο της Ένωσης. Η Απόφαση-πλαίσιο σχετικά με το ΕΕΣ προβλέπει ότι τα κράτη μέλη μπορούν να παρέχουν στον δικαστή τη δυνατότητα να αρνείται την εκτέλεση του ΕΕΣ όταν ο εκζητούμενος διαμένει στο κράτος μέλος εκτέλεσης, είναι υπήκοος ή κάτοικός του και το εν λόγω κράτος δεσμεύεται να εκτελέσει την ποινή αυτή σύμφωνα με το εσωτερικό του δίκαιο. Δεδομένου ότι η διάταξη αυτή δεν περιορίζει το πεδίο εφαρμογής της μόνο στους πολίτες της Ένωσης, το ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο υπέβαλε σχετικό ερώτημα στο Δικαστήριο.

Με την παρούσα απόφασή του, το Δικαστήριο (τμήμα μείζονος συνθέσεως) απαντά ότι το δίκαιο της Ένωσης αντιτίθεται σε κανονιστική ρύθμιση κράτους μέλους η οποία αποκλείει απολύτως και άνευ ετέρου την εφαρμογή του ως άνω λόγου προαιρετικής μη εκτέλεσης του

ΕΕΣ στην περίπτωση κάθε υπηκόου τρίτης χώρας ο οποίος διαμένει ή κατοικεί στο έδαφος του συγκεκριμένου κράτους μέλους, χωρίς να παρέχεται στη δικαστική αρχή εκτέλεσης η δυνατότητα να εκτιμήσει τους δεσμούς του υπηκόου αυτού με το εν λόγω κράτος μέλος. Η εθνική αυτή κανονιστική ρύθμιση είναι αντίθετη προς την αρχή της ίσης μεταχείρισης που κατοχυρώνεται στον Χάρτη, δεδομένου ότι επιφυλάσσει διαφορετική μεταχείριση, αφενός, στους υπηκόους του κράτους μέλους από το οποίο ζητείται η παράδοση και στους λοιπούς πολίτες της Ένωσης και, αφετέρου, στους υπηκόους τρίτων χωρών, χωρίς να λαμβάνει υπόψη το γεγονός ότι οι τελευταίοι μπορούν επίσης να έχουν ενταχθεί επαρκώς στην κοινωνία του κράτους μέλους από το οποίο ζητείται η παράδοση, ώστε να δικαιολογείται η εκτέλεση, στο εν λόγω κράτος, ποινής επιβληθείσας από το κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος.

Η εφαρμογή του επίμαχου λόγου προαιρετικής μη εκτέλεσης εξαρτάται από τη συνδρομή δύο προϋποθέσεων. Η πρώτη είναι ο εκζητούμενος να διαμένει στο κράτος μέλος εκτέλεσης, να είναι υπήκοός του ή να κατοικεί σε αυτό. Η δεύτερη είναι το εν λόγω κράτος να δεσμεύεται να εκτελέσει, σύμφωνα με το εσωτερικό του δίκαιο, την ποινή για την οποία εκδόθηκε το ΕΕΣ. Το Δικαστήριο έχει διευκρινίσει, όσον αφορά την πρώτη προϋπόθεση, ότι τίποτε δεν εμποδίζει ένα κράτος μέλος να εξαρτά – όσον αφορά τους υπηκόους τρίτων χωρών – την εφαρμογή του λόγου μη εκτέλεσης από την προϋπόθεση ο συγκεκριμένος υπήκοος να διαμένει ή να κατοικεί αδιαλείπτως στο έδαφός του επί ορισμένο ελάχιστο χρονικό διάστημα.

Όταν διαπιστώνει ότι πληρούνται οι δύο προϋποθέσεις, η δικαστική αρχή εκτέλεσης οφείλει ακόμη να εκτιμήσει αν υφίσταται θεμιτό συμφέρον το οποίο να δικαιολογεί την εκτέλεση, εντός του κράτους μέλους εκτέλεσης, της ποινής που επιβλήθηκε από το κράτος μέλος έκδοσης του εντάλματος. Η εκτίμηση αυτή καθιστά δυνατό να ληφθεί υπόψη ο σκοπός που επιδιώκει η Απόφαση-πλαίσιο σχετικά με το ΕΕΣ, ο οποίος συνίσταται στην αύξηση των πιθανοτήτων κοινωνικής επανένταξης του εκζητούμενου μετά την έκτιση της ποινής στην οποία αυτός έχει καταδικαστεί.

Επομένως, εναπόκειται στη δικαστική αρχή εκτέλεσης να προβεί σε συνολική εκτίμηση όλων των συγκεκριμένων στοιχείων που χαρακτηρίζουν την κατάσταση του εκζητούμενου, από τα οποία μπορεί να προκύπτει αν υφίστανται, μεταξύ του προσώπου αυτού και του κράτους μέλους εκτέλεσης, τέτοιου είδους δεσμοί ώστε η εκτέλεση της ποινής στο τελευταίο αυτό κράτος μέλος, όπου το εν λόγω πρόσωπο διαμένει ή κατοικεί, να συμβάλει στην κοινωνική επανένταξή του. Μεταξύ των στοιχείων αυτών περιλαμβάνονται οι οικογενειακοί, γλωσσικοί, πολιτιστικοί, κοινωνικοί ή οικονομικοί δεσμοί που διατηρεί ο υπή-

κοος της τρίτης χώρας με το κράτος μέλος εκτέλεσης, καθώς και η φύση, η διάρκεια και οι συνθήκες παραμονής του στο εν λόγω κράτος μέλος.

Καταπολέμηση της απάτης εις βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης: οι εθνικοί κανόνες περί ποινικής παραγραφής πρέπει να καθιστούν δυνατή την αποτελεσματική πρόληψη και καταστολή

προδικαστική παραπομπή – προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – άρθρο 325 παρ. 1 ΣΛΕΕ – Σύμβαση ΠΟΣ – άρθρο 2 παρ. 1 – υποχρέωση καταπολέμησης της απάτης σε βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης με αποτρεπτικά και αποτελεσματικά μέτρα – υποχρέωση θέσπισης ποινικών κυρώσεων – φόρος προστιθέμενης αξίας (ΦΠΑ) – Οδηγία 2006/112/EK – σοβαρή απάτη στον τομέα του ΦΠΑ – προθεσμία παραγραφής του αξιοποίνου – απόφαση Συνταγματικού Δικαστηρίου με την οποία κρίθηκε ανίσχυρη εθνική διάταξη που διέπει τους λόγους διακοπής της προθεσμίας αυτής – συστημικός κίνδυνος ατιμωρησίας – προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων – άρθρο 49 παρ. 1 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης – αρχή «ουδέν έγκλημα, ουδεμία ποινή χωρίς νόμο» – απαιτήσεις προβλεψιμότητας και σαφήνειας του ποινικού νόμου – αρχή της αναδρομικής εφαρμογής του επεικέστερου ποινικού νόμου (*lex mitior*) – αρχή της ασφάλειας δικαίου – εθνικό πρότυπο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων – υποχρέωση των δικαστηρίων κράτους μέλους να αφήνουν ανεφάρμοστες αποφάσεις του Συνταγματικού Δικαστηρίου ή/και του ανώτατου δικαστηρίου του εν λόγω κράτους μέλους σε περίπτωση μη συμβατότητας με το δίκαιο της Ένωσης – πειθαρχική ευθύνη των δικαστών σε περίπτωση μη συμμόρφωσης με τις αποφάσεις αυτές – αρχή της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης

ΔΕΕ C-107/23 PPU, Lin, 24.07.2023, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτης: K. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2023:606 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 2, του άρθρου 4 παρ. 3 και του άρθρου 19 παρ. 1 εδάφιο β' ΣΕΕ, του άρθρου 325 παρ. 1 ΣΛΕΕ, του άρθρου 49 παρ. 1, τελευταία περίοδος, του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης), του άρθρου 2 παρ. 1 της Σύμβασης η οποία καταρτίστηκε βάσει του άρθρου Κ.3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, σχετικά με την προστασία των οικονομικών συμφερόντων των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (στο εξής: Σύμβαση ΠΟΣ), των άρθρων 2 και 12 της Οδηγίας (ΕΕ) 2017/1371 σχετικά με την καταπολέμηση, μέσω του ποινικού δικαίου, της απάτης εις βάρος των οικονομι-

κών συμφερόντων της Ένωσης (στο εξής: Οδηγία ΠΟΣ), της Οδηγίας 2006/112/EK σχετικά με το κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας, της Απόφασης 2006/928/EK της Επιτροπής, για τη θέσπιση μηχανισμού για τη συνεργασία και τον έλεγχο της προόδου στη Ρουμανία όσον αφορά την επίτευξη των ειδικών στόχων αναφοράς στους τομείς της δικαστικής μεταρρύθμισης και της καταπολέμησης της διαφθοράς, καθώς και της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης. Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Curtea de Apel Braşov (εφετείο Βραşον, Ρουμανία) στο πλαίσιο έκτακτων ένδικων μέσων που άσκησαν οι C.I., C.O., K.A., L.N. και S.P. (στο εξής, από κοινού: αιτούντες της κύριας δίκης) ζητώντας την εξαφάνιση της αμετάκλητης απόφασης με την οποία καταδικάστηκαν σε ποινές φυλάκισης για την τέλεση πράξεων που χαρακτηρίστηκαν ως φοροδιαφυγή και σύσταση εγκληματικής οργάνωσης.

Πλείονες Ρουμάνοι υπήκοοι, οι οποίοι καταδικάστηκαν σε στερητικές της ελευθερίας ποινές λόγω φοροδιαφυγής, ιδίως όσον αφορά τον φόρο προστιθέμενης αξίας (ΦΠΑ), προσέφυγαν ενώπιον του εφετείου Βραşον (Ρουμανία) ζητώντας την εξαφάνιση της αμετάκλητης καταδίκης τους, επικαλούμενοι παραγραφή της ποινικής ευθύνης τους. Προς στήριξη της θέσεώς τους, οι ως άνω καταδικασθέντες επικαλούνται, μεταξύ άλλων, δύο αποφάσεις του ρουμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου (εκδοθείσες το 2018 και το 2022), με τις οποίες κρίθηκε ανίσχυρη εθνική διάταξη που ρύθμιζε τους λόγους διακοπής της παραγραφής σε ποινικές υποθέσεις, δηλαδή τις δικονομικές πράξεις ή τις δικαστικές αποφάσεις που διακόπτουν την παραγραφή της ποινικής ευθύνης. Κατόπιν της έκδοσης των εν λόγω αποφάσεων και για χρονικό διάστημα σχεδόν τεσσάρων ετών, το ρουμανικό δίκαιο δεν προέβλεπε κανέναν λόγο διακοπής της παραγραφής αυτής. Τούτο σημαίνει συγκεκριμένα ότι, κατά το εν λόγω χρονικό διάστημα και κατ' εφαρμογήν της κρατούσας στη Ρουμανία αντίληψης περί της αρχής της νομιμότητας των αξιόποινων πράξεων και των ποινών, συμπεριλαμβανομένων και των κανόνων περί παραγραφής, καμία δικονομική πράξη δεν μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα τη διακοπή της παραγραφής. Επιπλέον, οι καταδικασθέντες υποστηρίζουν ότι αυτή η μη ύπαρξη λόγων παραγραφής συνιστά επεικέστερο ποινικό νόμο (*lex mitior*), του οποίου ζητούν την αναδρομική εφαρμογή προκειμένου να αποκλεισθεί η διακοπή της παραγραφής ως αποτέλεσμα δικονομικών πράξεων προγενέστερων του 2018. Λαμβανομένου υπόψη του χρόνου τελέσεως των προσαπομένων σε αυτούς πράξεων, οι ενδιαφερόμενοι καταδικασθέντες φρονούν, ως εκ τούτου, ότι τα αδικήματα είχαν παραγραφεί πριν καταστεί αμετάκλητη η καταδικαστική απόφαση, στοιχείο που συνεπάγεται την περάτωση της ποινικής διαδικασίας και καθιστά αδύνατη την καταδίκη τους.

Το εφετείο Βραşον διατηρεί αμφιβολίες ως προς το αν η ερμηνεία αυτή συνάδει με το δίκαιο της Ένωσης. Η ως άνω ερμηνεία θα είχε ως αποτέλεσμα την απαλλαγή των

καταδικασθέντων στην υπό κρίση υπόθεση, αλλά και σημαντικού αριθμού άλλων προσώπων, από την ποινική ευθύνη τους για αδικήματα φοροδιαφυγής δυνάμενης να θίξει τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης. Επιπλέον, το εφετείο Βραζον επισημαίνει ότι, προκειμένου να συμμορφωθεί προς το δίκαιο της Ένωσης, μπορεί να πρέπει να αφήσει ανεφάρμοστη τη νομολογία του Συνταγματικού Δικαστηρίου και/ή τη νομολογία του εθνικού Ανωτάτου Δικαστηρίου. Πλην όμως, το νέο πειθαρχικό καθεστώς που ισχύει στη Ρουμανία επιτρέπει την επιβολή κυρώσεων στους δικαστές που δεν λαμβάνουν υπόψη την εν λόγω νομολογία. Το ρουμανικό δικαστήριο διερωτάται, στο πλαίσιο αυτό, αν η υπεροχή του δικαίου της Ένωσης αντιτίθεται στη στοιχειοθέτηση πειθαρχικής ευθύνης των δικαστών που μετέχουν στη σύνθεσή του στο πλαίσιο της εκδικάσεως της διαφοράς της κύριας δίκης. Αποφάσισε, επομένως, να υποβάλει προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο σχετικά με καθένα από τα ζητήματα αυτά.

Η παράβαση της υποχρέωσης πρόβλεψης αποτελεσματικών ποινικών κυρώσεων για την προστασία των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης συνιστά παραβίαση του δικαίου της Ένωσης. Το δίκαιο της Ένωσης επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση να καταπολεμούν την απάτη και οποιαδήποτε άλλη παράνομη δραστηριότητα εις βάρος των οικονομικών συμφερόντων της Ένωσης, λαμβάνοντας αποτελεσματικά και αποτρεπτικά μέτρα. Συναφώς, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι τα κράτη αυτά πρέπει να μεριμνούν ώστε οι προβλεπόμενοι από το εθνικό δίκαιο κανόνες παραγραφής να παρέχουν τη δυνατότητα αποτελεσματικής καταστολής των εγκλημάτων που συνδέονται με τέτοιου είδους απάτες. Οι νομολογιακές λύσεις, όμως, οι οποίες υιοθετήθηκαν στη Ρουμανία και οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα το ρουμανικό δίκαιο να μην προβλέπει, για χρονικό διάστημα σχεδόν τεσσάρων ετών, κανένα λόγο διακοπής της παραγραφής της ποινικής ευθύνης, συνεπάγονται συστηματικό κίνδυνο ατιμωρησίας των δραστηντων των επίμαχων αδικημάτων, ο οποίος δεν συνάδει με τις απαιτήσεις του δικαίου της Ένωσης. Ο συγκεκριμένος κίνδυνος επιδεινώνεται λόγω του ενδεχομένου αναδρομικής εφαρμογής της μη ύπαρξης λόγων διακοπής όσον αφορά και προγενέστερο χρονικό διάστημα, βάσει της αρχής του επεικέστερου ποινικού νόμου (*lex mitior*).

Σε ό,τι αφορά τις υποχρεώσεις των εθνικών δικαστών που είναι επιφορτισμένοι με την εφαρμογή του δικαίου της Ένωσης και την αναγκαία προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, το Δικαστήριο υπενθυμίζει ότι τα εθνικά δικαστήρια οφείλουν να αφήνουν ανεφάρμοστη την εθνική νομοθεσία και νομολογία εφόσον αυτές έχουν ως αποτέλεσμα την παραγραφή της ποινικής ευθύνης σε τόσο μεγάλο αριθμό περιπτώσεων σοβαρής απάτης θίγουσας τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης, ώστε να ανακύπτει εξ αυτού συστηματικός κίνδυνος ατιμωρησίας των δραστηντων τέτοιων αδικημάτων. Πάντως, η ως άνω υποχρέωση μπορεί να προσκρούει στην προστασία των θεμελιωδών

δικαιωμάτων. Το Δικαστήριο κρίνει συναφώς ότι, οσάκις δικαστήριο κράτους μέλους καλείται να ελέγξει αν συνάδει με τα θεμελιώδη δικαιώματα εθνική διάταξη ή εθνικό μέτρο που θέτει σε εφαρμογή το δίκαιο της Ένωσης σε μια κατάσταση στην οποία η δράση των κρατών μελών δεν καθορίζεται εξ ολοκλήρου από το δίκαιο της Ένωσης, οι εθνικές αρχές και τα εθνικά δικαστήρια έχουν την ευχέρεια να εφαρμόζουν εθνικά πρότυπα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υπό την προϋπόθεση ότι η εφαρμογή αυτή δεν διακυβεύει το επίπεδο προστασίας που προβλέπει ο Χάρτης ούτε την υπεροχή, την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης.

Εφαρμόζοντας την ανωτέρω νομολογία στην υπό κρίση υπόθεση, το Δικαστήριο διακρίνει μεταξύ της αρχής της νομιμότητας των αξιόποινων πράξεων και των ποινών, όπως εφαρμόζεται και ερμηνεύεται από την επίμαχη εθνική νομολογία, και της αρχής της αναδρομικής εφαρμογής του επεικέστερου ποινικού νόμου (*lex mitior*). Στο μέτρο που η νομολογία αυτή στηρίζεται στην αρχή της νομιμότητας των αξιόποινων πράξεων και των ποινών ως προς τις απαιτήσεις της σχετικά με την προβλεψιμότητα και την ακρίβεια του ποινικού νόμου, το Δικαστήριο, έχοντας επισημάνει τη σπουδαιότητα της συγκεκριμένης αρχής τόσο στο πλαίσιο της έννομης τάξης της Ένωσης όσο και στο πλαίσιο των εθνικών εννόμων τάξεων, αποφαινεται ότι οι εθνικοί δικαστές, κατά παρέκκλιση από την υποχρέωσή τους να διασφαλίζουν την πλήρη αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης, δεν υποχρεούνται να αφήνουν ανεφάρμοστη τη εν λόγω νομολογία.

Αντιθέτως, οι εθνικοί δικαστές δεν επιτρέπεται να εφαρμόζουν εθνικό πρότυπο προστασίας σχετικά με την αρχή της αναδρομικής εφαρμογής του επεικέστερου ποινικού νόμου (*lex mitior*) σε περιστάσεις όπως αυτές στο πλαίσιο των οποίων υποβλήθηκε η υπό κρίση αίτηση προδικαστικής απόφασης. Το Δικαστήριο επισημαίνει συναφώς ότι, λαμβανομένης υπόψη της αναγκαίας στάθμισης του προτύπου αυτού με τις απαιτήσεις του δικαίου της Ένωσης, οι εθνικοί δικαστές δεν δύνανται να θέτουν υπό αμφισβήτηση τη διακοπή της παραγραφής της ποινικής ευθύνης συνεπεία δικονομικών πράξεων προγενέστερων της διαπίστωσης του ανίσχυρου των σχετικών εθνικών διατάξεων. Μια τέτοια αμφισβήτηση θα είχε ως αποτέλεσμα να επιδεινώσει τον συστηματικό κίνδυνο ατιμωρησίας των δραστηντων αδικημάτων που θίγουν τα οικονομικά συμφέροντα της Ένωσης ο οποίος απορρέει αποκλειστικώς από τη μη ύπαρξη λόγων διακοπής της παραγραφής στη Ρουμανία επί σχεδόν τέσσερα έτη.

Βάσει της αρχής της υπεροχής του δικαίου της Ένωσης, απόφαση εκδοθείσα από το Δικαστήριο κατόπιν προδικαστικής παραπομπής δεσμεύει τον εθνικό δικαστή ως προς την ερμηνεία του δικαίου της Ένωσης για την επίλυση της συγκεκριμένης διαφοράς. Κατά συνέπεια, ο εν λόγω δικαστής δεν μπορεί να εμποδίζεται να εφαρμόσει αμέσως το δίκαιο της Ένωσης κατά τρόπο σύμφωνο με την απόφαση

ή τη νομολογία του Δικαστηρίου, αφήνοντας ανεφάρμοστη, εν ανάγκη, την εθνική νομολογία που παρακωλύει την πλήρη αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης. Τέτοια συμπεριφορά του εθνικού δικαστή δεν μπορεί να στοιχειοθετεί πειθαρχικό παράπτωμα.

► Μεταναστευτική πολιτική

Εξαρτώντας τη δυνατότητα υποβολής αίτησης διεθνούς προστασίας από την προηγούμενη υποβολή δήλωσης προθέσεων σε πρεσβεία που βρίσκεται σε τρίτη χώρα, η Ουγγαρία παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το δίκαιο της Ένωσης

παράβαση κράτους μέλους – Χώρος Ελευθερίας, Ασφάλειας και Δικαιοσύνης – πολιτικές σχετικά με τους ελέγχους στα σύνορα, το άσυλο και τη μετανάστευση – διαδικασίες για τη χορήγηση διεθνούς προστασίας – Οδηγία 2013/32/ΕΕ – άρθρο 6 – πραγματική πρόσβαση – υποβολή αίτησης – εθνική ρύθμιση η οποία προβλέπει προηγούμενες διοικητικές ενέργειες εκτός του εδάφους του κράτους μέλους – σκοπός δημόσιας υγείας

ΔΕΕ C-823/21, Επιτροπή/Ουγγαρία (Déclaration d'intention préalable à une demande d'asile), 22.06.2023, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος (Εισηγητής): Κ. Λυκούργος, Γεν. Εισαγγελέας: Τ. Čárpa, ECLI:EU:C:2023:504 – Προσφυγή κατά κράτους μέλους

Με την προσφυγή της, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή ζητεί από το Δικαστήριο να διαπιστώσει ότι η Ουγγαρία, εξαρτώντας τη δυνατότητα των υπηκόων τρίτων χωρών οι οποίοι βρίσκονται στο έδαφός της, συμπεριλαμβανομένων των συνόρων της, να έχουν πρόσβαση στη διαδικασία χορήγησης διεθνούς προστασίας και να υποβάλουν αίτηση διεθνούς προστασίας από την απαίτηση διεξαγωγής προηγούμενης διαδικασίας ενώπιον ουγγρικής διπλωματικής αντιπροσωπείας που βρίσκεται σε τρίτη χώρα, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το άρθρο 6 της Οδηγίας 2013/32/ΕΕ, σχετικά με κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας, ερμηνευόμενο υπό το πρίσμα του άρθρου 18 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (στο εξής: Χάρτης).

Το 2020, κατόπιν της εμφάνισης της πανδημίας COVID-19, η Ουγγαρία εξέδωσε νέο νόμο ο οποίος επιβάλλει σε ορισμένους υπηκόους τρίτων χωρών ή ανιθαγενείς που βρίσκονται στο έδαφός της ή παρουσιάζονται στα σύνορά της και επιθυμούν να τύχουν διεθνούς προστασίας να ακολουθήσουν προηγούμενη διαδικασία. Η ρύθμιση αυτή απαιτεί να μεταβούν τα ως άνω πρόσωπα στην ουγγρική πρεσβεία στο Βελιγράδι (Σερβία) ή στο Κίεβο (Ουκρανία) προκειμένου να υποβάλουν εκεί αυτοπροσώπως δήλωση προθέσεων σχετικά με την υποβολή αίτησης διεθνούς προστασίας. Κατόπιν εξέτασης της

δήλωσης αυτής, οι αρμόδιες ουγγρικές αρχές δύνανται να αποφασίσουν να χορηγήσουν ταξιδιωτικό έγγραφο στους εν λόγω υπηκόους τρίτης χώρας ή ανιθαγενείς, το οποίο επιτρέπει την είσοδό τους στην Ουγγαρία προκειμένου να υποβάλουν στο κράτος μέλος αυτό αίτηση διεθνούς προστασίας. Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή θεώρησε ότι η Ουγγαρία, θεσπίζοντας τις διατάξεις αυτές, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το δίκαιο της Ένωσης και ειδικότερα από την Οδηγία σχετικά με κοινές διαδικασίες για τη χορήγηση και ανάκληση του καθεστώτος διεθνούς προστασίας. Για τον λόγο αυτό, η Επιτροπή άσκησε προσφυγή λόγω παραβάσεως ενώπιον του Δικαστηρίου.

Με την απόφασή του, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι η Ουγγαρία, εξαρτώντας τη δυνατότητα ορισμένων υπηκόων τρίτων χωρών ή ανιθαγενών που βρίσκονται στο έδαφος ή στα σύνορά της να υποβάλουν αίτηση διεθνούς προστασίας από την προηγούμενη υποβολή δήλωσης προθέσεων σε ουγγρική πρεσβεία η οποία βρίσκεται σε τρίτη χώρα και από τη χορήγηση ταξιδιωτικού εγγράφου που επιτρέπει την είσοδό τους στο ουγγρικό έδαφος, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από την Οδηγία 2013/32.

Καταρχάς, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι τα εν λόγω πρόσωπα εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της Οδηγίας. Ειδικότερα, το γεγονός ότι το ουγγρικό δίκαιο προβλέπει υποχρέωση των προσώπων αυτών να απευθυνθούν αρχικώς στις ουγγρικές πρεσβείες στο Βελιγράδι ή στο Κίεβο δεν τα εξομοιώνει με πρόσωπα που υποβάλλουν απλώς αίτηση διπλωματικού ή εδαφικού ασύλου σε αντιπροσωπεία στην αλλοδαπή, αίτηση ως προς την οποία η Οδηγία δεν εφαρμόζεται. Στη συνέχεια, το Δικαστήριο εξετάζει, αφενός, αν η ουγγρική ρύθμιση συνιστά περιορισμό των δικαιωμάτων που απορρέουν από την Οδηγία και, αφετέρου, αν ο περιορισμός αυτός δύναται να δικαιολογηθεί υπό το πρίσμα του δικαίου της Ένωσης.

Πρώτον, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι η προϋπόθεση σχετικά με την προηγούμενη υποβολή δήλωσης προθέσεων δεν προβλέπεται στην Οδηγία και αντιβαίνει στον σκοπό της που συνίσταται στη διασφάλιση πραγματικής, ευχερούς και ταχείας πρόσβασης στη διαδικασία χορήγησης διεθνούς προστασίας. Επιπλέον, κατά το Δικαστήριο, η ρύθμιση αυτή στερεί από τους ενδιαφερόμενους υπηκόους τρίτων χωρών ή ανιθαγενείς τη δυνατότητα να απολαύουν πράγματι του δικαιώματός τους να ζητήσουν άσυλο από την Ουγγαρία, όπως το δικαίωμα αυτό κατοχυρώνεται στον Χάρτη.

Δεύτερον, το Δικαστήριο εκτιμά ότι ο προβλεπόμενος περιορισμός δεν μπορεί να δικαιολογηθεί από τον σκοπό προστασίας της δημόσιας υγείας και, ειδικότερα, από την καταπολέμηση της εξάπλωσης της πανδημίας COVID-19, όπως προέβλεπε η Ουγγαρία. Μολονότι είναι αληθές ότι τα κράτη μέλη δύνανται, υπό εξαιρετικές περιστάσεις, να εξαρτούν την υποβολή αίτησης διεθνούς προστασίας

από ειδικούς όρους που αποσκοπούν στον περιορισμό της εξάπλωσης μεταδοτικής νόσου στο έδαφός τους, εντούτοις οι όροι αυτοί πρέπει να είναι κατάλληλοι για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού και να μην είναι δυσανάλογοι προς αυτόν. Εν προκειμένω, το Δικαστήριο διαπιστώνει ότι η υποχρέωση μετάβασης σε πρεσβεία στην αλλοδαπή, με αποτέλεσμα να εκτίθενται ενδεχομένως οι υπήκοοι τρίτων χωρών ή οι ανιθαγενείς στον κίνδυνο να προσβληθούν από τη νόσο COVID-19, την οποία θα μπορούσαν στη συνέχεια να μεταδώσουν στην Ουγγαρία, δεν μπορεί να θεωρηθεί μέτρο κατάλληλο για την καταπολέμηση της εξάπλωσης της πανδημίας.

Εξάλλου, η διαδικασία που θέσπισε η Ουγγαρία αποτελεί προδήλως δυσανάλογη προσβολή του δικαιώματος των αιτούντων διεθνή προστασία να υποβάλουν αίτηση χορήγησης διεθνούς προστασίας ήδη κατά την άφιξή τους στα ουγγρικά σύνορα. Ως προς το ζήτημα αυτό, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι το εν λόγω κράτος μέλος δεν απέδειξε ότι δεν μπορούσαν να ληφθούν άλλα μέτρα δυνατόμενα να επιτύχουν τον κατάλληλο συμβιβασμό μεταξύ, αφενός, της αποτελεσματικότητας του δικαιώματος κάθε υπηκόου τρίτης χώρας ή ανιθαγενούς να υποβάλει αίτηση διεθνούς προστασίας στο έδαφος ή στα σύνορα της Ουγγαρίας και, αφετέρου, της καταπολέμησης των μεταδοτικών ασθενειών.

Ανάκληση και άρνηση χορήγησης του καθεστώτος πρόσφυγα: το Δικαστήριο διευκρινίζει τις προϋποθέσεις λήψης ενός τέτοιου μέτρου εις βάρος υπηκόου τρίτης χώρας ο οποίος έχει καταδικαστεί για τη διάπραξη εγκλήματος

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2011/95/ΕΕ – κανόνες σχετικά με τις προϋποθέσεις χορήγησης του καθεστώτος πρόσφυγα ή του καθεστώτος επικουρικής προστασίας – άρθρο 14 παρ. 4 στοιχείο β' – ανάκληση του καθεστώτος πρόσφυγα – υπήκοος τρίτης χώρας ο οποίος έχει καταδικαστεί αμετάκλητα για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος – κίνδυνος για την κοινωνία – έλεγχος αναλογικότητας – Οδηγία 2008/115/ΕΕ – επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών – αναβολή της απομάκρυνσης

ΔΕΕ C-663/21, Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Réfugié ayant commis un crime grave), 06.07.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2023:540 – Προδικαστική παραπομπή

ΔΕΕ C-8/22, Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides (Réfugié ayant commis un crime grave), 06.07.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2023:542 – Προδικαστική παραπομπή

ΔΕΕ C-402/22, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Crime particulièrement grave), 06.07.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2023:543 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Α. Ζήση, σ. 355.

ΙΧ. ΦΟΡΟΛΟΓΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Επιμ.: Αθηνά Γαϊτανίδου

► **Εθνικός φόρος επί του άνθρακα που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας**

Η κατά παρέκκλιση φορολόγηση ενεργειακών προϊόντων που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας ευθυγραμμίζεται με την Οδηγία 2003/96/ΕΚ, εφόσον αποδειχθεί ότι επιβάλλεται για λόγους περιβαλλοντικής πολιτικής

προδικαστική παραπομπή – φορολογία των ενεργειακών προϊόντων και της ηλεκτρικής ενέργειας – Οδηγία 2003/96/ΕΚ – άρθρο 14 παρ. 1 στοιχείο α' – απαλλαγή των ενεργειακών προϊόντων που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας – παρέκκλιση – φορολόγηση των ενεργειακών προϊόντων για «λόγους περιβαλλοντικής πολιτικής» – έννοια

ΔΕΕ C-833/21, Endesa Generacion, 22.06.2023, Τμήμα πέμπτο, Πρόεδρος: E. Regan, Εισηγητής: Z. Csehi, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2023:516 – Προδικαστική παραπομπή

Στην παρούσα υπόθεση κρίθηκε το ζήτημα εάν είναι σύμφωνη με την Οδηγία 2003/96 η ισπανική φορολογική νομοθεσία, η οποία επιβάλλει την κατά παρέκκλιση φορολόγηση του άνθρακα που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας.

Ειδικότερα, η εταιρεία Endesa, δραστηριοποιούμενη στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, κλήθηκε να καταβάλει φόρο για τον άνθρακα που απέκτησε, διότι, σύμφωνα με την ισπανική φορολογική αρχή, ο άνθρακας αυτός προοριζόταν για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας. Η Endesa ισχυρίστηκε ότι ετύγχανε απαλλαγής από τον εν λόγω φόρο, διότι ο άνθρακας αυτός προοριζόταν για μεταπώληση.

Στο πλαίσιο της ένδικης διαφοράς, το αρμόδιο δικαστήριο της Ισπανίας υπέβαλε προδικαστικό ερώτημα σχετικά με το αν πράγματι η κατά παρέκκλιση φορολόγηση του άνθρακα που χρησιμοποιείται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας αποσκοπεί στην εκπλήρωση λόγων περιβαλλοντικής πολιτικής.

Το άρθρο 14 παρ. 1 στοιχείο α' της Οδηγίας προβλέπει τη φοροαπαλλαγή των ενεργειακών προϊόντων και της ηλεκτρικής ενέργειας που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, με σκοπό να φορολογείται μόνο η παραγόμενη ενέργεια και άρα να αποφεύγεται η διπλή φορολογία της ηλεκτρικής ενέργειας. Ταυτόχρονα, όμως, επιτρέπει κατά παρέκκλιση τη φορολόγηση αυτών των προϊόντων για λόγους περιβαλλοντικής πολιτικής.

Το ΔΕΕ επισήμανε ότι οι λόγοι περιβαλλοντικής πολιτικής υπηρετούνται πραγματικά, όταν υφίσταται άμεση σχέση μεταξύ της χρήσης των εσόδων και του σκοπού της επίμαχης φορολόγησης ή όταν ο φόρος δεν υπηρετεί αμιγώς δημοσιονομικό σκοπό αλλά η δομή του, ιδίως από πλευράς φορολογητέας ύλης ή φορολογικού συντελεστή, έχει σχεδιαστεί ώστε να επηρεάζει τη συμπεριφορά των φορολογουμένων, με απώτερο σκοπό την καλύτερη προστασία του περιβάλλοντος. Επί παραδείγματι, μέσω της υψηλής φορολόγησης αποθαρρύνεται ο φορολογούμενος από την κατανάλωση των φορολογητέων προϊόντων.

Από το προοίμιο του ισπανικού φορολογικού νόμου, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι η φορολόγηση του άνθρακα αποσκοπεί στην προσαρμογή του ισπανικού φορολογικού συστήματος σε χρήση της ενέργειας πιο αποδοτική και φιλική προς το περιβάλλον και προς τη βιώσιμη ανάπτυξη. Εφόσον δε αποδειχθεί ο σκοπός αυτός στην πράξη, και συγκεκριμένα εφόσον τα έσοδα του φόρου χρησιμοποιούνται για την αναβάθμιση του εθνικού συστήματος μέσω της μείωσης των εκπομπών αερίων του θερμοκηπίου και την κλιματική ουδετερότητα, τότε ο νόμος μπορεί να κριθεί σύμφωνος με την Οδηγία.

Τέλος, κατά το ΔΕΕ, το γεγονός και μόνο ότι η Ισπανική Κυβέρνηση επανέφερε τη φοροαπαλλαγή των υδρογονανθράκων που χρησιμοποιούνται για την παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας, ενώ φορολογεί κατά παρέκκλιση τον άνθρακα ο οποίος χρησιμοποιείται για τον ίδιο σκοπό, δεν αποδεικνύει καθ' εαυτό ότι δεν ικανοποιεί περιβαλλοντικό σκοπό.

Βάσει των παραπάνω, το ΔΕΕ κατέληξε ότι για την κατά παρέκκλιση φορολόγηση ενεργειακών προϊόντων του άρθρου 14 παρ. 1 στοιχείο α' της Οδηγίας πρέπει να υφίσταται άμεση σχέση μεταξύ της χρήσης των εσόδων και του σκοπού της επίμαχης φορολόγησης ή ο φόρος να μην υπηρετεί αμιγώς δημοσιονομικό σκοπό και η δομή του, ιδίως από πλευράς φορολογητέας ύλης ή φορολογικού συντελεστή, να έχει σχεδιαστεί έτσι ώστε να επηρεάζει τη συμπεριφορά των φορολογουμένων με απώτερο σκοπό την καλύτερη προστασία του περιβάλλοντος. Συνεπώς, εφόσον εθνική νομοθεσία, η οποία επιβάλλει την κατά παρέκκλιση φορολόγηση ενεργειακών προϊόντων, πληροί τα παραπάνω, τότε είναι σύμφωνη με την Οδηγία.

► Εφαρμογή του καθεστώτος του περιθωρίου κέρδους στις παραδόσεις αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας

Ο ΦΠΑ, ο οποίος καταβλήθηκε για την ενδοκοινοτική απόκτηση/αγορά αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας, συνυπολογίζεται στη βάση επιβολής φόρου, ο οποίος επιβάλλεται για τη μεταπώλησή του

προδικαστική παραπομπή – φορολογία – κοινό σύστημα φόρου προστιθέμενης αξίας (ΦΠΑ) – Οδηγία 2006/112/ΕΚ – άρθρα 311 επ. – ειδικά καθεστώτα που εφαρμόζονται στον τομέα των αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας – καθεστώσ του περιθωρίου κέρδους – υποκείμενοι στον φόρο μεταπωλητές – παράδοση αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας από τον δημιουργό ή τους διαδόχους του – ενδοκοινοτικές πράξεις – δικαίωμα έκπτωσης του καταβληθέντος φόρου επί των εισροών

ΔΕΕ C-180/22, Mensing II, 13.07.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: I. Ziemele, Γεν. Εισαγγελέας: M. Szpunar, ECLI:EU:C:2023:565 – Προδικαστική παραπομπή

Στην παρούσα απόφαση, κρίθηκε αν ο ΦΠΑ, ο οποίος καταβλήθηκε για την ενδοκοινοτική απόκτηση/αγορά αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας, συνυπολογίζεται ή όχι στη βάση επιβολής φόρου, ο οποίος επιβάλλεται για τη μεταγενέστερη παράδοση/πώλησή του.

Η υπόθεση αφορά τον H. Mensing, Γερμανό έμπορο έργων τέχνης, ο οποίος αγόρασε αντικείμενα καλλιτεχνικής αξίας από καλλιτέχνες εγκατεστημένους σε άλλα κράτη μέλη. Οι παραδόσεις αυτές δηλώθηκαν στο κράτος μέλος εγκατάστασης των καλλιτεχνών ως απαλλασσόμενες του φόρου ενδοκοινοτικές παραδόσεις, με αποτέλεσμα ο Mensing να απαλλαχθεί από τον ΦΠΑ για τις παραδόσεις αυτές λόγω ενδοκοινοτικής απόκτησης.

Κατόπιν αίτησής του προς τη φορολογική αρχή να υπαχθούν οι μεταγενέστερες παραδόσεις/πωλήσεις των αγαθών αυτών στο καθεστώς περιθωρίου κέρδους, η τελευταία, εκτός του ότι απέρριψε την εν λόγω αίτηση, του επέβαλε συμπληρωματικό ποσό ΦΠΑ.

Το αιτούν δικαστήριο που ανέλαβε την ένδικη διαφορά Mensing και φορολογική αρχής, έθεσε στο ΔΕΕ το ακόλουθο προδικαστικό ερώτημα: σύμφωνα με τα άρθρα 312, 315 και 317 της Οδηγίας περί ΦΠΑ (2006/112/ΕΚ), ο ΦΠΑ τον οποίο κατέβαλε υποκείμενος στον φόρο μεταπωλητής για την ενδοκοινοτική απόκτηση αντικειμένου καλλιτεχνικής αξίας περιλαμβάνεται στη βάση επιβολής του φόρου που επιβάλλεται στη μεταγενέστερη παράδοση/μεταπώληση του εν λόγω αγαθού;

Σύμφωνα με το άρθρο 315 της Οδηγίας, η βάση επιβολής φόρου για τις παραδόσεις αγαθών, για τα οποία εφαρμόζεται το καθεστώς του περιθωρίου κέρδους, συνίσταται

στο περιθώριο κέρδους. Το περιθώριο κέρδους είναι η διαφορά μεταξύ της «τιμής πώλησης» του αντικειμένου από τον μεταπωλητή και της «τιμής αγοράς» του από τον αρχικό προμηθευτή.

Το ΔΕΕ επισήμανε ότι, βάσει του άρθρου 312 της Οδηγίας, η «τιμή πώλησης» και η «τιμή αγοράς» αφορούν τα στοιχεία κόστους που καταβάλλονται ως αντίτιμο αντιστοίχως στον μεταπωλητή και στον αρχικό προμηθευτή. Ως εκ τούτου, ειδικότερα στην «τιμή αγοράς» δεν περιλαμβάνονται τα στοιχεία κόστους που ο μεταπωλητής κατέβαλε όχι στον αρχικό προμηθευτή, αλλά σε τρίτους, όπως ο ΦΠΑ που καταβάλλεται στο Δημόσιο Ταμείο στο πλαίσιο ενδοκοινοτικής απόκτησης αγαθού το οποίο αργότερα μεταπωλείται. Υπό αυτήν την ερμηνεία, ο ΦΠΑ δεν υπολογίζεται στην τιμή αγοράς, άρα ούτε στη βάση επιβολής φόρου για τη μεταγενέστερη μεταπώλησή του.

Ωστόσο, το ΔΕΕ διαπίστωσε ότι ο σκοπός της Οδηγίας περί θέσπισης ενός συστήματος ΦΠΑ που δεν νοθεύει τον ανταγωνισμό, ούτε εμποδίζει την ελεύθερη κυκλοφορία των αγαθών, υπαγορεύει διαφορετική ερμηνεία. Επιπλέον, κατά τη νομολογία του ΔΕΕ, το καθεστώς περιθωρίου κέρδους στον τομέα των αντικειμένων καλλιτεχνικής, αρχαιολογικής και συλλεκτικής αξίας επιδιώκει την αποφυγή της διπλής φορολόγησης και των στρεβλώσεων του ανταγωνισμού μεταξύ υποκειμένων στον φόρο.

Ακόμη, το ΔΕΕ επισήμανε ότι, σύμφωνα με το άρθρο 317 της Οδηγίας, για τις παραδόσεις αντικειμένων καλλιτεχνικής αξίας τα οποία εισήγαγε ο ίδιος ο υποκείμενος στον φόρο μεταπωλητής, η τιμή αγοράς που λαμβάνεται υπόψη για τον υπολογισμό του περιθωρίου κέρδους ισούται με τη βάση επιβολής του φόρου κατά την εισαγωγή, προσαυξημένη με τον οφειλόμενο ή καταβληθέντα κατά την εισαγωγή ΦΠΑ.

Συνεπώς, το ΔΕΕ έκρινε ότι ο ΦΠΑ που κατέβαλε υποκείμενος στον φόρο μεταπωλητής για την ενδοκοινοτική απόκτηση αντικειμένου καλλιτεχνικής αξίας του οποίου η μεταγενέστερη παράδοση υπόκειται στο καθεστώς του περιθωρίου κέρδους, δυνάμει του άρθρου 316 παρ. 1 της Οδηγίας, περιλαμβάνεται στη βάση επιβολής του φόρου για την εν λόγω παράδοση.

Χ. ΠΡΟΣΩΠΙΚΑ ΔΕΔΟΜΕΝΑ

Επιμ.: Έλλη Τσιτσιπά

► **Προστασία προσωπικών δεδομένων και δικαίωμα αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας**
Κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα να γνωρίζει την ημερομηνία και τους λόγους της διαβούλευσης των προσωπικών του δεδομένων

προδικαστική παραπομπή – επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – άρθρα 4 και 15 – έκταση του δικαιώματος προσβάσεως στις πληροφορίες του άρθρου 15 – πληροφορίες περιεχόμενες σε αρχεία καταγραφής ενεργειών τα οποία παράγονται μέσω συστήματος επεξεργασίας (log data) – άρθρο 4 – έννοια των «δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα» – έννοια των «αποδεκτών» – διαχρονική εφαρμογή

ΔΕΕ C-579/21, Pankki S, 22.06.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγήτρια: I. Ziemele, Γεν. Εισαγγελέας: M. Campos Sánchez-Bordona, ECLI:EU:C:2023:501 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης αφορά την ερμηνεία του άρθρου 15 παρ. 1 του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων, στο εξής: ΓΚΠΔ). Η αίτηση αυτή υποβλήθηκε από το Itä-Suomen hallinto-oikeus (διοικητικό πρωτοδικείο Ανατολικής Φινλανδίας, Φινλανδία) στο πλαίσιο διαδικασίας την οποία κίνησε ο J.M. με αίτημα την ακύρωση της απόφασης του Arulaistietosuoja-valtuutettule (αναπληρωτή επόπτη προστασίας δεδομένων, Φινλανδία) με την οποία απορρίφθηκε η αίτησή του να υποχρεωθεί η Pankki S, τραπεζικό ίδρυμα εγκατεστημένο στη Φινλανδία, να του κοινοποιήσει ορισμένες πληροφορίες σχετικές με αναζητήσεις πληροφοριών στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα που τον αφορούν.

Πιο συγκεκριμένα, το 2014, ένας υπάλληλος της τράπεζας Pankki S, ο οποίος ήταν ταυτόχρονα και πελάτης της εν λόγω τράπεζας, έμαθε ότι τα προσωπικά του δεδομένα είχαν συζητηθεί από άλλα μέλη του προσωπικού της τράπεζας, σε αρκετές περιπτώσεις, μεταξύ 1ης Νοεμβρίου και 31ης Δεκεμβρίου 2013. Δεδομένου ότι είχε αμφιβολίες ως προς τη νομιμότητα των εν λόγω διαβουλεύσεων, ο εν λόγω υπάλληλος, ο οποίος είχε εν τω μεταξύ απολυθεί από τη θέση του στην Pankki S, ζήτησε στις 29 Μαΐου 2018 από την Pankki S να τον ενημερώσει σχετικά με την ταυτότητα των προσώπων που είχαν συμβουλευθεί τα δεδομένα του ως πελάτη, τις ακριβείς ημερομηνίες των διαβουλεύσεων και τους σκοπούς για τους οποίους τα δεδομένα αυτά είχαν υποστεί επεξεργασία.

Στην απάντησή της της 30ής Αυγούστου 2018, η Pankki S αρνήθηκε να αποκαλύψει την ταυτότητα των υπαλλήλων που είχαν πραγματοποιήσει τις εργασίες διαβούλευσης με την αιτιολογία ότι οι πληροφορίες αυτές συνιστούσαν δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα των εν λόγω υπαλλήλων. Από την άλλη πλευρά, η Pankki S παρείχε περαιτέρω λεπτομέρειες σχετικά με τις πράξεις διαβούλευσης, οι οποίες διενεργήθηκαν από το τμήμα εσωτερικού ελέγχου της, αναφέροντας ότι ένας πελάτης της τράπεζας, για τον οποίο ο προσφεύγων ήταν σύμβουλος πελατών, ήταν πιστωτής ενός προσώπου που φέρει επίσης το

επώνυμο του προσφεύγοντος. Ως εκ τούτου, η εν λόγω τράπεζα επιθυμούσε να διευκρινίσει εάν ο προσφεύγων και ο εν λόγω οφειλέτης ήταν το ίδιο πρόσωπο και εάν θα μπορούσε να υπάρξει ανεπίτρεπτη σύγκρουση συμφερόντων. Η Rånkki S πρόσθεσε ότι η διευκρίνιση του εν λόγω ζητήματος απαιτούσε την επεξεργασία των επίμαχων δεδομένων, υπογραμμίζοντας ότι κάθε μέλος του προσωπικού της τράπεζας που είχε επεξεργαστεί τα δεδομένα αυτά είχε κάνει δήλωση στο τμήμα εσωτερικού ελέγχου σχετικά με τους λόγους για την επεξεργασία των δεδομένων αυτών. Επιπλέον, η τράπεζα δήλωσε ότι οι διαβουλεύσεις αυτές επέτρεψαν να αποκλειστεί κάθε υποψία σύγκρουσης συμφερόντων σε σχέση με τον προσφεύγοντα.

Ο προσφεύγων απευθύνθηκε στο Γραφείο του Επόπτη Προστασίας Δεδομένων της Φινλανδίας, ζητώντας να υποχρεωθεί η Rånkki S να του παράσχει τις ζητούμενες πληροφορίες. Δεδομένου ότι η αίτησή του αυτή απορρίφθηκε, ο προσφεύγων άσκησε προσφυγή ενώπιον του Διοικητικού Δικαστηρίου της Ανατολικής Φινλανδίας, το οποίο ζήτησε από το Δικαστήριο να ερμηνεύσει το άρθρο 15 του ΓΚΠΔ.

Στη απόφασή του, το Δικαστήριο παρατηρεί, πρώτον, ότι ο ΓΚΠΔ, ο οποίος ετέθη σε εφαρμογή από τις 25 Μαΐου 2018, εφαρμόζεται σε αίτημα που υποβάλλεται μετά την ημερομηνία αυτή, όταν το αίτημα αυτό αφορά πράξη επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που πραγματοποιήθηκε πριν από την ημερομηνία έναρξης εφαρμογής του ΓΚΠΔ. Ακολούθως, το Δικαστήριο κρίνει ότι ο ΓΚΠΔ πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι οι πληροφορίες σχετικά με τις πράξεις διαβούλευσης που διενεργήθηκαν επί των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα υποκειμένου των δεδομένων και αφορούν τις ημερομηνίες και τους σκοπούς των πράξεων αυτών συνιστούν πληροφορίες τις οποίες το πρόσωπο αυτό έχει δικαίωμα να λάβει από τον υπεύθυνο επεξεργασίας. Αντιθέτως, ο ΓΚΠΔ δεν προβλέπει τέτοιο δικαίωμα όσον αφορά τις πληροφορίες που αφορούν την ταυτότητα των υπαλλήλων οι οποίοι πραγματοποίησαν τις πράξεις αυτές σύμφωνα με τις οδηγίες του υπευθύνου επεξεργασίας, εκτός εάν οι πληροφορίες αυτές είναι ουσιώδεις για να μπορέσει το υποκείμενο των δεδομένων να ασκήσει αποτελεσματικά τα δικαιώματα που του παρέχει ο εν λόγω Κανονισμός και υπό την προϋπόθεση ότι λαμβάνονται υπόψη τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των υπαλλήλων αυτών. Σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ, αφενός, της άσκησης δικαιώματος πρόσβασης που διασφαλίζει την αποτελεσματικότητα των δικαιωμάτων που απονέμει

ο ΓΚΠΔ στο υποκείμενο των δεδομένων και, αφετέρου, των δικαιωμάτων ή ελευθεριών άλλων, θα πρέπει να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών. Όπου είναι δυνατόν, θα πρέπει να επιλεγούνται μέσα κοινοποίησης δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που δεν παραβιάζουν τα δικαιώματα ή τις ελευθερίες άλλων.

Τέλος, το Δικαστήριο αποφαινεται ότι το γεγονός ότι ο υπεύθυνος επεξεργασίας ασκεί τραπεζικές εργασίες και ενεργεί στο πλαίσιο ρυθμιζόμενης δραστηριότητας και ότι το υποκείμενο των δεδομένων του οποίου τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα υποβλήθηκαν σε επεξεργασία υπό την ιδιότητά του ως πελάτη του υπευθύνου επεξεργασίας ήταν επίσης υπάλληλος του εν λόγω υπευθύνου επεξεργασίας δεν επηρεάζει καταρχήν το πεδίο εφαρμογής του δικαιώματος που παρέχεται στο εν λόγω υποκείμενο των δεδομένων.

Εθνική αρχή ανταγωνισμού μπορεί, στο πλαίσιο της εξέτασης της ύπαρξης τυχόν κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης, να διαπιστώσει παραβίαση του ΓΚΠΔ

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – ηλεκτρονικά μέσα κοινωνικής δικτύωσης – κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης από την επιχείρηση η οποία έχει την εκμετάλλευση τέτοιου κοινωνικού δικτύου – κατάχρηση που συνίσταται στην επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των χρηστών του δικτύου την οποία προβλέπουν οι γενικοί όροι χρήσης του – αρμοδιότητες αρχής ανταγωνισμού κράτους μέλους όσον αφορά τη διαπίστωση ότι η επεξεργασία αυτή δεν είναι σύμφωνη με τον ανωτέρω Κανονισμό – συνάρθρωση με τις αρμοδιότητες των εθνικών εποπτικών αρχών προστασίας των προσωπικών δεδομένων – άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ – αρχή της καλόπιστης συνεργασίας – άρθρο 6 παρ. 1 εδάφιο α' στοιχείο α' έως στ' του Κανονισμού 2016/679 – νομιμότητα της επεξεργασίας – άρθρο 9 παρ. 1 και 2 – επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – άρθρο 4 σημείο 11 – έννοια της «συγκατάθεσης»

ΔΕΕ C-252/21, Meta Platforms κ.λπ. (Conditions générales d'utilisation d'un réseau social), 04.07.2023, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: L. S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2023:537 – Προδικαστική παραπομπή

Βλ. στο παρόν τεύχος της ΕΕΕυρΔ, Παρατηρήσεις Α. Πίκουλη, σ. 365.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΔΕΕ - ΓεΔΕΕ

► **Ανάκληση και άρνηση χορήγησης του καθεστώτος του πρόσφυγα λόγω αμετάκλητης καταδίκης για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος (άρθρο 14 παρ. 4 περ. β' της Οδηγίας 2011/95)**

Το Δικαστήριο διευκρινίζει την έννοια του ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος και τις προϋποθέσεις λήψης ενός τέτοιου μέτρου εις βάρος υπηκόου τρίτης χώρας ο οποίος έχει καταδικαστεί για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος, καθώς και τις συνέπειες αυτού σε σχέση με την έκδοση απόφασης επιστροφής

προδικαστική παραπομπή – Οδηγία 2011/95/ΕΕ – κανόνες σχετικά με τις προϋποθέσεις χορήγησης του καθεστώτος πρόσφυγα ή του καθεστώτος επικουρικής προστασίας – άρθρο 14 παρ. 4 στοιχείο β' – ανάκληση του καθεστώτος πρόσφυγα – υπήκοος τρίτης χώρας ο οποίος έχει καταδικαστεί αμετάκλητα για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος – κίνδυνος για την κοινωνία – έλεγχος αναλογικότητας – Οδηγία 2008/115/ΕΕ – επιστροφή των παρανόμως διαμενόντων υπηκόων τρίτων χωρών – αναβολή της απομάκρυνσης

ΔΕΕ C-663/21, Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl (Réfugié ayant commis un crime grave), 06.07.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2023:540 – Προδικαστική παραπομπή

ΔΕΕ C-8/22, Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides (Réfugié ayant commis un crime grave), 06.07.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2023:542 – Προδικαστική παραπομπή

ΔΕΕ C-402/22, Staatssecretaris van Justitie en Veiligheid (Crime particulièrement grave), 06.07.2023, Τμήμα πρώτο, Πρόεδρος: A. Arabadjiev, Εισηγητής: L. Bay Larsen, Γεν. Εισαγγελέας: J. Richard de la Tour, ECLI:EU:C:2023:543 – Προδικαστική παραπομπή

Η διάταξη του άρθρου 14 παρ. 4 περ. β' της Οδηγίας 2011/95 σχετικά με τις απαιτήσεις για την αναγνώριση των υπηκόων τρίτων χωρών ή των απάτριδων ως δικαιούχων διεθνούς προστασίας κ.α. (Qualification Directive) ορίζει ότι: «*Τα κράτη μέλη δύνανται να ανακαλούν, να τερματίζουν ή να αρνούνται να ανανεώσουν το καθεστώς που χορηγήθηκε σε πρόσφυγα από κυβερνητικό, διοικητικό, δικαστικό ή οιοδήποτε δικαστικό όργανο, όταν: ... β) δεδομένου ότι έχει καταδικαστεί τελεσίδικα για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος, συνιστά κίνδυνο για την κοινωνία του κράτους μέλους αυτού.*»

Χωρίς να είναι αναγκαία η λεπτομερής καταγραφή του

ιστορικού μέρους κάθε μιας από τις τρεις υποθέσεις ξεχωριστά¹, αποτελεί κοινή συνισταμένη αυτών το πλαίσιο εντός του οποίου τα τρία εθνικά δικαστήρια (ένα βελγικό, ένα αυστριακό και ένα ολλανδικό) διατύπωσαν τα σχετικά προδικαστικά τους ερωτήματα: με προσβαλλόμενες ενώπιόν τους σχετικές αποφάσεις ανάκλησης ή χορήγησης του καθεστώτος του πρόσφυγα με έρεισμα την υπό κρίση διάταξη του άρθρου 14 παρ. 4 περ. β', τα εθνικά δικαστήρια ζήτησαν τη συνδρομή του Δικαστηρίου ως προς την ερμηνεία της διάταξης αυτής. Συνοψίζοντας κατά σειρά λογικής προτεραιότητας το σύνολο των ερωτημάτων που τέθηκαν από τα τρία δικαστήρια, αυτά καλύπτουν κατά βάση τα εξής σημεία: α) την έννοια του «*ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος*», β) τη φύση της συνδρομής των δύο προϋποθέσεων της σχετικής διάταξης – εάν πρόκειται για συνδρομή αυστηρά συμπλεκτική (να έχει καταδικαστεί και ταυτόχρονα εξ αυτού να διαπιστώνεται ότι είναι επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη) ή συνεπαγωγική (αφού έχει καταδικαστεί τεκμαίρεται ότι είναι επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη), γ) τη στάθμιση συμπερόντων στο πλαίσιο της εφαρμογής της αρχής της αναλογικότητας, και δ) τη δυνατότητα έκδοσης απόφασης επιστροφής του αλλοδαπού του οποίου το καθεστώς του πρόσφυγα έχει ανακληθεί όταν τίθεται ζήτημα παραβίασης της αρχής της μη επαναπροώθησης.

Συνοψίζοντας κατά την ίδια ακολουθία τις απαντήσεις που δόθηκαν από το Δικαστήριο στα τιθέμενα ερωτήματα, διευκρινίστηκαν κατά βάση τα ακόλουθα: πρώτον, σε σχέση με το περιεχόμενο του ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος, ότι ως τέτοιο θεωρείται εκείνο που βάσει των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του, που θα πρέπει να εξετάζονται κατά περίπτωση, μπορεί να ενταχθεί στα εγκλήματα που θίγουν στον μεγαλύτερο βαθμό την έννομη τάξη της οικείας κοινωνίας (πρώτο ερώτημα C-402/22).

Δεύτερον, ότι η ύπαρξη κινδύνου για την κοινωνία του κράτους μέλους στο οποίο βρίσκεται ο ενδιαφερόμενος

1. Συνοπτικά, οι ποινικές καταδίκες των διαδίκων στις κύριες δίκες ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων βρίσκονται όλες στο φάσμα της «βαριάς εγκληματικότητας», στο μέτρο που αφορούν και στις τρεις περιπτώσεις την προσβολή (και) προσωπικών εννόμων αγαθών: ο X.X.X. (C-8/22) έχει καταδικασθεί σε ποινή κάθειρξης 25 ετών για κατά συναυτουργία τέλεση ληστείας και ανθρωποκτονίας εκ προθέσεως, ο M.A. (C-402/22) σε ποινή φυλάκισης 24 μηνών για τη διάπραξη, κατά τη διάρκεια της ίδιας βραδιάς, τριών σεξουαλικών επιθέσεων, μίας απόπειρας σεξουαλικής επίθεσης και μίας κλοπής κινητού τηλεφώνου, ενώ ο A.A. (C-663/21) αριθμεί τρεις διαφορετικές καταδίκες (τόσο σε ποινές στερητικές της ελευθερίας όσο και σε χρηματικές ποινές), οι οποίες αφορούν στην τέλεση των εγκλημάτων της επικίνδυνης απειλής, της φθοράς ξένης ιδιοκτησίας, της παράνομης διακίνησης ναρκωτικών ουσιών και της εμπορίας ναρκωτικών ουσιών, της σωματικής βλάβης και της απόπειρας σωματικής βλάβης.

υπήκοος τρίτης χώρας δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αποδεδειγμένη από το γεγονός και μόνον ότι ο ενδιαφερόμενος καταδικάστηκε αμετάκλητα για ιδιαίτερα σοβαρό έγκλημα, αλλά για τη λήψη μέτρου της ανάκλησης θα πρέπει να διαπιστώνεται συνδρομή των δύο προϋποθέσεων ως διακριτών (πρώτο ερώτημα C-8/22, δεύτερο ερώτημα C-402/22).

Τρίτον, ότι η απόφαση πρέπει να τηρεί την αρχή της αναλογικότητας, με το νόημα ότι η αρμόδια αρχή πρέπει να αξιολογήσει ειδικώς ότι ο ενδιαφερόμενος συνιστά πραγματικό, ενεστώτα και αρκούντως σοβαρό κίνδυνο για θεμελιώδες συμφέρον της κοινωνίας του κράτους μέλους στο οποίο βρίσκεται, και να προβεί σε στάθμιση του κινδύνου αυτού έναντι των αντίρροπων συμφερόντων του ίδιου του ενδιαφερομένου να διατηρήσει το στάτους προστασίας (δεύτερο και τρίτο προδικαστικό ερώτημα C-8/22, πρώτο ερώτημα C-663/21, τρίτο και τέταρτο ερώτημα C-402/22). Στην περίπτωση συνδρομής περιστάσεων που καλούν σε εφαρμογή την αρχή της μη επαναπροώθησης, διευκρινίζεται, τέλος, ότι η έκδοση απόφασης επιστροφής αντίκειται στο άρθρο 5 της Οδηγίας 2008/115 (δεύτερο ερώτημα C-663/21).

Ως προς το διαδικαστικό μέρος, επισημαίνεται ότι, παρότι συναφείς, οι τρεις υποθέσεις δεν αποτέλεσαν αντικείμενο συνεκδικασίας ενώπιον του Δικαστηρίου. Αναπτύχθηκαν ωστόσο για τις δύο εξ αυτών κοινές Προτάσεις χάριν συνάφειας (C-663/21 και C-8/22), ενώ οι τρεις αποφάσεις δημοσιεύθηκαν από κοινού στις 6 Ιουλίου 2023.

Παρατηρήσεις

Άννα Ζήση*

I. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Η συνδυαστική ανάγνωση των τριών αποφάσεων είναι αναγκαία, καθώς οι τρεις υποθέσεις κατά ένα μεν σημείο τους επικαλύπτονται απόλυτα, στο μέτρο που τα υποβληθέντα ερωτήματα ταυτίζονται, ενώ κατά ένα μέρος αφορούν ζητήματα που τίθενται κατά τρόπο ειδικό και αποκλειστικό μόνον σε μία εκ των τριών (ειδικώς όσον αφορά το πρώτο ερώτημα της C-402/22 και το δεύτερο ερώτημα της C-663/21).

Σε αυτό το πλαίσιο της συνδυαστικής ανάγνωσής τους, οι αποφάσεις της 6ης Ιουλίου αποτελούν ουσιαστική εισφορά στο πλαίσιο της ερμηνείας της Οδηγίας 2011/95 καθώς φωτίζουν ζητήματα μέχρι στιγμής αδιευκρίνιστα από τη νομολογία του Δικαστηρίου, καίριας σημασίας για την εκπλήρωση του σκοπού της ομοιόμορφης εφαρμογής κοινών κριτηρίων για τον προσδιορισμό των προσώπων που χρήζουν διεθνούς προστασίας και για την πα-

ροχή ενός ελάχιστου επιπέδου προστασίας και παροχών κοινού στα κράτη μέλη².

II. Το γενικό πλαίσιο της συνάρτησης ποινικής καταδίκης και ανάκλησης της διεθνούς προστασίας: από τη Σύμβαση της Γενεύης στην Οδηγία 2011/95

Ως προς τη ρύθμιση των ζητημάτων που αφορούν στη χορήγηση διεθνούς προστασίας, ο ενωσιακός νομοθέτης δεν είχε στην πραγματικότητα τον πρώτο λόγο, αλλά ακολούθησε στην κωδικοποίηση των σχετικών Οδηγιών τις ήδη παγιωθείσες και παραδεκτές στο σύνολο των κρατών μελών αρχές του διεθνούς προσφυγικού δικαίου, όπως αποκρυσταλλώθηκαν στη θεμελιώδη Σύμβαση της Γενεύης του 1951, η οποία εξ αντικειμένου, και κατά παραδοχή και του Δικαστηρίου, εξακολουθεί να αποτελεί «τον ακρογωνιαίο λίθο του διεθνούς νομικού συστήματος προστασίας των προσφύγων»³.

Ακολουθώντας και κατά αυτό το μέρος πιστά τη Σύμβαση της Γενεύης, η Οδηγία 2011/95 περιλαμβάνει σε δύο διαφορετικά πλαίσια κανόνες στο πλαίσιο των οποίων καθίσταται κρίσιμο το «ποινικό ιστορικό» του φερόμενου ως δικαιούχου διεθνούς προστασίας προσώπου. Οι δύο περιστάσεις μπορούν να διακριθούν κατά βάση με σημείο αναφοράς τον άξονα του χρόνου: η πρώτη περίπτωση, που αντιστοιχεί σε έναν εκ των λόγων αποκλεισμού⁴ από το καθεστώς διεθνούς προστασίας, αναφέρεται στην περίπτωση που η τέλεση της αξιόποινης πράξης έχει λάβει χώρα ήδη εκτός του κράτους όπου ζητείται άσυλο (άρθρο 1 παρ. 1 περ. ΣΤ' της Σύμβασης της Γενεύης και αντίστοιχο άρθρο 12 παρ. 2 περ. β' της Οδηγίας).

Στη δεύτερη περίπτωση, όπου η τέλεση του εγκλήματος λαμβάνει χώρα αφότου ο αλλοδαπός έχει ήδη αναγνωριστεί ως δικαιούχος διεθνούς προστασίας στο κράτος υποδοχής, ο «διορθωτικός» μηχανισμός⁵ που εισάγει η Σύμβαση της Γενεύης συνίσταται στην πρόβλεψη, στο πλαίσιο του άρθρου 33 που αφορά την εφαρμογή της αρχής της μη επαναπροώθησης, ότι η επίκλησή της δεν επιτρέπεται από πρόσφυγα «όστις έχων τελεσιδικώς καταδικασθή δι' ιδιαιτέρως σοβαρόν αδίκημα, αποτελεί κίνδυνον δια την Χώραν». Η ίδια εξαίρεση από την αρχή της μη επαναπροώθησης περιέχεται επίσης στο άρθρο 21 της Οδηγίας 2011/95.

2. Προοίμιο Οδηγίας 2011/95, σημ. 12.

3. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-391/16, C-77/17 και C-78/17, *Révoation du statut de réfugié*, 14.05.2019, ECLI:EU:C:2019:403, σκ. 81· ΔΕΕ C-573/14, *Lounani*, 31.01.2017, ECLI:EU:C:2017:71, σκ. 41· ΔΕΕ C-369/17, *Ahmed*, 13.09.2018, ECLI:EU:C:2018:713, σκ. 40 κ.α.

4. Αναλυτικά για τους λόγους αποκλεισμού: Η. ΚΟΥΒΑΡΑΣ, Αποκλεισμός από το καθεστώς πρόσφυγα, Διδικ, 2020, σσ. 213-319.

5. J. SIMENTIC, To Exclude or Not to Exclude, That Is the Question. Developments regarding Bases for Exclusion from Refugee Status in the EU, German Law Journal, 2019, σ. 116.

* ΜΔΕ, Δικηγόρος

Η ουσιαστική διαφορά μεταξύ των δύο περιπτώσεων είναι ότι, ενώ στη δεύτερη τίθεται η – πιο προστατευτική για τον ενδιαφερόμενο – παράμετρος του κινδύνου για την ασφάλεια της χώρας, στην περίπτωση του αποκλεισμού δεν απαιτείται να διαπιστώνεται ότι ο αιτών εξακολουθεί να αποτελεί κίνδυνο για το κράτος υποδοχής και να διενεργείται σε αυτό το πλαίσιο στάθμιση αναλογικότητας⁶.

Η Οδηγία, όμως, βαίνει πέραν της εξαίρεσης των προσώπων αυτών από την εφαρμογή της αρχής της μη επαναπροώθησης κατά το μέρος που ορίζει στο υπό κρίση άρθρο 14, ότι τα κράτη μέλη δύνανται να ανακαλούν, να τερματίζουν ή να αρνούνται να ανανεώσουν το καθεστώς που χορηγήθηκε (παρ. 4) ή ακόμη και να αρνούνται το πρώτον τη χορήγηση όταν δεν έχει ακόμη ληφθεί σχετική απόφαση (παρ. 5).

Ενόψει αυτής ακριβώς της «ρυθμιστικής καινοτομίας», ορισμένα εθνικά δικαστήρια διατύπωσαν προδικαστικά ερωτήματα που αφορούσαν ευθέως το κύρος της συναφούς διάταξης της Οδηγίας, υπό το πρίσμα της συμβατότητάς της με τα άρθρα 78 ΣΛΕΕ και 18 ΧΘΔ, που κατ' ουσία ορίζουν ότι το κοινό σύστημα ασύλου θα πρέπει να συνάδει με τη Σύμβαση της Γενεύης⁷. Ο βασικός προβληματισμός που προβλήθηκε ήταν ότι η συνδυαστική εφαρμογή των παρ. 4 και 5 του άρθρου 14 της Οδηγίας καταλήγει να παρεμβαίνει ανεπίτρεπτα στο σύστημα της Σύμβασης διευρύνοντας τους λόγους αποκλεισμού από τη διεθνή προστασία πέραν των εξαντλητικά προβλεπόμενων στο άρθρο 1 περ. ΣΤ' της Σύμβασης.

Το Δικαστήριο, στην απόφασή του της 14.05.2019⁸, αποφάνθηκε υπέρ του κύρους των σχετικών διατάξεων της Οδηγίας διατυπώνοντας κατά βάση την κρίση ότι η συναφής ρύθμιση της Οδηγίας αναφέρεται μόνον στην απώλεια της τυπικής αναγνώρισης του αλλοδαπού ως πρόσφυγα σύμφωνα με το κοινό σύστημα ασύλου που καθιερώνει η Οδηγία, με τα δικαιώματα και ευεργετήματα που αυτή συνεπάγεται, και τα οποία είναι ευρύτερα όσων εγγυάται η Σύμβαση της Γενεύης. Πέραν αυτού, όμως, εφόσον ο ενδιαφερόμενος εξακολουθεί να πληροί τις ουσιαστικές προϋποθέσεις που συναρτώνται με τον βάσιμο φόβο δίωξης, δεν θίγονται η ιδιότητα του πρόσφυγα, κατά το νόημα της Σύμβασης, καθώς και τα δικαιώματα τα οποία το πρόσωπο αυτό απολαμβάνει κατ'

εφαρμογή της Σύμβασης⁹.

Πέραν τούτου, σημαντική εισφορά της απόφασης αποτελεί η επισήμανση ενός δεύτερου θεμελιώδους σημείου ως προς το οποίο το ενωσιακό δίκαιο εγγυάται ευρύτερη προστασία από αυτή που κατοχυρώνει η Σύμβαση της Γενεύης: η δυνατότητα παρέκκλισης από την αρχή της μη επαναπροώθησης, όπως προβλέπεται στο άρθρο 33 της Σύμβασης και 21 της Οδηγίας, διαπιστώνεται ότι αποτελεί πλέον μόνο θεωρητική δυνατότητα, πρακτικά αποκλειόμενη από την απόλυτη απαγόρευση της επαναπροώθησης, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 3 της ΕΣΔΑ¹⁰ και 19 του ΧΘΔ¹¹. Το τελευταίο αυτό συμπέρασμα είναι χρήσιμο να ληφθεί προκαταρκτικώς υπόψη στο πλαίσιο της ανάγνωσης των σχολιαζόμενων αποφάσεων.

III. Τα πορίσματα που υπαγορεύονται από τη συνδυαστική ανάγνωση των C-663/21, C-8/22 και C-402/22

Τα πορίσματα που υπαγορεύονται από τη συνδυαστική ανάγνωση των τριών αποφάσεων μπορούν να ανασκευαστούν στα εξής τέσσερα μέρη, ακολουθώντας κατά σειρά λογικής προτεραιότητας τα βήματα εξέτασης κάθε εξατομικευμένης περίπτωσης ανάκλησης του προσφυγικού καθεστώτος κατόπιν αμετάκλητης ποινικής καταδί- κης:

(i) Ποιο είναι το «ιδιαίτερα σοβαρό έγκλημα»;

Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Γεν. Εισαγγελέας Richard de la Tour ανέπτυξε Προτάσεις από κοινού για τις υποθέσεις C-8/22 και C-663/21, ενώ μεμονωμένα στην περίπτωση της C-402/22 κρίνοντας ότι «κανένα από τα ερωτήματα που είχαν υποβληθεί από τα αιτούντα δικαστήρια στις υποθέσεις C-663/21 και C-8/22 δεν αφορούσε άμεσα την έννοια της προϋπόθεσης κατά την οποία ο ενδιαφερόμενος υπήκοος τρίτης χώρας πρέπει να έχει 'καταδικασθεί αμετάκλητα για τη διάπραξη ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος'»¹². Αυτό συνεπώς είναι το στοιχείο καινοτομίας της C-402/22, και, χάριν της λογικής προτεραιότητάς του, είναι σκόπιμο να προταχθεί των υπολοίπων.

Η οριοθέτηση της έννοιας του ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος είναι σημαντική για τον λόγο ότι πρόκειται

6. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-57/09 και C-101/09, *B and D*, 09.10.2010, ECLI:EU:C:2010:661, σκ. 109.

7. Γενικά για την τήρηση από την Ένωση των κανόνων διεθνών συμφωνιών στις οποίες δεν αποτελεί συμβαλλόμενο μέρος: Ε. ΣΑΧΠΕΚΙΔΟΥ, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 3η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, 2021, σ. 276.

8. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-391/16, C-77/17 και C-78/17, *Révocation du statut de réfugié*, 14.05.2019, ECLI:EU:C:2019:403.

9. *Ibid*, σκ. 90-92, 97-100.

10. Ενδεικτικά, ΕΔΔΑ *Saadi κατά Ιταλίας* (Προσφυγή Νο 37201/06), απόφαση της 28ης Φεβρουαρίου 2008 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 137-138· ΕΔΔΑ *M.S.S. κατά Βελγίου και Ελλάδας* (Προσφυγή Νο 30696/09), απόφαση της 21ης Ιανουαρίου 2011 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης, παρ. 218, 223.

11. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-391/16, C-77/17 και C-78/17, ό.π., σκ. 94-96. Βλ. και Α.Κ. ΔΗΜΟΠΟΥΛΟΥ, ΔΕΕ C-391/16, C-77/17 και C-78/17, *M (Révocation du statut de réfugié)*, 14.05.2019 (Άρνηση χορήγησης ή ανάκληση του καθεστώτος πρόσφυγα) – Παρτηρήσεις, ΕΕΕυρΔ, 2019, σ. 261.

12. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στην C-402/22, 17.05.2023, ECLI:EU:C:2023:420, σημ. 7.

για εγκλήματα του κοινού ποινικού δικαίου, των οποίων η τυποποίηση ανάγεται συνεπώς στο εθνικό δίκαιο, σε αντίθεση λ.χ. με τα εγκλήματα κατά της ειρήνης, τα εγκλήματα πολέμου ή τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας του άρθρου 12 παρ. 2 περ. α' της Οδηγίας, τα οποία προσδιορίζονται εξ ορισμού με βάση τα κοινώς παραδεκτά κριτήρια του διεθνούς ποινικού δικαίου¹³.

Για την περίπτωση των εγκλημάτων του κοινού ποινικού δικαίου, και εφόσον η Οδηγία δεν περιέχει ρητή παραπομπή στο δίκαιο των κρατών μελών ώστε να προσδιοριστεί στο πλαίσιο αυτού η έννοια του ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος, η αυτόνομη ερμηνεία της έννοιας είναι, όπως επεσήμανε ο Γεν. Εισαγγελέας¹⁴ και το ίδιο το Δικαστήριο¹⁵, ουσιώδης, σύμφωνα και με τις επιταγές της ομοιόμορφης εφαρμογής του δικαίου της Ένωσης και της ισότητας.

Ελλείψει νομολογιακών κανόνων για τέτοια αυτοτελή και ομοιόμορφη ερμηνεία της έννοιας, η μέχρι στιγμής πρακτική στα κράτη μέλη φαίνεται πως βασιζόταν στην αναγωγή σε ερμηνευτικές εγκυκλίους και οδηγίες σε εθνικό ή υπερεθνικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο λ.χ. της ελληνικής έννομης τάξης, μόλις στις αρχές του 2022 δημοσιεύθηκε η συναφής υπ' αριθμ. 87206/14.02.2022 Εγκύκλιος του Διοικητή της Υπηρεσίας Ασύλου, η οποία περιέλαβε διεξοδικές κατευθύνσεις ως προς την αξιολόγηση όλων των ιδιαίτερων περιστάσεων της τέλεσης και κολασμού του εγκλήματος (λ.χ. μορφών συμμετοχής, εξάλειψης του αξιοποιήσιμου, άρσης του καταλογισμού, παραγραφής, έκτισης της ποινής, αμνηστίας κ.α.), με σημείο αναφοράς τις κατευθυντήριες γραμμές που περιλαμβάνονται στις αντίστοιχες Οδηγίες της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες (UNHCR)¹⁶ αλλά και στους σχετικούς οδηγούς και εκθέσεις της Ευρωπαϊκής Υπηρεσίας Υποστήριξης για το Άσυλο (EASO)¹⁷.

13. N. DJORDJEVIC, Exclusion under Article 1F(b) of the Refugee Convention, *Journal of International Criminal Justice*, 2014, σ. 1064· J. MAGRATH, Asylum for the Undeserving: A Human Rights Perspective on the Refugee Convention's Exclusion Clause, *Auckland University Law Review*, 2018, σ. 208.

14. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ό.π., σημ. 33.

15. ΔΕΕ C-402/22, ό.π., σκ. 23.

16. Κατευθυντήριες Οδηγίες για τη Διεθνή Προστασία των Προσφύγων: Η Εφαρμογή των Ρητρών Αποκλεισμού, Άρθρο 1 ΣΤ της Σύμβασης του 1951 για το Καθεστώς των Προσφύγων, Γενεύη, 04.09.2003 (διαθέσιμο σε: <http://www.refworld.org/docid/3f5857684.html>). Βλ. επίσης το σχετικό αναλυτικό Σημείωμα που συνοδεύει τις παραπάνω Οδηγίες (διαθέσιμο σε: <http://www.refworld.org/docid/3f5857d24.html>).

17. Αποκλεισμός: άρθρα 12 και 17 της Οδηγίας για τις ελάχιστες απαιτήσεις ασύλου (2011/95/ΕΕ) Δικαστική ανάλυση, Ιανουάριος 2016, διαθέσιμο σε: https://www.euaa.europa.eu/sites/default/files/Exclusion_Judicial_Analysis_GR.pdf, Πρακτικός οδηγός της EASO: Αποκλεισμός, Ιανουάριος 2017, διαθέσιμος στο:

Από την πλευρά του, το Δικαστήριο δεν είχε την ευκαιρία να επεξεργαστεί μέχρι πρόσφατα στη νομολογία του την έννοια του «ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος», καθότι σειρά σημαντικών υποθέσεων που τέθηκαν στην κρίση του αφορούσαν ειδικώς τις περιπτώσεις των πράξεων τρομοκρατικού χαρακτήρα και της συμμετοχής σε τρομοκρατική οργάνωση¹⁸, οι οποίες όμως χάριν της ιδιόζουσας φύσης τους αποτελούν διαφορετική περίπτωση από αυτή της κοινής εγκληματικότητας και, ως εκ τούτου, τα συναφή νομολογιακά πορίσματα δεν είναι επιδεκτικά γενίκευσης.

Σε κάποιον βαθμό πιο διαφωτιστική υπήρξε η απόφαση του Δικαστηρίου στην υπόθεση *Ahmed* (C-369/17)¹⁹, στο πλαίσιο της οποίας κρίθηκε ότι νομοθετική ρύθμιση που προβλέπει αποκλεισμό από τη διεθνή προστασία, κατά δέσμια αρμοδιότητα, με μόνο κριτήριο το ότι η επιβληθείσα ποινή είναι ανώτερη από συγκεκριμένο «κατώφλι», αντιτίθεται στην Οδηγία και ότι θα πρέπει αντίθετα οι αρμόδιες αρχές να προβαίνουν σε πλήρη εξέταση όλων των ιδιαίτερων περιστάσεων της εκάστοτε περίπτωσης.

Σε συμφωνία με αυτή τη θέση του, το Δικαστήριο επεξεργάστηκε πλέον στο πλαίσιο της C-402/22 έναν ακριβή και πλήρη ορισμό της έννοιας του «ιδιαίτερα σοβαρού εγκλήματος», επισημαίνοντας ότι η έννοια πρέπει να ερμηνεύεται «*σύμφωνα με τη συνήθη έννοιά του στην καθομιλουμένη, λαμβανομένων υπόψη του πλαισίου εντός του οποίου χρησιμοποιείται και των σκοπών της ρύθμισης στην οποία εντάσσεται*»²⁰, συνεκτιμώντας ότι εισάγει εξαίρεση στον κανόνα της παροχής διεθνούς προστασίας και, συνεπώς, είναι στενώς ερμηνευτέα²¹.

Σε αυτό το πλαίσιο, διευκρίνισε, πρώτον, ότι το ιδιαίτερα σοβαρό έγκλημα εξετάζεται μεμονωμένα και όχι μέσω της συρροής διακριτών εγκλημάτων εκ των οποίων κανένα δεν συνιστά, αυτό καθεαυτό, ιδιαίτερα σοβαρό έγκλημα²². Ακολούθως, έθεσε ως σημείο αναφοράς για τον προσδιορισμό της έννοιας του ιδιαίτερα σοβαρού

<https://www.euaa.europa.eu/sites/default/files/EASO-PracticalGuide-Exclusion-EL.PDF>.

18. ΔΕΕ C-573/14, *Lounani*, 31.01.2017, ECLI:EU:C:2017:71· ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-57/09 και C-101/09, *D*, 09.10.2010, ECLI:EU:C:2010:661· ΔΕΕ C-373/13, *H.T.*, 24.06.2015, ECLI:EU:C:2015:413. Βλ. σχολιασμό σε M.A. KOSINSKA, The Problem of Exclusion from Refugee Status on the Grounds of Being Guilty of Terrorist Acts in the CJEU Case-law, *European Journal of Migration and Law*, 2017, σσ. 425-446· B. TZΩΠΤΖΗ, ΔΕΕ C-573/14, *Lounani*, 31.01.2017 (Απόρριψη αίτησης ασύλου λόγω συμμετοχής σε τρομοκρατική οργάνωση) – Παρατηρήσεις, *ΕΕΕυρΔ*, 2017, σσ. 139-146.

19. ΔΕΕ C-369/17, *Ahmed*, 13.09.2018, ECLI:EU:C:2018:713.

20. ΔΕΕ C-402/22, ό.π., σκ. 24.

21. *Ibid*, σκ. 27.

22. *Ibid*, σκ. 42.

εγκλήματος τον βαθμό προσβολής της έννομης τάξης της οικείας κοινωνίας, όπως αυτός προκύπτει λαμβανομένου υπόψη του συνόλου των ιδιαίτερων περιστάσεων τέλεσης και κολασμού του εγκλήματος, λ.χ. της φύσης του εγκλήματος και της βλάβης, των επιβαρυντικών ή ελαφρυντικών περιστάσεων, της φύσης της ποινικής διαδικασίας κ.α.²³. Το Δικαστήριο παραλείπει πάντως να μνημονεύσει ορισμένα επιπρόσθετα κριτήρια που παρέθεσε ο Γεν. Εισαγγελέας, όπως λ.χ. το δικαιოსυγκριτικό κριτήριο (εάν η επίμαχη πράξη θεωρείται ότι συνιστά ιδιαίτερος σοβαρό έγκλημα στην πλειονότητα των δικαιοσύνην συστημάτων), η θέση της επιβληθείσας ποινής στην ισχύουσα στο οικείο κράτος μέλος κλίμακα ποινών και η τυχόν χορήγηση αναστολής εκτέλεσης²⁴. Η αναφορά στη θέση της επιβληθείσας ποινής στην κλίμακα ποινών του οικείου κράτους μέλους αποτυπώνει το πλέον ακριβές κριτήριο, έναντι του ύψους της ποινής ως αντικειμενικού μεγέθους, ενόψει των σημαντικότερων αποκλίσεων μεταξύ των πλαισίων των ποινών που υιοθετούνται από τα κράτη μέλη.

Η παράλειψη αυτή δεν θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ότι αποκλείει τη λήψη υπόψη των περιστάσεων αυτών, καθώς και η θέση του Δικαστηρίου συνοψίζεται στην υποχρέωση μιας κατά το δυνατόν πλήρους αξιολόγησης του συνόλου των ιδιαίτερων περιστάσεων που χαρακτηρίζουν το έγκλημα, η οποία απόκειται στις αποκλειστικά αρμόδιες εθνικές αρχές.

(ii) Πώς συρρέουν οι δύο προϋποθέσεις του άρθρου 14 παρ. 4 περ. β';

Το κατ' ουσίαν κεντρικό ζήτημα το οποίο επιλύθηκε με τις υπό κρίση αποφάσεις του Δικαστηρίου είναι αυτό της σχέσης μεταξύ των δύο τιθέμενων στην Οδηγία προϋποθέσεων για την ανάκληση ή άρνηση χορήγησης του καθεστώτος του πρόσφυγα: αμετάκλητη καταδίκη για ιδιαίτερα σοβαρό έγκλημα και διαπίστωση συνδρομής κινδύνου για την κοινωνία του κράτους μέλους.

Από την πλευρά των κρατών μελών εκφράστηκε σαφής και έντονη διχογνωμία²⁵: όπως ήταν εύλογο, όχι μόνο για λόγους που συναρτώνται με την ελεύθερη άσκηση της μεταναστευτικής τους πολιτικής, αλλά και για λόγους απλούστευσης του διοικητικού φόρτου, προτιμητέα για την πλειοψηφία τους θα ήταν η εκδοχή του αυτοματισμού: ότι δηλαδή καθεαυτή η καταδίκη του αλλοδαπού

για έγκλημα ιδιαίτερα σοβαρό κατά το νόημα της Οδηγίας επαγεται – ή τουλάχιστον δημιουργεί τεκμήριο – ότι αυτός αποτελεί σοβαρό κίνδυνο για την κοινωνία του κράτους μέλους. Γιατί; Πρακτικά, με την εκδοχή του τεκμηρίου, η πράξη ανάκλησης του προσφυγικού καθεστώτος θα εκδίδεται κατά δέσμια αρμοδιότητα μόνον με τη μνεία της αμετάκλητης καταδίκης για έγκλημα θεωρούμενο ως ιδιαίτερα σοβαρό²⁶. Με την εκδοχή όμως της υποχρέωσης σωρευτικής συνδρομής των δύο προϋποθέσεων ως αυτοτελών, εφόσον το στοιχείο του κινδύνου για την κοινωνία πρέπει να εκτιμηθεί κατά περίπτωση, η ανακλητική πράξη εκδίδεται κατά διακριτική ευχέρεια, και θα πρέπει να διαλαμβάνει εξατομικευμένη αιτιολογία, η οποία και ελέγχεται δικαστικώς.

Ακολουθώντας τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα²⁷, και λαμβάνοντας υπόψη την υποχρέωση στενής ερμηνείας της τιθέμενης εξαίρεσης²⁸ αλλά και τη διαφορά που επισημάνθηκε παραπάνω όσον αφορά τη διατύπωση του άρθρου 33 παρ. 2 της Σύμβασης της Γενεύης έναντι του αντίστοιχου άρθρου 1 περ. ΣΤ²⁹, το Δικαστήριο τάχθηκε σαφώς υπέρ της θέσης ότι η διάταξη θέτει δύο προϋποθέσεις οι οποίες, αν και συναφείς, είναι διακριτές και πρέπει να πληρούνται σωρευτικώς.

Πέραν της διατύπωσης του κανόνα της σωρευτικής πλήρωσης των δύο προϋποθέσεων, ως προς την απαιτούμενη «ποιότητα» του κινδύνου για το κράτος μέλος, το Δικαστήριο παραπέμπει στο πρότυπο του πραγματικού, ενεστώτος και αρκούντως σοβαρού κινδύνου που είχε επεξεργαστεί ήδη στη μνημονευόμενη νομολογία του σχετικά με την έννοια της απειλής για τη δημόσια τάξη στον τομέα της ελεύθερης κυκλοφορίας των πολιτών της Ένωσης³⁰.

23. Ibid, σκ. 38, 43-45.

24. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα, ό.π., σημ. 62, 68, υποσημ. 31.

25. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στις C-663/21 και C-8/22, 16.02.2023, ECLI:EU:C:2023:114, σημ. 56: «Επ' αυτού, οι απόψεις των κρατών μελών διίστανται. Ορισμένα θεωρούν ότι η καταδίκη για τη διάπραξη ιδιαίτερος σοβαρού εγκλήματος αρκεί, σε κάθε περίπτωση, προκειμένου να θεωρηθεί ότι ο ενδιαφερόμενος συνιστά κίνδυνο για την κοινωνία. Άλλα εκτιμούν ότι πρέπει να διαπιστωθεί επίσης η ύπαρξη τέτοιου κινδύνου ως χωριστή προϋπόθεση».

26. Βλ. σχετικώς Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής με τίτλο «Evaluation of the application of the recast Qualification Directive (2011/95/EU)», 2019, σσ. 130-135, στην ηλεκτρονική διεύθυνση: <https://www.statewatch.org/media/documents/news/2019/feb/eu-ceas-qualification-directive-application-evaluation-1-19.pdf>: "Nine of the Member States consulted stated that there was no margin of discretion possible for the authorities when assessing the need for the revocation, ending or refusal to renew an international protection status (AT, CZ, EL, HR, IE, LT, NL, RO and SE) ... On the other hand, seven Member States considered that a certain margin of discretion existed (BE, IT, LU, PL, SI, SK and UK)".

27. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στις C-663/21 και C-8/22, ό.π., σημ. 53-74.

28. ΔΕΕ C-663/21, Bundesamt für Fremdenwesen und Asyl, 06.07.2023, ECLI:EU:C:2023:540, σκ. 32.

29. Ibid, σκ. 34. Βλ. για τη σχετική διάκριση και ανωτέρω υπό II.

30. ΔΕΕ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-381/18 και C-382/18, G.S. και V.G., 12.12.2019, ECLI:EU:C:2019:1072, σκ. 57. ΔΕΚ συνεκδικασθείσες υποθέσεις C-482/01 και C-493/01, Ορφανόπουλος και Oliveri, 29.04.2004, ECLI:EU:C:2004:262, σκ. 66-67 κ.α. Βλ. και J. BORNEMANN, Threats to public security in EU immigration law:

(iii) Αποτελεί η ανάκληση αναλογικό μέτρο;

Σύμφωνα με την κρίση του Δικαστηρίου, η διαπίστωση της απαιτούμενης σωρευτικής συνδρομής των δύο προϋποθέσεων δεν προδικάζει καθεαυτή τη λήψη απόφασης ανάκλησης: η στέρηση του καθεστώτος του πρόσφυγα αποτελεί απλώς μία εκ των δυνατοτήτων στο πλαίσιο της διακριτικής ευχέρειας της οποίας απολαύουν τα κράτη μέλη³¹. Στο πλαίσιο της άσκησης αυτής της διακριτικής τους ευχέρειας, το Δικαστήριο διευκρίνισε πλήρως ποιες περιστάσεις θα πρέπει να εξετάζουν, και ποιες όχι, οι εθνικές αρχές κατά την αξιολόγηση της αναλογικότητας του μέτρου.

Ειδικότερα, έκρινε ότι θα πρέπει να διενεργείται στάθμιση μεταξύ, αφενός, του κινδύνου που συνιστά ο ενδιαφερόμενος υπήκοος τρίτης χώρας για την κοινωνία του κράτους μέλους στο οποίο βρίσκεται και, αφετέρου, των δικαιωμάτων που πρέπει να διασφαλίζονται υπέρ των προσώπων που πληρούν τις ουσιαστικές προϋποθέσεις υπαγωγής στο καθεστώς του πρόσφυγα, λαμβανομένου υπόψη ότι αυτόθροη συνέπεια της ανάκλησης του καθεστώτος του πρόσφυγα αποτελεί κυρίως η στέρηση των δικαιωμάτων και πλεονεκτημάτων που εγγυάται το Κεφάλαιο VII της Οδηγίας³².

Αντίθετα, κρίθηκε ότι δεν θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη στο πλαίσιο της ίδιας στάθμισης το συμφέρον του αλλοδαπού για διατήρηση της διεθνούς προστασίας, ενόψει των μέτρων στα οποία αυτός ενδέχεται να εκτεθεί σε περίπτωση επιστροφής στη χώρα καταγωγής του, κατ' ουσίαν επειδή, όπως έχει διευκρινιστεί ήδη από την προγενέστερη νομολογία, η ανάκληση του καθεστώτος του πρόσφυγα σύμφωνα με την Οδηγία δεν συνεπάγεται καθεαυτή την απομάκρυνση του αλλοδαπού, αλλά για την απομάκρυνσή του απαιτείται επιπλέον η έκδοση απόφασης επιστροφής σύμφωνα με την Οδηγία 2008/115. Στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας της επιστροφής, και όχι της διαδικασίας ανάκλησης, θα αξιολογηθούν οι τυχόν κίνδυνοι που επαπειλούνται σε περίπτωση επιστροφής, στο πλαίσιο της αρχής της μη επαναπροώθησης: αυτό δε πλέον, αυτονοήτως, όχι στο πλαίσιο διενέργειας στάθμισης αλλά κατ' επιταγή της απόλυτης απαγόρευσης της επαναπροώθησης σε περίπτωση που διαπιστώνεται η συνδρομή των συνθηκών αυτών και για όσο αυτές συντρέχουν³³.

(iv) Μετά την ανάκληση, τί;

Finding the right discretion, European Law Blog, 06.01.2020 (<https://europeanlawblog.eu/2020/01/06/threats-to-public-security-in-eu-immigration-law-finding-the-right-discretion/>).

31. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στις C-663/21 και C-8/22, ό.π., σημ. 106.

32. ΔΕΕ C-8/22, *Commissaire général aux réfugiés et aux apatrides*, 06.07.2023, ECLI:EU:C:2023:542, σκ. 67-69.

33. ΔΕΕ C-663/21, ό.π., σκ. 34-42.

Σε άμεση συνάρτηση με την παραπάνω παρατήρηση, στο πλαίσιο του δεύτερου υποβληθέντος ερωτήματος της C-663/21 τέθηκε το ζήτημα της δυνατότητας ή μη έκδοσης απόφασης επιστροφής στις περιπτώσεις κατά τις οποίες έχει ανακληθεί μεν το καθεστώς του πρόσφυγα σύμφωνα με την Οδηγία, αλλά διαπιστώνεται ότι δεν επιτρέπεται η απομάκρυνση προς τη χώρα καταγωγής.

Το Δικαστήριο κατά βάση επανέλαβε την προγενέστερη νομολογία του, επιβεβαιώνοντας ότι σε μια τέτοια περίπτωση τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα περιέρχονται στην εξής περίπλοκη και δυσχερή κατάσταση: η εξαίρεσή τους από την εφαρμογή της αρχής της μη επαναπροώθησης, παρότι εξαγγελόμενη στο πλαίσιο τόσο της Σύμβασης της Γενεύης όσο και της Οδηγίας, δεν αποτελεί παρά θεωρητική μόνον δυνατότητα, πρακτικώς μη εφαρμόσιμη στο πλαίσιο της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων – και ειδικότερα της αρχής της μη επαναπροώθησης. Εφόσον συντρέχει τέτοια περίπτωση, διευκρινίζεται ότι η Οδηγία 2008/115, και ιδίως το άρθρο της 5, έχει την έννοια ότι αντιτίθεται στην έκδοση απόφασης επιστροφής³⁴.

Η λύση αυτή, παρότι καταρχήν εγγυάται την προστασία των ενδιαφερομένων από τους κινδύνους στους οποίους θα εκτίθεντο σε περίπτωση επιστροφής τους, παρουσιάζει δύο προβληματικά σημεία.

Το πρώτο συνίσταται στη διασφάλιση της ίδιας της αποτελεσματικότητας της απόφασης ανάκλησης, εφόσον αυτή λαμβάνεται με σκοπό την εξάλειψη του κινδύνου που συνεπάγεται το συγκεκριμένο πρόσωπο για την κοινωνία του οικείου κράτους μέλους – ο οποίος όμως σκοπός δεν μπορεί να εκπληρωθεί για όσο χρόνο η έκδοση και εκτέλεση απόφασης επιστροφής εμποδίζεται³⁵.

Το δεύτερο και κύριο, ανθρωπιστικό στην ουσία του πρόβλημα, συνίσταται στην ίδια τη νομική κατάσταση των ενδιαφερομένων: σύμφωνα με την ήδη γνωστή νομολογία του Δικαστηρίου, αυτοί στερούνται πλέον της τυπικής αναγνώρισης του καθεστώτος του πρόσφυγα σύμφωνα με το σύστημα της Οδηγίας, ενώ μπορεί να φέρουν κατ' ουσία την ιδιότητα του πρόσφυγα κατά την έννοια του άρθρου 2 στοιχείο δ' της Οδηγίας 2011/95 και του άρθρου 1 Α της Σύμβασης της Γενεύης.

Η στέρηση όμως της τυπικής αναγνώρισης του καθεστώτος του πρόσφυγα πρακτικά συνεπάγεται ότι παύουν πλέον να υπάγονται στο προστατευτικό καθεστώς του Κεφαλαίου VII της Οδηγίας, με ό,τι δυσμενές αυτό συνεπάγεται για την προσωπική και οικογενειακή τους κατάσταση, με κύριες συνέπειες τη στέρηση της νόμιμης άδειας διαμονής, της πρόσβασης στην απασχόληση και

34. Ibid, σκ. 44-52.

35. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα στις C-663/21 και C-8/22, ό.π., σημ. 113.

των ευεργετημάτων της οικογενειακής επανένωσης.

Έτσι, παραμένουν επ' αόριστον – κατά βάση μέχρι να κριθεί ότι μπορούν να επιστραφούν στη χώρα προέλευσης – σε μια ενδιάμεση κατάσταση, αμφίδρομα δυσχερή: αφενός μεν, και κυρίως, για τους ίδιους τους ενδιαφερόμενους, που αποτελούν μια ειδική κατηγορία προσφύγων «σε εκκρεμότητα» («in limbo»³⁶), των οποίων η διαμονή είναι απλώς ανεκτή, χωρίς όμως να είναι νόμιμη-αφετέρου, όμως, και για τα κράτη μέλη υποδοχής, τα οποία, λ.χ. με βάση το παράδειγμα της χώρας μας, εξ αποτελέσματος καταχρηστικά παρατείνουν επ' αόριστον την κράτηση των ενδιαφερόμενων προσώπων³⁷, με μεγάλο κόστος για τα ίδια αλλά και με σοβαρές ευθύνες για τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων που συντελούνται κατά τη διάρκεια της συνεχούς παράτασης της κράτησης³⁸.

► **Μεταβίβαση διεθνούς δικαιοδοσίας σε διαφορές γονικής μέριμνας στο πλαίσιο του Κανονισμού 2201/2003 σε περίπτωση παράνομης μετακίνησης παιδιού**

Δικαστήριο του κράτους μέλους όπου το παιδί διέμενε πριν την παράνομη μετακίνηση μπορεί, κατ' εξαίρεση, να παραπέμψει την υπόθεση σε δικαστήριο του κράτους μέλους στο οποίο το παιδί μετακινήθηκε, εφόσον αυτό εξυπηρετεί το ύψιστο συμφέρον του παιδιού

προδικαστική παραπομπή – διεθνής δικαιοδοσία σε διαφορές γονικής μέριμνας – Κανονισμός (ΕΕ) 2201/2003 – άρθρα 10 και 15 – παραπομπή σε δικαστήριο άλλου κράτους μέλους που είναι σε θέση να κρίνει καλύτερα την υπόθεση – προϋποθέσεις – δικαστήριο του κράτους μέλους στο οποίο το παιδί μετακινήθηκε παράνομα – Σύμβαση της Χάγης του 1980 – υπέρτερο συμφέρον του παιδιού

36. D. JAMES CANTOR ... [et al.], Special Issue: "Undesirable and Unreturnable" Aliens in Asylum and Immigration Law, Refugee Survey Quarterly, 2017. D. GINES MARTIN, In Limbo: Divergent Conceptualisations of Ill-treatment by European Courts and the Creation of Non-removable Migrants, European Papers – A Journal on Law and Integration, 2021, σσ. 1173-1192. M. GIUFFRÉ, Deportation with Assurances and Human Rights: The Case of Persons Suspected or Convicted of Serious Crimes, Journal of International Criminal Justice, 2017, σσ. 75-95.

37. E. KOUTSOURAKI, The Indefinite Detention of Undesirable and Unreturnable Third-Country Nationals in Greece, Refugee Survey Quarterly, 2017, σσ. 85-106.

38. COUNCIL OF EUROPE, Commissioner for Human Rights, Report by Nils Muiznieks Commissioner for Human Rights of the Council of Europe Following his Visit to Greece from 28 January to 1 February 2013 (<https://www.refworld.org/docid/516e76bb4.html>), σμμ. 141-142.

ΔΕΕ C-87/22, ΤΤ (Déplacement illicite de l'enfant), 13.07.2023, Τμήμα τέταρτο, Πρόεδρος: Ρ.Κ. Λυκούργος, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: Ρ. Pikkamäe, ECLI:EU:C:2023:571 – Προδικαστική παραπομπή

Οι ΤΤ και ΑΚ, Σλοβάκοι υπήκοοι, είναι γονείς και έχουν από κοινού την επιμέλεια των V και Μ, τέκνων γεννημένων το 2012 στη Σλοβακία. Το 2014, η οικογένεια εγκαταστάθηκε στην Αυστρία, όπου τα παιδιά πήγαν σε βρεφονηπιακό σταθμό και νηπιαγωγείο. Ωστόσο, από το 2017 κι έπειτα, μολονότι η οικογένεια παρέμενε εγκατεστημένη στην Αυστρία, τα παιδιά φοιτούσαν σε σχολείο στη Σλοβακία, καθώς επίσης χρησιμοποιούσαν στην καθημερινότητά τους αποκλειστικά τη σλοβακική γλώσσα. Το 2020, οι ΤΤ και ΑΚ χώρισαν και η ΑΚ πήρε τα παιδιά για να ζήσουν μαζί της στη Σλοβακία, χωρίς τη συγκατάθεση του ΤΤ. Ο ΤΤ υπέβαλε, δυνάμει του άρθρου 8, εδάφιο α' και εδάφιο γ', της Σύμβασης της Χάγης του 1980, αίτηση επιστροφής των παιδιών ενώπιον σλοβακικού δικαστηρίου και, παράλληλα, αίτηση για αποκλειστική επιμέλεια των δύο παιδιών ενώπιον αυστριακού δικαστηρίου. Η μητέρα, ΑΚ, αντιτάχθηκε στην τελευταία αυτή αίτηση και προέβαλε ένσταση έλλειψης διεθνούς δικαιοδοσίας, υποστηρίζοντας ότι η συνθήκη διαμονής των παιδιών ήταν ανέκαθεν στη Σλοβακία, καθώς τα παιδιά ουδέποτε είχαν ενταχθεί κοινωνικά στον τόπο της οικογενειακής στέγης στην Αυστρία. Η ένσταση αυτή αρχικά έγινε δεκτή, ενώ σε δεύτερο στάδιο, κατόπιν έφεσης του ΤΤ, απορρίφθηκε. Μερικούς μήνες αργότερα, η ΑΚ ζήτησε από το αυστριακό δικαστήριο να παραπέμψει την υπόθεση αναφορικά με το δικαίωμα επιμέλειας των τέκνων σε δικαστήριο της Σλοβακίας ως καταλληλότερο, σύμφωνα με τις διατάξεις του άρθρου 15 παρ. 1 στ. β', παρ. 2 στ. α', και παρ. 5 του Κανονισμού 2201/2003, αφού σλοβακικό δικαστήριο είχε ήδη επιληφθεί πλειόνων διαδικασιών που είχαν κινηθεί τόσο από τον πατέρα όσο και από την ίδια και είχε ήδη συλλέξει αποδεικτικά στοιχεία σχετιζόμενα με την εν λόγω υπόθεση γονικής μέριμνας. Ο ΤΤ αντιτάχθηκε στην αίτηση αυτή υποστηρίζοντας ότι η διεθνής δικαιοδοσία, η οποία προβλέπεται στο άρθρο 15 του Κανονισμού 2201/2003, δεν μπορεί να μεταβιβαστεί όταν δικαστήρια ενός άλλου κράτους μέλους έχουν επιληφθεί αίτησης επιστροφής δυνάμει της Σύμβασης της Χάγης του 1980, στην οποία παραπέμπει το άρθρο 11 του Κανονισμού αυτού.

Παρατηρήσεις

Όλγα Μιχαλοπούλου*

Ι. Λίγα λόγια για τον Κανονισμό 2201/2003

Όπως επισημαίνει η Καθηγήτρια Ιδιωτικού Διεθνούς Δι-

* Master 1, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

καίου, Alegria Borrás, στην Εισηγητική Έκθεση της Σύμβασης που καταρτίστηκε βάσει του άρθρου Κ.3 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία και την αναγνώριση και εκτέλεση αποφάσεων σε γαμικές διαφορές¹, γνωστής ως Σύμβασης «Βρυξέλλες II»², η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, υπήρξε, κατ' αρχάς, κυρίως οικονομική και, για τον λόγο αυτό, οι σχετικές νομικές ρυθμίσεις υπηρετούσαν αυτόν τον σκοπό. Ωστόσο, στις μέρες μας, η εν λόγω ολοκλήρωση δεν είναι μόνο οικονομική, αλλά επηρεάζει όλο και περισσότερο και πιο ουσιαστικά διάφορους τομείς της ζωής του ευρωπαίου πολίτη, ιδίως στο πλαίσιο του οικογενειακού δικαίου³. Η υλοποίηση της ελεύθερης κυκλοφορίας των προσώπων, ελευθερίας θεμελιώδους στο ενωσιακό δίκαιο, και η σύναψη όλο και συχνότερων οικογενειακών δεσμών μεταξύ είτε υπηκόων είτε κατοίκων διαφορετικών χωρών αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα της κατάστασης αυτής. Ο Κανονισμός 2201/2003, του οποίου ο σκοπός περιγράφεται στην αιτιολογική σκ. 1 του Προοιμίου, αποτελεί σήμερα το βασικότερο νομοθέτημα στο πεδίο του οικογενειακού δικαίου στον ενωσιακό χώρο, καθώς καλύπτει μεγάλο εύρος αστικών υποθέσεων. Συγκεκριμένα, ο Κανονισμός εφαρμόζεται σε υποθέσεις που αφορούν το διαζύγιο, τον δικαστικό χωρισμό ή την ακύρωση του γάμου των συζύγων καθώς και την ανάθεση, την άσκηση, την ανάθεση σε τρίτο, την ολική ή μερική αφαίρεση της γονικής μέριμνας που ενέχουν στοιχείο αλλοδαπότητας. Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός ότι, σε αντίθεση με τον προηγούμενο Κανονισμό, ο εν λόγω Κανονισμός ρυθμίζει θέματα σχετικά με τη γονική μέριμνα, ακόμη κι όταν δεν έχουν παρεπόμενο χαρακτήρα σε σχέση με μια γαμική διαφορά⁴. Όπως επισημαίνεται στην ανωτέρω μνημονευόμενη έκθεση, αναφορικά με την κατηγορία της γονικής μέριμνας που καλύπτει ο Κανονισμός, «*μεταξύ των κινδύνων, και ίσως ο μεγαλύτερος, όσον αφορά την προστασία των κοινών τέκνων στην κρίσιμη φάση του γάμου, είναι η διεθνής μετακίνηση του τέκνου εκ μέρους ενός των γονέων, με όσα προβλήματα συνεπάγεται αυτό για την ισορροπία και την προστασία του*»⁵. Η υπόθεση ΤΤ συνιστά

μία τέτοια περίπτωση⁶. Πιο συγκεκριμένα, η υπόθεση αφορά παράνομη μετακίνηση παιδιών, δηλαδή μετακίνηση η οποία γίνεται κατά παραβίαση δικαιώματος επιμέλειας, από τη μητέρα σε άλλο κράτος μέλος χωρίς τη συγκατάθεση του πατέρα⁷.

II. Προδικαστικά ερωτήματα στην προκείμενη υπόθεση

Στο πλαίσιο των προαναφερόμενων δικαστικών διαμαχών μεταξύ της ΑΚ και του ΤΤ, το αυστριακό δικαστήριο απέστειλε δύο προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο.

Καταρχάς, με το πρώτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται αν το άρθρο 15 του Κανονισμού 2201/2003 έχει την έννοια ότι το δικαστήριο κράτους μέλους που έχει διεθνή δικαιοδοσία να εκδικάσει επί της ουσίας υπόθεση γονικής μέριμνας βάσει του άρθρου 10 του Κανονισμού αυτού δύναται να παραπέμψει την υπόθεση, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στο άρθρο 15 παρ. 1 στ. β' του Κανονισμού, σε δικαστήριο του κράτους μέλους στο οποίο το παιδί μετακινήθηκε παράνομα από τον έναν γονέα. Με το δεύτερο ερώτημά του, το αυστριακό δικαστήριο ζητά να διευκρινιστεί αν το ίδιο άρθρο έχει την έννοια ότι οι μόνες προϋποθέσεις από τις οποίες εξαρτάται η δυνατότητα που παρέχεται στο δικαστήριο κράτους μέλους το οποίο έχει διεθνή δικαιοδοσία να εκδικάσει επί της ουσίας υπόθεση γονικής μέριμνας να παραπέμψει την υπόθεση σε δικαστήριο άλλου κράτους μέλους είναι οι ρητώς προβλεπόμενες στη διάταξη αυτή, ή αν το δικαστήριο αυτό πρέπει επίσης να λάβει υπόψη και άλλες περιστάσεις, όπως το να έχει κινηθεί διαδικασία επιστροφής του παιδιού δυνάμει του άρθρου 8 της Σύμβασης της Χάγης του 1980 και να μην έχει ακόμη εκδοθεί τελεσίδικη απόφαση επί της διαδικασίας αυτής.

Το αιτούν δικαστήριο, λοιπόν, απέστειλε τα ερωτήματα ζητώντας όχι μόνο διευκρινίσεις αναφορικά με το άρθρο 15 του Κανονισμού 2201/2003, το οποίο αφορά την παραπομπή της υπόθεσης σε δικαστήριο καταλληλότερο να την εκδικάσει, αλλά στην ουσία διευκρινίσεις επί του καινοφανούς ζητήματος της σχέσης μεταξύ της διάταξης αυτής και του άρθρου 10 του εν λόγω Κανονισμού, το οποίο αφορά τη διεθνή δικαιοδοσία σε περίπτωση απαγωγής παιδιού⁸.

III. Ως προς το πρώτο προδικαστικό ερώτημα: ο κανόνας γονικής δικαιοδοσίας και η κατ' εξαίρεση παραπομπή

Όπως προκύπτει από την αιτιολογική σκ. 12 του Κανονισμού 2201/2003, οι κανόνες διεθνούς δικαιοδοσίας θεσπίστηκαν με σκοπό να ανταποκρίνονται στο υπέρτερο

1. ΕΕ 1998 C 221/27, στο εξής: Έκθεση Borrás.

2. Η Έκθεση Borrás διατηρεί την αξία της ως ερμηνευτικό βοήθημα για όσες διατάξεις έχουν διατηρηθεί κατά το περιεχόμενό τους στον Κανονισμό, μολονότι αναφέρεται στη Σύμβαση των Βρυξελλών που εγκρίθηκε από το Συμβούλιο την 28.05.1998. Βλ. Π. ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ / Ε. ΒΑΣΙΛΑΚΑΚΗΣ, Κανονισμός (ΕΚ) 2201/2003 (Κανονισμός Βρυξέλλες ΙΙα), εκδ. Σάκκουλα, 2016, σσ. 7-20.

3. Έκθεση Borrás (σημείο 1).

4. Ε. ΚΙΟΥΠΤΣΙΔΟΥ, Ζητήματα των κανονισμών 2201/2003 και 1347/2000 (του Συμβουλίου της ΕΚ) σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία και αναγνώριση αποφάσεων στις γαμικές διαφορές, Ελλάδα, 2005, σσ. 653-672. Βλ. επίσης Ε. ΒΑΣΙΛΑΚΑΚΗΣ / Α. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗ-ΑΛΕΞΙΟΥ / Ζ. ΠΑΠΑΣΙΩΠΗ-ΠΑΣΙΑ, Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο, 6η έκδ., εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2017.

5. Έκθεση Borrás (σημείο 40).

6. Βλ. τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα P. Pikamäe στο σημ. 1, 23.03.2023, ECLI:EU:C:2023:248, επί της υπόθεσης την οποία αφορά η σχολιαζόμενη απόφαση.

7. Ο ορισμός της «παράνομης μετακίνησης ή κατακράτησης παιδιού» δίνεται από τον ίδιο τον Κανονισμό, στο άρθρο 2 παρ. 11.

8. Βλ. τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα P. Pikamäe, ό.π., σημ. 3.

συμφέρον του παιδιού και, για τον λόγο αυτό, προκρίνουν το κριτήριο της εγγύτητας. Το άρθρο 8 παρ. 1 του Κανονισμού 2201/2003 υπηρετεί τον σκοπό αυτό θεσπίζοντας γενικό κανόνα διεθνούς δικαιοδοσίας υπέρ των δικαστηρίων του κράτους μέλους στο οποίο το τέκνο έχει τη συνήθη διαμονή του κατά τον χρόνο ασκήσεως του ενδίκου βοηθήματος. Πράγματι, λόγω της γεωγραφικής τους εγγύτητας, τα δικαστήρια αυτά είναι κατά κανόνα τα πλέον κατάλληλα να αποφανθούν επί των προσφορότερων για το συμφέρον του παιδιού μέτρων⁹. Ωστόσο, η ίδια διάταξη, στη δεύτερη παράγραφο, διευκρινίζει ότι μπορεί να υπάρξει παρέκκλιση από τον κανόνα αυτό σε ορισμένες περιπτώσεις, όταν η νέα αυτή αρμοδιότητα είναι προς το συμφέρον του τέκνου, καθώς το ύψιστο συμφέρον του τέκνου συνιστά το γενικό κριτήριο που πρέπει να καθοδηγεί κάθε απόφαση σχετικά με τη διεθνή δικαιοδοσία σε θέματα γονικής μέριμνας είτε πρόκειται για γενικό κανόνα είτε για εξαίρεση.

Μία εκ των περιπτώσεων παρέκκλισης που αναφέρονται στο άρθρο 8 της γενικής δικαιοδοσίας είναι και η διάταξη του άρθρου 10 του ίδιου Κανονισμού περί αρμοδιότητας σε περίπτωση παράνομης μετακίνησης παιδιού. Σύμφωνα με την εν λόγω διάταξη, κατά κανόνα, σε υποθέσεις γονικής μέριμνας, αποκλείεται η μεταβίβαση της διεθνούς δικαιοδοσίας προς το κράτος όπου το παιδί έχει τη νέα συνήθη διαμονή του κατόπιν της παράνομης μετακίνησης ή κατακράτησής του, η οποία συνιστά απαγωγή, υπέρ του κράτους μέλους στο οποίο το παιδί είχε τη συνήθη διαμονή του πριν από την παράνομη μετακίνηση ή κατακράτησή του¹⁰.

Ωστόσο, πρέπει να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο Κανονισμός προβλέπει ότι, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, το δικαστήριο κράτους μέλους που έχει διεθνή δικαιοδοσία να εκδικάσει υπόθεση γονικής μέριμνας δύναται να παραπέμψει την υπόθεση αυτή ή μέρος της υπόθεσης σε δικαστήριο άλλου κράτους μέλους. Συγκεκριμένα, στην αιτιολογική σκ. 13 και στο άρθρο 15, ορίζεται ότι η παραπομπή είναι δυνατή εφόσον κρίνει ότι δικαστήριο άλλου κράτους μέλους με το οποίο το παιδί έχει ιδιαίτερη σχέση, διευκρινίζοντας ποια είναι τα κριτήρια ύπαρξης στενού συνδέσμου του παιδιού με ένα κράτος μέλος, είναι σε θέση να κρίνει καλύτερα την υπόθεση ή μέρος της υπόθεσης, εάν αυτό εξυπηρετεί το ύψιστο συμφέρον του παιδιού¹¹. Σύμφωνα με τη νομολογία του Δικαστηρίου, εναπόκειται στο δικαστήριο που έχει κανονικά διεθνή δικαιοδοσία βάσει των διατάξεων γενικής δικαιοδοσίας να ελέγξει χωριστά την πλήρωση των εν λόγω τριών σωρευτικών προ-

υποθέσεων¹². Πιο συγκεκριμένα, το εν λόγω δικαστήριο πρέπει να εξετάσει τη συνδρομή ενός τουλάχιστον από τους συνδέσμους που παρατίθενται σε διαζευκτική διάταξη στην παρ. 3 αναφορικά με την ύπαρξη «ιδιαίτερης σχέσης». Επίσης, πρέπει να βεβαιωθεί ότι η παραπομπή δύναται να έχει πραγματική και προστιθέμενη αξία για την εξέταση της υποθέσεως, λαμβανομένων υπόψη ιδίως των εφαρμοστέων δικονομικών κανόνων στο άλλο κράτος μέλος, όπως, για παράδειγμα, οι κανόνες για τη συλλογή των απαραίτητων αποδεικτικών στοιχείων¹³. Τέλος, στο δικαστήριο αυτό εναπόκειται να εξειδικεύσει την αόριστη έννοια του «ύψιστου συμφέροντος του παιδιού», λαμβάνοντας υπόψη τις συγκεκριμένες της υπόθεσης περιστάσεις¹⁴.

Προβληματισμός δημιουργείται όταν η ιδιαίτερη αυτή σχέση και η εγκαθίδρυση νέας συνήθους διαμονής σε άλλο κράτος μέλος είναι αποτέλεσμα παράνομης μετακίνησης, όπως στην προκειμένη περίπτωση, δεδομένου ότι ναι μεν το κριτήριο της εγγύτητας αποτελεί πολύ σημαντικό παράγοντα ανεύρεσης της δικαιοδοσίας, η διάταξη όμως του άρθρου 10 σκοπεί στο να εξουδετερώσει τον κίνδυνο να αποκτήσει δικονομικό πλεονέκτημα ο δράστης της παράνομης πράξης¹⁵.

Στη συγκεκριμένη περίπτωση, η αμέσως προηγούμενη της μετακίνησης συνήθους διαμονή των παιδιών είναι η Αυστρία, επομένως ορθώς ο ΤΤ επικαλείται δικαιοδοσία του αυστριακού δικαστηρίου βάσει του άρθρου 10 του Κανονισμού 2201/2003. Παρά τον παράνομο, κατά τον Κανονισμό 2201/2003, χαρακτήρα της μετακίνησης αυτής, το Δικαστήριο αποφαίνεται ότι εναπόκειται στο αιτούν δικαστήριο να εξακριβώσει εάν πληρούνται οι προϋποθέσεις που ορίζονται από το άρθρο 15 προκειμένου η παραπομπή σε σλοβακικό δικαστήριο, δηλαδή στο δικαστήριο του κράτους μέλους της μετακίνησης των παιδιών, να είναι δυνατή. Αναφορικά με τη θεμελίωση της ιδιαίτερης σχέσης, η συνδρομή μόνον του συνδέσμου της ιθαγένειας του άλλου κράτους μέλους, όπως στη συγκεκριμένη περίπτωση, δεν είναι αρκετή, όταν το παιδί έχει γεννηθεί και ζει στο κράτος μέλος του *forum*. Ο σύνδεσμος όμως της συνήθους διαμονής, τον οποίο θα εξετάσουμε στη συνέχεια, είναι αρκούντως ισχυρός. Επίσης, το γεγονός ότι τα σλοβακικά δικαστήρια είχαν ήδη συλλέξει αποδεικτικά στοιχεία, καθώς επίσης και ότι ενώπιον

9. Σκ. 33 της σχολιαζόμενης απόφασης.

10. ΔΕΕ C-644/20, *W. J. (Changement de résidence habituelle du créancier d'aliment)*, 12.05.2022, ECLI:EU:C:2022:371, σκ. 71.

11. Ε. ΒΑΣΙΛΑΚΑΚΗΣ / Α. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗ-ΑΛΕΞΙΟΥ / Ζ. ΠΑΠΑΣΙΩΠΗ-ΠΑΣΙΑ, ό.π., σσ. 464-467.

12. Β. ΚΟΥΡΤΗΣ, Διεθνής αναδοχή ανηλικού – Ζητήματα κατά την εφαρμογή της διεθνούς Συμβ/χγ/1996 και του Καν/βρ ΙΙα, Αρμ, 2020, σ. 185 επ.

13. Σκ. 63 της σχολιαζόμενης απόφασης. Βλ. επίσης ΔΕΕ C-428/15, *D.*, 27.10.2016, ECLI:EU:C:2016:819, σκ. 57.

14. Β. ΚΟΥΡΤΗΣ, ό.π.

15. Σκ. 36 της σχολιαζόμενης απόφασης. Βλ. επίσης ΔΕΕ C-211/10 *PPU, Povse*, 01.07.2010, ECLI:EU:C:2010:400, σκ. 41 και 44 και ΔΕΕ C-603/20 *PPU, MCP*, 24.03.2021, ECLI:EU:C:2021:231, σκ. 45.

των αυστριακών δικαστηρίων είναι αναγκαία η παρουσία ορκωτού διερμηνέα, πρέπει να ληφθούν υπόψη από το αυστριακό δικαστήριο κατά την εξέταση της υπόθεσης.

IV. Η ιδιαιτερότητα της συγκεκριμένης υπόθεσης ως προς το ζήτημα της συνήθους διαμονής των παιδιών

Η «συνήθης διαμονή» είναι βασική έννοια του Κανονισμού 2201/2003. Μολαταύτα, ο ίδιος ο Κανονισμός δεν περιλαμβάνει ορισμό της έννοιας αυτής. Ελλείψει τέτοιου ορισμού ή ρητής παραπομπής στο δίκαιο των κρατών μελών για τον προσδιορισμό και το περιεχόμενό της, πρέπει να αναζητηθεί αυτοτελής και ομοιόμορφη ερμηνεία¹⁶. Το Δικαστήριο έχει κρίνει ότι η έννοια της συνήθους διαμονής χαρακτηρίζεται κατ' αρχήν από δύο στοιχεία. Πρώτον, από τη βούληση του ενδιαφερόμενου να εγκαταστήσει το σύνθητες κέντρο των συμφερόντων του σε συγκεκριμένο τόπο και, δεύτερον, από μια αρκούντως σταθερή παρουσία στο έδαφος του οικείου κράτους μέλους¹⁷. Στις υποθέσεις ανήλικων τέκνων κυρίως, ο τόπος της συνήθους διαμονής θεωρείται εκείνος στον οποίο βρίσκεται στην πράξη το σύνθητες κέντρο της ζωής τους, λαμβανομένου υπόψη του οικογενειακού και κοινωνικού περιβάλλοντός τους¹⁸. Στη συγκεκριμένη υπόθεση εμφανίζεται η εξής ιδιαιτερότητα. Μολονότι η οικογένεια με τα παιδιά εγκαταστάθηκε στην Αυστρία το 2014, όταν τα παιδιά ήταν μόλις δύο ετών, και διέμεινε εκεί έως το 2020, πληρώντας έτσι την προϋπόθεση της σταθερής παρουσίας στο έδαφος του οικείου κράτους μέλους, δεν φαίνεται να υπάρχει βούληση για εγκατάσταση του συνήθους κέντρου των συμφερόντων των παιδιών στο αυστριακό έδαφος, προϋπόθεση που, όπως αναφέραμε παραπάνω, είναι θεμελιώδης, ιδίως στην περίπτωση ανήλικων τέκνων. Πιο συγκεκριμένα, μολονότι γεωγραφικά τα παιδιά ζούσαν όλα αυτά τα χρόνια στην Αυστρία, δεν μιλούν καθόλου γερμανικά, αλλά γνωρίζουν και επικοινωνούν μόνο στη σλοβακική γλώσσα, φοιτούσαν σε σχολείο στη Σλοβακία, ενώ μπορεί να ληφθεί επίσης υπόψη και το γεγονός ότι έχουν σλοβακική ιθαγένεια. Κατά συνέπεια, φαίνεται ότι το κέντρο των συμφερόντων τους ήταν πάντοτε στη Σλοβακία, όπου και τελικά τα παιδιά εγκαταστάθηκαν μετά την παράνομη μετακίνηση από τη μητέρα τους, και όχι στο κράτος μέλος της κατοικίας τους, δηλαδή στην Αυστρία. Ως εκ τούτου, δεν αντιβαίνει στους σκοπούς που επιδιώκει ο Κανονισμός 2201/2003 το να διαθέτει το δικαστήριο που έχει διεθνή δικαιοδοσία σε διαφορές γονικής μέριμνας βάσει του άρθρου 10 του Κανονισμού αυτού, δηλαδή εν προκειμένω το αυστριακό δικαστήριο, τη δυνατότητα, κατ' εξαίρεση, και αφού λάβει δεόντως υπόψη, κατά τρόπο ισορροπημένο και λογικό, το υπέρτερο συμφέρον των παιδιών και το κριτήριο

της εγγύτητας, να παραπέμψει την υπόθεση σε δικαστήριο της Σλοβακίας, όπου τα παιδιά μετακινήθηκαν παράνομα από τον έναν γονέα¹⁹.

V. Ως προς το δεύτερο προδικαστικό ερώτημα: ύπαρξη αίτησης επιστροφής και παραπομπή

Το άρθρο 15 αποτελεί μία από τις βασικότερες καινοτομίες του Κανονισμού. Ωστόσο, ως εξαιρετική περίπτωση, η εφαρμογή του πρέπει να γίνεται συσταλτικώς. Πιο συγκεκριμένα, για την παραπομπή υπόθεσης θα πρέπει να πληρούνται σωρευτικώς μόνο οι ρητώς προβλεπόμενες κατά τρόπο εξαντλητικό στο άρθρο προϋποθέσεις. Επομένως, η ύπαρξη αίτησης επιστροφής στηριζόμενης στη Σύμβαση της Χάγης δεν πρέπει από μόνη της να εμποδίζει τη δυνατότητα παραπομπής, καθώς τέτοια προϋπόθεση δεν προβλέπεται από το εν λόγω άρθρο. Ωστόσο, η εν λόγω Σύμβαση είναι ένα κείμενο που δεν έχει το όμοιο του ανάμεσα στις υπόλοιπες Συμβάσεις της Χάγης και στοχεύει στην πρόληψη και καταστολή των διεθνών απαγωγών από τον έναν γονέα, καθώς και στην προστασία του δικαιώματος επικοινωνίας²⁰, και η εξαιρετική σημασία του δεν μπορεί να παραβλεφθεί εντελώς. Από μόνη της λοιπόν δεν αντιτίθεται στη δυνατότητα εφαρμογής του άρθρου 15 του Κανονισμού 2201/2003, αποτελεί όμως πραγματική περίπτωση που μπορεί να ληφθεί υπόψη από το δικαστήριο που έχει διεθνή δικαιοδοσία κατά την αξιολόγηση των προϋποθέσεων σχετικά με την εκτίμηση της ύπαρξης δικαστηρίου που είναι σε θέση να κρίνει καλύτερα την υπόθεση και του ύψιστου συμφέροντος του παιδιού²¹.

VI. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Η απόφαση αυτή είναι αξιοσημείωτη καθώς το Δικαστήριο αποφαινεται για πρώτη φορά σχετικά με το ζήτημα της σχέσης μεταξύ της διάταξης του άρθρου 15 παρ. 1 και του άρθρου 10 του Κανονισμού 2201/2003, το οποίο αφορά τη διεθνή δικαιοδοσία σε περίπτωση απαγωγής παιδιού. Πιο συγκεκριμένα, διευκρινίζει ότι η δικαιοδοσία της προηγούμενης συνήθους διαμονής του παιδιού, όπως ορίζεται στο άρθρο 10, δεν θα πρέπει να θεωρείται ως άκαμπος κανόνας, αλλά μπορεί να είναι προς το συμφέρον των παιδιών να εκδικαστούν οι υποθέσεις τους στα δικαστήρια του κράτους μέλους της νέας τους συνήθους διαμονής, ακόμη και όταν αυτό είναι το κράτος μέλος στο οποίο απομακρύνθηκαν παράνομα από τον έναν γονέα και ακόμη και αν αυτή η μεταβίβαση δικαιοδοσίας μπορεί να εξασφαλίσει διαδικαστικό πλεονέκτημα για τον δράστη της παράνομης πράξης. Ωστόσο, διασφαλί-

16. ΔΕΕ C-501/20, ΜΡΑ, 01.08.2022, ECLI:EU:C:2022:619, σκ. 43.

17. Ibid, σκ. 44.

18. Ibid, σκ. 52.

19. Σκ. 51 της σχολιαζόμενης απόφασης. Βλ. επίσης τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα P. Pikamäe, ό.π., σμ. 61.

20. Ε. ΒΑΣΙΛΑΚΑΚΗΣ / Α. ΓΡΑΜΜΑΤΙΚΑΚΗ-ΑΛΕΞΙΟΥ / Ζ. ΠΑΠΑΣΙΩΠΗ-ΠΑΣΙΑ, ό.π., σ. 284.

21. Σκ. 71 της σχολιαζόμενης απόφασης. Βλ. επίσης τις Προτάσεις του Γεν. Εισαγγελέα P. Pikamäe, ό.π., σμ. 85.

ζεται ότι η απόφαση της παραπομπής θα ληφθεί τελικά από το δικαστήριο της αρχικής συνήθους διαμονής, το οποίο είναι το μόνο αρμόδιο να εκτιμήσει τα πραγματικά περιστατικά της υπόθεσης και να αξιολογήσει εάν η παραπομπή είναι επωφελής για τα παιδιά και εξυπηρετεί καλύτερα το ύψιστο συμφέρον αυτών.

► **Αρμοδιότητα εθνικής αρχής ανταγωνισμού να αποφανθεί επί της συμβατότητας γενικών όρων χρήσης κοινωνικού δικτύου με τον ΓΚΠΔ**

Εθνική αρχή ανταγωνισμού μπορεί να αποφανθεί επί της συμβατότητας των γενικών όρων χρήσης ηλεκτρονικού μέσου κοινωνικής δικτύωσης με τον ΓΚΠΔ στο πλαίσιο έρευνας κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης του, χωρίς η κρίση της να δεσμεύει τις εθνικές εποπτικές αρχές του ΓΚΠΔ

προδικαστική παραπομπή – προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 – ηλεκτρονικά μέσα κοινωνικής δικτύωσης – κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης από την επιχείρηση η οποία έχει την εκμετάλλευση τέτοιου κοινωνικού δικτύου – κατάχρηση που συνίσταται στην επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα των χρηστών του δικτύου την οποία προβλέπουν οι γενικοί όροι χρήσης του – αρμοδιότητες αρχής ανταγωνισμού κράτους μέλους όσον αφορά τη διαπίστωση ότι η επεξεργασία αυτή δεν είναι σύμφωνη με τον ανωτέρω Κανονισμό – συνάρθρωση με τις αρμοδιότητες των εθνικών εποπτικών αρχών προστασίας των προσωπικών δεδομένων – άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ – αρχή της καλόπιστης συνεργασίας – άρθρο 6 παρ. 1 εδάφιο α' στοιχεία α' έως στ' Κανονισμού 2016/679 – νομιμότητα της επεξεργασίας – άρθρο 9 παρ. 1 και 2 – επεξεργασία ειδικών κατηγοριών δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα – άρθρο 4, σημείο 11 – έννοια της «συγκατάθεσης»

ΔΕΕ C-252/21, Meta Platforms κ.λπ. (Conditions générales d'utilisation d'un réseau social), 04.07.2023, Τμήμα μείζονος συνθέσεως, Πρόεδρος: K. Lenaerts, Εισηγήτρια: L.S. Rossi, Γεν. Εισαγγελέας: A. Ράντος, ECLI:EU:C:2023:537 – Προδικαστική παραπομπή

Η αίτηση προδικαστικής απόφασης υποβλήθηκε στο πλαίσιο ένδικης διαφοράς μεταξύ, αφενός, των Meta Platforms Inc., Meta Platforms Ireland Ltd και Facebook Deutschland GmbH και, αφετέρου, της Bundeskartellamt (ομοσπονδιακή αρχή ανταγωνισμού, Γερμανία). Η ομοσπονδιακή αρχή ανταγωνισμού κίνησε κατά των εταιρειών διαδικασία η οποία κατέληξε σε απόφαση της 6ης Φεβρουαρίου 2019 με την οποία τους απαγορευόταν η επεξεργασία ορισμένων δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, όπως αυτή προβλεπόταν στους τότε ισχύοντες γενικούς όρους χρήσης του κοινωνικού δικτύου «Facebook». Απαγορεύτηκε, ιδίως, η πρόβλεψη σε αυ-

τούς, ως προϋπόθεση για τη χρήση του εν λόγω κοινωνικού δικτύου από ιδιώτες κατοίκους Γερμανίας, ότι θα επιτρέπεται η επεξεργασία των εκτός Facebook δεδομένων των χρηστών αυτών, καθώς και η επεξεργασία, χωρίς τη συγκατάθεση των τελευταίων, των εν λόγω δεδομένων δυνάμει των γενικών όρων όπως ίσχυαν τότε. Στις εταιρείες αυτές επιβλήθηκε επιπλέον η υποχρέωση προσαρμογής των γενικών όρων ούτως ώστε να προκύπτει με σαφήνεια η μη συλλογή και συσχέτιση τέτοιων δεδομένων με τους λογαριασμούς χρηστών του κοινωνικού δικτύου, καθώς και η μη χρησιμοποίησή τους χωρίς τη συγκατάθεση του ενδιαφερόμενου χρήστη. Στο πλαίσιο αυτό, διευκρινίστηκε ότι, σε περίπτωση που η συγκατάθεση αποτελεί προϋπόθεση χρήσης του κοινωνικού δικτύου, στερείται εγκυρότητας. Η απόφαση αυτή στηρίχθηκε στην κρίση της ομοσπονδιακής αρχής ανταγωνισμού ότι ο τρόπος με τον οποίο προβλεπόταν στους γενικούς όρους χρήσης και πραγματοποιούνταν η επεξεργασία των δεδομένων των οικείων χρηστών αποτελούσε καταχρηστική εκμετάλλευση της δεσπόζουσας θέσης της Meta Platforms Ireland στην αγορά των ηλεκτρονικών μέσων κοινωνικής δικτύωσης στη Γερμανία, σύμφωνα με τη διάταξη του άρθρου 19 παρ. 1 του Gesetz gegen Wettbewerbsbeschränkungen (νόμος κατά των περιορισμών του ανταγωνισμού, στο εξής: GWB). Ιδιαίτερως, μάλιστα, κατά την ομοσπονδιακή αρχή ανταγωνισμού, οι γενικοί όροι αναφορικά με την επεξεργασία των εκτός Facebook δεδομένων συνιστούσαν εκδήλωση της δεσπόζουσας αυτής θέσης και έρχονταν σε αντίθεση με τον Κανονισμό (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου (εφεξής: ΓΚΠΔ).

Οι Meta Platforms, Meta Platforms Ireland και Facebook Deutschland προσέφυγαν στις 11 Φεβρουαρίου 2019 κατά της απόφασης της ομοσπονδιακής αρχής ανταγωνισμού ενώπιον του Oberlandesgericht Düsseldorf (ανώτερου περιφερειακού δικαστηρίου του Ντίσελντορφ). Μερικούς μήνες αργότερα, η Meta Platforms Ireland άρχισε να εφαρμόζει νέους γενικούς όρους χρήσης που όριζαν ότι ο χρήστης, αντί πληρωμής, δηλώνει ότι συγκατατίθεται στην προβολή διαφημίσεων. Το δικαστήριο της κύριας δίκης, διατηρώντας αμφιβολίες επί σειράς ζητημάτων στο πλαίσιο αυτό, απηύθυνε σχετικώς επτά προδικαστικά ερωτήματα στο Δικαστήριο. Αυτά έγκειντο, ενόψει του ΓΚΠΔ, πρώτον, στη δυνατότητα των εθνικών αρχών ανταγωνισμού να ελέγχουν, στο πλαίσιο της άσκησης των δραστηριοτήτων τους, το αν μια επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα είναι σύμφωνη με τις απαιτήσεις του ΓΚΠΔ. Δεύτερον, το αιτούν δικαστήριο δεν ήταν βέβαιο ως προς τη δυνατότητα επιχείρησης η οποία έχει την εκμετάλλευση ηλεκτρονικού μέσου κοινωνικής δικτύωσης να επεξεργάζεται τα ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα του υποκειμένου των δεδομένων, καθώς και ως προς τη νομιμότητα της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα του ενδιαφερόμενου

χρήστη από τέτοια επιχείρηση. Τέλος, διατηρούσε αμφιβολίες ως προς το κύρος της συγκατάθεσης που δίνεται, για τους σκοπούς μιας τέτοιας επεξεργασίας, σε επιχείρηση η οποία κατέχει δεσπόζουσα θέση στην εθνική αγορά ηλεκτρονικών μέσων κοινωνικής δικτύωσης.

Παρατηρήσεις

Αντιγόνη Πίκουλη*

I. Εισαγωγικά

Η απόφαση πραγματεύεται τόσο τη σχέση ανάμεσα στην απαγόρευση κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης κατά το άρθρο 102 ΣΛΕΕ και την προστασία ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων σύμφωνα με τον ΓΚΠΔ, όσο και την εφαρμογή συγκεκριμένων διατάξεων του τελευταίου. Για τους σκοπούς του παρόντος κειμένου, ο σχολιασμός επικεντρώνεται στην αλληλεπίδραση της διάταξης του άρθρου 102 ΣΛΕΕ με άλλες νομοθεσίες.

II. Το άρθρο 102 ΣΛΕΕ, το άρθρο 3 του Κανονισμού 1/2003 και μια ανεκμετάλλευτη ευκαιρία

Το Δικαστήριο, απαντώντας στο πρώτο και στο έβδομο προδικαστικό ερώτημα, τόνισε, ανατρέχοντας στα άρθρα 52 επ. του ΓΚΠΔ, ότι δεν προβλέπονται ειδικοί κανόνες συνεργασίας μεταξύ των εθνικών εποπτικών αρχών του ΓΚΠΔ και των εθνικών αρχών ανταγωνισμού. Το Δικαστήριο ακολούθησε τον συλλογισμό του Γεν. Εισαγγελέα, ο οποίος και συνάδει με την προηγούμενη νομολογία, η οποία ορίζει ότι η συμμεόρφωση της συμπεριφοράς μιας επιχείρησης με συγκεκριμένη νομοθεσία δεν αποκλείει την εφαρμογή σε αυτή τη συμπεριφορά των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ, και απεφάνθη ότι, ελλείψει απαγορευτικού κανόνα, μια εθνική αρχή ανταγωνισμού μπορεί πράγματι, στο πλαίσιο του ελέγχου της ύπαρξης κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης από επιχείρηση σε δεδομένη αγορά, να χρειαστεί να εξετάσει, μεταξύ άλλων, αν η συμπεριφορά της τελευταίας είναι σύμφωνη και με κανόνες εκτός του δικαίου του ανταγωνισμού¹.

Ωστόσο, στην περίπτωση του ΓΚΠΔ, αν μια εθνική αρχή ανταγωνισμού κρίνει ότι συντρέχει παραβίαση του εν λόγω Κανονισμού, δεν υποκαθίσταται στη θέση των αρμόδιων εποπτικών αρχών καθώς δεν ενεργεί στο πλαίσιο των εξουσιών και των καθηκόντων που έχουν ανατεθεί στις τελευταίες από τον ΓΚΠΔ. Η εκτίμησή της έχει ως αποκλειστικό σκοπό, διάφορο από την προστασία των προσωπικών δεδομένων, τη διαπίστωση του εάν υφίσταται κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης και την επιβολή,

σύμφωνα με το δίκαιο του ανταγωνισμού, μέτρων για την παύση αυτής.

Επιπλέον, το Δικαστήριο υπογράμμισε ότι, όταν μια εθνική αρχή ανταγωνισμού κρίνει αναγκαίο να εξετάσει τη νομιμότητα της συμπεριφοράς μιας επιχείρησης βάσει του ΓΚΠΔ, οφείλει, στο πλαίσιο της αρχής της καλόπιστης συνεργασίας κατά το άρθρο 4 παρ. 3 ΣΕΕ, να ελέγχει αν η συγκεκριμένη ή παρόμοια συμπεριφορά έχει ήδη αποτελέσει αντικείμενο απόφασης εκδοθείσας από την αρμόδια εθνική εποπτική αρχή ή την επικεφαλής εποπτική αρχή ή το Δικαστήριο. Σε αυτή την περίπτωση, δεν επιτρέπεται να αποκλίνει, προκειμένου να διασφαλίζεται η συνεκτική εφαρμογή του ΓΚΠΔ. Παραμένει εντούτοις ελεύθερη να αντλήσει τα δικά της συμπεράσματα υπό το πρίσμα της εφαρμογής του δικαίου του ανταγωνισμού.

Το Δικαστήριο, εξάλλου, αναγνώρισε ότι η πρόσβαση στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα και η χρήση τους έχουν μεγάλη σημασία στο πλαίσιο της ψηφιακής οικονομίας, ειδικά όσον αφορά εκείνα τα επιχειρηματικά μοντέλα που παρέχουν τη χρηματοδότησή τους μέσω της εξατομικευμένης διαφήμισης. Ως εκ τούτου, η πρόσβαση σε προσωπικά δεδομένα και το γεγονός ότι οι ψηφιακές πλατφόρμες μπορούν να τα επεξεργάζονται, μπορούν να θεωρηθούν ως παράμετρος του ανταγωνισμού μεταξύ των επιχειρήσεων στην ψηφιακή οικονομία. Ένα αντίθετο συμπέρασμα θα αγνοούσε την πραγματικότητα της ψηφιακής οικονομικής ανάπτυξης και θα υπονόμει την αποτελεσματικότητα της νομοθεσίας περί ανταγωνισμού εντός της Ένωσης, όπως τόνισε το ίδιο το Δικαστήριο.

Εν πάση περιπτώσει, ενώ το Δικαστήριο με αυτόν τον τρόπο διέυρνε εν μέρει την αναγνώριση της σημασίας της προστασίας των προσωπικών δεδομένων στον χώρο του δικαίου του ανταγωνισμού, φαίνεται να μην έδραξε την ευκαιρία να προχωρήσει περαιτέρω σε αποσαφήνιση της σχέσης μεταξύ του άρθρου 102 ΣΛΕΕ περί απαγόρευσης κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης και άλλων κανόνων. Για να γίνει σαφέστερος ο προβληματισμός σχετικά με το εύρος στο οποίο θα μπορούσε να κινηθεί η απόφαση, υπενθυμίζεται ότι, αν και η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έχει κατοχυρωθεί προ πολλού, έχει επιβεβαιωθεί πολλάκις και συμπεριλαμβάνει τον χώρο του δικαίου του ανταγωνισμού², η εφαρμογή της στο πλαίσιο αυτό επιχειρήθηκε να διευκρινισθεί μέχρις ενός σημείου με τον Κανονισμό 1/2003³, χωρίς όμως πλήρη επιτυχία λόγω των περίπλοκων στην ερμηνεία διατάξεων του άρθρου 3.

Η ρύθμιση, όπως έχει διατυπωθεί, εγείρει δυσκολίες στην κατανόηση. Το άρθρο 3 παρ. 1 του Κανονισμού 1/2003

2. ΔΕΚ 14/68, *Walt Wilhelm κ.λπ./Bundeskartellamt*, 13.07.1969, ECLI:EU:C:1969:4, σκ. 9.

3. Κανονισμός (ΕΚ) αριθ. 1/2003 του Συμβουλίου της 16ης Δεκεμβρίου 2002 για την εφαρμογή των κανόνων ανταγωνισμού που προβλέπονται στα άρθρα 81 και 82 της Συνθήκης (ΕΕ 2003 L 001/1).

* LL.M., Ασκ. Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

1. Προτάσεις Γεν. Εισαγγελέα Α. Ράντου για τη σχολιαζόμενη απόφαση, 20.09.2022, ECLI:EU:C:2022:704, σημ. 22-23.

απαιτεί από τις εθνικές αρχές ανταγωνισμού και τα εθνικά δικαστήρια να εφαρμόζουν το εθνικό δίκαιο ανταγωνισμού παράλληλα με το δίκαιο ανταγωνισμού της ΕΕ, εάν η συμφωνία ή η κατάχρηση επηρεάζει το εμπόριο μεταξύ κρατών μελών. Το πρώτο εδάφιο της παρ. 2 εμποδίζει την εθνική νομοθεσία περί ανταγωνισμού να απαγορεύει συμφωνίες που δεν παραβιάζουν το άρθρο 101 παρ. 1 ΣΛΕΕ. Από την άλλη, ο εν λόγω Κανονισμός εισήγαγε με το άρθρο 3 και μια διαφοροποίηση της αντιμετώπισης των συμφωνιών, αποφάσεων ενώσεων επιχειρήσεων και εναρμονισμένων πρακτικών του άρθρου 101 ΣΛΕΕ και της καταχρηστικής εκμετάλλευσης από μία ή περισσότερες επιχειρήσεις της δεσπόζουσας θέσης τους εντός της εσωτερικής αγοράς ή σημαντικού τμήματός της κατά το άρθρο 102 ΣΛΕΕ. Σύμφωνα με την παρ. 2, στην περίπτωση των συμφωνιών αθέμιτου ανταγωνισμού, το ενωσιακό δίκαιο έχει απόλυτη υπεροχή. Αντιθέτως, στις περιπτώσεις κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης, δίνεται η δυνατότητα εφαρμογής αυστηρότερων εθνικών ρυθμίσεων. Την ίδια στιγμή, η διάταξη της παρ. 3 του ίδιου άρθρου δίνει τη δυνατότητα στις αρχές ανταγωνισμού των κρατών μελών και στα εθνικά δικαστήρια να εφαρμόσουν εθνικούς κανόνες πέραν αυτών του ανταγωνισμού, όταν «επιδιώκουν κατ' εξοχήν στόχο διάφορο» του επιδιωκόμενου από τα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ. Έχουν υποβληθεί διαφορετικές ερμηνείες σχετικά με την έννοια και των δύο «εξαιρέσεων», και η κατάλληλη ανάγνωση του άρθρου 3 του Κανονισμού 1/2003 χρειάζεται επανεξέταση.

Το ζήτημα έχει απασχολήσει ήδη πριν τον Κανονισμό και υπάρχουν αρκετές διαφορετικές προσεγγίσεις των ερωτημάτων αλλά για τους σκοπούς του εν λόγω σχολιασμού κρίθηκε ορθότερο να αναφερθούν μόνον εκείνες οι οποίες βρίσκουν πιο σύμφωνη τη γράφουσα, ώστε να δοθεί μια ιδέα στον αναγνώστη και να μην υπάρξει παρέκκλιση από την κύρια παρατήρηση.

Ειδικότερα, με αφορμή την υπό σχολιασμό απόφαση, χρήζει αποσαφήνισης, μεταξύ άλλων, η έννοια των «αυστηρότερων εθνικών διατάξεων» της διάταξης του άρθρου 3 παρ. 2 του Κανονισμού 1/2003. Στην επίδικη υπόθεση, η ομοσπονδιακή αρχή ανταγωνισμού της Γερμανίας βασίστηκε στο άρθρο 19 GWB, το οποίο απαγορεύει την κατάχρηση δεσπόζουσας θέσης από μία ή περισσότερες επιχειρήσεις, θεωρώντας το προφανώς αυστηρότερη ρύθμιση του δικαίου του ανταγωνισμού από τη διάταξη του άρθρου 102 ΣΛΕΕ, για να απαγορεύσει στο ηλεκτρονικό μέσο κοινωνικής δικτύωσης, το οποίο θεωρούσε ισχυρότερο συμβαλλόμενο μέρος, να επιβάλλει όρους χρήσης χωρίς να αφήνει περιθώρια επιλογής στον χρήστη του. Την ίδια στιγμή, εξέτασε τους γενικούς όρους χρήσης της *Meta* υπό το πρίσμα του ΓΚΠΔ. Από κοινού με την εθνική αρχή ανταγωνισμού, υποστήριξε ότι αυτοί οι γενικοί όροι χρήσης συνιστούσαν εκδήλωση της δύναμής της στην αγορά των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και παραβίαζαν τον ΓΚΠΔ. Περαιτέρω, υποστήριξαν

ότι, για το γερμανικό δίκαιο, αυτή η παραβίαση του ΓΚΠΔ ήταν επαρκής για να στοιχειοθετηθεί παραβίαση του άρθρου 19 GWB. Αντιθέτως, το Δικαστήριο, συμφωνώντας με τον Γεν. Εισαγγελέα, τόνισε ότι η μη συμμόρφωση με τον ΓΚΠΔ αποτελεί μόνο μια σημαντική ένδειξη μεταξύ των κρίσιμων περιστάσεων της συγκεκριμένης περίπτωσης, προκειμένου να διαπιστωθεί αν η συμπεριφορά της επιχείρησης εξαντλείται στη χρησιμοποίηση μέσων που διέπουν τον κανονικό ανταγωνισμό καθώς και να αξιολογηθούν οι συνέπειες ορισμένης πρακτικής επί της αγοράς ή επί των καταναλωτών.

Πολλά ζητήματα ανακύπτουν τα οποία το Δικαστήριο θα μπορούσε να επιλύσει με αφορμή αυτή την υπόθεση. Μεταξύ άλλων, ποιο είναι το μέτρο προκειμένου να κριθεί αν η γερμανική και κάθε άλλη εθνική νομοθεσία είναι αυστηρότερη. Είναι τα κράτη μέλη εκείνα που θα προβούν σε αυτή την κρίση ή η ΕΕ; Πώς κρίνεται ότι ο στόχος που επιδιώκεται με μια νομοθεσία είναι προδήλως διαφορετικός από αυτόν των διατάξεων των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ;

Όπως έχει παρατηρηθεί από τη θεωρία, στο πλαίσιο του άρθρου 3 παρ. 2, η νομολογία επί των όρων χρήσης δύναται να εφαρμοσθεί μόνο αν χαρακτηρίζεται ως αυστηρότερη από τη διάταξη του άρθρου 102 ΣΛΕΕ παρά ως ισοδύναμη που εφαρμόζεται με διαφορετικό τρόπο⁴. Τα πιθανά κριτήρια ποικίλουν και ενδεικτικά πρόκειται, μεταξύ άλλων, για ένα αυστηρότερο πρότυπο του τι συνιστά κατάχρηση, ένα χαμηλότερο όριο δύναμης στην αγορά προκειμένου να διαπιστωθεί μια δεσπόζουσα θέση, διαφορετικούς βαθμούς και τύπους οικονομικής ισχύος ή κανόνες που ισχύουν για συμπεριφορά που δικαιολογείται αντικειμενικά βάσει του άρθρου 102 ΣΛΕΕ⁵. Το ζήτημα ποιο κριτήριο εφαρμόστηκε στην επίδικη υπόθεση δεν αποτέλεσε αντικείμενο προδικαστικού ερωτήματος και το ίδιο το Δικαστήριο δεν προχώρησε σε διερεύνησή του. Σύμφωνα με τη νομολογία *NCC Construction Danmark*⁶, «από τις επιτακτικές αρχές της ομοιόμορφης εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου και της ισότητας προκύπτει ότι οι διατάξεις του κοινοτικού δικαίου που δεν περιέχουν ρητή παραπομπή στο δίκαιο των κρατών μελών για τον προσδιορισμό της έννοιας και του περιεχομένου τους πρέπει να ερμηνεύονται αυτοτελώς και ομοιόμορφα

4. O. BROOK / M. EBEN, Another Missed Opportunity? Case C-252/21, *Meta Platforms V. Bundeskartellamt and the Relationship between EU Competition Law and National Laws*, *Journal of European Competition Law & Practice*, 2023, σ. 3.

5. *Ibid*, σ. 4.

6. M. MOTA DELGADO / N. PETIT, Article 3 of Regulation 1/2003 and the Doctrine of Pre-Emption (16.01.2023), σε: A. Clatici / A. Komninos / D. Waelbroeck (eds), *The Transformation of EU Competition Law – Next Generation Issues*, Wolters Kluwer, 2023, σ. 117 και εκεί παραπομπή σε ΔΕΚ C-174/08, *NCC Construction Danmark*, 29.10.2009, ECLI:EU:C:2009:669, σκ. 24.

σε ολόκληρη την Κοινότητα»⁷. Συνεπώς, οι όροι «αυστηρότερος» ή «κατ' εξοχήν διάφορο», στο άρθρο 3 του Κανονισμού, ενσωματώνουν, κατά μια μερίδα της θεωρίας, «αυτόνομες έννοιες του δικαίου της ΕΕ»⁸ και δεν είναι τα κράτη μέλη αρμόδια για την κρίση περί αυστηρότερης ρύθμισης. Αν τα τελευταία προβούν σε χαρακτηρισμό εθνικής νομοθεσίας ανταγωνισμού ως «αυστηρότερης» από το άρθρο 102 ΣΛΕΕ, το Δικαστήριο μπορεί να τον ακυρώσει⁹. Επιπροσθέτως, ως προς τον κατ' εξοχήν διάφορο στόχο, σύμφωνα με την αιτιολογική σκ. 9 του Κανονισμού 1/2003, τα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ στοχεύουν στην προστασία του ανταγωνισμού στην αγορά. Κατά μια ερμηνευτική προσέγγιση της αιτιολογικής σκ. 9 του Κανονισμού, αν ο πρωταρχικός σκοπός της νομοθεσίας είναι η προστασία του ανταγωνισμού στην αγορά, δηλαδή περισσότερο η προστασία των ανταγωνιστών και λιγότερο των καταναλωτών και των προμηθευτών, τότε πρόκειται για σκοπό όμοιο με αυτόν των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ¹⁰. Αν όχι, τότε πρόκειται για σκοπό κατ' εξοχήν διάφορο.

Καταλήγουμε λοιπόν στο ότι, ενόψει διαφόρων προσεγγίσεων της θεωρίας επί των ερμηνευτικών ζητημάτων που εγείρει η αρκετά ασαφής και ευρεία διατύπωση του άρθρου 3 του Κανονισμού 1/2003, η υποβολή προδικαστικών ερωτημάτων στην υπόθεση *Meta Platforms κ.λπ.* αποτέλεσε πρόσφορο, αν και ανεκμετάλλευτο, έδαφος επίλυσης αυτών των ζητημάτων. Το Δικαστήριο θα μπορούσε να προχωρήσει στην έκδοση της απόφασης με τέτοιες σκέψεις ώστε να αποκρυσταλλωνόταν η θέση του επ' αυτών. Ειδικά, εφόσον δεν δεσμεύεται από τη διατύπωση του αιτούντος δικαστηρίου και μπορεί «να εξαγάγει, από το σύνολο των στοιχείων που του παρέχει το εθνι-

κό δικαστήριο και ιδίως από το σκεπτικό της απόφασης παραπομπής, εκείνα τα στοιχεία του κοινοτικού δικαίου τα οποία, εν όψει του αντικειμένου της διαφοράς, χρειάζονται ερμηνεία», όπως είναι η περίπτωση της *Meta Platforms κ.λπ.*¹¹. Δεν διευκρίνισε, με άλλα λόγια, όπως πράττει κατά πάγια τακτική του, τι ήθελε «κατ' ουσίαν» να ρωτήσει το γερμανικό δικαστήριο με τέτοια αναδιατύπωση του τιθέμενου ερωτήματος. Τουλάχιστον όχι με τέτοιο τρόπο ώστε να δημιουργήσει χώρο για να οδηγήσει μέσω του σκεπτικού του σε οριστική επίλυση των ασαφειών και στο να εγγυηθεί την ασφάλεια δικαίου μέσω της ομοιόμορφης εφαρμογής του Κανονισμού 1/2003, παρόλο που η υπόθεση του έδινε αυτή τη σημαντική αφορμή.

III. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, το Δικαστήριο στην υπόθεση *Meta Platforms κ.λπ.* ακολούθησε μια μάλλον μετριοπαθή προσέγγιση αναφορικά με το πεδίο εφαρμογής των διατάξεων των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ σε συνδυασμό με τις διατάξεις του άρθρου 3 του Κανονισμού 1/2003. Περιορίστηκε αυστηρώς στις ερωτήσεις που του τέθηκαν από το αιτούν δικαστήριο και δεν αξιοποίησε την ευκαιρία που του παρουσιάστηκε με την κατάθεση του αιτήματος προδικαστικής παραπομπής, αποφεύγοντας μια ουσιαστική ανάλυση και επίλυση των ζητημάτων που θέτει η διατύπωση του άρθρου 3 του Κανονισμού 1/2000. Η υπόθεση του παρέσχε ένα εξαιρετικό πλαίσιο, ενόψει και της αλληλεπίδρασης των υπό εφαρμογή νομοθεσιών, εντός του οποίου μπορούσε να επιτύχει την αποσαφήνιση των διατάξεων του άρθρου 3 του Κανονισμού 1/2003, ιδιαιτέρως αναφορικά με την αλληλεπίδραση στην πράξη μεταξύ των διατάξεων των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ και των εθνικών διατάξεων. Αν και όποτε άλλη μια τέτοια υπόθεση, πρόσφορη για τον σκοπό αυτό, ανακύψει ενώπιον του Δικαστηρίου, αναμένεται με μεγάλο ενδιαφέρον από το τελευταίο να λάβει μια πιο αποφασιστική στάση και να μην αφήσει το ζήτημα να αιωρείται.

7. Ibid.

8. V. MITSILEGAS, *Autonomous Concepts, Diversity Management and Mutual Trust in Europe's Area of Criminal Justice*, CML Rev., 2020.

9. M. MOTA DELGADO / N. PETIT, ό.π.

10. Ibid, σ. 119.

11. ΔΕΕ C-384/08, *Attanasio Group*, 11.03.2010, ECLI:EU:C:2010:133, σκ. 16-19.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

II. ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΟ ΔΙΚΑΙΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ

A. Επισκόπηση Νομολογίας (Μάιος – Ιούλιος 2023)

Επιμ.: Έρρικα Κ. Λόραμ

► Άρθρο 2 – Δικαίωμα στη ζωή

Υπόθεση Πιτσιλάδη και Βασιλέλλης κατά Ελλάδα (Προσφυγές Νος 5049/14 και 5122/14), απόφαση της 6ης Ιουνίου 2023

αδυναμία πρόσβασης σε χρήματα εράνου – θεραπεία στο εξωτερικό

Οι προσφεύγοντες είναι Έλληνες υπήκοοι που ζουν στη Λέσβο και γονείς του ανήλικου Π.Β. Τον Σεπτέμβριο του 1999, ο σχεδόν δύο ετών Π.Β. διαγνώστηκε με νευροβλάστωμα τετάρτου σταδίου. Νοσηλεύτηκε σε δημόσιο νοσοκομείο, όπου και υποβλήθηκε σε μεταμόσχευση μυελού των οστών.

Κατά τη διάρκεια της νοσηλείας του, ο Δήμος Γέρακα οργάνωσε έρανο και συγκεντρώθηκε το ποσό των 296.291,16 ευρώ. Η τράπεζα δέσμευσε τον τραπεζικό λογαριασμό, θεωρώντας ότι αντίκειται στον Ν. 5101/1931 περί εράνων - λαχείων ή φιλανθρωπικών αγορών κ.λπ., ο οποίος δεν επέτρεπε τη συλλογή χρημάτων μέσω δωρεών προς όφελος ιδιωτών, αλλά μόνο υπέρ συλλόγων, ιδρυμάτων και επιτροπών.

Μέχρι να ξεκαθαριστεί το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο, με την ψήφιση του Ν. 2889/2001, και προτού προλάβει να ακολουθήσει μια πρωτοποριακή θεραπεία στο εξωτερικό, ο Π.Β. παρουσίασε υποτροπή και απεβίωσε τον Μάρτιο του 2001.

Ακολούθως, οι προσφεύγοντες άσκησαν αγωγή κατά της τράπεζας ζητώντας να αναγνωριστούν ως οι μοναδικοί κάτοχοι του ερανικού λογαριασμού και δικαιούχοι του ποσού των 296.291,16 ευρώ. Το δικαστήριο έκανε εν μέρει δεκτό το αίτημά τους, αναγνωρίζοντας ότι δικαιούνταν μέρος του ποσού του λογαριασμού και, συγκεκριμένα, το ποσό των 102.714,60 ευρώ, η μεταφορά του οποίου είχε εγκριθεί με υπουργική απόφαση. Οι προσφεύγοντες άσκησαν έφεση χωρίς επιτυχία, ενώ την ίδια τύχη είχε και η αναίρεση.

Τον Σεπτέμβριο του 2003, οι προσφεύγοντες άσκησαν κατά της τράπεζας αγωγή αποζημίωσης για τον πόνο και την ταλαιπωρία που υπέστησαν μετά τον θάνατο του γιου τους και για την ηθική βλάβη εξαιτίας της ζημίας που προκλήθηκε στη φήμη τους και στη μνήμη του αποθανόντος γιου τους. Ισχυρίστηκαν ότι η άρνηση της τράπεζας να μεταφέρει το ποσό που είχε συγκεντρωθεί κατέστησε αδύνατη τη θεραπεία του γιου τους στο εξωτερικό και οδήγησε στον θάνατό του. Το Πρωτοδικείο Αθηνών δίκαιωσε τους προσφεύγοντες επιδικάζοντας ποσό αποζημίωσης

για τον πόνο και την ταλαιπωρία που υπέστησαν από τον θάνατο του γιου τους. Τον Σεπτέμβριο του 2007, η τράπεζα άσκησε έφεση. Το Εφετείο Αθηνών έκανε δεκτή την έφεση, κρίνοντας ότι η τράπεζα δεν είχε ενεργήσει παράνομα. Η αναίρεση των προσφευγόντων δεν έγινε δεκτή.

Το Δικαστήριο σημείωσε ότι οι προσφεύγοντες δεν διαμαρτύρονται για ιατρική αμέλεια ή για άρνηση θεραπείας του γιου τους στην Ελλάδα. Ο Π.Β. είχε πρόσβαση σε νοσηλευτικά ιδρύματα και σε θεραπείες, έλαβε κατάλληλη δωρεάν θεραπεία σε δημόσια και ιδιωτικά νοσοκομεία και υποβλήθηκε σε χειρουργική επέμβαση και μεταμόσχευση. Ομοίως, δεν ισχυρίζονται ότι το Κράτος θα έπρεπε να είχε χρηματοδοτήσει τη θεραπεία του γιου τους επειδή οι ίδιοι δεν μπορούσαν να επωμιστούν το κόστος, ούτε διαμαρτύρονται ότι δεν είχαν πρόσβαση σε δημόσια χρηματοδότηση. Η κριτική τους δεν αφορά την έλλειψη κανόνων στον τομέα της δημόσιας υγείας, αλλά το περιεχόμενο των σχετικών νομοθετικών διατάξεων σχετικά με τη συλλογή δωρεών, τις οποίες θεωρούν υπερβολικά περιοριστικές.

Το Δικαστήριο επισήμανε τις θετικές υποχρεώσεις που απορρέουν για το Κράτος από το άρθρο 2 της Σύμβασης σε θέματα δημόσιας υγείας στο πλαίσιο ισχυρισμών περί ιατρικής αμέλειας ή άρνησης περίθαλψης. Η παρούσα υπόθεση όμως δεν αφορά το ανωτέρω πλαίσιο.

Το Δικαστήριο εξέτασε την καταγγελία των προσφευγόντων σχετικά με την ταχεία πρόσβαση στον τραπεζικό λογαριασμό, όπου είχαν κατατεθεί τα ερανικά ποσά, από την άποψη των θετικών υποχρεώσεων του Κράτους να θεσπίσει ένα κανονιστικό πλαίσιο για την προστασία της υγείας των πολιτών του. Στην παρούσα υπόθεση υπήρχαν κανόνες σχετικά με τη συγκέντρωση κεφαλαίων και τις προϋποθέσεις πρόσβασης στις συγκεντρωθείσες δωρεές, με στόχο τη διασφάλιση της ασφάλειας δικαίου και την προστασία των δωρητών, την καταπολέμηση φαινομένων απάτης και της εκμετάλλευσης της γενναιοδωρίας του κοινού. Συνεπώς, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι οι κανόνες είχαν ως θεμιτό σκοπό την υπεράσπιση της τάξης και την προστασία των δικαιωμάτων των άλλων. Το ρυθμιστικό πλαίσιο δεν αφορούσε κατ' αρχήν τον τομέα της δημόσιας υγείας και το άρθρο 2 της Σύμβασης δεν μπορούσε να ερμηνευθεί ότι προβλέπει υποχρέωση θέσπισης ρητών κανόνων σχετικά με την πρόσβαση σε ποσά που συγκεντρώνονται μετά από αίτημα για έρανο.

Οι προσφεύγοντες είχαν στη διάθεσή τους ρυθμιστικό πλαίσιο που θα μπορούσαν να αξιοποιήσουν για να ζητή-

σουν τη συγκέντρωση κεφαλαίων για τη χρηματοδότηση της θεραπείας του γιου τους στο εξωτερικό, ακολουθώντας τη διαδικασία ενώπιον των ειδικών υγειονομικών επιτροπών. Παρόλο που το Δικαστήριο δεν μπορεί να κάνει εικασίες σχετικά με την έκβαση ενός τέτοιου αιτήματος στην παρούσα υπόθεση, οι προσφεύγοντες δεν παρείχαν συγκεκριμένες πληροφορίες που να αποδεικνύουν ότι έκαναν χρήση της διαδικασίας αυτής. Συνεπώς, το Δικαστήριο δεν μπορεί να δεχθεί ότι η ανωτέρω αναφερόμενη συνθήκη κατέστησε αναγκαία, ως ένα προληπτικό μέτρο που λαμβάνεται κατά το άρθρο 2, τη χορήγηση μιας εξαίρεσης από την απαγόρευση οργάνωσης μιας συλλογής δωρεών προκειμένου να χρηματοδοτηθεί η ιατρική θεραπεία.

Οι εθνικές αρχές ενήργησαν καλή τη πίστη και δεν αρνήθηκαν να λάβουν μέτρα ώστε να διασαφηνιστεί το νομοθετικό πλαίσιο σχετικά με τη συγκέντρωση ερανικών χρημάτων, το οποίο αποτελεί τη βάση της καταγγελίας των προσφευγόντων. Οι προσφεύγοντες, τον Ιούνιο του 2000, υπέβαλαν αίτημα χορήγησης αδείας ώστε να μεταφέρουν το ποσό που απαιτούνταν για την κάλυψη των εξόδων νοσηλείας του γιου τους. Οκτώ μήνες αργότερα, στις 15 Φεβρουαρίου 2001, ψηφίστηκε ο Ν. 2889/2001 που τροποποιούσε το πλαίσιο των δωρεών. Ο νέος νόμος τέθηκε σε ισχύ στις 2 Μαρτίου 2001 και, την ίδια ημέρα, ο Υπουργός Υγείας εξέδωσε την εν λόγω άδεια. Οι εθνικές αρχές δεν αρνήθηκαν να λάβουν ουσιαστικά μέτρα για να επιτραπεί στους προσφεύγοντες η πρόσβαση στα συγκεντρωθέντα ποσά, ώστε ο γιος τους να μπορέσει να δεχθεί τη θεραπεία του στο εξωτερικό. Η τράπεζα, εν αναμονή της τροποποίησης της νομοθεσίας, έκανε διαθέσιμο στους προσφεύγοντες το ποσό των 35.216 ευρώ.

Κατά την άποψη του Δικαστηρίου, δεν μπορεί να δοθεί μια αφηρημένη απάντηση στο ερώτημα εάν η αδυναμία άμεσης πρόσβασης στα ερανικά χρήματα που συγκεντρώθηκαν για τη χρηματοδότηση της θεραπείας στο εξωτερικό εμπίπτει στο πλαίσιο εφαρμογής του άρθρου 2, εφόσον – ακόμη και εάν υποθεθεί ότι η διάταξη αυτή είναι εφαρμοστέα – το εναγόμενο Κράτος συμμορφώθηκε με τις απαιτήσεις σχετικά με την προστασία της ζωής.

Το Δικαστήριο γνωρίζει βεβαίως τις τραγικές συνθήκες της παρούσας υπόθεσης και το γεγονός ότι ο γιος των προσφευγόντων απεβίωσε μόλις δύο ημέρες μετά τη λήψη της υπουργικής εξουσιοδότησης. Όμως, εάν υποθεθεί ότι το άρθρο 2 είναι εφαρμοστέο, λαμβανομένων υπόψη όλων των συνθηκών της υπόθεσης και ιδίως του γεγονότος ότι η εθνική νομοθεσία δεν απέκλειε την πρόσβαση σε μια διαδικασία αιτήσεως χρηματοδότησης μέσω εράνου, το γεγονός ότι δεν είναι σαφές εάν η κατάσταση που αντιμετώπισαν οι προσφεύγοντες είχε προκύψει νωρίτερα, καθώς και το γεγονός ότι οι εθνικές αρχές δεν καθυστέρησαν σημαντικά στη λήψη μέτρων, οδηγεί το Δικαστήριο στο συμπέρασμα ότι οι εθνικές αρ-

χές εκπλήρωσαν τις θετικές τους υποχρεώσεις βάσει του άρθρου 2 της Σύμβασης.

Ενόψει όλων των ανωτέρω αναφερομένων, το Δικαστήριο δεν μπορεί να διαπιστώσει μια δυσλειτουργία που προκύπτει από μια παράλειψη του Κράτους να συμμορφωθεί με την υποχρέωσή του να παρέχει ρυθμιστικό πλαίσιο. Σε κάθε περίπτωση, δεν μπορεί να διαπιστώσει αιτιώδη σύνδεσμο μεταξύ της συμπεριφοράς των εθνικών αρχών και του θανάτου του Π.Β. Δεν παραβλέπει το γεγονός ότι συγκεκριμένο νοσοκομείο των ΗΠΑ προσέφερε πρωτοποριακές θεραπείες για περιπτώσεις όπως του Π.Β., οι οποίες, κατά τις στατιστικές, ήταν ικανές να παρατείνουν τη ζωή των ασθενών. Όμως, το νοσοκομείο των ΗΠΑ απλώς είχε στείλει ένα ενημερωτικό έγγραφο σχετικά με τη θεραπεία και τις χρησιμοποιούμενες μεθόδους και ο Π.Β. είχε προγραμματιστεί να υποβληθεί σε εξατομικευμένη ιατρική αξιολόγηση στις 5 Φεβρουαρίου 2001, ενώ η θεραπεία σε κάθε περίπτωση δεν θα ξεκινούσε πριν από την ημερομηνία αυτή.

Ο γιος των προσφευγόντων απεβίωσε στις 4 Μαρτίου 2001, δύο ημέρες πριν από την έκδοση της υπουργικής εξουσιοδότησης. Ενόψει της επισφαλούς κατάστασης της υγείας του παιδιού και της επιδείνωσής της, η οποία διαπιστώθηκε κατά τους δύο μήνες που προηγήθηκαν του ραντεβού στις 5 Φεβρουαρίου 2001 και οκτώ ημέρες μετά την ημερομηνία αυτή, η κατάσταση στην παρούσα υπόθεση δεν είναι εκείνη κατά την οποία μια θετική ενέργεια του Κράτους θα είχε ευλόγως και ενδεχομένως παρατείνει τη ζωή του Π.Β. και θα είχε αποτρέψει τον κίνδυνο του θανάτου.

Μη παραβίαση άρθρου 2.

► Άρθρο 8 – Δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής

Υπόθεση I.S. κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 19165/20), απόφαση της 23ης Μαΐου 2023

Δικαίωμα επικοινωνίας πατέρα και τέκνων – παράλειψη των αρχών για λήψη μέτρων

Ο προσφεύγων παντρεύτηκε με την Γ.Σ. το 2007, οπότε και γεννήθηκε η πρώτη τους κόρη, ενώ το έτος 2011 απέκτησαν τη δεύτερη. Αρχές του 2012 ο έγγαμος βίος διακόπηκε, ενώ το διαζυγίό τους εκδόθηκε το 2012. Αρχικά, ο προσφεύγων έλαβε την προσωρινή επιμέλεια των παιδιών τους, καθώς η πρώην σύζυγός του είχε προβλήματα υγείας. Στη συνέχεια, όμως, η επιμέλεια δόθηκε στη μητέρα και το 2013 ο προσφεύγων αιτήθηκε δικαίωμα επικοινωνίας. Τα παιδιά δεν επιθυμούσαν να έχουν επαφή με τον προσφεύγοντα, στον οποίο όμως δόθηκε με την υπ' αριθμ. 4849/2014 απόφαση του Μονομελούς Πρωτοδικείου Αθηνών δικαίωμα επικοινωνίας, καθώς, παρόλο που διαπιστώθηκε ότι μάλλον είχε λάβει χώρα

περιστατικό βίας προς τη μεγαλύτερη κόρη, κρίθηκε ότι ο προσφεύγων έτρεφε ακόμη αισθήματα αγάπης για τα παιδιά του. Το 2019, η Γ.Σ. μετακόμισε με τα παιδιά στο νησί της Τήνου, ζητώντας με προσωρινή διαταγή να παραλαμβάνει τα παιδιά ο πατέρας από το αστυνομικό τμήμα του νησιού. Η μητέρα με τα παιδιά εμφανίστηκαν στο αστυνομικό τμήμα της Τήνου δεκατέσσερις φορές και ο προσφεύγων μόνο μία για να τα παραλάβει, οπότε και τα παιδιά αρνήθηκαν να πάνε μαζί του.

Ο προσφεύγων κατέφυγε πολλές φορές στις εισαγγελικές αρχές ζητώντας συνδρομή για την άσκηση της επικοινωνίας, επικαλούμενος ότι τα παιδιά είχαν αποξενωθεί από αυτόν. Κατήγγειλε ότι παραβιάστηκε το άρθρο 8 λόγω της αδυναμίας εκτέλεσης των δικαστικών αποφάσεων που καθόριζαν το δικαίωμα επικοινωνίας με τα παιδιά του. Κατήγγειλε επίσης ότι οι αρχές απέτυχαν να διενεργήσουν τις δικαστικές πραγματογνωμοσύνες που αιτήθηκε, με σκοπό τη διερεύνηση της ψυχολογικής κατάστασης της μητέρας και των παιδιών, καθώς και των συνθηκών διαβίωσης και ανατροφής τους.

Η εναγόμενη Κυβέρνηση υποστήριξε, αφενός, ότι ο προσφεύγων δεν είχε εξαντλήσει όλα τα εσωτερικά ένδικα μέσα και, αφετέρου, ότι η αδυναμία άσκησης του δικαιώματος επικοινωνίας με τα παιδιά του οφειλόταν στην έντονη αντίδραση και αντίστασή τους.

Το Δικαστήριο ανέφερε ότι οι σχετικές με τη θετική υποχρέωση του Κράτους αρχές βάσει του άρθρου 8 της Σύμβασης, σε περιπτώσεις που αφορούν την επιβολή του δικαιώματος επικοινωνίας, συνοψίζονται στην υπόθεση *Ribič κατά Κροατίας* [(Προσφυγή Νο 27148/12), απόφαση της 2ας Απριλίου 2015]. Στην παρούσα υπόθεση, το καθήκον του Δικαστηρίου συνίσταται στην εξέταση του κατά πόσον οι εγχώριες αρχές έλαβαν όλα τα αναγκαία μέτρα που θα μπορούσαν εύλογα να απαιτηθούν υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις για να διατηρήσουν τη σχέση μεταξύ του προσφεύγοντος και των θυγατέρων του, καθώς και του τρόπου με τον οποίο παρενέβησαν για να διευκολύνουν την επικοινωνία μεταξύ τους, όπως ορίζεται από τις σχετικές εγχώριες αποφάσεις.

Το ΕΔΔΑ παρατήρησε ότι η μετακόμιση της μητέρας στο νησί της Τήνου δυσχέρανε την άσκηση του δικαιώματος επικοινωνίας του προσφεύγοντος με τα παιδιά του, καθώς θα έπρεπε να επισκέπτεται την Τήνο τρεις φορές την εβδομάδα. Ομολογουμένως, οι αρχές αντιμετώπιζαν μια πολύ δύσκολη κατάσταση εξαιτίας, ιδίως, των εντάσεων μεταξύ των γονέων. Όμως, η έλλειψη συνεργασίας των διαζευγμένων γονέων δεν απαλλάσσει τις αρχές από την υποχρέωση εφαρμογής όλων των μέσων διευκόλυνσης και διατήρησης του οικογενειακού δεσμού.

Απαντώντας στις αιτιάσεις της εναγόμενης Κυβέρνησης, το Δικαστήριο ανέφερε ότι, κατά τη νομολογία του, το δικαίωμα του παιδιού να εκφράζει τις απόψεις του δεν θα

πρέπει να ερμηνεύεται ως μια ουσιαστική παροχή ενός άνευ όρων δικαιώματος βέτο στα παιδιά, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη άλλοι παράγοντες και χωρίς να διενεργείται εξέταση για τον προσδιορισμό του βέλτιστου συμφέροντός τους. Το συμφέρον αυτό υπαγορεύει συνήθως ότι οι δεσμοί του παιδιού με την οικογένειά του πρέπει να διατηρούνται, εκτός από τις περιπτώσεις όπου αυτό θα έβλαπτε την υγεία και την ανάπτυξή του.

Τέλος, το Δικαστήριο έκρινε ότι, εάν ένα δικαστήριο στήριζε την απόφασή του στις απόψεις των παιδιών, τα οποία είναι εμφανώς ανίκανα να διαμορφώσουν και να εκφράσουν άποψη σχετικά με τις επιθυμίες τους είτε λόγω αντικρουόμενων αφοσιώσεων είτε λόγω της έκθεσής τους στην αποξενωτική συμπεριφορά του ενός γονέα, η απόφασή του αυτή θα μπορούσε να αντιβαίνει στο άρθρο 8 της Σύμβασης.

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο επιδίκασε το ποσό των 7.500 ευρώ για αποζημίωση της ηθικής βλάβης που υπέστη ο προσφεύγων.

Υπόθεση Μάργαρη κατά Ελλάδας (Προσφυγή Νο 36705/16), απόφαση της 20ής Ιουνίου 2023

δημοσίευση στον Τύπο – φωτογραφίες και προσωπικά δεδομένα κατηγορουμένης – εισαγγελική παραγγελία

Στις 16 Σεπτεμβρίου 2015, η προσφεύγουσα συνελήφθη στο πλαίσιο μιας αστυνομικής έρευνας, μαζί με άλλα έξι άτομα. Υποβλήθηκαν κατηγορίες από τον εισαγγελέα για τα αδικήματα της συνέργειας σε απάτη, της πλαστογραφίας και της χρήσης πλαστών εγγράφων, καθώς και της συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση. Μέχρι την εκδίκαση της υπόθεσης αφέθηκε ελεύθερη, με τον όρο της απαγόρευσης εξόδου από τη χώρα.

Ασκήθηκε δίωξη στην προσφεύγουσα για συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση που σχηματίστηκε από τους συγκατηγορούμενούς της με σκοπό τη διάπραξη απάτης αναφορικά με μεταβιβάσεις ακινήτων. Κατηγορούνταν ότι προσέγγιζαν τους ιδιοκτήτες και τους υποψήφιους αγοραστές προσποιούμενοι τους κτηματομεσίτες και, κάνοντας χρήση πλαστών εγγράφων, υπόσχονταν τη μεταβίβαση ή μεταβίβαζαν την κυριότητα των εν λόγω ακινήτων προκειμένου να λάβουν προκαταβολή και να την κρατήσουν για τον εαυτό τους. Με τον τρόπο αυτό έλαβαν ποσά άνω των 700.000 ευρώ.

Στις 25 Νοεμβρίου 2015, το Τμήμα Δημόσιας Ασφάλειας της Αστυνομίας της Ανατολικής Αττικής ζήτησε από τον εισαγγελέα τη δημοσιοποίηση των προσωπικών δεδομένων και φωτογραφιών των κατηγορουμένων, σύμφωνα με τα άρθρα 2(β) και 3 παρ. 2 του Ν. 2472/97, με σκοπό να προστατευθεί η κοινωνία από παρόμοιες ενέργειες και να διερευνηθεί εάν υπήρχαν άλλες υποθέσεις στις οποίες

είχαν συμμετάσχει οι κατηγορούμενοι.

Στη συνέχεια, ο Εισαγγελέας Πλημμελειοδικών Αθηνών εξέδωσε διάταξη, με την οποία επιτρεπόταν η δημοσιοποίηση των προσωπικών δεδομένων και φωτογραφιών των επτά κατηγορουμένων, συμπεριλαμβανομένης και της προσφεύγουσας, σε οποιοδήποτε μέσο ενημέρωσης και ιστότοπο για περίοδο έξι μηνών, από τις 2 Δεκεμβρίου 2015 έως τις 2 Ιουνίου 2016. Η διάταξη εγκρίθηκε από τον Εισαγγελέα Εφετών Αθηνών, ο οποίος έκρινε ότι πληρούνταν όλες οι νόμιμες προϋποθέσεις για τη διάταξη αυτή.

Κατά την προσφεύγουσα, η ανακοίνωση δημοσιεύθηκε στις 16 Δεκεμβρίου 2015 στον ιστότοπο της Ελληνικής Αστυνομίας. Έκανε αναφορά σε «μέλη μιας εγκληματικής οργάνωσης που διέπρατταν απάτη εις βάρος ιδιοκτητών ακινήτων στο Ψυχικό και τη Βούλα» (περιοχές της Αττικής). Η προσφεύγουσα ήταν το τρίτο πρόσωπο για το οποίο γινόταν λόγος στην ανακοίνωση, όπου αναφερόταν ότι τα άτομα που περιγράφονταν είχαν κατηγορηθεί για διάπραξη απάτης από κοινού, πλαστογραφία και χρήση πλαστών εγγράφων, έκδοση πλαστών πιστοποιητικών, νόθευση εγγράφων, υποβολή εν γνώσει τους ψευδούς μηνύσεως και ξέπλυμα χρήματος.

Στις 26 Δεκεμβρίου 2015, η προσφεύγουσα πληροφορήθηκε από φίλους της ότι τα δημοσιοποιημένα προσωπικά δεδομένα της είχαν αναπαράχθει σε διάφορα μέσα ενημέρωσης και ιστοσελίδες. Ζήτησε αντίγραφο της εισαγγελικής διάταξης, το οποίο έλαβε στις 11 Ιανουαρίου 2016. Στη διάταξη η προσφεύγουσα αναφερόταν τέταρτη, ενώ γινόταν αναφορά και στα συγκεκριμένα αδικήματα για τα οποία είχε κατηγορηθεί κάθε κατηγορούμενος.

Με το πέρας της ανάκρισης, οι κατηγορούμενοι παραπέμφθηκαν να δικαστούν ενώπιον του Τριμελούς Εφετείου Κακουργημάτων Αθηνών. Με την υπ' αριθμ. 3126/2017 απόφαση, που εκδόθηκε στις 22 Ιουνίου 2017, η προσφεύγουσα κρίθηκε ένοχη και καταδικάστηκε σε ποινή καθείρξεως έντεκα ετών και έξι μηνών. Η προσφεύγουσα και οι συγκατηγορούμενοί της άσκησαν έφεση, η οποία συζητήθηκε ενώπιον του Πενταμελούς Εφετείου Κακουργημάτων Αθηνών. Σύμφωνα με τις πληροφορίες που παρέσχε η Κυβέρνηση, η προσφεύγουσα δεν εμφανίστηκε ενώπιον του Εφετείου, ούτε εκπροσωπήθηκε από δικηγόρο, με αποτέλεσμα η έφεσή της να απορριφθεί ως ανυποστήρικτη. Από τον φάκελο προκύπτει ότι η προσφεύγουσα είναι φυγόποινη.

Το Δικαστήριο διαπίστωσε, και δεν αμφισβητήθηκε από τους διαδίκους, ότι υπήρξε παρέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής της προσφεύγουσας. Συνεπώς, θα πρέπει να εξεταστεί εάν η παρέμβαση ήταν δικαιολογημένη κατά το άρθρο 8 παρ. 2. Τέτοια παρέμβαση οδηγεί σε παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης, εκτός εάν μπορεί να αποδειχθεί ότι είναι «σύμφωνη προς τον νόμο», επιδιώκει έναν ή περισσότερους θεμιτούς σκο-

πούς που αναφέρονται στην παρ. 2 και είναι «απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία» προκειμένου να επιτευχθούν οι σκοποί αυτοί.

Δεν αμφισβητήθηκε από τους διαδίκους ότι η ανωτέρω αναφερόμενη παρέμβαση ήταν σύμφωνη προς τον νόμο. Ειδικότερα, το άρθρο 2 (β) του Ν. 2472/1197, όπως ίσχυε την εν λόγω περίοδο, επέτρεπε στον εισαγγελέα να διατάξει τη δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων σχετικά με ορισμένα αδικήματα που ορίζονται στο άρθρο 3 παρ. 2 του νόμου αυτού, υπό ορισμένες προϋποθέσεις, όπως η ενημέρωση του υποκειμένου των προσωπικών δεδομένων, η αιτιολογία της διάταξης και το δικαίωμα του υποκειμένου των προσωπικών δεδομένων να ασκήσει προσφυγή κατά της διάταξης. Το άρθρο 2 (β) προέβλεπε παρέκκλιση από κάποιες από τις προαναφερόμενες προϋποθέσεις για ορισμένα αδικήματα, όπως της σύστασης και της συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση. Το Δικαστήριο, συνεπώς, έκρινε ότι η παρέμβαση ήταν σύμφωνη προς τον νόμο.

Αναφορικά με το ερώτημα εάν η δημοσιοποίηση επιδίωκε κάποιους από τους θεμιτούς σκοπούς που αναφέρονται στο άρθρο 8 παρ. 2 της Σύμβασης, το Δικαστήριο σημείωσε ότι οι ανωτέρω διατάξεις της εθνικής νομοθεσίας όριζαν ότι μια τέτοια δημοσιοποίηση εξυπηρετούσε τους σκοπούς της προστασίας της κοινωνίας, ιδιαίτερως των ανηλίκων και των ευάλωτων ή των μειονεκτούντων ατόμων, και διευκόλυε το έργο του Κράτους να τιμωρεί τέτοια αδικήματα. Ο εισαγγελέας, στην υπ' αριθμ. Φ34/2015 διάταξή του, αιτιολόγησε τη δημοσιοποίηση της φωτογραφίας και των λοιπών προσωπικών δεδομένων κάνοντας αναφορά στην ανάγκη προστασίας της κοινωνίας και βοήθειας στη συλλογή περαιτέρω πληροφοριών σχετικά με αυτά ή άλλα αδικήματα. Το Δικαστήριο, επομένως, κατέληξε ότι η δημοσιοποίηση έλαβε χώρα για να προστατευθούν τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των άλλων και, συνεπώς, επιδίωκε τους κατά το άρθρο 8 παρ. 2 της Σύμβασης θεμιτούς σκοπούς.

Παρέμενε, συνεπώς, να εξεταστεί εάν η δημοσιοποίηση ήταν απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία προκειμένου να επιτευχθούν οι προαναφερόμενοι σκοποί. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο επανέλαβε ότι μια παρέμβαση κρίνεται ως «απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία» για την επιδίωξη ενός θεμιτού σκοπού εάν ανταποκρίνεται σε μια «πιεστική κοινωνική ανάγκη» και, ειδικότερα, εάν είναι ανάλογη προς τον επιδιωκόμενο σκοπό και εάν οι λόγοι που επικαλούνται οι εθνικές αρχές για να την δικαιολογήσουν είναι «σχετικοί και επαρκείς». Σε υποθέσεις που αφορούν τη δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων, το Δικαστήριο αναγνωρίζει περιθώριο διακριτικής ευχέρειας στις εθνικές αρχές για την επίτευξη δίκαιης ισορροπίας ανάμεσα στα συγκρουόμενα δημόσια και ιδιωτικά συμφέροντα. Ωστόσο, το περιθώριο αυτό συμβαδίζει με την ευρωπαϊκή εποπτεία και το εύρος του

εξαρτάται από παράγοντες, όπως η φύση και η σοβαρότητα των διακυβευόμενων συμφερόντων και η βαρύτητα της παρέμβασης.

Στην παρούσα υπόθεση, η προσφεύγουσα κατηγορούνταν για συγκεκριμένα αδικήματα. Ο εισαγγελέας έκανε χρήση της νόμιμης εξουσίας του για να διατάξει τη δημοσιοποίηση των φωτογραφιών των κατηγορουμένων και των κατηγοριών που τους έχουν αποδοθεί, διευκρινίζοντας τους λόγους της δημοσιοποίησης και το χρονικό διάστημα των έξι μηνών που θα ίσχυε η δημοσιοποίηση. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο δέχθηκε ότι οι ποινικές διαδικασίες έχουν ειδικά χαρακτηριστικά που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Ειδικότερα, επανέλαβε ότι η ανάγκη προστασίας του απορρήτου συγκεκριμένων μορφών προσωπικών δεδομένων ενδεχομένως, κάποιες φορές, να αντισταθμίζεται από το συμφέρον της έρευνας και δίωξης του εγκλήματος και από τον δημόσιο χαρακτήρα των δικαστικών διαδικασιών. Όμως, το γεγονός ότι η προσφεύγουσα αποτέλεσε αντικείμενο ποινικών διαδικασιών δεν περιορίζει το εύρος της ευρύτερης προστασίας της ιδιωτικής ζωής που απολαμβάνει η ίδια ως «συνηθισμένο πρόσωπο».

Το Δικαστήριο σημειώνει ότι, στην παρούσα υπόθεση, ο εισαγγελέας επικαλέστηκε ως θεμιτό σκοπό προκειμένου να δικαιολογήσει τη δημοσιοποίηση, την ανάγκη συλλογής περαιτέρω πληροφοριών για πιθανά άλλα αδικήματα που οι κατηγορούμενοι ενδεχομένως να είχαν διαρπάξει, καθώς και την προστασία της κοινωνίας. Επιπλέον, η διάταξη του εισαγγελέα περιλάμβανε μόνο τις πληροφορίες που ήταν απαραίτητες για να επιτευχθούν οι σκοποί αυτοί, δηλαδή τη φωτογραφία και τα αδικήματα για τα οποία κατηγορήθηκε η προσφεύγουσα, χωρίς καμία άλλη δήλωση που θα μπορούσε να κριθεί ως ενδεχόμενη παραβίαση του τεκμηρίου αθωότητας. Η κατάσταση αυτή συνεπώς μπορεί να διαχωριστεί από εκείνη στην υπόθεση *Khuzhin και λοιποί κατά Ρωσίας* [(Προσφυγή No 13470/02), απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2008], όπου το Δικαστήριο έκρινε ότι η δημοσιοποίηση της φωτογραφίας του κατηγορουμένου δεν είχε κάποια αξία ως πληροφορία, καθώς ο προσφεύγων στην υπόθεση εκείνη βρισκόταν υπό κράτηση. Στην παρούσα υπόθεση, η προσφεύγουσα δεν ήταν υπό κράτηση και, κατά την άποψη του Δικαστηρίου, οι αρχές θα μπορούσαν να ζητήσουν δημόσια υποστήριξη για να διερευνήσουν εάν υπήρχαν άλλα αδικήματα στα οποία θα μπορούσαν να είχαν εμπλακεί η προσφεύγουσα και οι συγκατηγορούμενοί της.

Το Δικαστήριο έχει ήδη κρίνει ότι η αντικειμενική χρησιμότητα των φωτογραφιών που τραβήχτηκαν από τις αρχές μετά τη σύλληψη ενός υπόπτου διάπραξης αδικήματος μπορεί να καταστήσει τη διατήρησή τους «απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία» με σκοπό την καταπολέμη-

ση του εγκλήματος¹. Τα ίδια ισχύουν και στο πλαίσιο της δημοσιοποίησης της φωτογραφίας της προσφεύγουσας μαζί με τις πληροφορίες σχετικά με τα αδικήματα με τα οποία διώκεται, δηλαδή ότι η αντικειμενική χρησιμότητα της δημοσιοποίησης του εν λόγω υλικού εξυπηρετούσε μια επαρκώς επιτακτική κοινωνική ανάγκη στις επικρατούσες συνθήκες και λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι έλαβε τέλος μετά από έξι μήνες.

Σχετικά με την αξιολόγηση της αναλογικότητας της δημοσιοποίησης και το κατά πόσον οι αρχές παρέιχαν σχετικούς και επαρκείς λόγους γι' αυτήν, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι η ελληνική νομοθεσία προβλέπει ορισμένες εγγυήσεις όταν ο εισαγγελέας διατάσσει τη δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων και φωτογραφιών στο πλαίσιο εκκρεμούς ποινικής δίωξης, όπως προηγούμενη ενημέρωση του κατηγορουμένου και δικαίωμα προσφυγής. Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση σύστασης ή ένταξης σε εγκληματική οργάνωση, οι προαναφερόμενες εγγυήσεις δεν ίσχυαν. Ειδικότερα, η προσφεύγουσα δεν ενημερώθηκε επισήμως για τη δημοσιοποίηση της φωτογραφίας της και των προσωπικών της δεδομένων, είτε πριν από τη δημοσιοποίηση είτε μετά, αλλά έλαβε γνώση τυχαία μέσω φίλων της. Το Δικαστήριο αμφισβήτησε αυτή την πτυχή του εθνικού δικαίου. Συγκεκριμένα, έχει ήδη διαπιστώσει παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης σε υποθέσεις όπου οι φωτογραφίες κατηγορουμένων δόθηκαν στη δημοσιότητα χωρίς τη συγκατάθεσή τους, όταν δεν υπήρχε βάση γι' αυτό στο εθνικό δίκαιο² ή όταν η παρέμβαση δεν ήταν δικαιολογημένη³. Παρόλο που μια νομικά δεσμευτική υποχρέωση να ληφθεί η συγκατάθεση του κατηγορουμένου πριν από τη δημοσιοποίηση της φωτογραφίας του και των κατηγοριών που αντιμετωπίζει θα μπορούσε να είναι αντίθετη προς τον σκοπό του νόμου, το Δικαστήριο θεωρεί ότι η προσφεύγουσα θα έπρεπε τουλάχιστον να είχε ειδοποιηθεί πριν από τη δημοσιοποίηση της φωτογραφίας της και των λεπτομερειών των εκκρεμών ποινικών δίωξεων, καθώς το γεγονός ότι ήταν αντικείμενο ποινικής δίωξης δεν περιορίζει το εύρος της προστασίας της προσωπικής της ζωής που απολαμβάνει ως «συνηθισμένο άτομο».

Επιπλέον, η προσφεύγουσα δεν είχε δικαίωμα προσφυγής κατά της εισαγγελικής διάταξης για δημοσιοποίηση της φωτογραφίας της και των προσωπικών της δεδομένων. Ο νόμος προέβλεπε ότι για συγκεκριμένες κατηγορίες αδικημάτων η διάταξη θα ίσχυε άμεσα και θα εγκρινόταν από τον Εισαγγελέα Εφετών, χωρίς όμως να προσδιορί-

1. Βλ. ΕΔΔΑ *Surunenکو κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 8630/11), απόφαση της 19ης Ιουνίου 2018.

2. ΕΔΔΑ *Sciacca κατά Ιταλίας* (Προσφυγή No 50774/99), απόφαση της 11ης Ιανουαρίου 2005.

3. ΕΔΔΑ *Khuzhin και λοιποί κατά Ρωσίας* (Προσφυγή No 13470/02), απόφαση της 23ης Οκτωβρίου 2008.

ζονται τα κριτήρια για την έγκριση αυτή. Παρόλο που το άρθρο 8 της Σύμβασης δεν περιέχει ρητές διαδικαστικές απαιτήσεις, είναι σημαντικό για την αποτελεσματική απόλαυση των δικαιωμάτων που εγγυάται η διάταξη αυτή η διαδικασία λήψης αποφάσεων να είναι δίκαιη και τέτοια ώστε να τηρείται ο δέων σεβασμός στα συμφέροντα που διασφαλίζονται από αυτήν. Μια τέτοια διαδικασία μπορεί να απαιτεί την ύπαρξη ενός αποτελεσματικού διαδικαστικού πλαισίου μέσω του οποίου ο προσφεύγων μπορεί να διεκδικήσει τα δικαιώματά του κατά το άρθρο 8 υπό δίκαιους όρους⁴. Ωστόσο, υπό τις συνθήκες της παρούσας υπόθεσης, η προσφεύγουσα δεν είχε την ευκαιρία ούτε να εξεταστεί πριν από τη λήψη της απόφασης ούτε να προσφύγει κατά αυτής και να θέσει τα επιχειρήματά της μετά τη λήψη της απόφασης.

Τέλος, το Δικαστήριο σημειώνει το επιχείρημα της προσφεύγουσας ότι έχει κατηγορηθεί μόνο για το πλημμέλημα της συμμετοχής σε εγκληματική οργάνωση όπως προβλεπόταν στο άρθρο 187 παρ. 5 του Ποινικού Κώδικα, και όχι για τη σοβαρότερη μορφή αυτού του αδικήματος όπως προβλεπόταν στο άρθρο 187 παρ. 1 του Ποινικού Κώδικα (ένταξη σε εγκληματική οργάνωση). Ενώ η εισαγγελική διάταξη περιέγραφε με επαρκή σαφήνεια τα ακριβή αδικήματα για τα οποία είχε διωχθεί η προσφεύγουσα, η ανακοίνωση της Αστυνομίας σε εκτέλεση της εισαγγελικής διάταξης δεν έκανε καμία διάκριση μεταξύ των κατηγορουμένων, αναφέροντας απλώς ότι είχαν κατηγορηθεί για τα αδικήματα «κατά περίπτωση». Η ανακοίνωση της Αστυνομίας δημοσιεύθηκε αργότερα στα ΜΜΕ. Στο πλαίσιο αυτό, το Δικαστήριο θεωρεί ότι η επεξεργασία προσωπικών δεδομένων σχετικά με ποινικές κατηγορίες απαιτεί ενισχυμένη προστασία λόγω της ιδιαίτερης ευαισθησίας των εν λόγω δεδομένων. Συνεπώς, είναι εξαιρετικά σημαντικό όταν δημοσιεύονται ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα στο πλαίσιο εκκρεμούς ποινικής δίωξης ή στο πλαίσιο διερεύνησης ποινικών αδικημάτων, τα δεδομένα αυτά να αποτυπώνουν ακριβώς την κατάσταση και τις κατηγορίες που εκκρεμούν εις βάρος ενός κατηγορουμένου, με σκοπό την τήρηση του τεκμηρίου αθωότητας.

Οι ανωτέρω σκέψεις επαρκούν ώστε το Δικαστήριο να συμπεράνει ότι η παρέμβαση στο δικαίωμα σεβασμού της προσωπικής ζωής της προσφεύγουσας προκλήθηκε από την εισαγγελική διάταξη και ότι η ανακοίνωση της Αστυνομίας δεν ήταν επαρκώς δικαιολογημένη στις συγκεκριμένες περιστάσεις της υπόθεσης και, παρά το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που απολαμβάνει το εθνικό δικαστήριο σε τέτοια ζητήματα, ήταν δυσανάλογη προς τους επιδιωκόμενους θεμιτούς σκοπούς. Συνεπώς, το Δικαστήριο διαπίστωσε παραβίαση του άρθρου 8 της Σύμβασης.

4. ΕΔΔΑ *Ciubotaru κατά Μολδαβίας* (Προσφυγή Νο 27138/04), απόφαση της 27ης Απριλίου 2010.

Παραβίαση άρθρου 8.

Άρθρο 41: το Δικαστήριο έκρινε ότι η διαπίστωση παραβίασης συνιστά από μόνη της επαρκή δίκαιη ικανοποίηση της προσφεύγουσας.

► Άρθρο 10 – Ελευθερία έκφρασης

Υπόθεση Sanchez κατά Γαλλίας (Προσφυγή Νο 45581/15), απόφαση της 15ης Μαΐου 2023

Ρατσιστικά σχόλια στο Facebook – παράλειψη διαγραφής – πολιτικό πρόσωπο

Ο προσφεύγων είναι Γάλλος υπήκοος που ζει στην πόλη Beaucaire και από το 2014 είναι δήμαρχος τη πόλης αυτής και πρόεδρος της ομάδας Rassemblement National (πολιτικό κόμμα γνωστό ως Front National) του Περιφερειακού Συμβουλίου της Occitanie. Την επίμαχη περίοδο έθεσε υποψηφιότητα με το Front National στην εκλογική περιφέρεια της Νιμ για τις βουλευτικές εκλογές. Ο F.P., πολιτικός αντίπαλος του προσφεύγοντα, την εποχή εκείνη ήταν ευρωβουλευτής και πρώτος αναπληρωτής του δημάρχου της Νιμ.

Στις 24 Οκτωβρίου 2011, ο προσφεύγων έκανε της εξής ανάρτηση, σχετικά με τον F.P., στη δημόσια προσβάσιμη σελίδα του στο Facebook, την οποία διαχειριζόταν ο ίδιος: «Ενώ το Front National έχει εγκαινιάσει τον νέο εθνικό ιστότοπό του σύμφωνα με το χρονοδιάγραμμά του, πρέπει να ριζούμε μια ματιά στον ιστότοπο του ευρωβουλευτή της Union for a Popular Movement στη Νιμ, ο οποίος θα έπρεπε να λειτουργεί σήμερα άλλα εμφανίζει σφάλμα στην αρχική του σελίδα με ένα τριπλό μηδέν».

Υπήρξαν πολλά σχόλια κάτω από την ανάρτηση. Μεταξύ όσων σχολίασαν την ανάρτηση ήταν και ο χρήστης S.B., ο οποίος έγραψε: «Αυτός ο σπουδαίος άνθρωπος έχει μετατρέψει την Νιμ σε Αλγέρι, δεν υπάρχει δρόμος χωρίς κεμπάπ και τζαμί. Οι έμποροι ναρκωτικών και οι ιερόδουλες κυριαρχούν, δεν είναι έκπληξη που επέλεξε τις Βρυξέλλες, την πρωτεύουσα της νέας παγκόσμιας τάξης της Σαρία ... Ευχαριστώ Union for a Popular Movement, τουλάχιστον δεν χρεωνόμαστε τις πτήσεις και το ξενοδοχείο ... Μου αρέσει αυτή η δωρεάν έκδοση του Club Med ... Ευχαριστώ και φιλιά στη Leila». Ένας άλλος χρήστης, ο L.R., έκανε τρία άλλα σχόλια που απευθύνονταν σε μουσουλμάνους.

Στις 25 Οκτωβρίου 2011, η L.T., συνεργάτις του F.P. (στην οποία προφανώς απευθυνόταν το όνομα Leila), έλαβε γνώση των σχολίων. Νιώθοντας άμεσα και προσωπικά προσβεβλημένη από τις δηλώσεις που τις χαρακτήρισε ως «ρατσιστικές», οι οποίες σχετίζονταν με το επίθετό της που έμοιαζε με νοτιοαφρικανικό, πήγε αμέσως στο κομμωτήριο που είχε ο S.B., τον οποίο γνώριζε προσωπικά και ο οποίος διέγραψε αμέσως το σχόλιο.

Στις 26 Οκτωβρίου 2011, η L.T. υπέβαλε μήνυση στον ει-

σαγγελέα της Νιμ κατά του προσφεύγοντα, του S.B. και του L.R. για τα προσβλητικά σχόλια που δημοσιεύτηκαν στην ιστοσελίδα του προσφεύγοντα. Στις 27 Οκτωβρίου 2011, ο προσφεύγων έκανε ανάρτηση στον «τοίχο» του στο Facebook, καλώντας τους χρήστες «να είναι προσεκτικοί με το περιεχόμενο των σχολίων τους», χωρίς όμως να παρεμβαίνει στα ήδη δημοσιοποιημένα σχόλια. Ο προσφεύγων, ο S.B. και ο L.R. κλήθηκαν ενώπιον του Κακουργιοδικείου της Νιμ για να απαντήσουν στις κατηγορίες για υποκίνηση μίσους ή βίας εναντίον μιας ομάδας ανθρώπων, ιδίως της L.T., λόγω της καταγωγής τους ή της συμμετοχής τους ή μη σε συγκεκριμένη εθνότητα, φυλή ή θρησκεία.

Με απόφασή του, στις 28 Φεβρουαρίου 2013, το ποινικό δικαστήριο της Νιμ έκρινε τον προσφεύγοντα, τον S.B. και τον L.R. ένοχους, επιβάλλοντας στον καθένα τους πρόστιμο 4.000 ευρώ. Ο S.B. και ο προσφεύγων καταδικάστηκαν επίσης να καταβάλουν από κοινού και εις ολόκληρον στην πολιτική ενάγουσα L.T. το ποσό των 1.000 ευρώ ως αποζημίωση για ηθική βλάβη. Το δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι ο προσφεύγων, έχοντας δημιουργήσει μια ηλεκτρονική υπηρεσία δημόσιας επικοινωνίας με δική του πρωτοβουλία με σκοπό την ανταλλαγή απόψεων, και έχοντας αφήσει τα προσβλητικά σχόλια στον «τοίχο» του, τα οποία εξακολουθούσαν να είναι ορατά στις 6 Δεκεμβρίου 2011, δεν είχε ενεργήσει εγκαίρως ώστε να τερματίσει τη διάδοσή τους. Κρίθηκε ένοχος ως αυτουργός και οι S.B. και L.R. ως συνεργοί.

Ο προσφεύγων άσκησε έφεση, η οποία δεν έγινε δεκτή καθώς το Εφετείο της Νιμ επικύρωσε την απόφαση μειώνοντας το πρόστιμο σε 3.000 ευρώ. Έκρινε ότι το πρωτοβάθμιο δικαστήριο ορθώς διαπίστωσε ότι τα σχόλια προσδιόριζαν σαφώς την ομάδα που ενστερνιζόταν τη μουσουλμανική πίστη και ότι η συσχέτιση της μουσουλμανικής κοινότητας με το έγκλημα και την ανασφάλεια στην πόλη της Νιμ ήταν πιθανό να προκαλέσει έντονο αίσθημα απόρριψης ή εχθρότητας προς την ομάδα αυτή.

Ο προσφεύγων άσκησε αναίρεση, η οποία απορρίφθηκε.

Το ΕΔΔΑ παρατήρησε ότι το Εφετείο διαπίστωσε ότι ο προσφεύγων εν γνώσει του είχε δημόσια προσβάσιμο τον «τοίχο» του στο Facebook, επιτρέποντας στους φίλους του να αναρτούν σχόλια, και, κατά συνέπεια, είχε αναλάβει την ευθύνη για το περιεχόμενο των σχολίων που δημοσιεύονταν εκεί. Η ιδιότητά του ως πολιτικού απαιτούσε μεγαλύτερη επαγρύπνηση εκ μέρους του. Δικαιολόγησε τη στάση του ισχυριζόμενος ότι, κατά την άποψή του, τέτοια σχόλια είναι συμβατά με την ελευθερία της έκφρασης και για τον λόγο αυτό άφησε σκόπιμα τα σχόλια στη σελίδα του.

Αναφορικά με τη φύση των σχολίων, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι ήταν προφανώς παράνομα. Τα εθνικά δικαστήρια διαπίστωσαν ότι τα επίμαχα σχόλια καθόριζαν

σαφώς μια συγκεκριμένη ομάδα, τους Μουσουλμάνους. Περαιτέρω, το Δικαστήριο παρατηρεί ότι η ομάδα αυτή των Μουσουλμάνων συνδέεται επίσης αναμφισβήτητα, λόγω του τρόπου με τον οποίο διατυπώθηκαν τα σχόλια, με αντικειμενικά προσβλητικό και βλαπτικό λόγο.

Ορισμένα από τα σχόλια μπορούν να εξεταστούν στο ειδικότερο πλαίσιο της προεκλογικής εκστρατείας όπου επιδίωκαν να επιστήσουν την προσοχή σε τοπικά ζητήματα που ενδεχομένως να χρειάζονταν απάντηση με πολιτικούς όρους, κάνοντας όμως χρήση γλώσσας από την οποία ο προσφεύγων δεν αποστασιοποιήθηκε. Το Δικαστήριο δεν αρνείται ότι χρειάζεται να ληφθεί υπόψη η ιδιαίτερη φύση της επικοινωνίας σε ορισμένους διαδικτυακούς ιστοτόπους, όπου ο σχολιασμός συνήθως εκφράζεται με μια αμφιλεγόμενη γλώσσα ή μάλιστα με λόγο χυδαίο ή καθομιλουμένης. Ωστόσο, ενόψει των εκλογών, ο αντίκτυπος ρατσιστικού και ξενοφοβικού λόγου ήταν ακόμη μεγαλύτερος και πιο επιζήμιος, καθώς σε τοπικό επίπεδο το πολιτικό και κοινωνικό κλίμα ήταν ταραγμένο και υπήρχε ξεκάθαρη ένταση ανάμεσα στον πληθυσμό. Εξετάζοντας και αξιολογώντας τα σχόλια στο άμεσο πλαίσιο τους και λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτά είχαν αναρτηθεί στον «τοίχο» ενός πολιτικού στο Facebook κατά τη διάρκεια μιας προεκλογικής εκστρατείας, το Δικαστήριο καταλήγει στο συμπέρασμα ότι ισοδυναμούσαν με ρητορική μίσους, λόγω του περιεχομένου και του γενικότερου τόνου τους, σε συνδυασμό με την επιθετικότητα και τη χυδαιότητα της γλώσσας που χρησιμοποιήθηκε.

Η καταδίκη του προσφεύγοντα αποτέλεσε παρέμβαση στην ελευθερία έκφρασής του. Ο προσφεύγων αμφισβήτησε την προβλεψιμότητα της καταδίκης του ως «παραγωγός», κατά το άρθρο 93-3 του Ν. 82-652 σχετικά με την οπτικοακουστική επικοινωνία, αλλά το Δικαστήριο σημείωσε ότι ο ορισμός του παραγωγού ορίστηκε σαφώς στη νομολογία του Ακυρωτικού Δικαστηρίου και του Συνταγματικού Συμβουλίου. Συγκεκριμένα, ορίστηκε ως το άτομο που λαμβάνει την πρωτοβουλία να δημιουργήσει μια υπηρεσία ηλεκτρονικών επικοινωνιών για την ανταλλαγή απόψεων σε προκαθορισμένα θέματα. Επίσης, πριν από την καταδίκη του προσφεύγοντα, το Ακυρωτικό Δικαστήριο είχε ήδη κρίνει ότι υφίσταται ευθύνη μόνο του παραγωγού σε υποθέσεις αδικημάτων του Τύπου, όπου ο συγγραφέας έχει επακριβώς προσδιοριστεί. Το άρθρο 93-3 όντως δεν εξετάζει το ζήτημα του χρόνου που ο παραγωγός υποτίθεται ότι λαμβάνει γνώση των παράνομων σχολίων, αφήνοντας τα αρμόδια δικαστήρια να αποφασίσουν κατά περίπτωση. Επιπλέον, την επίδικη περίοδο, η εθνική νομοθεσία δεν απαιτούσε προηγούμενη γνωστοποίηση από το θύμα προς τον παραγωγό, ενώ οι διαδικτυακοί πάροχοι, όπως το Facebook, έπρεπε να ενημερωθούν. Εντούτοις, τα συμβαλλόμενα κράτη μπορούσαν να καταστήσουν υπεύθυνες τις δημοσιογραφικές διαδικτυακές πύλες χωρίς να αποτελεί παραβίαση του άρθρου

10 εάν αυτές οι διαδικτυακές πύλες δεν διέγραφαν τα καταφανώς παράνομα σχόλια τρίτων αμέσως μετά τη δημοσίευσή τους, ακόμη και εάν δεν είχαν ειδοποιηθεί από το θύμα ή από τρίτους⁵. Το Δικαστήριο δεν βλέπει λόγο να παρεκκλίνει από τη διαπίστωση αυτή στην περίπτωση του προσφεύγοντα.

Το ερώτημα της ευθύνης ενός μεμονωμένου χρήστη λογαριασμού στο Facebook, όπως στην παρούσα υπόθεση, δεν είχε εξεταστεί επακριβώς από τα εθνικά δικαστήρια την επίδικη περίοδο. Όμως, το γεγονός αυτό από μόνο του δεν έρχεται σε αντίθεση με τις απαιτήσεις της προστασιμότητας και προβλεψιμότητας του νόμου. Τέλος, η ερμηνεία που δόθηκε από τα εθνικά δικαστήρια ήταν μεταξύ των πιθανών και ευλόγως προβλέψιμων ερμηνειών.

Ο «τοίχος» του προσφεύγοντα στο Facebook εμπίπτει στον χαρακτηρισμό «άλλων φόρουμ στο Διαδίκτυο όπου μπορούν να διαδοθούν σχόλια τρίτων», φόρουμ που δεν καλύφθηκαν από το πεδίο έρευνας που είχε το Τμήμα Ευρείας Σύνθεσης στην υπόθεση *Delfi AS κατά Εσθονίας*. Το Δικαστήριο έκρινε σκόπιμο να εξετάσει το ζήτημα αυτό υπό το πρίσμα των «καθηκόντων και ευθυνών», κατά την έννοια του άρθρου 10 παρ. 2 της Σύμβασης, που αποδίδονται σε πολιτικούς όταν κάνουν χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για πολιτικούς σκοπούς, ειδικά κατά τη διάρκεια προεκλογικής εκστρατείας, ανοίγοντας δημόσια προσβάσιμα φόρουμ στο Διαδίκτυο προκειμένου να λαμβάνουν αντιδράσεις και σχόλια.

Η απόδοση ευθυνών για ενέργειες τρίτων μπορεί να διαφοροποιείται ανάλογα με τις τεχνικές ελέγχου που εφαρμόζουν οι χρήστες του Διαδικτύου που χαρακτηρίζονται από τον νόμο ως «παραγωγοί» και οι οποίοι χρησιμοποιούν απλώς τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή λογαριασμούς για μη εμπορικούς σκοπούς. Ωστόσο, η απόδοση ευθύνης σε κάποιον υπό την ιδιότητα του «παραγωγού» δεν δημιουργεί καταρχήν κάποια δυσκολία, υπό την προϋπόθεση ότι υπήρχαν διασφαλίσεις αναφορικά με τον επιμερισμό της ευθύνης αυτής, η οποία πρέπει να αποδοθεί σε ένα πλαίσιο κοινής ευθύνης μεταξύ των διαφόρων παραγόντων, όπως στην περίπτωση των παρόχων διαδικτυακών υπηρεσιών. Καθώς το Διαδίκτυο είναι πλέον ένα από τα κύρια μέσα όπου τα άτομα ασκούν το δικαίωμά τους στην ελευθερία της έκφρασης, οι παρεμβάσεις στην άσκηση αυτού του δικαιώματος θα πρέπει να εξεταστούν ιδιαίτερα προσεκτικά, καθώς είναι πιθανόν να έχουν ένα ανασταλτικό αποτέλεσμα το οποίο ενέχει τον κίνδυνο της αυτολογοκρισίας. Όμως, η διαπίστωση ενός τέτοιου κινδύνου δεν θα πρέπει να συγκαλύπτει την ύπαρξη άλλων κινδύνων για την άσκηση και απόλαυση θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών. Για τον λόγο αυτό, πρέπει καταρχήν να διατηρηθεί η δυνατότητα άσκησης αγωγής

αδικοπρακτικής ευθύνης από άτομα που διαμαρτύρονται για δυσφημιστικό περιεχόμενο και άλλες μορφές παράνομων δηλώσεων, ως ένα αποτελεσματικό ένδικο μέσο για καταγγελλόμενες παραβιάσεις.

Κατά την επίδικη περίοδο, ο κάτοχος λογαριασμού στο Facebook που χρησιμοποιούνταν για μη εμπορικούς σκοπούς δεν ήταν σε θέση να ελέγξει πλήρως τη διαχείριση των σχολίων. Πέραν του γεγονότος ότι δεν υπήρχε διαθέσιμο αυτόματο σύστημα φιλτραρίσματος – παρόλο που ήταν δυνατή η κατάργηση της δημόσιας πρόσβασης στον λογαριασμό – ο αποτελεσματικός έλεγχος όλων των σχολίων, ειδικά στην περίπτωση ενός δημοφιλούς λογαριασμού, θα απαιτούσε τη διαθεσιμότητα σημαντικών πόρων. Ωστόσο, η απαλλαγή των παραγωγών από κάθε ευθύνη θα μπορούσε να διευκολύνει ή να ενθαρρύνει την κατάχρηση ή τη λαθεμένη χρήση, συμπεριλαμβανομένης της ρητορικής μίσους και της προτροπής σε βία, αλλά και τη χειραγώγηση, τα ψέματα και την παραπληροφόρηση. Ενώ οι επαγγελματίες που δημιουργούν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και τα καθιστούν διαθέσιμα σε άλλους χρήστες έχουν αναγκαστικά ορισμένες υποχρεώσεις, πρέπει να υπάρχει επιμερισμός της ευθύνης μεταξύ όλων των εμπλεκόμενων, επιτρέποντας, εάν είναι απαραίτητο, να διαβαθμίζεται η ευθύνη και ο τρόπος της κατανομής της ανάλογα με την αντικειμενική κατάσταση στην οποία βρίσκεται ο καθένας. Η γαλλική νομοθεσία συμπλέει με την άποψη αυτή, προβλέποντας στην περίπτωση του «παραγωγού» συνυπευθυνότητα, με διασφαλίσεις κατά την απόδοσή της, ενώ στην περίπτωση παρόχων διαδικτυακών υπηρεσιών η ευθύνη παραμένει περιορισμένη.

Περαιτέρω, τα εθνικά δικαστήρια έκαναν αναφορά στην ιδιότητα του προσφεύγοντα ως πολιτικού και εξ αυτής της ιδιότητας συνήγαγαν για αυτόν ειδική υποχρέωση να είναι «ακόμη πιο προσεκτικός». Ένας πολιτικός είναι πιο πιθανό να επηρεάσει ψηφοφόρους ή να τους υποκινήσει, άμεσα ή έμμεσα, να υιοθετήσουν θέσεις και συμπεριφορές που θα μπορούσαν να αποδειχθούν παράνομες. Η διαπίστωση αυτή δεν θα πρέπει να εκληφθεί ως αντιστροφή των αρχών που θεσπίστηκαν στη νομολογία του Δικαστηρίου. Οι ειδικές υποχρεώσεις που είχε ο προσφεύγων ως πολιτικός ήταν άρρηκτα συνδεδεμένες με τις αρχές σχετικά με τα δικαιώματα που απολάμβανε λόγω αυτής της ιδιότητάς. Μόνο όταν οι αρχές αυτές ληφθούν δεόντως υπόψη, θα είναι δυνατόν τα εθνικά δικαστήρια, εφόσον τα πραγματικά περιστατικά που έχουν προσκομιστεί ενώπιόν τους το δικαιολογούν και η απόφασή τους περιλαμβάνει σχετική αιτιολογία, να βασίσουν την απόφασή τους στο γεγονός ότι η ελευθερία πολιτικής έκφρασης δεν είναι απόλυτη και ότι ένα συμβαλλόμενο κράτος μπορεί να την υποβάλλει σε ορισμένους «περιορισμούς» ή «κυρώσεις».

Το Ποινικό Δικαστήριο και το Εφετείο της Νιμ κλήθηκαν να εξετάσουν τα πραγματικά περιστατικά υπό το πρίσμα του δύσκολου τοπικού πλαισίου και της διαγνωσμένης

5. Βλ. ΕΔΔΑ *Delfi AS κατά Εσθονίας* (Προσφυγή No 64569/09), απόφαση της 16ης Ιουνίου 2015 του Τμήματος Ευρείας Σύνθεσης.

πολιτικής τους διάστασης. Η γλώσσα των επίμαχων σχολίων καταφανώς υποκινούσε μίσος και βία κατά ενός προσώπου λόγω της θρησκείας του και αυτό δεν μπορούσε να καλυφθεί ή να υποβιβαστεί εξαιτίας του πολιτικού πλαισίου ή της επιθυμίας να διεξαχθεί συζήτηση για τις δυσκολίες του τόπου.

Θα ήταν επιθυμητός ένας βαθμός επακόλουθης τροποποίησης ή αυτόματου φιλτραρίσματος, προκειμένου να εντοπιστούν τα προφανή παράνομα σχόλια όσο το δυνατόν πιο γρήγορα και να διασφαλιστεί η διαγραφή τους εντός ευλόγου χρόνου, ακόμη και στην περίπτωση που δεν υπάρχει ενημέρωση από το μέρος που υπέστη βλάβη, είτε αυτό γίνεται από τον ίδιο τον πάροχο (εν προκειμένω το Facebook) που ενεργεί ως μια επαγγελματική οντότητα που δημιουργήσε και παρέχει ένα μέσο κοινωνικής δικτύωσης για τους χρήστες του είτε από τον κάτοχο του λογαριασμού που χρησιμοποιεί την πλατφόρμα για να δημοσιεύει τα δικά του άρθρα ή απόψεις, επιτρέποντας σε άλλους χρήστες να σχολιάζουν. Ένας κάτοχος λογαριασμού δεν μπορεί να επικαλεστεί κάποιο δικαίωμα ατιμωρησίας κατά τη χρήση των ηλεκτρονικών μέσων που του παρέχει το Διαδίκτυο, ενώ το άτομο αυτό έχει καθήκον να ενεργεί εντός των ορίων της συμπεριφοράς που ευλόγως θα αναμενόταν από αυτόν.

Στην παρούσα υπόθεση, δεν υπήρχε νομοθεσία που απαιτούσε το αυτόματο φιλτράρισμα των σχολίων όπως και δεν υπήρχε πρακτικά δυνατότητα μιας εκ των προτέρων τροποποίησης του περιεχομένου στο Facebook. Συνεπώς, προέκυπτε το ερώτημα ποια μέτρα ευλόγως θα έπρεπε – ή θα μπορούσε – να λάβει ο προσφεύγων υπό την ιδιότητα του «παραγωγού», όπως όριζε η εθνική νομοθεσία.

Ενώ η αρχική ανάρτηση του προσφεύγοντα ήταν νόμιμη, τα εθνικά δικαστήρια έλαβαν υπόψη τους το γεγονός ότι επέλεξε να κάνει τον «τοίχο» του στο Facebook δημόσια προσβάσιμο και «επέτρεψε στους φίλους του να αναρτούν τα σχόλιά τους». Ενώ το Δικαστήριο συμφωνεί με την παρατήρηση αυτή, εντούτοις είναι της άποψης ότι δεν μπορεί να κατηγορηθεί για αυτή καθαυτή την απόφαση, καθώς ήταν ένα τεχνικό μέσο που του παρείχε η πλατφόρμα το οποίο του επέτρεπε να επικοινωνεί με την πολιτική του ιδιότητα και ως υποψήφιος με τους ψηφοφόρους. Όμως, ενόψει των τοπικών και εκλογικών εντάσεων κατά την εν λόγω περίοδο, η επιλογή αυτή είχε σαφώς ορισμένες δυνητικά σοβαρές συνέπειες, όπως όφειλε να γνωρίζει ο προσφεύγων υπό τις συγκεκριμένες περιστάσεις. Συνεπώς, ήταν θεμιτό να γίνει διάκριση μεταξύ της περιορισμένης πρόσβασης ορισμένων ατόμων στον «τοίχο» στο Facebook και της δημόσιας πρόσβασης. Στην τελευταία περίπτωση, ο καθένας και, ως εκ τούτου, ιδιαίτερα ένας έμπειρος στην επικοινωνία με το κοινό πολιτικός πρέπει να έχει επίγνωση του σοβαρού κινδύνου των υπερβολικών και χωρίς μέτρο σχολίων που θα μπορούσαν να εμ-

φανιστούν και να γίνουν ορατά σε ένα ευρύ κοινό. Αυτό ήταν χωρίς αμφιβολία ένα σημαντικό πραγματικό στοιχείο που σχετίζεται άμεσα με την σκόπιμη επιλογή του προσφεύγοντα, ο οποίος ήταν όχι μόνο ένας πολιτικός αλλά και ένας επαγγελματίας σε θέματα στρατηγικής διαικτυακής επικοινωνίας και, συνεπώς, είχε κάποια εμπειρία στον ψηφιακό τομέα.

Επίσης, η χρήση του Facebook παραμένει υποκείμενη στην αποδοχή ορισμένων όρων και προϋποθέσεων, ιδίως εκείνων που περιέχονται στη «Δήλωση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων», των οποίων θα έπρεπε να είχε γνώση ο προσφεύγων. Ο προσφεύγων έκρινε απαραίτητο να επιστήσει την προσοχή των «φίλων» του στην ανάγκη να διασφαλίσουν τη νομιμότητα των σχολίων τους, αναρτώντας μήνυμα με το οποίο τους ζητούσε «να είναι πιο προσεκτικοί με το περιεχόμενο των σχολίων τους», αποδεικνύοντας έτσι ότι ήταν τουλάχιστον ενήμερος για τα ζητήματα που προκαλούσαν ορισμένα σχόλια. Όμως, ανήρτησε αυτό το προειδοποιητικό μήνυμα χωρίς να διαγράψει τα επίμαχα σχόλια και, κυρίως, χωρίς να κάνει τον κόπο να ελέγξει το περιεχόμενο των σχολίων που ήταν δημοσίως προσβάσιμα, παρόλο που την επόμενη ημέρα ενημερώθηκε για τα προβλήματα που είχε ενδεχομένως προκαλέσει.

Ένα από τα μηνύματα είχε άμεσα αφαιρεθεί από τον συγγραφέα του σε λιγότερο από είκοσι τέσσερις ώρες από τη δημοσίευσή του και, συνεπώς, η απαίτηση από τον προσφεύγοντα να ενεργήσει ακόμη πιο έγκαιρα θα ισοδυναμούσε με απαίτηση υπερβολικής ανέφικτης ανταπόκρισης. Το συγκεκριμένο όμως σχόλιο ήταν ένα από τα στοιχεία που θα πρέπει να ληφθεί υπόψη στην παρούσα υπόθεση. Ο προσφεύγων είχε πράγματι καταδικαστεί όχι λόγω των μεμονωμένων σχολίων των δύο ατόμων που τα έγραψαν, αλλά εξαιτίας της μη άμεσης αφαίρεσης των επίμαχων παράνομων σχολίων. Τα σχόλια αποτελούσαν μια μορφή συνεχούς διαλόγου αντιπροσωπεύοντας ένα συνεκτικό σύνολο και ήταν εύλογο για τις εθνικές αρχές να τα εκλάβουν ως τέτοια. Υπό το πρίσμα αυτού του διαλόγου, ο προσφεύγων κλήθηκε να καταβάλει συγκεκριμένα ποσά ως αποζημίωση στην πολιτικώς ενάγουσα, παρά το γεγονός ότι το μοναδικό σχόλιο στο οποίο γινόταν αναφορά σε εκείνη είχε ήδη διαγραφεί.

Επιπλέον, τα εθνικά δικαστήρια εξέδωσαν αιτιολογημένες αποφάσεις και αξιολόγησαν ευλόγως τα γεγονότα, εξετάζοντας συγκεκριμένα το ερώτημα εάν ο προσφεύγων γνώριζε για τα παράνομα σχόλια που δημοσιεύθηκαν στον «τοίχο» του στο Facebook. Ο προσφεύγων κατέθεσε κατά την ανάκριση ότι τα σχόλια που δημοσιεύονταν στον «τοίχο» του στο Facebook ήταν πάρα πολλά ώστε να είναι σε θέση να τα διαβάσει τακτικά, δεδομένου του αριθμού των «φίλων» – περισσότερων των 1.800 – που μπορούσαν να δημοσιεύουν σχόλια ανά εικοσιτετράωρο. Τα εθνικά δικαστήρια δεν θεώρησαν ότι χρειάζεται να αιτιο-

λογήσουν την απόφασή τους σχετικά με αυτό το βασικό σημείο. Στην πραγματικότητα, μόνο δεκαπέντε περίπου σχόλια είχαν εμφανιστεί ως απάντηση στην ανάρτησή του. Κατά συνέπεια, δεν εγείρεται ζήτημα σχετικά με τις δυσκολίες που προκαλούνται από τη δυνητικά υπερβολική επισκεψιμότητα στον λογαριασμό ενός πολιτικού και με τα μέσα που απαιτούνται για τον αποτελεσματικό έλεγχό του.

Το Δικαστήριο έκρινε σκόπιμο να προβεί σε έναν έλεγχο αναλογικότητας με βάση τον βαθμό ευθύνης που μπορεί να αποδοθεί στον κάτοχο του λογαριασμού: ένας ιδιώτης περιορισμένης αναγνωρισιμότητας θα είχε λιγότερα καθήκοντα από έναν πολιτικό της τοπικής αυτοδιοίκησης ή από έναν υποψήφιο για εκλογή σε τοπικό αξίωμα, ο οποίος με τη σειρά του θα είχε λιγότερο βάρος από ένα πρόσωπο εθνικής εμβέλειας για το οποίο οι απαιτήσεις θα ήταν αναγκαστικά περισσότερες, λόγω της βαρύτητας που δίνεται στα λόγια του και των μέσων στα οποία θα απολάμβανε μεγαλύτερη πρόσβαση προκειμένου να παρεμβαίνει αποτελεσματικά στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης.

Το Δικαστήριο, στη συνέχεια, εξέτασε το ενδεχόμενο να κριθούν υπεύθυνοι οι συντάκτες των σχολίων αντί του προσφεύγοντα. Καταρχάς, οι πράξεις για τις οποίες κατηγορήθηκε ο προσφεύγων ήταν διαφορετικές από εκείνες που διαπράχθηκαν από τους συντάκτες των παράνομων σχολίων και διέπονταν από διαφορετικό καθεστώς ευθύνης, το οποίο σχετιζόταν με το ειδικό και αυτόνομο καθεστώς του «παραγωγού». Δεύτερον, ο προσφεύγων δεν διώχθηκε στη θέση των δύο συντακτών των σχολίων, οι οποίοι είχαν επίσης καταδικαστεί. Συνεπώς, στην παρούσα υπόθεση, δεν τέθηκε ζήτημα σχετικά με την αυτονομία του Διαδικτύου και την ταυτοποίηση των συντακτών, όπως εξετάστηκε από το Δικαστήριο στην υπόθεση *Delfi AS κατά Εσθονίας*.

Εξετάζοντας τις συνέπειες των εθνικών διαδικασιών δίωξης στον προσφεύγοντα, το Δικαστήριο διαπίστωσε ότι μια ποινική καταδίκη ήταν σε θέση να έχει αρνητικές συνέπειες στους χρήστες του Facebook, άλλων μέσων

κοινωνικής δικτύωσης ή φόρουμ συζήτησης. Όμως, στο Παράρτημα της Σύστασης CM/Rec (2022)16, η Επιτροπή των Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης πρότεινε να γίνεται διάκριση ανάλογα με τη σοβαρότητα της ρητορικής μίσους, χωρίς να αποκλείεται η προσφυγή στο ποινικό δίκαιο. Η καταδίκη σε ποινή φυλάκισης για τη διάπραξη αδικήματος στη σφαίρα του πολιτικού λόγου μπορεί να είναι συμβατή προς την ελευθερία της έκφρασης σε εξαιρετικές μόνο περιστάσεις, κυρίως στην περίπτωση της ρητορικής μίσους ή της υποκίνησης σε βία. Επίσης, ακόμη και εάν ένα πρόστιμο ορισμένου ποσού μπορεί να φανεί αυστηρό για τις περιστάσεις, θα πρέπει να αξιολογηθεί υπό το πρίσμα του γεγονότος ότι θα μπορούσε να είχε επιβληθεί μια ποινή φυλάκισης.

Η ανώτατη ποινή που αντιμετώπιζε ο προσφεύγων ήταν ένας χρόνος ποινής φυλάκισης και πρόστιμο 45.000 ευρώ. Όμως, του επιβλήθηκε μόνο ένα πρόστιμο 3.000 ευρώ μαζί με την υποχρέωση καταβολής αποζημίωσης 1.000 ευρώ στην πολιτικώς ενάγουσα. Δεν υπήρχε κάποια άλλη συνέπεια για τον προσφεύγοντα. Ο προσφεύγων δεν ισχυρίστηκε ότι αναγκάστηκε εκ των υστέρων να αλλάξει τη συμπεριφορά του ή ότι η καταδίκη του είχε κάποια βαριά συνέπεια στην άσκηση της ελευθερίας έκφρασής του ή κάποια άλλη αρνητική συνέπεια στην μετέπειτα πολιτική σταδιοδρομία του και στις σχέσεις του με τους ψηφοφόρους. Είχε εκλεγεί δήμαρχος το 2014 και συνέχισε να έχει αρμοδιότητες στο πολιτικό κόμμα στο οποίο ανήκε.

Το Δικαστήριο κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι αποφάσεις των εθνικών δικαστηρίων βασίστηκαν σε σχετική και επαρκή αιτιολογία, τόσο αναφορικά με την ευθύνη που αποδιδόταν στον προσφεύγοντα, υπό την ιδιότητα του πολιτικού, για τα παράνομα σχόλια που δημοσιεύθηκαν στον «τοίχο» του στο Facebook κατά την προεκλογική εκστρατεία από τρίτους που ταυτοποιήθηκαν και διώχθηκαν όσο και αναφορικά με την ποινική του καταδίκη. Η επίμαχη παρέμβαση, συνεπώς, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως «απαραίτητη σε μια δημοκρατική κοινωνία».

Μη παραβίαση άρθρου 10.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

Β. Σχολιασμένη Νομολογία ΕΔΔΑ

► **Παραβίαση του δικαιώματος σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής υπηκόου τρίτης χώρας - απέλαση και απαγόρευση επανεισόδου στη χώρα**

Το Δικαστήριο έκρινε, ομόφωνα, ότι υπήρξε: α) παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ ως προς το σκέλος του δικαιώματος στην ιδιωτική ζωή. Ο αφγανικής υπηκοότητας προσφεύγων ζει επί δεκαπέντε συναπτά έτη στη Δανία. Κατά την εφηβική ζωή του συνελήφθη για πλημμελήματα, με πιο πρόσφατη την καταδίκη του για κατοχή ποσότητας κάνναβης προς διανομή, κλοπή και άσκηση ελαφράς σωματικής βίας. Τα δανικά δικαστήρια του επέβαλαν ποινή φυλάκισης ενός έτους και δύο μηνών, απέλασή του στο Αφγανιστάν και απαγόρευση επανεισόδου για 12 έτη. Το ΕΔΔΑ έκρινε, δεδομένης της βαρύτητας του αδικήματος και της απειλής που αυτό επέφερε στη δημόσια τάξη, ότι παραβιάζεται το άρθρο 8 ως προς την ιδιωτική ζωή του προσφεύγοντα λόγω της μακρόχρονης παραμονής του στη Δανία και των σχέσεών του με το δανικό κράτος. Το Δικαστήριο επισήμανε ιδίως την υπάρχουσα νομολογία του περί των κριτηρίων που τυγχάνουν εφαρμογής σε υποθέσεις απέλασης υπηκόων τρίτων χωρών και την υποχρέωση στάθμισης μεταξύ του παραπάνω δικαιώματος και της ελευθερίας που διατηρεί κάθε κράτος να διατάζει την έξοδο πολιτών τρίτων χωρών από την επικράτειά του για λόγους δημοσίου συμφέροντος.

απέλαση – υπήκοος τρίτου κράτους – άρθρο 8 (δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) – αρχή της αναλογικότητας – καταδίκη για κατοχή ναρκωτικών – ιδιωτική ζωή – δημόσια τάξη – εγγυήσεις που αντλούνται από το δίκαιο της ΕΕ και το διεθνές δίκαιο

ΕΔΔΑ, Προσφυγή No 44810/20, Υπόθεση Noorzae κατά Δανίας, απόφαση της 5ης Σεπτεμβρίου 2023 του Τετάρτου Τμήματος

Ο προσφεύγων, Omir Noorzae, αφγανικής υπηκοότητας, γεννήθηκε το 1995 και ζει στην Κοπεγχάγη. Το 2000 εισήλθε στη Δανία, όπου έλαβε άδεια παραμονής για λόγους οικογενειακής επανένωσης. Όσο ήταν ανήλικος, μεταξύ 15 και 18 ετών, καταδικάστηκε για άσκηση βίας το 2011 (ποινή φυλάκισης 30 ημερών με αναστολή) και για άσκηση παράνομης βίας το 2013 (ποινή φυλάκισης 60 ημερών με αναστολή). Ως ενήλικας, κατά το διάστημα από το 2015 μέχρι το 2016, του επιβλήθηκε χρηματική ποινή για κλοπές και βανδαλισμό και αδικήματα σχετιζόμενα με ναρκωτικές ουσίες.

Το 2019 καταδικάστηκε για κατοχή 15,7 κιλών κάνναβης με σκοπό τη διακίνηση, καθώς και για άσκηση βίας σε βάρος δύο ατόμων, τα οποία γρονθοκόπησε επανειλημμένα στην περιοχή του προσώπου και γενικά του σώματος, και σε άλλη περίπτωση για κατοχή 54,3 γραμμαρίων κάνναβης με στόχο τη διακίνηση. Καταδικάστηκε σε ποινή φυλάκισης ενός έτους και δύο μηνών και ενημερώθηκε για την επαπειλούμενη ποινή εξόδου από τη χώρα, ως παρεπόμενη ποινή για τα διαπραττόμενα αδικήματά του. Ενημέρωσε το Ανώτατο Δικαστήριο της Ανατολικής Δανίας, όπου άσκησε έφεση, πως προέβη σε αποτοξίνωση και συνέχισε την παρακολούθηση σπουδών προκειμένου να γίνει νηπιαγωγός. Το εν λόγω δικαστήριο έκρινε επιπρόσθετα πως θα έπρεπε να του επιβληθεί συμπληρωματική ποινή για απειλές, αυξάνοντας έτσι την ποινή του σε ένα έτος και τρεις μήνες φυλάκισης. Επιπλέον, εξέδωσε απόφαση απέλασής του στο Αφγανιστάν με 12ετή απαγόρευση επανεισόδου του στην επικράτεια της Δανίας.

Συγκεκριμένα, ανέφερε πως σε μια περίπτωση σαν τη συγκεκριμένη – όπου ο αλλοδαπός είναι πολίτης τρίτης χώρας που δεν έχει δημιουργήσει ακόμη δική του οικογένεια – τα σχετικά κριτήρια για τη φύση και τη σοβαρότητα του αδικήματος που διαπράχθηκε, το διάστημα της παραμονής του αλλοδαπού στο κράτος υποδοχής, ο χρόνος που έχει παρέλθει από τη διάπραξη του αδικήματος και η συμπεριφορά του αλλοδαπού κατά το κρίσιμο αυτό διάστημα, καθώς και οι δεσμοί του με το κράτος υποδοχής και το κράτος προέλευσης, δικαιολογούν την επιβληθείσα ποινή. Ιδιαίτερη βάση δόθηκε στη φύση του αδικήματος που σχετίζεται με τη διακίνηση ναρκωτικών και τη συναφή βία. Για όλους αυτούς τους λόγους, το δικαστήριο επαύξησε την ποινή του. Μέχρι τις 22 Φεβρουαρίου 2023, η απέλαση του προσφεύγοντα δεν είχε ακόμη προγραμματιστεί.

Παρατηρήσεις

Κλειώ Κατσιμίχα*

1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Όπως έχει διατυπώσει ήδη το ΕΔΔΑ στις αποφάσεις *Maslon κατά Αυστρίας*¹ και *Üner κατά Κάτω Χωρών*², τα βασικά κριτήρια για να κριθεί αν η απέλαση είναι αναγκαία «σε μια δημοκρατική κοινωνία» συνοψίζονται

* ΜΔΕ, Δικηγόρος

1. ΕΔΔΑ *Maslon κατά Αυστρίας* (Προσφυγή No 1683/03), απόφασή της 23ης Αυγούστου 2008.
2. ΕΔΔΑ *Üner κατά Κάτω Χωρών* (Προσφυγή No 46410/99), απόφασή της 18ης Οκτωβρίου 2006.

στην αναγκαιότητα και την αναλογικότητα – εν στενή και εν ευρεία έννοια – ως προς τον επιδιωκόμενο σκοπό. Αυτά τα κριτήρια είναι η βαρύτητα και η σοβαρότητα του αδικήματος που διαπράχθηκε, η διάρκεια της παραμονής του προσφεύγοντα στο κράτος από το οποίο πρόκειται να απελαθεί, το χρονικό διάστημα που έχει παρέλθει από τη διάπραξη του αδικήματος και η συμπεριφορά του προσφεύγοντα κατά το συγκεκριμένο αυτό χρονικό διάστημα, η εθνικότητα των εμπλεκόμενων προσώπων, η οικογενειακή κατάσταση του προσφεύγοντα (π.χ. η δημιουργία οικογένειας, ο γάμος και άλλοι παράγοντες που επηρεάζουν τα δύο ως άνω), το εάν ο/η σύζυγος γνώριζε για τα συγκεκριμένα αδικήματα, η γέννηση τέκνων και η ηλικία τους, η δυσκολία προσαρμογής που θα αντιμετώπιζε η οικογένεια στο κράτος προέλευσης. Επίσης, στα συγκεκριμένα κριτήρια εντάσσονται τα συμφέροντα των τέκνων καθώς και οι κοινωνικές, πολιτισμικές και οικογενειακές σχέσεις του καταδικασθέντος με το κράτος από το οποίο πρόκειται να απελαθεί. Τέλος, συνεκτιμώνται οι δεσμοί που έχει το άτομο αυτό με το κράτος υποδοχής και το κράτος προέλευσης.

Η πρακτική του ΕΔΔΑ φαίνεται πως εστιάζει κυρίως στην οπτική της οικογενειακής ζωής, όταν προχωρά στην εξέταση της παραβίασης του άρθρου 8³. Το συγκεκριμένο άρθρο της ΕΣΔΑ σχετίζεται με τη σφαίρα ιδιωτικής και προσωπικής αυτονομίας, εντός της οποίας μπορεί ο καθένας να αναπτύξει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να εγκαθιδρύσει σχέσεις με τον εξωτερικό κόσμο. Δημιουργείται ένα κατά βάση αμυντικό δικαίωμα που χαράσσει την κλασική αρνητική υποχρέωση μη επέμβασης των κρατικών αρχών στην ιδιωτική ζωή των ατόμων. Με τον όρο «ιδιωτική ζωή» μπορεί να εννοούνται διαφορετικές εκφάνσεις της ιδιωτικότητας, όπως έχουν διαμορφωθεί και στις τάξεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ, όπως η αυτονομία και η ταυτότητα, η εθνότητα, η εικόνα και ο ήχος, η τιμή και η φήμη, η σεξουαλική ζωή και δραστηριότητα, η φυσική, ψυχολογική και ηθική ακεραιότητα και η προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Αποτελεί ένα διαρκώς εξελισσόμενο δικαίωμα, που δεν σταματά να μετεξελίσσεται περαιτέρω στη σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ. Ενώ δεν υπάρχει ρητή απαρίθμηση των εκφάνσεων του σε κάποιο νομικά δεσμευτικό κείμενο, είναι σαφή τα άκρα όριά του, δηλαδή η πρόβλεψη περιορισμών από εθνικές νομοθεσίες, η προάσπιση της εθνικής ασφάλειας και η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας.

Μια σημαντική προέκταση της ιδιωτικής ζωής αποτελεί η οικογενειακή ζωή, η ελευθερία του ατόμου, δηλαδή, να συνάπτει οικογενειακούς δεσμούς. Κεντρική

προϋπόθεση για να έχει εφαρμογή η προστασία της οικογενειακής ζωής είναι φυσικά η ύπαρξη οικογένειας. Ενώ νομολογιακά έχει γίνει δεκτό πως αναγνωρίζονται και άλλες μη «παραδοσιακές» μορφές οικογενειών, η ύπαρξη *de facto* οικογενειακών σχέσεων είναι κεντρικό σημείο προκειμένου να ενεργοποιηθεί η προστασία της συγκεκριμένης πτυχής του δικαιώματος. Εν προκειμένω, καθώς ο προσφεύγων είναι, αφενός, ενήλικας και, αφετέρου, δεν έχει ακόμα δημιουργήσει οικογένεια – διατηρεί απλώς δεσμό με μία σύντροφο, χωρίς να συνοικεί μαζί της – δεν έχει εδώ εφαρμογή η οικογενειακή ζωή, αλλά η προστασία του ιδιωτικού βίου. Φυσικά, η απειλή απέλασής του από τη χώρα αποτελεί παρέμβαση στην ιδιωτική ζωή του, ωστόσο έμελλε να εξεταστεί αν αυτή η παρέμβαση μπορεί να θεωρηθεί παραβίαση του σχετικού δικαιώματος του ατόμου.

Προκειμένου να συναχθεί σχετικό συμπέρασμα, πρέπει να εξετασθεί αν οι λόγοι που ωθούν στην απέλαση του ατόμου από το κράτος διαμονής, εν προκειμένω τη Δανία, μπορούν να θεωρηθούν «εξαιρετικά σημαντικοί», ώστε να δικαιολογούν τη σχετική παρέμβαση. Το δανικό Ανώτατο Δικαστήριο, κρίνοντας επί της ουσίας, αποφάσισε πως τα αδικήματα που διαπράχθηκαν αποτελούν σοβαρή απειλή για τη δημόσια τάξη, ασφάλεια και υγεία, με δυνατότητα να επηρεάσουν τη ζωή άλλων. Η απόφαση του δανικού δικαστηρίου κρίθηκε πως έσφαλλε ως προς την αξιολόγηση της συμπεριφοράς του προσφεύγοντα από το διάστημα που επιβλήθηκε η ποινή, και των συνδεδειγμένων στοιχείων του με το κράτος διαμονής. Συγκεκριμένα, έκρινε ότι, παρά το γεγονός πως δεν έζησε καθόλου στο Αφγανιστάν, γνώριζε τη γλώσσα και δεν είχε μεταβεί ποτέ στο συγκεκριμένο κράτος, αλλά έζησε για το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του στη Δανία.

II. Ανάλυση του κρίσιμου σημείου της απόφασης

Καταρχάς, το δανικό κράτος διατηρεί πάντοτε την ελευθερία του να ρυθμίζει την είσοδο και την παραμονή αλλοδαπών στην επικράτειά του. Συγχρόνως, ο προσφεύγων, έχοντας ζήσει σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της ενήλικης ζωής του στη Δανία, φέρει το δικαίωμα να αναπτύσσει την ιδιωτική ζωή του και να αξιώνει την αποχή του κράτους από παρεμβατικές προς αυτή πράξεις. Σε αντίστοιχες περιπτώσεις, το ΕΔΔΑ έχει κρίνει με διαφορετικά κριτήρια ανά περίπτωση. Στην απόφαση *Mutlag κατά Γερμανίας*, ο προσφεύγων – με καταγωγή από την Ιορδανία, αλλά γεννηθείς στη Γερμανία – κρίθηκε πως απελάθηκε νόμιμα, παρά την ανυπαρξία σχέσεων με το κράτος καταγωγής, λόγω της βαρύτητας και της βίαιης φύσης των αδικημάτων που είχε διαπράξει⁴. Σε άλλες αποφάσεις, το Δικαστήριο έκρινε πως δεν υπάρχει παραβίαση του άρθρου 8, εξαιτίας του γεγονότος

3. I. ΣΑΡΜΑΣ ... [κ.ά.], ΕΣΔΑ: κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2021.

4. ΕΔΔΑ *Mutlag κατά Γερμανίας* (Προσφυγή No 40601/05), απόφαση της 25ης Μαρτίου 2010.

πως τα εγκλήματα για τα οποία καταδικάστηκαν οι προσφεύγοντες σχετίζονταν με ισχυρές ναρκωτικές ουσίες, οι οποίες θέτουν σοβαρότατη απειλή στη δημόσια υγεία και ασφάλεια και, καταρχήν, οι ποινές που επιβάλλονται για τέτοιους λόγους δεν ανατρέπουν την αρχή της αναλογικότητας (π.χ. *Balogun κατά Ηνωμένου Βασιλείου*⁵, *Dalia κατά Γαλλίας*⁶). Άλλωστε, αυτή η κρίση διατυπώθηκε ρητά και στην απόφαση *Amrollahi κατά Δανίας*⁷, όπου το Δικαστήριο δέχθηκε πως η διακίνηση ναρκωτικών είναι πράγματι ένα εξαιρετικά σοβαρό αδίκημα και δικαίως τα κράτη μπορούν να επιβάλλουν αυστηρότατες ποινές προκειμένου να διατηρήσουν τη δημόσια υγεία. Χωρίς αμφιβολία, η επιβολή ποινής όπως η φυλάκιση ή μια χρηματική ποινή και η απέλαση, δεν αποτελούν διπλή ποινή, αλλά μια ενιαία ποινή, η οποία απαντά σε μια αξιόποινη πράξη υψηλής βαρύτητας.

Αναφορικά με το στοιχείο της απέλασης, κεντρική αφετηρία του ζητήματος αποτελεί το αξίωμα πως ακόμα και αν ένας αλλοδαπός έχει αποκτήσει εξαιρετικά υψηλό βαθμό ενσωμάτωσης στην κοινωνία ενός κράτους, η θέση του δεν μπορεί να εξομοιωθεί με πολίτη του κράτους αυτού ως προς τη δυνατότητα για απέλαση που διατηρεί το κράτος βάσει δημοσίου διεθνούς δικαίου. Ουσιαστικά, ακόμα και αν ένα άτομο διαμένει νόμιμα επί σειρά συναπτών ετών σε ένα κράτος, το κράτος διαμονής διατηρεί πάντοτε το δικαίωμα να προχωρήσει σε εντολή εξόδου του από την εθνική επικράτεια, αν έχει νόμιμη βάση και αποσκοπεί σε λόγους διατήρησης της δημόσιας τάξης, ασφάλειας, υγείας κ.λπ. Τα περιθώρια εκτίμησης των κρατών είναι στενά σε περιπτώσεις όπου το άτομο έχει ζήσει στην επικράτειά τους από την παιδική του ηλικία και δεν υπάρχει στοιχείο έντονης εγκληματικότητας.

Ακόμα και όταν κρίνεται νόμιμη η απέλαση, βέβαια, χωρεί έλεγχος ως προς τη νομιμότητα της εκτίμησης της μη επανεισόδου στη χώρα ή και της δυσανάλογα εκτενούς απαγόρευσης επανεισόδου. Σε περιπτώσεις «ελαφρών» ναρκωτικών ουσιών ή και πιο «βαρέων» που βρέθηκαν όμως σε μικρές ποσότητες, το ΕΔΔΑ έκρινε πως ναι μεν νόμιμα συντελέστηκε η απέλαση των αλλοδαπών ιδιοκτητών τους, ωστόσο κρίθηκε πως η μόνιμη ή μακροπρόθεσμη απαγόρευση επανεισόδου τους στη χώρα όπου έζησαν για τόσο μεγάλο χρονικό διάστημα παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας και, ως εκ τούτου, αποτελεί παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ.

5. ΕΔΔΑ *Balogun κατά Ηνωμένου Βασιλείου* (Προσφυγή No 60286/09), απόφαση της 10ης Απριλίου 2012.

6. ΕΔΔΑ *Dalia κατά Γαλλίας* (Προσφυγή No 26102/95), απόφαση της 19ης Φεβρουαρίου 1998.

7. ΕΔΔΑ *Amrollahi κατά Δανίας* (Προσφυγή No 56811/00), απόφαση της 11ης Ιουλίου 2002.

Σε περιπτώσεις εξέτασης παραβίασης του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ, το Δικαστήριο αποκρυστάλλωσε τα ως άνω αναφερόμενα κριτήρια. Για πρώτη φορά, η σχολιαζόμενη απόφαση, μαζί με μια σειρά άλλων κρίσεων του ΕΔΔΑ (*Al-Masudi κατά Δανίας*⁸, *Goma κατά Δανίας*⁹, *Sharifi κατά Δανίας*¹⁰), εισάγει ένα νέο κριτήριο: την πρότερη ενημέρωση του ενδιαφερομένου. Στην παρ. 34 της απόφασης αναφέρεται ρητά πως «ο προσφεύγων δεν ενημερώθηκε προηγουμένως για τον κίνδυνο απέλασης ούτε επιβλήθηκε ποινή απέλασης/εξόδου από τη χώρα υπό όρους», κάτι το οποίο δεν συναξιολογήθηκε στην κρίση των δικαστηρίων της Δανίας. Μάλιστα, παρά το γεγονός πως είχε ξαναβρεθεί αντιμέτωπος με τις δανικές κρατικές αρχές, ουδέποτε ενημερώθηκε ότι υπήρχε σχετική απειλή αποβολής για υπηκόους τρίτων κρατών. Με την επιβολή αυτής της ποινής αλλά και δεδομένης της εξαιρετικά μεγάλης διάρκειας της απαγόρευσης επανεισόδου του στη Δανία, η οποία εμπίπτει καταρχήν στη διακριτική ευχέρεια του κράτους που θα μπορούσε να τη μειώσει χρονικά, παραβιάζεται η αρχή της αναλογικότητας.

Επί της ουσίας, στην παρούσα υπόθεση, ο προσφεύγων δεν έλαβε επαρκή ή δίκαιη προειδοποίηση για τον κίνδυνο απέλασής του, εάν διέπραττε μια σειρά συγκεκριμένων αδικημάτων. Ο ενδιαφερόμενος δεν τέλεσε σε περίοδο «επιτήρησης», πριν λάβει σχετική απαγόρευση επανεισόδου στη χώρα. Η συγκεκριμένη απόφαση μπορεί να θεωρηθεί ότι εισήγαγε ένα νέο κριτήριο στα ήδη υφιστάμενα κριτήρια της *Üner*: την υποχρέωση των κρατικών αρχών να ενημερώνουν επαρκώς και έγκαιρα τον ενδιαφερόμενο για την απειλή της απέλασής του από τη χώρα.

Σε γενικές γραμμές, η σειρά αυτών των αποφάσεων φαίνεται πως αναπτύσσει ένα ρεύμα μεγαλύτερης επιείκειας προς τους αλλοδαπούς και τις υποθέσεις απελάσεών τους. Σαν τυπικό κριτήριο εισάγεται για πρώτη φορά ρητά η υποχρέωση πρότερης ενημέρωσης των ενδιαφερομένων για την επαπειλούμενη απέλασή τους, ενώ σαν «άτυπο» κριτήριο μπορεί να θεωρηθεί η βαρύτητα της φύσης των αδικημάτων ή, σε περιπτώσεις ναρκωτικών, ακόμα και το για πόσο ισχυρές ναρκωτικές ουσίες πρόκειται. Ακόμα και όταν το ΕΔΔΑ θέλει να απέχει ως προς την κρίση περί της άσκησης της ικανότητας που διαθέτει κάθε κράτος να ρυθμίζει τα των συνόρων και του πληθυσμού του, προχωρά σε εξαιρετικά αυστηρή κρίση περί της επιβολής της ποινής μη επανεισόδου στην επικράτεια και του ευλόγου ή μη της διάρκειάς της.

8. ΕΔΔΑ *Al-Masudi κατά Δανίας* (Προσφυγή No 35740/21) απόφαση της 5ης Σεπτεμβρίου 2023.

9. ΕΔΔΑ *Goma κατά Δανίας* (Προσφυγή No 18646/22), απόφαση της 5ης Σεπτεμβρίου 2023.

10. ΕΔΔΑ *Sharifi κατά Δανίας* (Προσφυγή No 31434/21), απόφαση της 5ης Σεπτεμβρίου 2023.

ΝΟΜΟΛΟΓΙΑ

III. ΕΘΝΙΚΑ ΔΙΚΑΣΤΗΡΙΑ

► Απαλλαγή των μαθητών από το μάθημα των Θρησκευτικών

Η Ολομέλεια του ΣΤΕ έκρινε ότι η διαδικασία απαλλαγής των μαθητών από το μάθημα των Θρησκευτικών είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα, την ΕΣΔΑ και τον ΓΚΠΔ της ΕΕ

αίτηση ακύρωσης – μάθημα θρησκευτικών – απαλλαγή – λόγοι θρησκευτικής συνείδησης – αρχή αναλογικότητας – ανάπτυξη θρησκευτικής συνείδησης (άρθρα 3 και 16 Συντάγματος) – δημόσια τάξη – αρνητική έκφανση άρθρου 9 ΕΣΔΑ – άρθρο 2 Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ – αρχή της «ελαχιστοποίησης των δεδομένων» – Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων

ΣΤΕ (Ολ.), απόφαση αριθμ. 1534/2023, 07.09.2023

Με την υπ' αριθμ. 1534/2023 απόφαση, η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας απέρριψε την αίτηση των προσφευγόντων, ασκούντων τη γονική μέριμνα ανήλικων τέκνων, με την οποία αιτούνταν την ακύρωση της διάταξης της παρ. 3 του άρθρου 25 της υπ' αριθμ. 79942/ΓΔ4/21.5.2019 υπουργικής απόφασης, όπως αυτή τροποποιήθηκε από την υπ' αριθμ. 106646/ΓΔ4/2.9.2022 (ΦΕΚ Β' 4644/2.9.2022) κοινή απόφαση της Υπουργού και της Υφυπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων. Η εν λόγω διάταξη αφορά το ζήτημα της απαλλαγής των μαθητών από την ενεργό συμμετοχή στο μάθημα των Θρησκευτικών. Πιο συγκεκριμένα, οι μαθητές και οι μαθήτριες που δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι (δηλαδή αλλόθρησκοι, ετερόδοξοι, άθρησκοι, άθεοι, αγνωστικιστές), δύναται, εφόσον το επιθυμούν, να απαλλαγούν από την υποχρέωση παρακολούθησης του μαθήματος των Θρησκευτικών, υποβάλλοντας σχετική αίτηση στον/στη Διευθυντή/ντρια της σχολικής μονάδας στην οποία θα αναφέρεται το εξής: «Λόγοι θρησκευτικής συνείδησης δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή (μου ή του παιδιού μου) στο μάθημα των Θρησκευτικών». Οι μαθητές που απαλλάσσονται από το μάθημα των Θρησκευτικών δεν επιτρέπεται να περιφέρονται εντός ή εκτός της σχολικής μονάδας ή να απουσιάζουν αδικαιολόγητα. Αντιθέτως, ο/η Διευθυντής/ντρια, σε συνεργασία με τον Σύλλογο των Διδασκόντων, αποφασίζουν τον τρόπο που απασχολούνται υποχρεωτικά οι απαλασσόμενοι. Οι ως άνω αιτήσεις περί απαλλαγής των μαθητών, γονέων ή κηδεμόνων τους φυλάσσονται με ευθύνη του/της Διευθυντή/ντριας εντός κλειστών φακέλων σε σημείο του γραφείου του/της στο οποίο έχει πρόσβαση μόνο εκείνος/η και καταστρέφονται από εκείνον/εκείνη μετά την πάροδο τριών (3) μηνών από το τέλος του σχολικού έτους το οποίο αφορούν, συντασσόμενου σχετικού πρωτοκόλλου καταστροφής. Ειδικότερα, τα προσωπικά δεδομένα που καταχωρίζονται στο πληροφοριακό σύστημα «myschool» τηρούνται

για το απολύτως απαραίτητο χρονικό διάστημα για την άσκηση των αρμοδιοτήτων του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων, σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις, ενώ πρόσβαση στα ως άνω δεδομένα έχουν μόνο ο/η Διευθυντής/ντρια της σχολικής μονάδας και κατάλληλα εξουσιοδοτημένοι από εκείνον/εκείνη εκπαιδευτικοί της συγκεκριμένης σχολικής μονάδας, εφόσον αυτό κρίνεται απαραίτητο για την άσκηση των καθηκόντων τους. Κατά τους αιτούντες, το περιεχόμενο της εν λόγω αίτησης, ήτοι η επίκληση της θρησκευτικής συνείδησης για την αιτιολόγηση του αιτήματος απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών, καθώς και η διαδικασία που ακολουθείται, αντιβαίνουν στις διατάξεις των άρθρων 2 παρ. 1, 5 παρ. 1, 13 παρ. 1 και 16 παρ. 2 του Συντάγματος, του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ περί ελευθερίας σκέψης, συνείδησης και θρησκείας και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ περί δικαιώματος στην εκπαίδευση, καθώς επίσης και στις διατάξεις του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679 περί προστασίας των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα. Το ΣΤΕ, αντιθέτως, έκρινε ότι δεν παραβιάζονται τα εν λόγω δικαιώματα των αιτούντων, καθώς η αναφορά σε λόγους θρησκευτικής συνείδησης συνιστά απλώς επίκληση της νομικής βάσης στην οποία στηρίζεται η αίτηση απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών, χωρίς να αναγκάζονται οι αιτούντες σε αρνητική αποκάλυψη των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, ενώ τα εν λόγω προσωπικά δεδομένα συλλέγονται για ρητά καθορισμένους και νόμιμους σκοπούς και διατηρούνται για απολύτως αναγκαίο διάστημα, τηρώντας, κατά συνέπεια, την αρχή της αναλογικότητας.

Παρατηρήσεις

Όλγα Μιχαλοπούλου*

I. Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας: Η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης ως σκοπός δημοσίας τάξης που πηγάζει από το Σύνταγμα

Στο άρθρο 9 της ΕΣΔΑ κατοχυρώνεται η ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Όπως και σε άλλα άρθρα της ΕΣΔΑ, έτσι και εδώ, ακολουθείται το ίδιο μοτίβο. Πιο συγκεκριμένα, στην πρώτη παράγραφο του άρθρου ορίζεται η ελευθερία, ενώ στη δεύτερη παράγραφο καθορίζονται οι θεμιτοί λόγοι περιορισμού της ελευθερίας. Πιο αναλυτικά, το άρθρο 9 παρ. 1 παρουσιάζει δύο όψεις: τη θετική και την αρνητική πλευρά του εν λόγω δικαιώματος. Η θετική πλευρά συνιστά το δικαίωμα επιλογής και αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, καθώς επίσης και το

* Master 1, ΜΔΕ, Δικηγόρος, Υπότροφος «Δ. Ευρυγένη», ΚΔΕΟΔ

δικαίωμα εκδήλωσης των εν λόγω πεποιθήσεων. Η αρνητική όψη της θρησκευτικής ελευθερίας συνιστά το δικαίωμα του ατόμου να μην διαθέτει θρησκευτικές πεποιθήσεις και να μην υποχρεούται να τις αποκαλύψει, αμέσως ή εμμέσως, καθώς και να μην υποχρεούται να ενεργεί με τρόπο που να μπορεί να δίνει τη δυνατότητα να συμπεράνει κανείς ότι έχει ή δεν έχει τέτοιες πεποιθήσεις. Ωστόσο, η ελευθερία αυτή δεν είναι απεριόριστη, αλλά δύναται να υπόκειται σε νόμιμους περιορισμούς υπό τις συγκεκριμένες προϋποθέσεις της δεύτερης παραγράφου. Οι περιορισμοί λοιπόν πρέπει α) να προβλέπονται από τον νόμο, β) να εξυπηρετούν έναν θεμιτό σκοπό, και ειδικότερα τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξης, της υγείας, της ηθικής και των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων, και γ) να είναι αναγκαίοι μέσα σε μία δημοκρατική κοινωνία, δηλαδή να συντρέχουν η αναγκαιότητα του περιοριστικού μέτρου, η συμβατότητά του με μία δημοκρατική κοινωνία και η αναλογικότητά του ως μέσου για την επίδιξη του θεμιτού σκοπού.

Το ΣτΕ στη συγκεκριμένη υπόθεση υποστηρίζει ότι πληρούνται και οι τρεις αυτές προϋποθέσεις. Όσον αφορά την πρώτη προϋπόθεση περί πρόβλεψης από τον νόμο, πράγματι το εν λόγω μέτρο, δηλαδή η υποβολή της αίτησης περί απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών με το ως άνω περιεχόμενο, προβλέπεται από συγκεκριμένο κανόνα δικαίου, ήτοι από την προσβαλλόμενη υπ' αριθμ. 79942/ΓΔ4/21.5.2019 κοινή υπουργική απόφαση, η οποία μάλιστα ακολουθεί την πάγια νομολογία του ΣτΕ σε σχέση με αυτό το ζήτημα. Αναφορικά με την εκπλήρωση θεμιτού σκοπού, το ΣτΕ προτάσσει την προστασία της δημόσιας τάξης. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζει ότι η υποχρεωτικότητα της διδασκαλίας των Θρησκευτικών και, άρα, η υποβολή δήλωσης περί απαλλαγής από το μάθημα αυτό πηγάζουν από το Σύνταγμα. Στο άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος ορίζεται ότι σκοπός της παιδείας είναι η ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων, η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης και η διάπλασή τους σε ελεύθερους και υπεύθυνους πολίτες. Το άρθρο 3 του Συντάγματος ορίζει ότι επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού. Από τον συνδυασμό των δύο αυτών άρθρων, με βάση τη γραμματική ερμηνεία, το ΣτΕ, κατά πάγια νομολογία του, συνάγει το συμπέρασμα ότι η χρήση του οριστικού άρθρου στη διατύπωση του άρθρου 16 παρ. 2 δεν είναι τυχαία επιλογή του συντακτικού νομοθέτη, αλλά ότι η ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης είναι συγκεκριμένη και αφορά την ανάπτυξη της ελληνικής εθνικής συνείδησης και την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης, δεδομένου ότι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού χαρακτηρίζεται ως «επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα», αναγνωρίζεται δηλαδή ως η θρησκεία της πλειοψηφίας του ελληνικού λαού. Κατά το ΣτΕ, η άποψη αυτή ενισχύ-

εται επίσης από το γεγονός ότι στην προμετωπίδα του Συντάγματος γίνεται επίκληση της Αγίας Τριάδος («Εις το όνομα της Αγίας και Ομοουσίου και Αδιαιρέτου Τριάδος»). Με το ανωτέρω σκεπτικό, το ΣτΕ ανάγει την ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης σε σκοπό δημοσίας τάξης. Τέλος, όσον αφορά την αναγκαιότητα του μέτρου, κατά το ΣτΕ, το εν λόγω μέτρο αποσκοπεί στην οργάνωση της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της σχολικής ζωής χωρίς να προσβάλλεται η αρχή της αναλογικότητας, αφού τα επίμαχα προσωπικά δεδομένα που υποβάλλονται διά της δηλώσεως συλλέγονται για ρητά καθορισμένους και νόμιμους σκοπούς και διατηρούνται μόνο για το τρίμηνο από τη λήξη του σχολικού έτους για το οποίο υποβάλλονται, ενώ πρόσβαση σε αυτά έχει ένας εξαιρετικά περιορισμένος αριθμός προσώπων. Πιο συγκεκριμένα, πρόσβαση έχει μόνο ο/η Διευθυντής/ντρια της σχολικής μονάδας και κατάλληλα εξουσιοδοτημένοι από εκείνον/εκείνη εκπαιδευτικοί της συγκεκριμένης σχολικής μονάδας, εφόσον αυτό κρίνεται απαραίτητο κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Περαιτέρω, τα τηρούμενα στο πληροφοριακό σύστημα «myschool» δεδομένα προστατεύονται μέσω κατάλληλων τεχνικών και οργανωτικών μέτρων.

Θα μπορούσαμε να πούμε ότι τα επιχειρήματα του ΣτΕ φαίνονται πειστικά. Πράγματι, με μία πρώτη ανάγνωση φαίνεται να πληρούνται οι απαιτούμενες από το άρθρο 9 παρ. 2 της ΕΣΔΑ προϋποθέσεις. Ωστόσο, ειδικά όσον αφορά τη δεύτερη προϋπόθεση – την εξυπηρέτηση θεμιτού σκοπού – χωρά σχολιασμός. Με τον τρόπο που το ΣτΕ ερμηνεύει τον συνδυασμό των άρθρων του Συντάγματος προκειμένου να φθάσει στο συμπέρασμα ότι η ανάπτυξη της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης αποτελεί σκοπό δημοσίας τάξης οδηγείται σε λογικά άλματα. Καταρχάς, το ελληνικό κράτος δεν ιδρύθηκε ως θρησκευτικό κράτος. Πολλώ δε μάλλον δεν μπορεί να θεωρηθεί ως τέτοιο σήμερα, που το εθνικό κράτος έχει εξελιχθεί σε κράτος μέλος διεθνών οργανισμών (ιδίως του Συμβουλίου της Ευρώπης και της Ευρωπαϊκής Ένωσης) όπου προστατεύονται οι αρχές της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της θρησκευτικής ελευθερίας¹. Κατά συνέπεια, η επίκληση της Αγίας Τριάδας στην προμετωπίδα του ελληνικού Συντάγματος δεν αποτελεί προοίμιο που μπορεί να επιφέρει κανονιστικές συνέπειες, όπως εσφαλμένα υποστηρίζει το ΣτΕ, αλλά πρόκειται για μια απλή επίκληση συμβολικού και ιστορικού χαρακτήρα². Επίσης, το ΣτΕ λαμβάνει ως δεδομένο, προκειμένου να στηρίξει τον συλλογισμό του, το γεγονός ότι η πλειοψηφία των Ελλήνων πολιτών ασπάζεται το δόγμα της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας. Πράγματι, αναμφισβήτητα ακό-

1. Τ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Οι σχέσεις Εκκλησίας-Πολιτείας: 200 χρόνια από την επανάσταση του 1821, εκδ. Σάκκουλα, 2019, σ. 657.

2. Ibid, σ. 661.

μα και σήμερα, οι περισσότεροι γονείς αποφασίζουν να εντάξουν τα τέκνα τους στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδας μέσω του νηπιοβαπτισμού. Ωστόσο, από το πραγματικό αυτό γεγονός δεν μπορούν να συναχθούν άνευ ετέρου κανονιστικές συνέπειες που να επιβάλλουν ως κρατική υποχρέωση, και όχι απλώς ως δυνατότητα, την ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης, ιδίως με τρόπο ομολογιακό και κατηχητικό, αν αναλογιστούμε ότι ο νηπιοβαπτισμός ορισμένες φορές γίνεται χάριν τήρησης παραδόσεων, καθώς επίσης και ότι δεν αποτελεί εμπόδιο προκειμένου το άτομο ή οι γονείς του να μεταβάλουν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις στη μετέπειτα ζωή τους. Η αιτιολογία αυτή παραβιάζει εξόφθαλμα το άρθρο 9 της ΕΣΔΑ, καθώς επίσης και το δικαίωμα των γονέων, κατά το άρθρο 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, να διασφαλίσουν την εκπαίδευση και τη διδασκαλία των τέκνων τους σύμφωνα με τις δικές τους πεποιθήσεις και επιλογές.

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω, αντιλαμβανόμαστε ότι η ενίσχυση της ορθόδοξης χριστιανικής συνείδησης δεν συνάγεται από το Σύνταγμα, όπως κατά πάγια νομολογία ερμηνεύει το ΣτΕ, πολλώ δε μάλλον η διαφύλαξη της θρησκείας δεν ανάγεται σε λόγο δημόσιας τάξης που δικαιολογεί περιορισμό σε θεμελιώδη ελευθερία προβλεπόμενη από την ΕΣΔΑ. Επομένως, μολονότι το ΣτΕ κάνει λόγο για την ύπαρξη δίκαιης ισορροπίας μεταξύ της αποστολής του Κράτους για την παροχή θρησκευτικής εκπαίδευσης στους μαθητές και του δικαιώματος των γονέων να λαμβάνουν τα τέκνα τους θρησκευτική εκπαίδευση σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους, επικαλούμενο το περιθώριο διακριτικής ευχέρειας που αναγνωρίζεται στις εθνικές αρχές ως προς την αξιολόγηση της αναγκαιότητας λήψης περιοριστικών μέτρων για την επίτευξη θεμιτού σκοπού, εν τέλει ο περιορισμός αυτός δεν μπορεί να δικαιολογηθεί.

II. Το περιεχόμενο της επίμαχης δήλωσης και η εφαρμογή της αρχής της «ελαχιστοποίησης των δεδομένων»

Σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο της δήλωσης, το ΣτΕ έκρινε ότι η αναφορά σε «λόγους θρησκευτικής συνείδησης» δεν συνιστά αιτιολόγηση ούτε αποκαλύπτει συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις, αλλά συνιστά επίκληση νομικής βάσης στην οποία στηρίζεται η αξίωση απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών, προκειμένου το εν λόγω δικαίωμα να ασκείται ενσυνείδητα και με σοβαρότητα και όχι με τρόπο που θα καθιστούσε τελικά το μάθημα εντελώς προαιρετικό. Πράγματι, σύμφωνα με τη νομολογία του ΕΔΔΑ, τα ευρωπαϊκά κράτη διαθέτουν περιθώριο εκτίμησης σχετικά με τη μορφή και τον τρόπο διδασκαλίας των Θρησκευτικών³. Κατά συνέπεια, η υπο-

3. ΕΔΔΑ *Grzelak κατά Πολωνίας* (Προσφυγή No 7710/02), απόφαση της 22ας Νοεμβρίου 2010, παρ. 104. Βλ. επίσης Γ. ΑΝΔΡΟΥΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Οι Ανεξάρτητες Αρχές για ζητήματα θρησκείας, Νομο-

χρεωτικότητα του μαθήματος στα ελληνικά σχολεία από μόνη της δεν παραβιάζει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Ωστόσο, στις ολοένα αυξανόμενες πλουραλιστικές κοινωνίες των ευρωπαϊκών κρατών, η δημόσια εκπαίδευση οφείλει να είναι σύμφωνη με την αρχή του πλουραλισμού, να γίνεται με τρόπο αντικειμενικό και να καλλιεργεί την κριτική σκέψη, ενώ παράλληλα θα έπρεπε να παρέχεται το δικαίωμα απαλλαγής χωρίς καμία δυσμενή συνέπεια εις βάρος των μαθητών που προβαίνουν σε μία τέτοια επιλογή⁴. Πιο συγκεκριμένα, διά της αίτησης απαλλαγής που κατατίθεται δεν επιτρέπεται να ζητείται αιτιολόγηση, ικανή να αποκαλύψει τις προσωπικές, θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει σε στιγματισμό του παιδιού ή της οικογένειάς του. Στη συγκεκριμένη περίπτωση, οι γονείς των μαθητών υποστηρίζουν ότι το εν λόγω δικαίωμα για μη αποκάλυψη των πεποιθήσεών τους παραβιάζεται λόγω του περιεχομένου της δήλωσης. Οι ίδιοι θεωρούν ότι αρκεί η υποβολή δήλωσης απαλλαγής με μόνη μνεία το αίτημα περί παρακολούθησης του ισότιμου προσφερόμενου μαθήματος, χωρίς καμία αναφορά σε λόγους που άπτονται της θρησκευτικής ή της εν γένει συνείδησης. Το ΣτΕ, κατά πάγια νομολογία, εμμένει στην άποψη ότι η διατύπωση «για λόγους θρησκευτικής συνείδησης» δεν παραβιάζει ούτε τις διατάξεις της ΕΣΔΑ ούτε τις διατάξεις του Συντάγματος, ήτοι το άρθρο 13 παρ. 1 και το άρθρο 5. Η Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα στις υπ' αριθμ. 28/2019 και 32/2020 γνωμοδοτήσεις της, από την άλλη, αναφέρει ότι η διατύπωση «για λόγους συνείδησης», χωρίς ειδικότερο προσδιορισμό των λόγων, είναι αρκετή⁵. Μολαταύτα, ορθότερη φαίνεται να είναι η άποψη που υποστηρίζει ότι και μόνο η επίκληση λόγων «συνείδησης», χωρίς καν ρητή αναφορά σε λόγους «θρησκευτικής συνείδησης» όπως υποδεικνύει η ΑΠΔΠΧ, όταν το ζήτημα για το οποίο γίνεται επίκληση της ρήτρας συνείδησης είναι η αποχή από το μάθημα των Θρησκευτικών, συνιστά παραβίαση της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ. Υπό αυτές τις περιστάσεις, η δήλωση που επικαλείται λόγους συνείδησης, έστω και γενικά διατυπωμένη, συνιστά καταγραφή και επεξεργασία ευαίσθητου προσωπικού δεδομένου που αφορά θρησκευτικές πεποιθήσεις⁶. Η διατύπωση «Δεν επιθυμώ τη συμμετοχή (μου ή του παιδιού μου) στο μάθημα των Θρη-

κανονικά, 2013, σσ. 37-97.

4. Δ. ΝΙΚΟΛΑΚΑΚΗΣ, Το μάθημα των θρησκευτικών στα δημόσια σχολεία της Ευρώπης κατά την ΕΣΔΑ, Νομοκανονικά, 2019, σ. 47.

5. ΑΠΔΠΧ 32/2020 – σχόλιο Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Νομοκανονικά, 2020, σσ. 167-180.

6. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Το συνταγματικό και διεθνές νομικό πλαίσιο της διδασκαλίας των θρησκευτικών και το δικαίωμα εξαίρεσης από αυτή, διαθέσιμο στο: <https://www.evenizelos.gr/speeches/conferences-events/407-conferencespeech2016/5299-2016-04-01-17-47-28.html> (προσπελάστηκε 21.12.2023).

σκευτικών» ίσως να φαίνεται προτιμότερη προκειμένου να τηρείται απόλυτα η αρχή της «ελαχιστοποίησης των δεδομένων»⁷. Το δικαίωμα του μη ερωτάσθαι και σιωπών επί του περιεχομένου των συνειδησιακών πεποιθήσεων, και όχι μόνο των θρησκευτικών, συνδέεται στενά με το δικαίωμα στην προστασία των προσωπικών δεδομένων, δεδομένου ότι οι πεποιθήσεις αυτές εντάσσονται μεταξύ εκείνων των προσωπικών δεδομένων που προστατεύονται ιδιαίτερος εναντίον των κινδύνων της καταγραφής, επεξεργασίας και κυκλοφορίας⁸. Άλλωστε, η διατύπωση, όπως αυτή προτείνεται από την προσβαλλόμενη υπουργική απόφαση, μπορεί να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Η εν λόγω διατύπωση βασίζεται στην παραδοχή, όπως αναφέρεται στη διάταξη, ότι μόνο μαθητές οι οποίοι δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι ενδέχεται να επιθυμούν την απαλλαγή. Λαμβάνοντας υπόψη αυτό ως δεδομένο, η διατύπωση δεν φαίνεται να επηρεάζει με οιονδήποτε τρόπο τους αλλόθρησκους, ετερόδοξους, άθρησκους, άθεους και αγνωστικιστές. Ωστόσο, δεν θα έπρεπε να αποκλείεται το ενδεχόμενο ένας μαθητής να είναι Χριστιανός Ορθόδοξος στο θρήσκευμα, αλλά να μην συμφωνεί ο ίδιος ή η οικογένειά του με τον τρόπο και το περιεχόμενο της διδασκαλίας του μαθήματος των Θρησκευτικών, όπως αυτό λαμβάνει χώρα στο σχολικό πλαίσιο. Κατά συνέπεια, η διατύπωση «για λόγους θρησκευτικής συνείδησης» δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, καθώς η αντίθεση δεν έγκειται σε αυτήν την περίπτωση σε λόγους που αφορούν τη θρησκεία, αλλά σε λόγους ιδεολογίας, δεν αποτελεί ορθή αιτιολόγηση και ενδεχομένως να οδηγήσει σε άνευ λόγου στιγματισμό τόσο του παιδιού όσο και της οικογένειάς του. Συνεπώς, η επίμαχη διατύπωση συνιστά πράγματι παραβίαση τόσο του άρθρου 9 της ΕΣΔΑ, καθώς ο αιτών αναγκάζεται να δηλώσει τους λόγους θρησκευτικής συνείδησης ακόμα και αν δεν αποκαλύπτει ακριβώς ποιοι είναι αυτοί οι λόγοι, αλλά και του άρθρου 2 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της ΕΣΔΑ, καθώς προσβάλλεται το δικαίωμα των γονέων για σεβασμό των θρησκευτικών και φιλοσοφικών τους πεποιθήσεων στην εκπαιδευτική διαδικασία των ανήλικων τέκνων τους.

III. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Εν κατακλείδι, η θέση του μαθήματος των Θρησκευτικών στο εκπαιδευτικό σύστημα της χώρας μας αποτελεί ένα διαρκώς επίκαιρο νομικό ζήτημα. Το ΣτΕ βρέθηκε ουκ ολίγες φορές αντιμέτωπο με ζητήματα που άπτονται του συγκεκριμένου θέματος, ιδίως αναφορικά με το ζήτημα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών. Η συγκεκριμένη απόφαση αποτελεί συνέχεια της πάγιας νομολογίας του ΣτΕ. Επί χρόνια, το Ανώτατο Ακυρωτικό

εμμένει να ερμηνεύει το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος και κατ' επέκταση τα άρθρα της ΕΣΔΑ υπό το πρίσμα ότι η πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την ορθόδοξη χριστιανική θρησκεία, συνεπώς το Κράτος μέσω του εκπαιδευτικού συστήματος έχει συνταγματική υποχρέωση να προωθεί την ανάπτυξη της αντίστοιχης μόνο θρησκευτικής συνείδησης, χωρίς να λαμβάνει υπόψη την αυτονομία των εννοιών της ΕΣΔΑ και των Πρόσθετων Πρωτοκόλλων της⁹. Ωστόσο, θα πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι με τη διάταξη της παρ. 3 του άρθρου 25 της υπ' αριθμ. 79942/ΓΔ4/21.5.2019 υπουργικής απόφασης, όπως αυτή τροποποιήθηκε με την υπ' αριθμ. 106646/ΓΔ4/2.9.2022 (ΦΕΚ Β' 4644/2.9.2022) κοινή απόφαση της Υπουργού και της Υφυπουργού Παιδείας και Θρησκευμάτων, έχουν γίνει βήματα ώστε το ελληνικό κράτος να συμβαδίζει περισσότερο με τις διεθνείς και ενωσιακές υποχρεώσεις του. Η απόφαση του ΕΔΔΑ στην υπόθεση *Παπαγεωργίου και λοιποί κατά Ελλάδα* έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εξέλιξη αυτή. Η νέα διαδικασία απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών φέρει περισσότερες ασφαλιστικές δικλείδες για την προστασία των προσωπικών δεδομένων συγκριτικά με την προηγούμενη, καταργώντας πλέον τον έλεγχο εξακρίβωσης του περιεχομένου των δηλώσεων, ενώ σαφώς παρατηρείται βελτίωση σε σχέση με την προηγούμενη διατύπωση, όπου περιλαμβανόταν σαφής γνωστοποίηση ότι οι εν λόγω μαθητές δεν είναι Χριστιανοί Ορθόδοξοι, παραβιάζοντας καταφανώς την αρνητική διάσταση της θρησκευτικής ελευθερίας και οδηγώντας στον στιγματισμό των μαθητών και των οικογενειών τους. Αναμφισβήτητα, όμως, υπάρχει περιθώριο βελτίωσης για την επίτευξη τόσο της απόλυτης προστασίας των προσωπικών δεδομένων, ώστε να αποσυνδεθεί πλήρως το δικαίωμα της απαλλαγής από το μάθημα των Θρησκευτικών με την άμεση ή έμμεση αποκάλυψη των θρησκευτικών πεποιθήσεων, όσο και για την επίτευξη μίας δημόσιας εκπαίδευσης σύμφωνης με την αρχή του πλουραλισμού, όπως απαιτεί η σύγχρονη πραγματικότητα. Οι ανωτέρω στόχοι μπορούν να επιτευχθούν, αφενός, με την επανατροποποίηση της διάταξης σε σχέση με το περιεχόμενο της δήλωσης, διαγράφοντας κάθε αναφορά σε λόγους συνείδησης και καταργώντας κάθε υποχρέωση αιτιολογίας, αφετέρου, με την τροποποίηση της διδασκόμενης ύλης στο πλαίσιο του μαθήματος, ώστε αυτό να μην διδάσκεται με τρόπο ομολογιακό και κατηχητικό, αλλά να προωθεί τη θρησκευτική διαφορετικότητα και τη διαπολιτισμικότητα, προσθέτοντας στη σχολική ύλη και τη μελέτη άλλων μεγάλων θρησκειών του κόσμου, εκτός από την ορθόδοξη χριστιανική.

7. Άρθρο 5 παρ. 1 γ ΓΚΠΔ.

8. Άρθρο 9 ΓΚΠΔ. Βλ. επίσης ΑΠΔΠΧ 32/2020 – σχόλιο Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, *ό.π.*, σσ. 167-180.

9. Ε. ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ, Η αμφιθυμία της πρόσφατης νομολογίας γύρω από τη θρησκευτική ελευθερία και το μάθημα των θρησκευτικών. Ο εσωτερικός διάλογος στο ΣτΕ και οι αποκλίσεις από τη νομολογία του Ε.Δ.Δ.Α., *Νομοκανονικά*, 2020, σ. 22.

► **Πρόγραμμα διδμοποίησης “light” με το Μαυροβούνιο “Improving the capacities of the AFCOS system bodies in the field of irregularities management” (MN 20 IPA FI 01 22 TWL) – Closing Event – Τρίτη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής**

Στις 15 Σεπτεμβρίου 2023, πραγματοποιήθηκε διά ζώσης το Closing Event του Προγράμματος στην Ποντγκόριτσα. Στο Event παρευρέθηκαν η Επικεφαλής του Τμήματος Οικονομικών, Συμβάσεων και Ελέγχου της Αντιπροσωπείας της ΕΕ στο Μαυροβούνιο, κα Agata Stasiak, ο Πρέσβης της Ελλάδας στο Μαυροβούνιο, κ. Παναγιώτης Πάρτσος, ο Υφυπουργός του Υπουργείου Οικονομικών του Μαυροβουνίου, κ. Miloš Medenica, η Project Leader του Προγράμματος στο Μαυροβούνιο και Προϊσταμένη της υπηρεσίας AFCOS στο Μαυροβούνιο, κα Natasa Kovacevic, ο ομόλογος Project Leader του Προγράμματος από την πλευρά της Ελλάδας και Στέλεχος της ελληνικής υπηρεσίας AFCOS, κ. Κωνσταντίνος Παυλικιάνης, ο Προϊστάμενος του Τμήματος Στρατηγικού Σχεδιασμού & Διεθνών Σχέσεων της Εθνικής Αρχής Διαφάνειας (ΕΑΔ), κ. Γεώργιος Κασάπας, και η Component Leader και Στέλεχος του Τμήματος Στρατηγικού Σχεδιασμού & Διεθνών Σχέσεων της ΕΑΔ, κ. Τζην Τσίσου.

Ακόμη, την ίδια ημέρα, έλαβε χώρα η τρίτη συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής, με την οποία ολοκληρώθηκαν οι δραστηριότητες του Προγράμματος. Τα μέλη της Επιτροπής συζήτησαν για τη συνολική πορεία και τα αποτελέσματα του Προγράμματος και έκαναν μια τελική αποτίμηση του έργου. Εκ μέρους του ΚΔΕΟΔ, στη συνάντηση συμμετείχαν οι Project Managers, κα Αθηνά Γαϊτανίδου και κα Έλλη Τσιτσιπά.

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **Πρόγραμμα διδμοποίησης με το Ισραήλ “Support Israel Alignment with Union Acquis Regulations on issues related to Food Safety” (IL 18 ENI HE 02 22) – Study Visit στη Λιθουανία**

Στις 18 - 22 Σεπτεμβρίου 2023, πραγματοποιήθηκε το πρώτο Study Visit του Προγράμματος στο Βίλνιους, στο οποίο συμμετείχαν 10 εργαζόμενοι του National Food Safety του Ισραήλ. Αντικείμενο της επίσκεψης ήταν η πρακτική εφαρμογή συστημάτων διαχείρισης της ασφάλειας των τροφίμων που καλύπτουν ορθές πρακτικές και διαδικασίες υγιεινής με βάση τις αρχές του HACCP.

Μαρία Χαλυβοπούλου

► **Πρόγραμμα διδμοποίησης με τη Βόρεια Μακεδονία “Further strengthening the capacities for effective implementation of the acquis in the field of industrial pollution” (MK 20 IPA EN 02 22) – Δεύτερη συνάντηση Συντονιστικής Επιτροπής**

Στις 29 Σεπτεμβρίου 2023, πραγματοποιήθηκε διά ζώσης η δεύτερη συνάντηση της Συντονιστικής Επιτροπής του Προγράμματος στα Σκόπια. Στο πλαίσιο της συνάντησης, τα μέλη της Επιτροπής συζήτησαν για την πορεία του Προγράμματος και τις μελλοντικές δραστηριότητες. Εκ μέρους του ΚΔΕΟΔ, στη συνάντηση συμμετείχαν οι Project Managers, κα Αθηνά Γαϊτανίδου και κα Έλλη Τσιτσιπά.

Μαρία Χαλυβοπούλου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

I. Βιβλιοπαρουσιάσεις

CHRISTINA DELIYANNI-DIMITRAKOU (ed.), *Digitalisation at Work: Challenges and Prospects*, Sakkoulas publications, Athens-Thessaloniki, 2023, xi + 165 σελ.

Ο παρών τόμος, με τίτλο «Η Ψηφιοποίηση στην Εργασία: Προκλήσεις και Προοπτικές», δημοσιεύεται στην αγγλική γλώσσα στο πλαίσιο του Προγράμματος Jean Monnet «Διάλογοι για τη συνταγματική ταυτότητα της ΕΕ» που υλοποίησε το Κέντρο Διεθνούς και Ευρωπαϊκού Οικονομικού Δικαίου (ΚΔΕΟΔ) κατά τα έτη 2020-2023.

Το εν λόγω βιβλίο, το οποίο προλογίζει και επιμελείται η Ομ. Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ και Διευθύντρια του ΚΔΕΟΔ, Χριστίνα Δεληγιάννη-Δημητράκου, έχει ως στόχο να απαντήσει στο ερώτημα αν οι κανόνες και οι θεσμοί του εργατικού δικαίου που ισχύουν σήμερα σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο είναι σε θέση να αντιμετωπίσουν με επιτυχία τις ταχέως εξελισσόμενες αλλαγές στον κόσμο της εργασίας που επιφέρει η ψηφιακή οργάνωση των επιχειρήσεων ή αν είναι απαραίτητο να υιοθετηθούν νέοι κανόνες και, αν ναι, προς ποια κατεύθυνση.

Αρχικά, ο Δημήτριος Κουκιάδης, Επίκ. Καθηγητής στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Λευκωσίας και Adjunct Professor στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Goethe της Φρανκφούρτης, εξετάζει τον αντίκτυπο του ψηφιακού επιχειρηματικού μετασχηματισμού στην εργασία και την απασχόληση. Πιο συγκεκριμένα, τονίζει ότι επηρεάζονται η φύση, η ένταση και η ποιότητα της εργασίας, η σχέση εργοδότη - εργαζομένου και οι ικανότητες που απαιτούνται πλέον από τον εργαζόμενο, ενώ έρχονται παράλληλα στην επιφάνεια οι κίνδυνοι και τα πλεονεκτήματα της ψηφιακής αυτοματοποίησης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, οι ραγδαίες αυτές τεχνολογικές εξελίξεις θα οδηγήσουν σε νέες κανονιστικές διατάξεις που θα οργανώσουν εκ νέου τον μετασχηματισμό των ατομικών και συλλογικών εργασιακών σχέσεων.

Στη συνέχεια, η μελέτη της Βικτωρίας Δούκα, Ομ. Καθηγήτριας της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, επικεντρώνεται στην άσκηση των εργοδοτικών αρμοδιοτήτων με τη χρήση αλγορίθμων. Ειδικότερα, αναλύει τον τρόπο με τον οποίο οι αλγόριθμοι έχουν αντικαταστήσει τον εργοδότη, ο οποίος συλλέγει μέσω αυτών τα προσωπικά δεδομένα των εργαζομένων και μέσω της επεξεργασίας τους λαμβάνονται αυτοματοποιημένες αποφάσεις. Τονίζει, εν συνεχεία, τη σημασία που έχει ο σεβασμός του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία των Δεδομένων, καθώς μέσα από αυτές τις αυτοματοποιημένες διαδικασίες υπάρχει κίνδυνος πρόκλησης βλάβης του εργαζομένου και ο εντοπισμός του υπαίτιου είναι ιδιαίτερα δύσκολος. Τέλος, παρουσιάζει τις νομοθετικές πρωτοβουλίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη διαχείριση του ζητήματος και τον ενεργό ρόλο που πρέπει να παίζουν στη διαδικασία αυτή, μεταξύ άλλων, και οι συνδικαλιστικές οργανώσεις.

Από την άλλη πλευρά, η Βιργινία Τζώρτζη, Επίκ. Καθηγήτρια Ευρωπαϊκού Δικαίου του Τμήματος Νομικής στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης και Γραμματέας του ΚΔΕΟΔ, εξετάζει τις προβλέψεις του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία των Δεδομένων υπό το πρίσμα του εθνικού και του συγκριτικού δικαίου. Αρχικά, αναφέρει ότι η ενσωμάτωση του Κανονισμού στο ελληνικό δίκαιο με τον ν. 4624/2019 περιορίζεται στην επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων των εργαζομένων και εξετάζει σε ποιον βαθμό είναι αυτό συμβατό με τον Κανονισμό. Σε δεύτερο στάδιο, εξετάζει την ερμηνεία που έχει δώσει η νομολογία του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ σε σχέση με τα προσωπικά δεδομένα των εργαζομένων και την συγκρίνει με τις εθνικές πρακτικές, αποδεικνύοντας τις αποκλίσεις που παρουσιάζουν.

Ακολούθως, η Έλλη Τσιτσιπά, Επιστ. Συνεργάτις του ΚΔΕΟΔ και Υπ. Διδάκτωρ της Νομικής Σχολής ΑΠΘ, αναλύει τις επιπτώσεις της χρήσης των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (στο εξής: ΜΚΔ) στις εργασιακές σχέσεις και τις πειθαρχικές ή άλλες κυρώσεις που επιβάλλονται στους εργαζόμενους λόγω της δραστηριότητάς τους στα ΜΚΔ. Παρατηρήθηκε το φαινόμενο οι απόψεις και ο τρόπος έκφρασης του εργαζομένου στα ΜΚΔ να υπόκεινται σε έλεγχο και να λογοκρίνονται από τον εργοδότη, έχοντας συχνά δυσμενή αποτελέσματα για την επαγγελματική πορεία του εργαζομένου. Η συγγραφέας τονίζει, μάλιστα, τη σημασία που έχει η στάθμιση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης με τα συμφέροντα του εργοδότη ώστε να αποφευχθεί η καταστρατήγηση θεμελιωδών δικαιωμάτων των εργαζομένων.

Τέλος, ο τόμος ολοκληρώνεται με τη συμβολή του Φώτη Βέργη, Δ.Ν., Λέκτορα Νομικής, Gonville & Caius College του Πανεπιστημίου Cambridge, ο οποίος προσεγγίζει τα ζητήματα της συνδικαλιστικής οργάνωσης, των συλλογικών διαπραγματεύσεων και της συλλογικής δράσης που εγείρονται για τους εργαζόμενους της «gig economy». Στο πλαίσιο αυτού του νέου μοντέλου εργασίας, που χαρακτηρίζεται από ευέλικτες και προσωρινές μορφές απασχόλησης, είναι απαραίτητο, όπως τονίζει ο συγγραφέας, να ενταχθούν οι εργαζόμενοι σε ένα νομικό καθεστώς ώστε να απολαμβάνουν νομικής προστασίας. Εξετάζει περαιτέρω αν οι ήδη υπάρχοντες θεσμοί του συλλογικού εργατικού δικαίου εξυπηρετούν τα συμφέροντα αυτής της κατηγορίας εργαζομένων και καταλήγει ότι η λύση βρίσκεται στην επέκταση των συλλογικών διαπραγματεύσεων και δράσεων σε όλους τους εργαζόμενους, ανεξαιρέτως.

Αικατερίνη-Μαρία Τριανταφυλλίδου

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ

II. ΒΙΒΛΙΑ ΚΔΕΟΔ 2023 – Β΄

Επιμ.: Λαμπρινή Γκουπιδένη

ΔΗΜΟΣΙΑ ΕΡΓΑ – ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΥΜΒΑΣΕΙΣ

ΤΟΜΑΡΑΣ ΔΗΜΗΤΡΗΣ, Δημόσιες Συμβάσεις: Ερμηνεία του Ν 4412/2016, όπως ισχύει μετά τον Ν 4782/2021. 4η έκδ. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xvi, 407 σσ.

ΧΑΤΖΗΓΙΑΝΝΑΚΗΣ ΒΑΣΙΛΗΣ, Οι Έλεγχοι Νομιμότητας στις Δημόσιες Συμβάσεις. Πρακτικά ζητήματα - Νομολογία - Διαγράμματα. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xx, 449 σσ.

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΔΙΚΟΝΟΜΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΠΑΝΤΟΣ ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ, ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ ΕΥΓΕΝΙΑ (επ.), Η Αίτηση Ακυρώσεως: Το κύριο ένδικο βοήθημα του Διοικητικού Δικονομικού Δικαίου. Ερμηνεία - Νομολογία. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xxv, 1010 σσ.

ΕΛΕΓΚΤΙΚΟ ΣΥΝΕΔΡΙΟ

ΚΟΥΛΟΥΜΠΙΝΗ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ-ΕΛΙΣΑΒΕΤ, Η αρχή της αναλογικότητας ενώπιον του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xviii, 298 σσ.

ΕΝΕΡΓΕΙΑ

ΦΟΡΤΣΑΚΗΣ ΘΕΟΔΩΡΟΣ Π., ΗΛΙΑΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ Ν.,

Δίκαιο της Ενέργειας. 3η έκδ. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xxxiv, 386 σσ.

ΚΡΑΤΙΚΕΣ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙΣ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΑΚΟΥ ΕΥΤΥΧΙΑ, Κρατικές ενισχύσεις και κοινωνικές επιχειρήσεις. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xx, 306 σσ.

ΠΑΠΑ ΚΥΡΙΑΚΗ, Κρατικές ενισχύσεις προς τις τράπεζες στο πλαίσιο της χρηματοπιστωτικής κρίσης. Μεταξύ ελεύθερου ανταγωνισμού και σταθερότητας του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xiv, 328 σσ.

ΣΑΒΒΑΪΔΟΥ ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ, Οι κρατικές ενισχύσεις φορολογικού χαρακτήρα και οι φορολογικές αποφάσεις τύπου "Tax Rulings". Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη, 2023. xxxvi, 480 σσ.

ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ, Η σχέση της Εθνικής και της Ευρωπαϊκής Συνταγματικής Ταυτότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση Τάξη. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, 2022. xvii, 560 σσ.

